EX LIBRIS
WALTER MUIR
WHITEHILL JUNIOR
DONATED BY
MRS. W. M. WHITEHILL
1979

WHITE HILL
COLL.

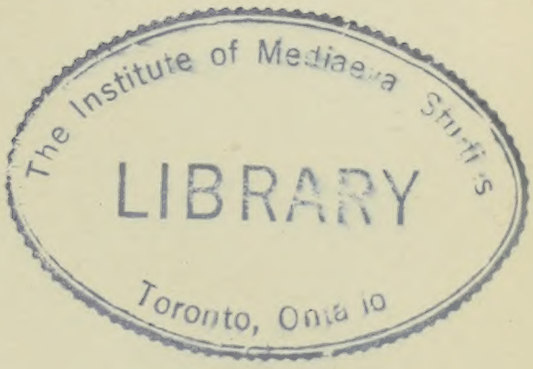

Digitized by the Internet Archive
in 2011 with funding from
University of Toronto

http://www.archive.org/details/larquitecturarom04puig

INVENTARI DEL MONUMENTAL CATALANS

L'ARQUITECTURA ROMANICA A CATALUNYA

VOL. III. ELS SEGLES XII Y XIII

PER J. PUIG Y CADAFALCH
A. DE FALGUERA Y SIVILLA
J. GODAY Y CASALS

LLIBRE VI

L'ASPECTE UTILITARI EN LA COMPOSICIÓ DELS EDIFICIS

Fig. 720. — Porxada de l'esglesia de Queralps. (Fot. Falguera.)

I

L'EXTERIOR Y L'INTERIOR DEL TEMPLE

DESPRÉS d'aqueix llarch y minuciós anàlisis dels edificis religiosos, ens cal un treball de síntesis que reconstrueixi als nostres ulls el conjunt d'un monument ideal que sigui com el tipus de l'obra del segon període romànich, que fins ara hem anat examinant per arribar a fixar sa cronología, element essencial de tot estudi històrich. Deixarem de descriure aquí les supervivencies, repetició de les formes descrites en el volum II, els cassos aillats d'imitació estrangera y 'ls tipus cistercenchs d'importació, senyalant únicament, se trobin aont se vulga, aquells elements que caracterisen la nostra escola catalana. D'aquests ens fixarem primerament en els elements qual forma determinà l'ús social a que l'edi-

Fig. 721. — Exterior de l'esglesia de Queralps. (Fot. Vintró.)

fici és destinat, deixant per més tart l'anàlisis de sa construcció o de ses formes artístiques.

Començarem pel temple, per a seguir després descrivint els sepulcres, els monastirs, l'habitació civil y, finalment, la fortificació militar que adopten, com reflexantles, les formes arquitectòniques creades en el temple, que és el centre de la concepció arquitectònica migeval, com ho fou en l'arquitectura creada per la Grecia antiga.

LES FATXADES

El temple, en son exterior, continua senzill, llis, sense més detalls que 'ls escassos ornaments de les portes, finestres y cornises. En això és una continuació del període anterior, una reproducció en el nou aparell de les formes del primer període, devegades fins en els més petits detalls, tal com en les de Beuda (fig. 54) y de Marcèvol (fig. 62), ab una porta central y les tres finestres il-luminant les naus. Altres vegades els ornaments es concentren en les portes, en els *òculus* y finestres, o en les ratlles severes de la cornisa (Lladó, fig. 150). En algun que altre edifici (Santa Eugenia de Berga, fig. 83, Covet, fig. 233), fa l'aparició l'*òculus* ornat d'arcuacions y columnes radials. En altres més escassos encara, les arcuacions lombardes dibuixen senzilles composicions (Sant Pau del Camp, Labaells, p. 130), y hi fa l'aparició qualque barbre element esculptòrich aillat; mes això és en esglesies ja influides per elements exòtichs (fig. 505). No hi ha exemple, en aquesta terra catalana, de les grans composicions omplint les fatxades, lligantse uns elements ab els altres. Per això són poques les diferencies entre'l conjunt de la composició, entre aquest grupu més rich, més sumptuós, y 'l que en ordre al temps el precedeix y que hem minuciosament descrit en el volum anterior.

En les esglesies de tres naus, aquestes s'acusen en els frontispicis, ja en un sol frontó cobert per una teulada a dues aygues y per medi de tres finestres, com les fatxades de Beuda y Marcèvol, o ja són les fatxades laterals més baixes que la principal, ocasionant un frontó trencat, com a Santa María de Lladó, Sant Joan les Fonts y Sant Pere de Besalú (figs. 150, 158 y 505).

Fig. 722. — Secció transversal del porxo de l'esglesia de Queralps. Escala 1 : 400.

Observis en l'última el frontó aixecat, probable-

ment de data posterior, formant una pantalla contra 'ls incendis. Aqueixa disposició es propaga després de desgracies repetides de temples cremats.

PORXO, GALILEA O NARTEX

Acostantnos al temple penetrem al porxo. Aquest rares vegades ens és conegut més que per un element decoratiu del frontispici, un rengle de mènsules de pedra, sustentàcul de les vigues que resten en algunes fatxades (Camprodon, Sant Andreu de Llanàs, fig. 130, prop Camprodon) y que fan suposar una construcció lleugera, coberta de fusta, apoyantse sobre unes arcades sostingudes per pilans, tal com els actuals més moderns, que 's veuen en les valls de Bohí y Tahull.

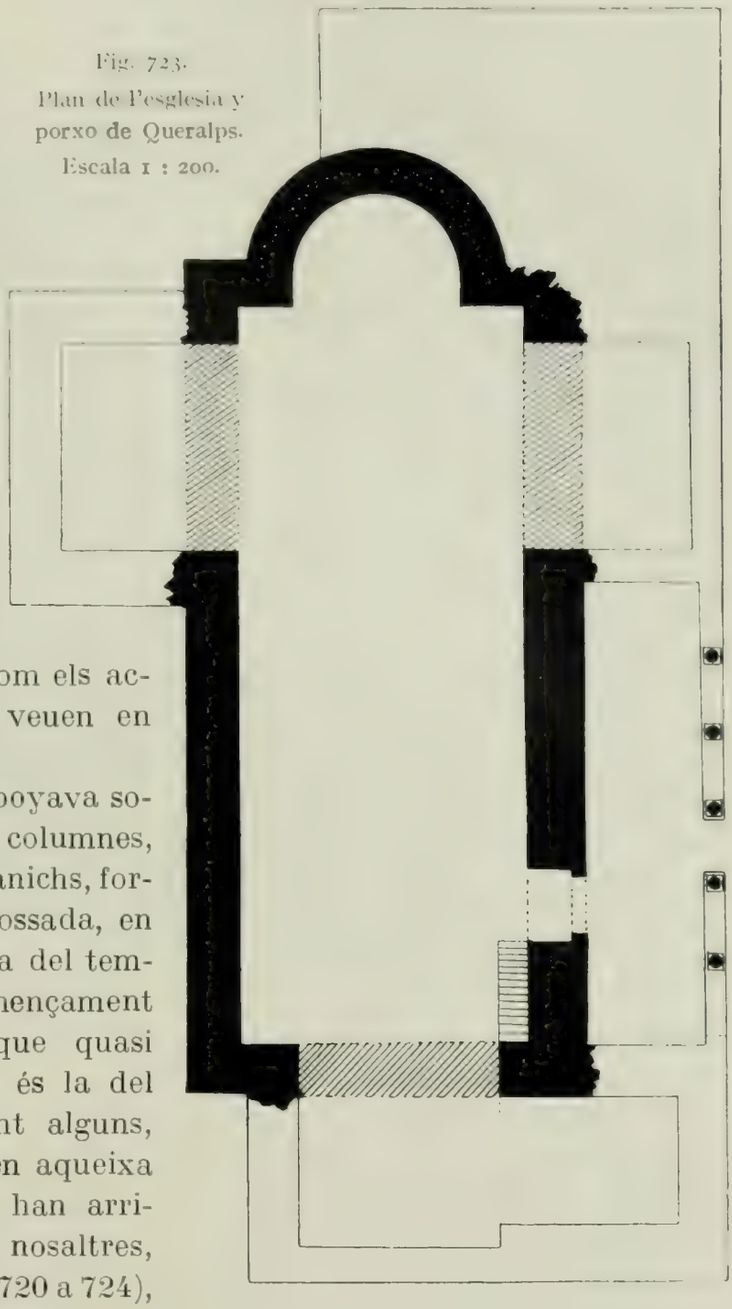

Fig. 723. Plan de l'esglesia y porxo de Queralps. Escala 1 : 200.

En altres la teulada s'apoyava sobre arcades sostingudes per columnes, tal com en el claustres romànichs, formant com una galería adossada, en general, al costat de Migdia del temple. Així foren en son començament molts dels claustres, ja que quasi sempre llur ala més vella és la del costat de l'esglesia, havent alguns, com els de Ripoll, restat en aqueixa forma durant segles. Així han arribat alguns exemples fins a nosaltres, com el de Queralps (1) (figs. 720 a 724), tipus de l'època, que consisteix en un cobert de vigues sostingut per unes ar-

(1) L'esglesia de Sant Jaume de Queralps fou consagrada en 978. (VILIANUEVA: obra citada, vol. X, p. 261.) La planta de l'actual, molt posterior, és d'una nau ab un sol absis, coberta ab volta de canó apuntada.

Fig. 724.—Claustre de l'esglesia de Sous. (Fot. Monsalvatje.)

cades sobre columnes, ab capitells que recorden els de Cuixa, formant una galería al costat soley del temple. Aqueixa disposició comú a Castella (1) es troba a Catalunya, en la parroquia montanyenca de Sous (2), qual porxo forma una galería d'arcades sostingudes per columnes, de les que sols en resten tres, que en altre temps sostingueren una coberta de fusteria (fig. 724). Els capitells són senzillíssims y sembla són sense acabar, contenint la massa preparada pel picapedrer a punt d'executar l'esculptura.

A Serrabona hi ha també al costat Sud de l'esglesia una galería coberta de fusteria, formant tres trams separats per pilans, entre 'ls que hi havia tres finestrals ab columnes (fig. 726).

A part d'aquest porxo en l'interessantíssima esglesia rossellonesa, n'hi havia un altre al front Oest, precedint la porta del temple cobert ab volta per aresta sobre columnes (figures 725 y 727). Un altre tipus ben interessant es troba a Sant Benet de Bages, del qual han quedat sols els restes del rasament de les arcades. A aquest el precedia un primer porxo en una torre de la cerca que obria pas al tancat sagrat del cementiri (figs. 612 y 728).

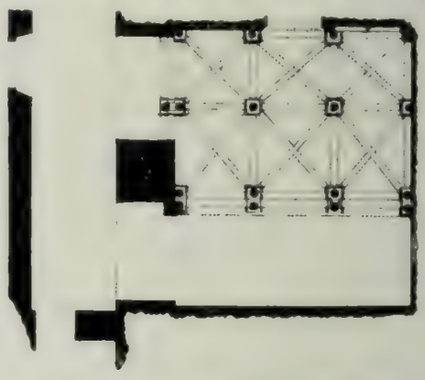

Fig. 725. — Plan del porxo Oest de Serrabona. Escala 1 : 400.

A Sant Pere de Roda, l'atri o galilea agafa tota l'amplada de l'esglesia y està dividit en tres parts, la central coberta ab volta semicircular y les laterals per voltes de quart de cercle (fig. 497). Una disposició semblant tenia el de Sant Cristo de Palera (figs. 56 y 57) y 'l de Gerri (fig. 176).

(1) Lampérez: *Historia de la Arquitectura Cristiana Española en la Edad Media*, citada, vol. I, p. 385, y següents.

(2) En Monsalvatje ha transcrit tots els documents coneguts que's refereixen a l'esglesia de Sous (*Nomenclátor Histórico*, vol. XVII, p. 167), estudiada ab les del grupu primer romànich. Cap document se refereix al fragment del claustre de que parlem. (Vegis vol. II, p. 214 y següents.)

EL CLAUSTRE

Al costat del temple, fent de centre al monastir y a la canònica immediata, hi havia el claustre formant un pati central del edifici; mes el claustre fa també de galilea al temple. Així és a Mur, a la Sèu de Lleyda, que precedeixen a l'entrada principal (figs. 135 y 136). Les altres vegades el claustre és al costat de Migdía, el més soleyat,

Fig. 726.—Finestrals del porxo Sud de Serrabona. (Fot. de la Comissió de Monuments històrichs de França.)

com a Sant Benet de Bages, Sant Pau del Camp, Sant Pere de Galligans y algunes, excepcionalment al costat Nort, com a Sant Cugat del Vallès, Sant Pere de les Puelles y Sèu de Tarragona (1).

El claustre, com l'atri romà, era un jardí tancat (*hortus conclusus*), el paradís de l'esglesia al istil dels harems orientals, conservadors d'antiquíssimes tradicions. M. Forestier, l'eminent enginyer jardiner de París (2),

(1) U. Iranzo, en la *Monografía de San Pedro de las Puellas, «Anuario de la Asociación de Arquitectos de Cataluña»*, Barcelona, 1903, fa un estudi minuciós de la situació dels claustres catalans.

(2) Ha desenrotllat M. Forestier aqueix tema en una interessant conferencia al «Ateneo Barcelonés». Vegis la *Fulla Artística de la Veu de Catalunya*, del 6 de Desembre de 1915.

ens ha mostrat com en molts d'ells el jardí que s'hi conserva, si no és antich, obeeix á plans de cell origen persa, trasmès a Espanya per l'intermedi moresch, havent passat de llurs palaus, aont les dònes vivien recloses, als jardins tancats que precedien als temples y feyen de centre a les canònigues y monestirs, apellantlos com el jardí bíblich del Paradís.

Fig. 727.—Porxo del costat de Ponent de Serrabona. (Fot. de la Comissió de Monuments històrichs de França.)

Aqueixos jardinets tenian en son centre una font voltada de xiprers, que á més de refrescar el lloch, servia pera regularisar l'aygua pera regar, al que donaven quatre camins en creu, a escaire de les quatre galeries, camins pavimentats més alts que 'ls espays que entre ells deixaven destinats a les flors y als fruiters. Aquests llochs frondosos requerien una vorada que 'ls limités, la típica vora de murtra o de boix perpetuada pels jardiners del Renaixement, vivent encara entre nosaltres. Tals eren els jardins descrits per Xenophon y Aristòbul; tals són els jardins del Marroch, importats d'Andalusía y en tal forma es conserven en els claustres y en els *paradisos* que perfumaven els voltants del temple (figs. 277 del vol. II, 309 y 347.)

LES NAUS

Deixem la part exterior del temple, y després de atravessar la porxada, entrem en la nau ombrívola, fosca quasi sempre en la nostra terra. Acostumats els ulls a la fosquedat, contemplem son aspecte senzill, devegades sense cap ornament; trenquen sols la severitat del temple les columnes que sostenen els torals a la nau major o bé els de les tres naus.

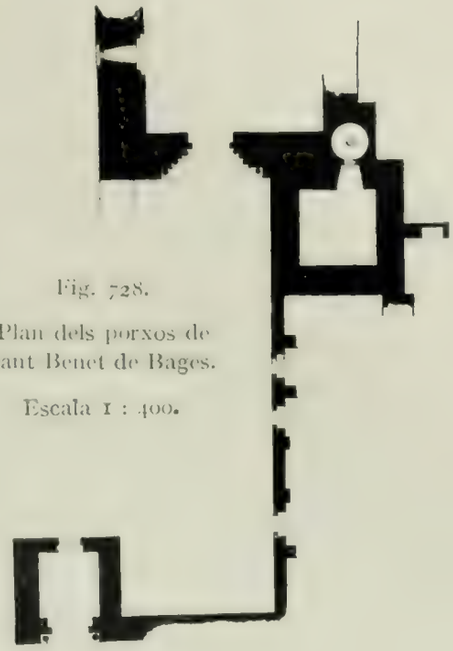

Fig. 728.
Plan dels porxos de Sant Benet de Bages.
Escala 1 : 400.

Notem l'ausencia dels triforis que enriqueixen les esglesies de França y de les finestres y *òculus*, y com la senzillesa és portada al extrem en la nostra escola romànica.

Ben poch cal dir aquí de les naus dels nostres temples, estudiades en detall en cada monografía dels edificis; únicament cal rependre el problema dels efectes perspectius buscats pels arquitectes, fent convergir cap al absis els murs de les naus. Aquesta convergencia és ben visible y sembla ha d'ésser volguda en alguns edificis, tal com Sant Climent de Tahull (fig. 25), a Sant Joan de les Abadesses. En algun edifici la convergencia es limita al absis, com a Santa María de Tahull (fig. 29), a Arties (fig. 38), y en general a les esglesies de la Vall d'Aràn (figs. 42 y 47), a Sant Pere de Roda (fig. 497) y en algunes esglesies de Cerdanya y de la vall del Ter. Hi ha cassos, com a Sant Feliu de Beuda, que la convergencia és inversament cap el frontispici (fig. 53). Però cal afirmar que la major part dels temples són marcadament rectangulars, y llurs convergencies semblen errades de replanteig y no magistrals intencions d'arquitecte.

ELS ABSIS

Observem la persistencia dels tres absis d'antiquíssima tradició litúrgica en les nostres basíliques del segle XII. Pera trobar més nombre d'altars s'ha de citar Sant Pere de Galligans (fig. 143), qual disposició originaria hem explicat; les esglesies en que 'l santuari s'ha disposat en girola pera facilitar als pelegrins l'adoració de les reliquies o bé les obres d'influencia de l'ordre del Cister ab ses noves pràctiques litúrgiques.

En son origen, els tres altars serveixen a la vegada pera la celebració de la missa, com avuy encara en la liturgia de l'Esglesia grega (1). Més tart les

(1) Vegis vol. I, p. 312.

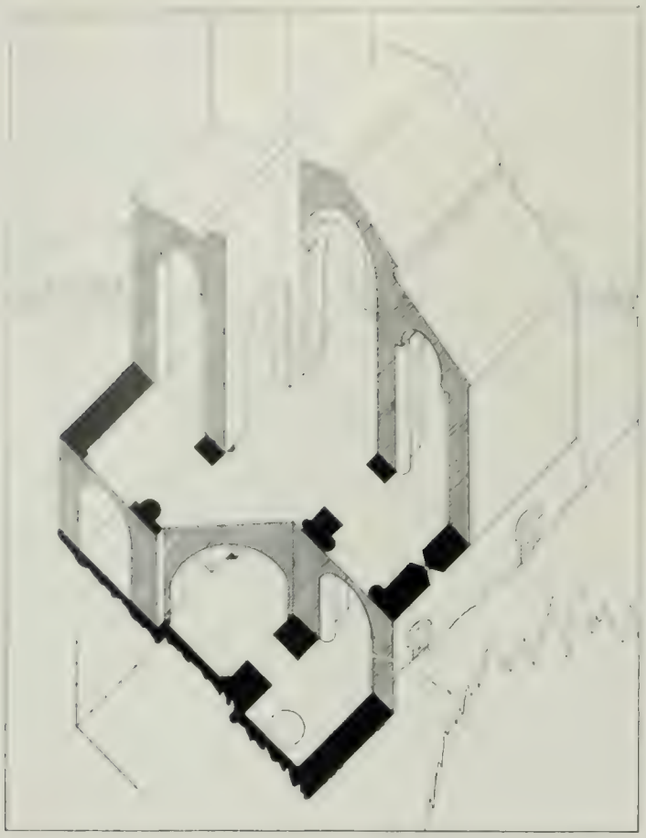

Fig. 729. — Perspectiva isomètrica de Sant Llorenç.

ceremonies de la Missa es concentraren en un sol altar, y son número perdé el caràcter primitiu litúrgic, convertintse en simbolisme de la Santíssima Trinitat o dels patrons del Temple.

L'augment extraordinari del número d'altars es comença en els grans monastirs benedictins, especialment a les darreríes del segle XII y en el segle XIII. Produiren aqueixa transformació la propagació de la costum de la missa diaria o més freqüent, y la tradició conservada fins modernament en alguns monastirs de no celebrar més que una missa en un mateix dia en cada altar (1).

Fig. 730.
Cripta de Cellers.
Escala 1 : 400.

Així notem com el número d'altars augmenta considerablement en alguns dels nostres monastirs benedictins, com Sant Joan de les Abadesses (fig. 510) y Sant Pere de Besalú (fig. 506), que 'n tenen sis; en els del Cister, com Santes Creus (fig. 540), que 'n té cinch, y Poblet, que 'n té set (fig. 625), així com les grans Catedrals, els més sumptuosos temples que s'aixequen cap a les darreríes del segle XII.

CRIPTES Les criptes ocupen, en general, l'absis, com a Sant Pere de Roda, Sant Benet de Bages, Cellers (fig. 730), Madrona, Alaó (fig. 189). Excepcionalment a Sant Llorenç, prop Bagà, y Ager, la cripta forma com una esglesia inferior, igual a la superior, ab entrades independents (figures 170, 171 y 729) desde l'exterior.

(1) BILSON: obra citada, p. 210, nota 2.

Fig. 731. — Campanar de Sant Benet de Bages. (Fot. Vintró.)

II

ELS CAMPANARS Y'LS CIMBORIS

L'escola catalana, la més senzilla y austera de totes, no conegué les formes saviament compostes dels campanars del Centre y Nort de França, que eren el principal ornament dels temples: res entre nosaltres de les combinacions enginyoses de basaments quadrats sostenint còssos octogonals o circulars; res de les alteroses fletxes calades per alleugerir son pes; ni res dels pinàculs angulars pera fer de contrapès a les trompes sustentants de les cobertes petries. Als reyalmes de la França, la torre quadrada tradicional, en ús general en el segle XI, és aviat fondament transformada. L'habitut de colocar el campanar al cap de l'esglesia, servint sa part baixa de porxada, té per conseqüencia la necessitat de les grans obertures en la part més carregada de l'obra, y això obligà a aixamplar la seva basa, ori-

ginant les formes apiramidades característiques. Per altra part, una profusa decoració exterior els hi dóna un aspecte de riquesa, augmentada per la forma de la coberta ab les elegants combinacions arquitectòniques, que les dificultats de sa construcció originen.

Fig. 732. — Campanar de Santa Eugenia de Berga. (Fot. Mas.)

La forma de torre tradicional, de plan quadrat com els minarets moreschs d'Andalusía y del Nort d'África, es conserva durant el segle XII, època de sa decadencia, originada per la vinguda de les noves ordres ab ses severes prescripcions d'austeritat y pobresa. Ben aviat l'ordre del Cistell els prohibeix. Un capítol del any 1157 declara que no deuen ferse torres pera campanars, mentres estatueix que 'l pes de les campanes no excedeixi de cinchcentes lliures, que un home pugui fer voltar, y que no 's toquin dues a la vegada. Aqueixes noves idees tenen llur influencia, y propaguen el cimbori y les espadanyes, substituint en els temples les antigues torres, símbol de força y poder terrenal y usades sovint com a torre de guayta y fortificació de les viles romàniques (1).

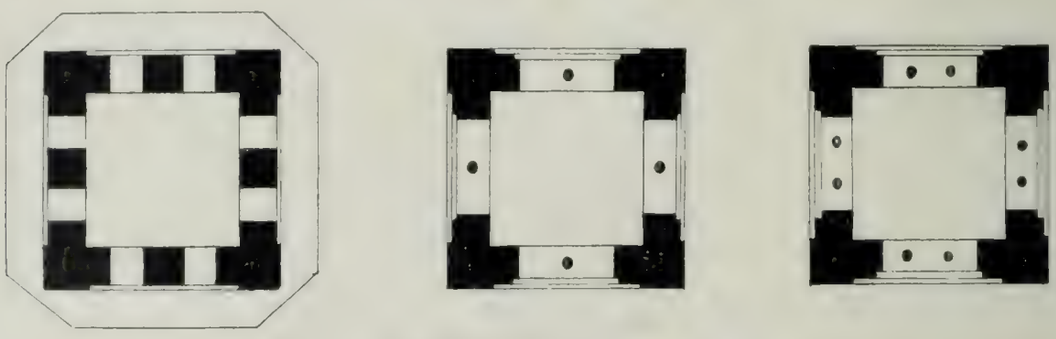

Fig. 733. — Plan del campanar de Santa Eugenia de Berga. Escala 1 : 200.

(1) *Instituta generalis Capituli. Anno* 1157: «*Turres lapidæ ad campanas non fiunt.*» — MATÉNE ET DURAND: *Thesauris Novus Anecdotorum.* París, 1717. IV, 1247. — *Instituta. Anno* 1157: «*Campanæ nostri Ordinis non excedant pondus quingenitarum librarum: ita ut unus pulset et nunquam simul pulsentur duæ.*» (*Nomasticon Cisterciense,* editat per H. Segalon. Solesmes, 1892. P. 260.)

CAMPANARS EN FORMA DE TORRE.

Les torres campanar no difereixen de les del segle XI més que en la forma del aparell y de les columnes de llurs finestrals, y la mateixa classificació adoptada en el volum I pot aquí repetirse. Hi ha així el campanar simple, com el d'Erill la Vall (figs. 734 a 736), el de Bohí (fig. 32); els de Tahull (figs. 27 y 30), Coustouges (fig. 737),

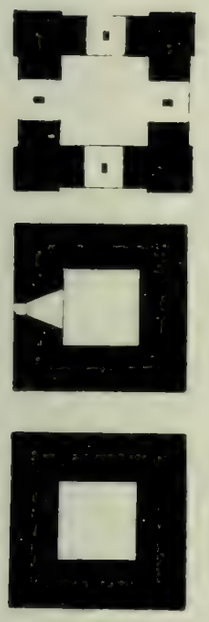

Fig. 734.

Plan dels baixos y primer pis del campanar d'Erill la Vall.

Escala 1 : 200.

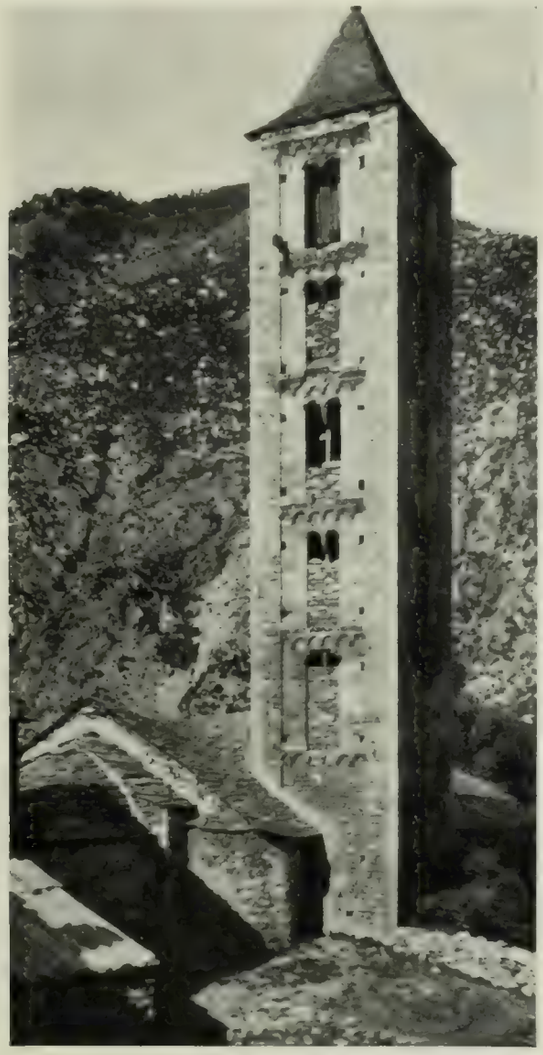

Fig. 736. — Campanar d'Erill la Vall. (Fot. de la Missió a la ratlla d'Aragó.)

Fig. 735.

Plan dels pisos alts del campanar d'Erill la Vall.

Escala 1 : 200.

Molló (fig. 131), Vilabertràn (figs. 141 y 738), Abella de la Conca (fig. 164), Solsona (fig. 174); altres temples tenen el campanar doble, com els de Sant Pere de Roda (figs. 501 y 740) y Sant Miquel de Fluvià (figs. 129 del vol. II y 739 del present).

Els campanars de la Sèu d'Urgell (figs. 483 y 742), que són construits solament en sa part baixa, semblen iniciar una composició extraordinaria de campanar triple o de tres trams.

La seva situació és diversa, ja als costats del frontispici, com a Vila-

Fig. 737. — Campanar de l'esglesia de Coustouges. (Fot. Vintró.)

Fig. 738. — Campanar de l'esglesia de Vilabertràn. (Fot. Mas.)

bertràn (fig. 141); ja als extrems del creuer, com a la Sèu d'Urgell (figs. 483 a 485); ja als extrems de les naus laterals precedint els absis, com a Ager (figs. 607 y 608); ja sobre 'l cimbori, com a Sant Pere de Camprodon (figs. 538 y 539) y a Santa Eugenia de Berga (fig. 732); ja sobre la volta, com a Sant Benet de Bages (fig. 731).

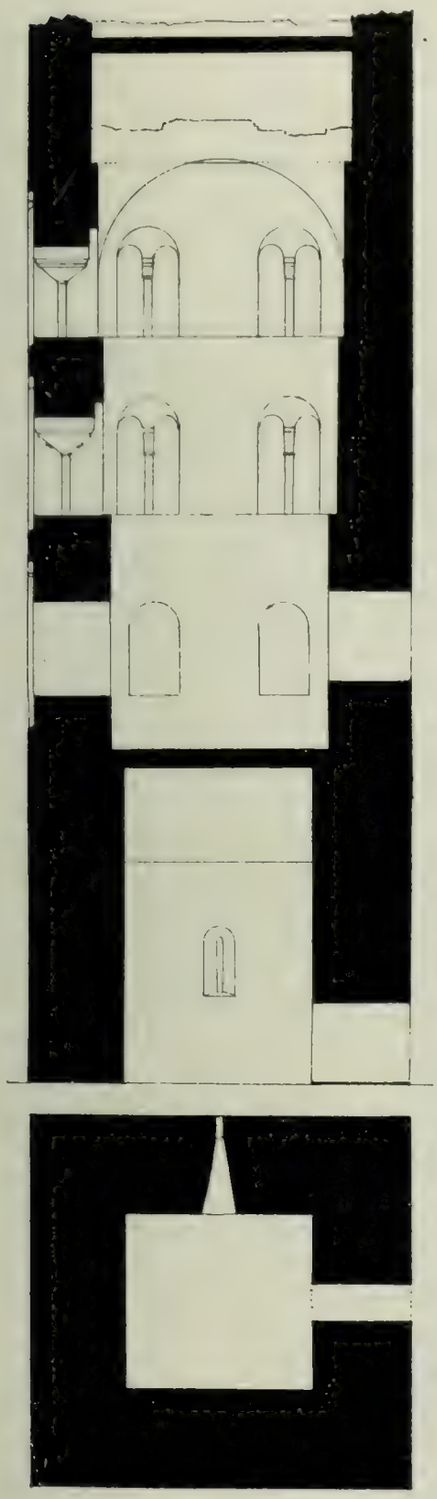

Fig. 739. — Plan y secció del campanar de Sant Miquel de Fluvià. Escala 1 : 200.

Fig. 740. — Campanar de Sant Pere de Roda. (Fot. Falguera.)

L'obra de les torres campanars era costosa; així algun quedava sense acabar, com el de la Sèu d'Urgell, que resta tal com s'estipulà en el contracte ab Raymundus Lambardus, qui devia solament aixecarlos una filada sobre les voltes «*et leves coclearia sive campanilia, unum filum super omnes voltas*».

Llur construcció era anàloga a la del primer període romànich, ab volta en la part baixa, ab sostres en els restants pisos (fig. 739). Per excepció, el de Castelló d'Ampuries (fig. 743) presenta volta fins a la part alta; per això sos murs són extraordinariament gruixuts.

Cap a les darreries del segle les columnes ab capitell mensuliforme són substituides per columnes ab capitell derivat del corinti, com en el de Prades (fig. 741); llavors el gruix del mur obliga de vegades a arrenglerar tres columnes pera sos-

Fig. 741. — Campanar de Prades.

Fig. 742.— Campanars de la Sèu d'Urgell.

tenir les arcades, com en el de Castelló d'Ampuries (fig. 743).

CIMBORI

El cimbori conserva la forma tradicional de cúpula octogonal sobre trompes (fig. 745). Per excepció, cap el segle XIII s'introdueix la cúpula hemisfèrica sobre petxines a Sant Martí Sarroca (figura 595); mes ben aviat ve la transformació gòtica de la primitiva forma (figures 212, 227 y 228). Molt sovint el cimbori sosté la torre campanar; mes aqueixa transformació es troba principalment en les darreries del período.

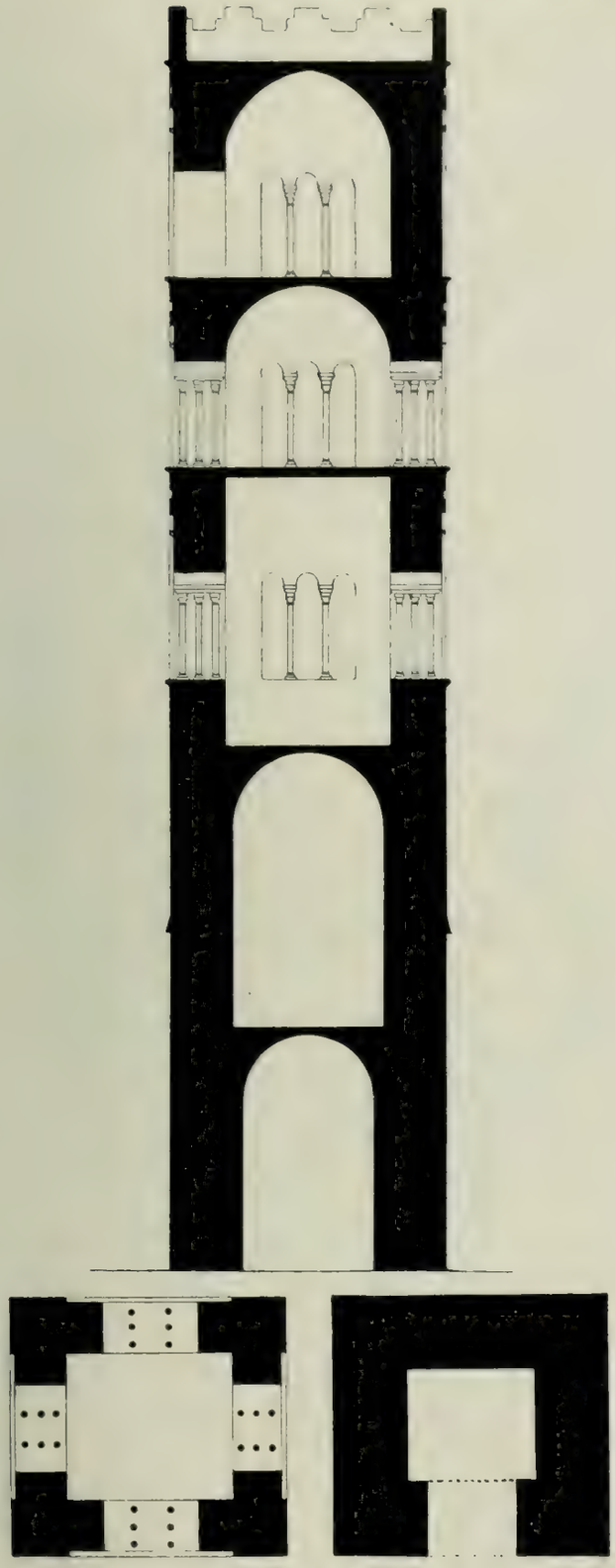

Fig. 744. — Campanar de Castelló d'Empuries.

Fig. 743. — Plan y secció transversal del campanar de Castelló d'Empuries.

Escala 1 : 250.

Es interessant la desaparició del cimbori de les grans esglesies de plan basilical durant tot el segle XII, fins que torna a reaparèixer a la Sèu d'Urgell, a Sant Cugat del Vallès y a les catedrals de Lleyda y Tarragona. Notis com en les esglesies de plan de creu no's troba aqueix element, sino en les construïdes ab els mètodes antichs, que hem calificat de supervivencies del primer romànich.

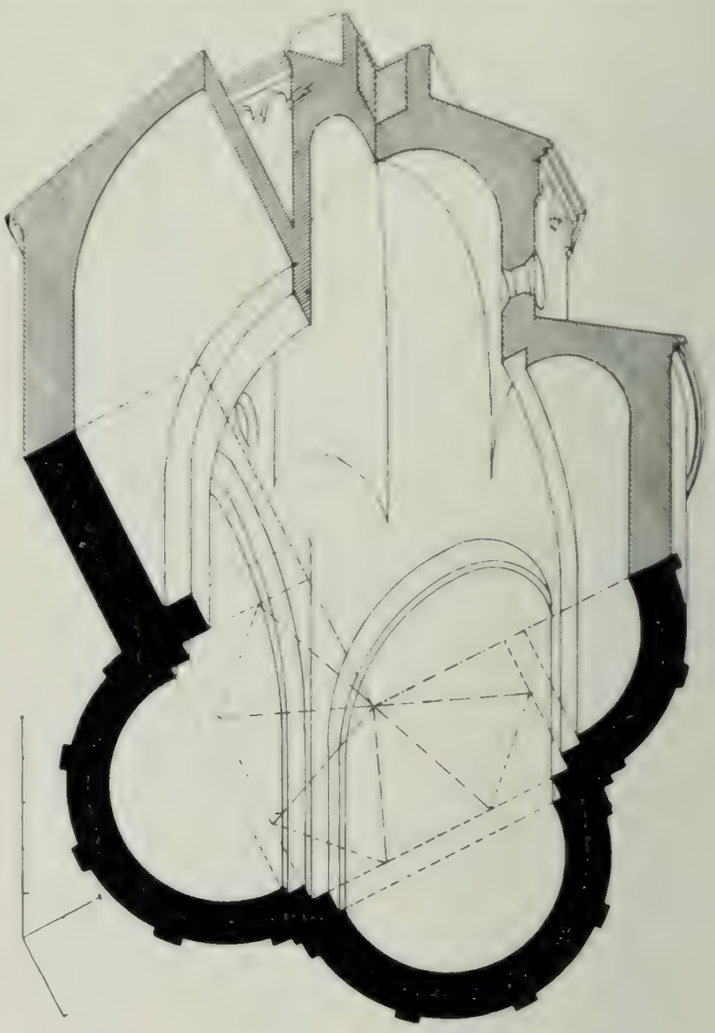

Fig. 745. - Perspectiva isomètrica de Sant Nicolau de Girona. Escala 1 : 200.

CAMPANARS. Els campanars octogonals, perllongació del cimbori, són escassos. Es pot citar el de Sant Pere de Galligans, a que'ns hem ja referit, que està colocat sobre la volta de canó del creuer, y que sembla restar d'una obra anterior. En ell es passa, per medi de trompes còniques, del quadrat al octògon; presenta en la part baixa lloch a propòsit pera els guaytes, ab xameneyes pera que s'hi puguin escalfar en les nits fredes d'hivern (figs. 142, 147 y 746).

ESPADANYES. El campanar és després substituit per les espadanyes, perllongació del mur foradat per finestrals, que sostenen les campanes de menys pes, introduides per les noves austeritats monacals, com les de Santa María de Cervià (fig. 69), Salardú (fig. 73), Sant Pere de Cercada (fig. 86). És interessant notar com l'espadanya no és comú en el primer período y no abunda tampoch en forma típica y característica en el que estudiem, semblant la major part de les vegades obra deguda més a una imprevista necessitat que a la composició arquitectònica meditada.

LES TORRES D'ESCALA. A mida que avança el temps s'introdueixen en algunes esglesies les torres d'escala, que permetien pujar a les cobertes pera els adobs freqüents de les goteres. Aqueixa mena de torres, d'antiquíssim origen en l'arquitectura cristiana, es troben princi-

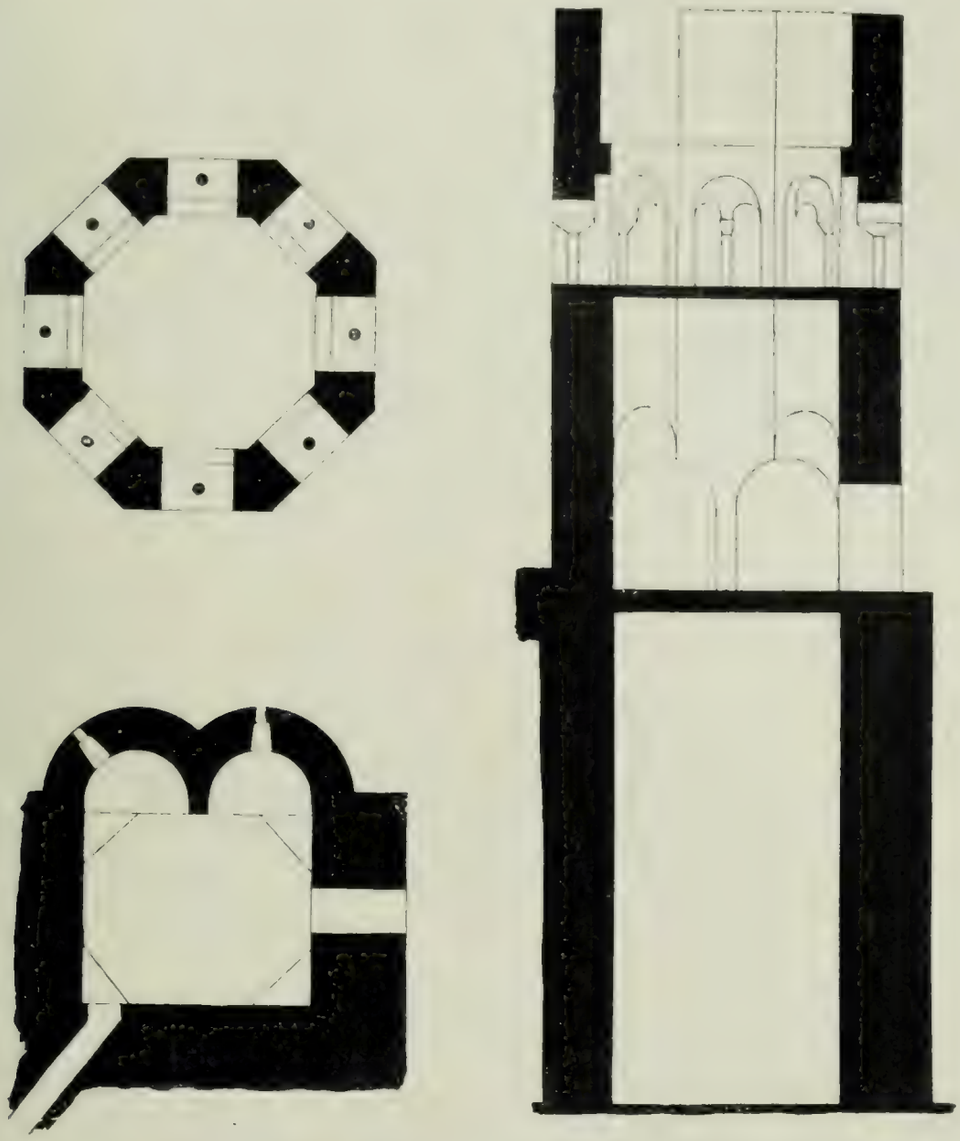

Fig. 746. — Plan y secció del campanar de Sant Pere de Galligans. Escala 1 : 200.

palment en les esglesies més complicades de plan, que 's presenten a Catalunya com a casos esporàdichs, y en les degudes a l'influencia del Cister.

L'exemple més complet d'un sistema d'escales y comunicacions es troba indubtablement a la Sèu d'Urgell, en la que hi havia combinacions

d'escales y galeríes que permetien recórrel a diverses altures, facilitant ansí no sols sa conservació, sino la defensa de l'obra que servi tantes vegades de fortalesa. Per les escales dels campanars del extrem del creuer (figs. 481 y 485) es pujava a la galería que, passant per sobre 'ls absis menors, menava a la que corona l'absis principal; en els dos pilans del santuari que sostenen la cúpula del cimbori hi ha dues escales helizoidals: aquestes galeries menaven a la coberta del transcepte (D B de la figura adjunta); desde la que per medi de graus, seguint les pendents d'aquella, es podia recórrer tot el temple y anar a parar a les torres angulars del frontispici, unides entre sí per una galería. A Sant Joan de les Abadesses, dues torres colocades entre 'ls absis menors, que és possible no foren may acabades, permetien pujar a les cobertes y recórreles per medi de graus colocats en la pendent d'aquelles (figs. 510 y 514). Una disposició semblant es troba a Santa María de Solsona (figs. 172 y 174) y a Vallbona de les Monges, aont la coberta d'una torre d'escala és completament sencera (figs. 547 y 549). A Covet hi ha dues escales, en el frontispici de ponent, que comuniquen entre sí per una galería interior (figs. 232 y 236). Les torres d'escala, com es veu, foren entre nosaltres una innovació de les darreries del período.

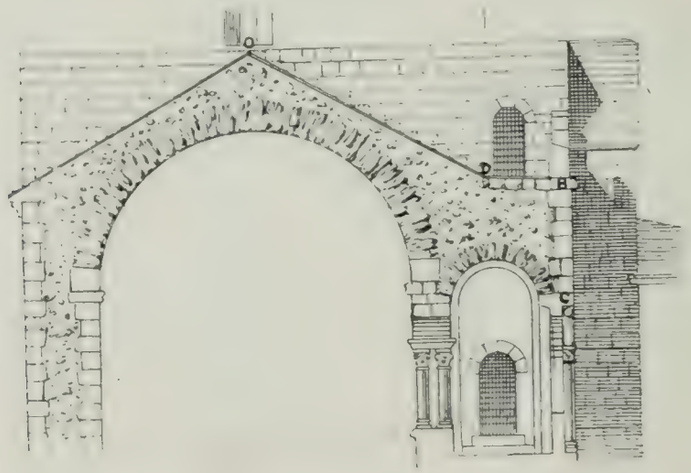

Coberta del transcepte de la Sèu d'Urgell.
(Sans Barrera. Escala 1 : 200.)

Fig. 747. — Antipendi de Ripoll. (Museu de Vich.)

III

MOBILIARI DEL TEMPLE

El mobiliari del temple és derivat del del segle XI (1), una continuació més que una evolució; els cambis són els més secondaris (d'iconografía, de tècnica pictòrica y esculptòrica) més que de forma de conjunt; varía la decoració, però 's conserva l'estructura, reflexe del servey litúrgich. Serà així aquest article un complement del escrit en el volum II, més aviat una acumulació de notes y de documents nous, comprovatoria de lo llavors dit.

(1) Vegis vol. II, p. 393 y següents.

La pila baptismal no muda la forma, perpetuantse fins l'época ogival.

En Brutails cita al Rosselló la de Torrelles ab una inscripció del segle XII, que ha transcrit en Bonnefoy (1), y la d'Argelers, més moderna, qual inscripció hem reproduit (2).

Fig. 748.— Pila baptismal d'Archs de Sant Pau. (Fot. Mas.)

Al país català del costat d'Espanya se'n troben moltes, qual ornamentació barbre les fa de difícil classificació. En general conserven la forma tradicional com la d'Escunyau, a la Vall d'Aràn, y la de Sant Joan les Fonts (fig. 749). La dels Archs de Sant Pau (fig. 748) és de forma rectangular.

Les piles beneyteres no semblen tenir una forma ben definida. En Brutails ha reproduit la de Sant Andreu de Sureda, que consisteix en una canya decorada ab un capitell usual, que sosté una pila adornada exteriorment ab els temes comuns romànichs (figura 750). Anàloga forma té la de Sant Genís les Fonts (3). Algun exemplar barbre, atribuible potser a aquest període, és empotrat a la paret a Sant Just de Barcelona.

Fig. 749. — Pila baptismal de Sant Joan les Fonts. (Fot. Mas.)

Fig. 750.—Pila de Sant Andreu de Sureda. (Brutails.)

(1) *L'art religiós en el Rosselló*, citada, p. 180.
(2) Vegis p. 55.
(3) BRUTAILS: obra últimament citada, p. 182.

L'ALTAR

La forma del altar permaneix la mateixa. La disposició en forma de taula sobre columnes, la menys comú de totes, és reproduida en l'esglesia del monastir cistercench de Santes Creus.

A Cornellà de Conflent la mesa del altar presenta una forma intermitja: un gran pilà sosté la taula pel centre, mentres sengles columnes sostenen els quatre cantons.

Fig. 751. — Altar de Santes Creus. (Fot. Mas.)

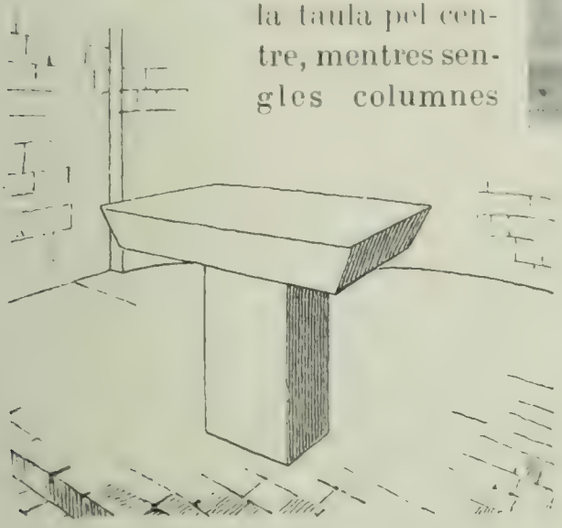

Fig. 752. — Pila de Sant Climent de Tahull.

Alguna vegada, en les darreries del período, és el massiç del altar que s'esculpeix en pedra, o al menys es decora ab una llosa esculpida, que li dóna aqueixa apariencia. Un exemple és l'altar de la Sèu de Tarragona, que conserva plenament la tradició romà-

Fig. 753. — Frontal en la Sèu de Tarragona. (Fot. Mas.)

mea, recordant l'escultpiny del claustre, y evidentment anterior al retaule, obra de Pere Johan, del any 1426 (fig. 753).

Mes lo comú es revestir la taula de pedra, sostinguda per un groixut pilà, tal com es troba a Sant Climent de Tahull (fig. 752), ab els típichs

Fig. 754. — Frontal en l'esglesia de Planès. (Museu de Barcelona.)

antipendis d'argent en les grans esglesies riques, o ab els esculpits en fusta (fig. 747) o decorats ab pasta, simulant sumptuositats d'orfebrería, com el d'Esterri de Cardòs y 'l de Planès, avuy al Museu de Barcelona, o bé desenrotllanthi les coloraynes d'una pintura primitiva, filla llunyana del Orient (figs. 749 a 752), en les esglesies més modestes. En aquests cal senyalar un cambi en la disposició, que consisteix en la desaparició del tema central de Jesucrist, sentat en la forma ametllada, o sobre del doble

cercle del arch lluminós, convertintse la composició del frontal en una teoría de personatges, com en el de Tabèrnoles, avuy al Museu de Barcelona (fig. 761), o una serie d'arcades iguals, com en el de Mussol (fig. 760), a la Cerdanya, avuy al mateix Museu.

Fig. 755. — Frontal de la Catedral de Lleyda. (Museu de Barcelona.)

Sobre l'altar s'hi coloca la pradel-la, que va modificantse ab els anys, fins a adoptar una forma anàloga a la del frontal.

Sobre la pradel-la s'hi posaven les grans majestats vestides de robes orientals (fig. 764); les creus esmaltades, obra de Limoges (fig. 765; les fetes de cristall de roca, totes les quals terminaven en tascó a fi de sostenir-

Fig. 756. — Frontal del Museu de Barcelona.

Fig. 757. — Frontal del Museu de Vich.

Fig. 758. — Frontal del Museu de Barcelona.

Fig. 759. — Frontal dels Profetes. (Museu de Vich.)

Fig. 760. — Frontal de l'esglesia de Mussol. (Museu de Barcelona.)

Fig. 761. — Frontal de l'esglesia de Tavèrnoles. (Museu de Barcelona.)

les ab una anella; les caixes de reliquies, d'ivori, de metall o de fusta ricament decorada (1).

CIBORI

Coneixem també qualque exemple de cibori, que va perpetuantse durant el segle XIII. Tals són el procedent d'Estamariu, prop de la Sèu d'Urgell, avuy al Museu de Barcelona, y 'l recobert de planxa de plata de la Sèu de Girona.

El primer és una reproducció rústega, en fusta, dels sumptuosos ciboris construits en marbre y alabastre. El formen quatre columnes de fusta de secció acanalada, ab capitell romànich, que sostenen, mediant arcades, una coberta apiramidada. La pintura supleix en e'l la natural policromía dels materials richs. El Pantocrator està representat en la part interior, en mig d'una fastuosa decoració. Sembla una obra del segle XIII avançat (fig. 762).

Fig. 762. — Cibori de l'esglesia d'Estamariu. (Museu de Barcelona, fot. Mas.)

El cibori de la Catedral de Girona, que's construí pera cobrir l'antich altar d'or, costejat per la comtesa Guisla, esposa de Ramon Berenguer I, destruit al començament del segle XIX, conserva, en formes de les darreries del segle XIII y principis del XIV, la tradició del cibori y altar romànichs. Fou fet ab una deixa de Guillem Gaufret, tresorer del Capítol, en testament de 1292, que donà pera aquest fi deu mil sous barcelonesos, als que s'afegiren els dons d'Arnau de Soler, ardiaca de Besalú, mort en 1326, en qual epitafi, guardat

(1) En un inventari de Sant Joan de les Abadesses hi consten: tres creus de cristall; quatre vestits o cobertores de la creu de dit altar; una *thecha* de plata ab una creu sobre; altra *thecha* de Limoges, ab les reliquies de Sant Valentí; dues caixes d'ivori; dues creus de Limoges; ademés, parlen els documents del arxiu, dels llums que devia haver davant y darrera del altar. (Comunicació de mossèn Masdeu.)

als claustres de la Sèu. Consta que ell feu construir aqueixa obra. Sobre quatre columnes fornes s'aguanta una volta en forma de vela, decorada ab rengleres de sants, tenint en el centre la representació de la coronació de la Verge (fig. 763).

El retaule, construit en el primer quart del segle XIV per l'orfebre Bartomeu, segueix també la vella tradició, principalment en la colocació de les creus y arquetes reliquiaries (1).

Fig. 763. — Cibori de la Catedral de Girona. (Fot. Mas.)

DRAPS D'ALTAR

Els altars continuaren revestintse de sumptuoses robes, sovint moresques; els que estaven aillats se cobrien no sols del davant, sinó en sa cara posterior visible als fidels que passaven per la girola. Així, un document del any 1257, del Arxiu de Sant Joan de les Abadesses, descriu els palis del altar que devien colocarse en les diferentes solemnitats *tam ante quam retro* (2). En el mateix document s'esmenten draps de diversos colors y procedencia, que donen idea de la decoració d'un altar.

Les columnes del cibori s'ornaren també de cortines, y a falta d'aquell és possible que datà d'aquella època el costum de colocar a cada costat d'altar sengles parells de columnes pera sostenir cortines. Mossèn Gudiol cita un document que pot referirse a aqueixa pràctica. En el testament del sagristà vigatà Ricart, any 1100, es diu que deixa *altari jam dicti Sancti Petri duo manutergia quæ stent in*

(1) Vegis un estudi del altar, degut a JOAQUIM BASSEGODA: *La Catedral de Gerona*. Barcelona, 1889. P. 37 y següents. — Es pot també consultar VILLANUEVA: *Viaje literario*, vol. XII, p. 181. — P. FIDEL FITA: *Los reys d'Aragó y la Sèu de Girona*.

(2) *Manual de la curia secular del any* 1257, llibre 38, n.º 319, fol. 6 y 7. Comunicació de MOSSÉN MASDEU, arxiver.

columnis (1). A l'Orient aquests vels els veyem més sovint que a l'Occident, prestantshi en gran manera la disposició dels *iconóstases* o portalades que separaven el presbiteri del restant de l'esglesia.

Per adornar les parets del santuari — diu també Mossèn Gudiol — y 'ls paviments, a més de les teles més o menys ornamentades, s'emplearen les peces de tapicería brodades o teixides.

Fig. 764. — Creu de fusta ab l'imatge de Crist vestida. (Museu de Barcelona, fot. Mas.)

Fig. 765. — Creu ab esmalts de Limoges. (Museu de Barcelona, fot. Mas.)

Els tapiços per la paret sembla que en sa majoría eren brodats, prenent diferents noms segons l'objecte a que 's destinaven. Hi havia els *vela*, *cortinae*, que tapaven qualsevols parets indistintament; els *dorsalia*, que eren els draps que penjaven al chor, y 'ls *bancalia*, que servien per cobrir els bancals aont se sentaven els sacerdots. Els tapiços y 'l paviment, alfombres, catifes, tenien els noms de *tappiti* o *almuceliae*, essent teixits d'una manera basta per lo comú (2).

(1) J. Gudiol y Cunill: *Nocions d'Arqueología Sagrada Catalana*, citada, p. 277 y següents.

(2) El canonge ausetà Ramon Berenguer de Cors, l'any 1129, donà a Santa María de Manlleu, «*tappides II, banchale I*», y 'l seu comunitari Alerand, l'any 1131,

Ambons y tribunes. No s'guarda cap objecte equivalent al *ambons* o trona, ni restes de chor o tribunes de fusta, a no ésser la trobada a Tahull, de formes més avial mudèjars (fig. 23). Els documents les citen, ab tot, moltes vegades. En la crònica de Don Jaume (1), llegim: «*E puys quan vench al maytí anam hoir la Missa á la Esglea major Dalaqo, e sus en la truna* (*trebuna* en l'edició de Valencia, 1557) *hon cantaven los clergues.*»

«*unum tapit ut semper stet ante altare*». Guillem Bermon, clergue y canonge de Barcelona, en 1149, llegà a Santa Eularia, «*unam almuceliam que stet coram suo altare*», y Bernat Berenguer, el mateix any, a Santa Maria «*de confessione, unam almoceliam que maneat nocte et die ad pedem eius, nova et minore*». (J. Gudiol: Obra citada, p. 300 y següents.

(1) Edició Aguiló, p. 37, paragraf 22.

Frontal de Sant Climent de Tahull. (Fot. de la Missió del Institut a la ratlla d'Aragó.)

Fig. 766. — Sarcòfach de la Catedral de Lleyda. (Museu provincial, fot. Mas.)

IV

ARQUITECTURA FUNERARIA
CREUS TERMENALS

La conducció y amortallat dels cadavres no havia pas mudat en el segle XII. El còs, cobert de llençols o vestit ab son trajo, era posat en un ataut de fusta y conduit al lloch de la sepultura. La *Crònica de Don Jaume* (1) cita un amortallament en la mort dels Moncades: «*E anam hi: e haguem tortes e candeles, e trobamlo que iahia en almatrachs e .j. co-*

(1) Edició Aguiló, p. 109, paragraf 67.

berto que tenia dessus». En altre lloch, la mateixa *Crònica* (1) parla de com el cadavre es posava en un ataut: «*E nos anammosen a Daroca e*

Fig. 767.

Fig. 768.

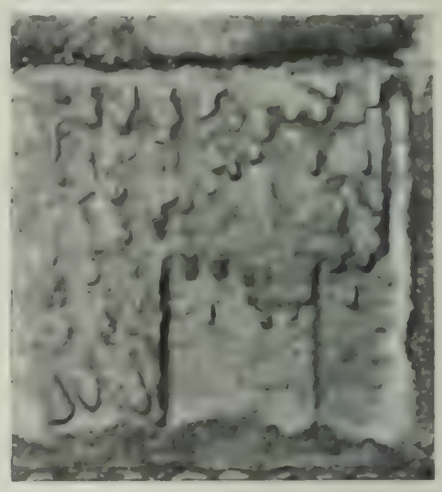

Fig. 769.

Escenes mortuories representades en el sepulcre de Berenguer *el Gran*, a Santa Maria de Ripoll. (Fot. Mas.)

levam Don Pero Aones en una taut a Darocha: e metem lo en Sancta Maria de Darocha».

En les disposicions testamentaries abunden els manaments de fer traslladar el còs, si 'l testador morís lluny del lloch escullit per la seva sepultura, anant això acompanyat ademés de la donació del cadavre, de donacions per l'obra al lloch del fossar, de joyes y de la cavalcadura que traginés el mort. Guillem de Claramunt, en son testament de 1190, ja citat, deixa a l'obra del claustre de Sant Cugat mil sous barcelonesos, y a més el matxo que hi conduís son còs (2). Arnau de Fortià y Pons Adalbert feren al monastir de Sant Pere de Roda, en l'any 1209, la donació de: «*corpus nostrum et anima libenter*», sempre que morissen en terra cata-

Fig. 770.—La conducció del mort. Sepulcre de Berenguer IV en el monastir de Ripoll. (Museu de Girona, fot. Mas.)

(1) Edició citada, p. 47, paragraf 27.
(2) Balari: obra citada, p. 610.

lana, desde Lleyda a Salses: «*in quocumque loco ex Lérida civitate usque ad Salsses ex hoc mundo vecesserimus*». (1)

Aquest cerimonial funerari es troba gràficament en el sepulcre de Berenguer *el Gran*, mort en 1131, que 's guarda a Santa María de Ripoll

Fig. 771. Sepultures a Sant Pere de les Sitges, terme de Florejachs. (Fots. Mas.) Fig. 772.

(fig. 784), qui havent mort al hospital per humilitat cristiana (fig. 767), és exposat a la pública veneració en una caixa o ataut (fig. 768), y després d'aclamat per la ciutat (fig. 769), portat al Panteó comtal del monastir de Ripoll (fig. 770).

LLOCHS DE SEPULTURA

Els llochs de sepultura eren els claustres, la galilea o pòrtichs del temple y son interior y, finalment, els cementiris al voltant dels temples.

Fig. 773. — Sepulcres del absis de Poblet. (Fot. Centre Excursionista.)

Fig. 774. — Sarcòfach de Sant Feliu de Girona. (Fot. Vintró.)

(1) Francesch Monsalvatje: vol. XIV, citat de les *Noticias Históricas*, p. 33.

Mes els claustres monàstics eren uns dels llochs preferents, y en ells les rengleres de sarcòfachs omplien els murs y les lloses és possible cubrissen talment el sol com en els claustres de data més avançada (fig. 776). Entre molts pot citarse a Adelaida, muller de Martí Petit, qui, en 1114, llegà 6 morabatins pera que son còs fos sepultat a la canonja de la Sèu de Barcelona (1). Al claustre de la Catedral de Vich s'hi enterrava ja en 1181. En 1216 Pere de Ferses llegà son còs pera sepultarlo a dita Sèu, junt a la porta del Sant Sepulcre, entre la sepultura de Joan Barraler y la de Joan de Palau (2).

Fig. 775. — Arcosoli de Sant Feliu de Guíxols. (Fot. Cases.)

Seguia després, com a lloch preferent, la galilea del temple. El testament de Giral Ferrer, del any 1116, parla de la seva mare: «*quae est sepulta intus galileam Sancti Petri ejusdem Ecclesiae*» (Sant Pere d'Ager) (3). Les fatxades dels temples com a Vallbona de les Monges (fig. 548), y Sant Genís les Fonts, al Rosselló, sobre tot llur interior, eren el lloch reservat als poderosos de la terra.

Fig. 776. — Sarcòfachs en Santes Creus. (Fot. Barraquer.)

(1) Arxiu Catedral, *Liber I Antiquitatum*, fol. 146, doc. 379.
(2) *Liber I Antiquitatum*, fol. 367, doc. 1,051. — Gudiol: obra citada, p. 241.
(3) Arxiu d'Ager, n.º 844, document copiat en el *Índice Chronológico de todos los instrumentos que se hallan en el Archivo de la Colegial de Ager*, per Caresmar. Guardat avuy en el arxiu parroquial.

El còs es guardava en els edificis en sarcòfachs o simplement en un clot del mur, tancat per una làpida ab una inscripció.

En els cementiris del voltant dels temples lo més comú és l'enterrament. Llavors una llosa, a voltes capçada ab una creu de pedra, senyala el lloch de la sepultura, com es veu encara en el cementiri de Sant Pere de les Sitges (figs. 771 y 772), en el terme de Florejachs. Els sarcòfachs rodejaven devegades el cementiri, com en el dels monjos del voltant del absis de Poblet (fig. 773).

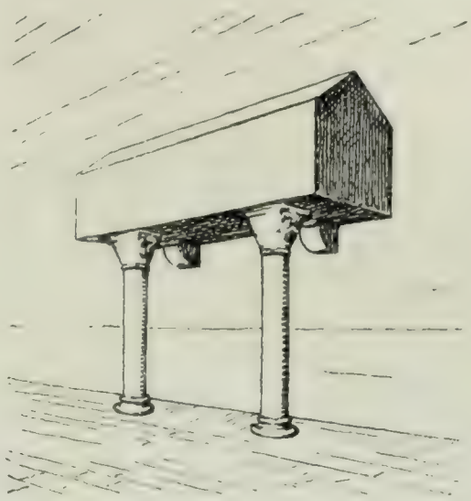

Fig. 777. Sepulcre a Santa María de Cervià.

Fig. 778. — Representació d'un sarcòfach en la porta del claustre de la Sèu de Tarragona. (Fot. Mas.)

La Sèu de Barcelona tingué el seu fossar no sols a l'interior del temple: el claustre canonical, la galilea, el claustre catedral, els murs de l'esglesia foren també llochs d'enterrament. Al voltant del temple, a més, tingué dos cementiris titolats: de *Montjuich*,

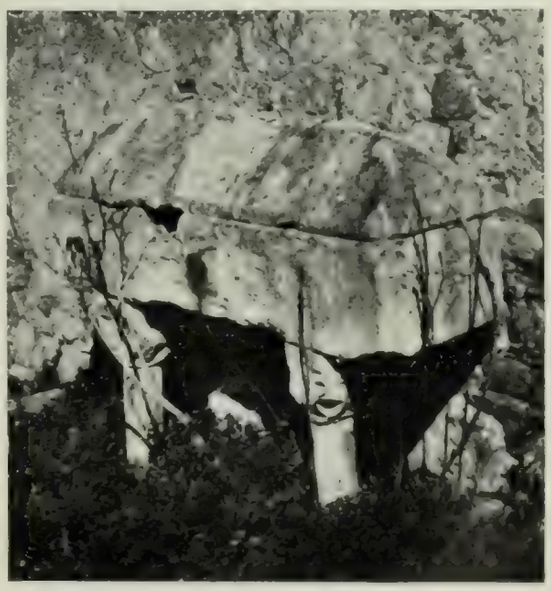

Fig. 779. — Sepulcre dit de Carlemany a Sant Julià de Ramis. (Fot. Pallarés.)

on avui hi ha la plaça y esglesia de Sant Felip Neri, prop de l'antich call pieu y 'l del *Arenal*, prop de lo que fou la Ciutadela.

Del *Sepulcrum Sedis*, que se suposa era el cementiri fora de la Sèu, en parla una escriptura del any 1203. El Concell de Sabaters, en dit any,

Fig. 780. — Sarcòfach de Gualter. (Fot. Mas.)

demanà al Capítol un lloch al *Sepulcrum Sedis* pera edificarhi l'altar de Sant March, a qual petició accedí dit Capítol (1).

Les inscripcions funeraries d'aquests fossars, recullides en el *Corpus*, publicat per Mossèn Mas, són posteriors al período històrich que estudiem en aquest volum (2).

(1) Arxiu Catedral, *Liber Dotaliorum*, vol. I, fol. 196.

(2) Mossén J. Mas: *Notes Històriques del Bisbat de Barcelona*, vol. VIII. *Lo Fossar de la Sèu de Barcelona y ses inscripcions funeraries*. Barcelona, 1911. P. 10 y següents y 84.

SARCÒFACHS

La forma de colocació del sarcòfach era, ja sobre permòdols, com el sarcòfach del exterior de Sant Feliu de Girona (fig. 774), ja sots una arcada (*arcosoli*), com el de Sant Feliu de Guíxols (fig. 775), o els més sumptuosos decorats ab formes romàniques de Santes Creus (figs. 776, 782 y 783), ja sobre columnes.

Tal es troba a l'esquerra de la porta d'entrada, al interior de l'esglesia de Santa María de Cervià (fig. 777), aont hi ha un sarcòfach ab tapa de doble pendent, apoyat en la paret de l'esglesia, essent sostingut en sos angles davanters per dues columnes (1). Un altre exemple interessant ès el sepulcre dit de Carlemany, situat als afores de l'esglesia de Sant Julià de Ramis (fig. 779). A Vallbona de les Monges, en els sepulcres exteriors de l'esglesia (fig. 548) es conserva la mateixa tradició. Però aqueixa es veu ab tota claretat en els sepulcres dels absis de la Catedral de Girona, que en el segle XIV conserven la disposició romànica. Un sarcòfach de forma molt semblant als de la Sèu de Girona, sostingut sobre dos parells de columnes, se troba representat en un capitell del claustre de la Sèu de Tarragona, y en altre de la porta que comunica ab el temple. És la forma reverent y sumptuosa destinada als còssos sants y als grans senyors.

Fig. 781. — Sepulcre en la Sèu de Lleyda. (Fot. Mas.)

Els sarcòfachs prenen cada vegada formes més luxoses.

Un primer tipus era el sarcòfach ja en forma de caixa rectangular, ja ab coberta a una y dues pendents, quals cares són plenes de la decoració usual romànica. Són d'aqueix tipus els de Gualter (fig. 780), de Sant Pere de Ponts y de la Sèu de Lleyda (figs. 766 y 781).

(1) MONSALVATJE: vol. darrerament citat de les *Noticias Históricas*, p. 444.

Fig. 782. — Sarcòfach a Santes Creus, ab les armes dels Moncades. (Fot. Puig y Cadafalch.)

Cap al segle XIII fan sa aparició els decorats heràldichs, com en els sarcòfachs de Vallbona y de Santes Creus (figs. 782 y 783).

Un altre grupu, també cap al segle XIII, presenta temes de simbolisme cristià: a la porta de Sant Feliu de Girona hi ha representat, sobre 'l cel estrellat, dos àngels sostenint una estrella, en qual centre brilla l'anyell immaculat (fig. 774). Voreja el sepulcre la següent inscripció:

✠ ANNO ⁝ DOMINI ⁝ M ⁝ C ⁝ XC ⁝ V ⁝ II ⁝ NONAS ⁝ IUNII ⁝ OBIIT ⁝ GUILELMUS ⁝ ARNALLI ⁝ RECHARIO ⁝ ✠ ANNO ⁝ DOMINI ⁝ MCC ⁝ XIIII ⁝ VII ⁝ KALENDAS ⁝ SEPTEMBRIS ⁝ OBIIT ⁝ ARNALLETA ⁝ EIUSDEM ⁝ FILIA ⁝ UXOR ⁝ ARNALLI ⁝ STRUCIONIS ⁝ ✠ REQUIESCANT IN PACE AMEN.

El fons estrellat era també una senyal heràldica, com ho indiquen els escuts de la coberta.

Hi ha després el tipus ab representacions historiades, com el sarcòfach de Berenguer *el Gran*, conservat a l'esglesia de Ripoll, de que hem parlat (fig. 784). És de pedra comú y estava, quan en Bofarull el vegé, sostingut per vuit columnes d'igual material. Aquestes, còm l'urna que és molt gran, eren treballades ab poca finura. L'urna presenta pel devant varis relleus

alusius a la mort (fig. 767), l'exposició del difunt (fig. 768), enterro (fig. 769), funerals y traslació a Ripoll (fig. 770). En les bandes entremitjes estaven escrits alguns versos ab caràcters majúscols del segle XII, encaixats ab uns altres avuy quasi destruits. Al costat del primer relleu, que representa la mort del comte y dos àngels que pugen sa ànima al Cel, s'ha pogut llegir el vers següent: «*Marchio Raymundus moriens petit etera mundus*». Al costat del segon relleu, que representa les cerimonies religioses sobre l'ataut, no s'han pogut llegir més que algunes paraules del següent: «*Absolvunt isti. Comitem Patres vice Christi*». Al costat del tercer relleu, que sembla representar les muralles de la ciutat ab soldats y una multitut de gent que plora, s'hi llegeix aquest: «*Plangitur a turbis casum plangentibus urbis*». No 's poden llegir els demés relleus destruits ja en temps d'en Bofarull y en Pellicer y Pagès, que representaven la traslació (aquest avuy al Museu de Girona), exequies y enterro del difunt. Al traslladar el sepulcre al interior de l'esglesia de Ripoll, en 1803, s'hi trobà 'l cadavre dins una caixa de fusta (1).

Fig. 783. — Sarcòfachs de Santes Creus, ab senyals heràldiques. (Fot. Mariezcurrena.)

Cal citar també aquí el sepulcre de Sant Ramon a la Catedral de Roda de Ribagorça, ornat d'escenes de la vida de la Verge: l'Anunciació, la visita a Santa Elisabet, el naixement y l'Adoració dels Reys (fig. 786).

En les darreries del segle XII comença a usarse el sarcòfach decorat ab grans estatues; les estatues sepulcrals unes voltes sembla es coloquen dretes damunt la sepultura, com la d'Arles, la «Santa Tomba» que 's creu de Sant

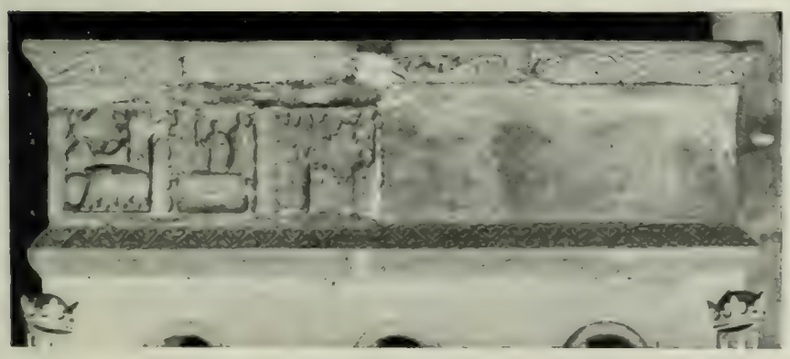

Fig. 784. — Sarcòfach de Berenguer *el Gran* a Ripoll. (Fot. Mas.)

(1) Bofarull: *Los Condes de Barcelona vindicados*, vol. II, p. 175 y següents.

Abdon y Sant Senen. Sobre d'ella hi ha un relleu en forma de creu, ab una inscripció commemorant a Guillem Gaucelm, de Tallet, mort en 1210 o 1211: el personatge està representat amortallat ab llençols y rodejat de tres àngels (fig. 785).

Fig. 785.— Estàtua de Guillem Gaucelm d'Arles. (Fot. Brutails.)

Altres de notables es guarden a Elna; una posada verticalment, és la pedra tumular d'un bisbe (fig. 787), que Enlart suposa ésser un Ramon, que hauria regit la diòcesi solament del any 1201 al 1202. El prelat està dret ab les mans creuades en el pit. La mitra és molt baixa y de dos corns; els vestits sacerdotals formen plechs fins, com d'una tela presada; en el costat del genoll dret hi ha una inscripció commemorativa del esculptor, de que hem parlat (1).

Altre és una pedra tumular (fig. 768) de F. del Soler, mort en 1203, transportada del monastir d'Eula per la Societat Francesa d'Arqueología, qual inscripció diu:

ANNO | M°CC°III° | OBIIT F. | DE SO | ERIO | XVI° KALENDAS | JANUAR | II. QUI INSTI | TUIT | UNUM | PRESBI | TERUM (2).

L'altra part de l'inscripció és la signatura del artista esculptor, ja abans esmentada (3).

A Elna, en altra llosa, colocada horitzontalment en el mur, hi ha esculpida l'estàtua de Guillem de Jorda, mort en 1186. És de marbre blanch pirinench; té'l cap recolzat sobre un coixí brodat d'ornaments d'en-

Fig. 786.—Sarcòfach de Sant Ramon, bisbe de Roda. (Ribagorça.) (Fot. de la Missió del Institut a la ratlla d'Aragó.)

(1) Vegis ps. 54 y 55.
(2) BRUTAILS: *Monographie de la cathédrale et du cloître d'Elne*, ps. 83 y 85.
(3) Vegis p. 55.

Fig. 787. — Estàtua del bisbe Ramon, a Elna. (Fot. Mas.)

Fig. 788. — Estàtua de F. del Soler, a Elna. (Fot. Mas)

trellaçats geomètrichs y porta la mitra de dos corns, característica de l'època. Un àngel li aguanta 'l bàcul y l'incensa (fig. 789). Formes anàlogues, encara que més barbres, es troben a Sant Genís les Fonts (figs. 790 y 791).

Aqueixes formes d'esculptura pirínenca realista tendint al retrat, no sabem es trobi en altres llochs de Catalunya.

Una forma més modesta d'enterrament, consisteix en posar les cendres del difunt en una cavitat en els murs dels claustres, senyalantla ab una pedra contenint un relleu ornamental. La major part de les làpides transcrites són exemple d'aqueixos més humils monuments funeraris (fig. 3, 5 y 144).

Fig. 789. - Estàtua de Guillem de Jorba a Elna. (Fot. Brutails.)

CEMENTIRIS DELS JUEUS Y SARRAINS

Els jueus tenien cementiris especials, de forma anàloga als cristians.

Hem parlat dels cementiris jueus de Barcelona en el volum II (1). En Miret y Sans ha citat un document del any 1157, que 's refereix al cementiri jueu de Lleyda (2). Una carta del rey Pere II d'Aragó al veguer, batlle y prohoms de Girona, del any 1278, fa esment del cementiri jueu: «*...fuit expugnata et illapidita judaria nostra Gerunde ita quod publice de cloquerio dicte sedis et domibus clericorum prohiciebantur lapides in dicta judaria... ac sepulturas eorum destruxerunt*» (3). A lo mateix se refereix una altra carta del mateix rey (4), endreçada al bisbe de Girona, transcrita pel mateix autor.

Als Museus de Girona y Barcelona es conserven varis sarcòfachs ab inscripcions hebraiques, les més antigues de les quals són del segle XIII (5).

Els sarrains tenien també llurs sepultures en les ciutats novament conquerides. En Miret y Sans cita un document del any 1225 que parla d'una terra del terme de Lleyda «*iuxta fosarium sarracenorum*», quals afrontacions descriu, essent una d'elles «*in ciminterio sarracenorum*» (6).

LES CREUS TERMENALS

Vorejaven com en èpoques anteriors e's cementiris cristians, com a fites sagrades, les creus termenals.

En la consagració de Vilabertràn del any 1100, se mencionen les creus com a fites del cementiri y propietat eclesiàstica y com a lloch de

(1) Vegis p. 422.
(2) *Les cases dels Templers y Hospitalers,* citada, p. 77.
(3) *Arxiu de la Corona d'Aragó,* registre 40, fol. 79.
(4) MERINO: *España Sagrada,* vol. XLIV, ap. 297.
(5) Vegis vol. II, p. 422.
(6) MIRET Y SANS: obra citada, p. 145.

pau 1). En l'acta de consagració de Santa María d'Arlés de 1157, se senyala el material d'algunes d'aqueixes creus, en els següents termes: «*A collo de Stera usque ad crucem petrae erectae*» (2).

Aqueixes creus s'empleaven sovint pera senyalar termes de propietat civil (3).

Fig. 790. Fig. 791.
Relleus funeraris de Sant Genís les Fonts.
(Fots. Puig y Cadafalch.)

Les creus eren de metall, posades sobre 'ls murs de clausura o posades sobre d'un pilà o de pedra, semblants a les que terminen els frontons de les esglesies. No 'n coneixem cap a Catalunya de romànica: les creus gòtiques, que és possible en fossin una derivació, prengueren formes més esbeltes, seguint la tendencia de l'època. Al Pirineu és comú trobar un piló de pedra, de forma cònica, terminat per una creu, que pot donar també una idea d'aquests

(1) «*Nullique homini ab aliquo viventium infra spatium crucibus determinatum aliqua laesio vel violentia ingeratur.*» *Marca Hispanica*, ap. 327.

(2) Monsalvatje: vol. VII, citat, de les *Noticias Históricas*, ap. XXV.

(3) Llegim en un document del any 1211: «*Quae afrontat praedicta Quadra terrae de oriente in flumine Libricati. De meridie in terminis firmatis in collo de Albareda et ascendit per ipsas petras signatas de crucibus in eis factis, et ascendit et pervadit per ipsum serradal de Castel Olger usque in viam quae transit Ecclesia Sanctae Mariae Montis Serrati.*» (Carreras y Candi: *Los Castells de Montserrat*, Jochs Florals de Barcelona, any 1890, p. 272.) — En un document publicat per P. de Bofarull en els *Procesos de las antiguas Cortes de Cataluña, Aragón y Valencia* (vol. VIII, p. 27 y següents, 13 Abril 1147), es llegeix: «*Sit notum cunctis presentibus et futuris quod ego Raimundus gratia Dei Barinonensis comes et marchio princepsque Aragonis dono et concedo ipsum Castrum de Almenar hominibus centum de Balaguer cum omnibus suis terminis... dempta ipsa turre Sancte Marie Solsone... Afrontat namque predictum castrum ex parte orientis in alveo que vocant Noguerola sive in termino de Allesa et a parte orienti sic ascendit per terminos et signos et* cruces *ad ipsa Serra de ipso Sas. Et... dit per signos et* cruces *et terminos usque at turrem de Mirarnal. Et sic descendit per terminos signos et* cruces *per terminum de ipsa Çaida et sic vadit et descendit per terminos et signos et* cruces *usque... et sic ascendit per signos et* cruces *usque ad ipsa turre de Arches et per terminos et signos et* cruces *usque ad ipsa turre de Agela et sic ascendit per terminos usque ad ipsa turre que est ultra Villa Viride... et* cruces *usque ad rivum de Castilo et sic revertitur per terminos et signos et* cruces *usque ad supradictum alveum Noguera in aquilonari parte... et jubeo ut supradicto militi et sua posteritas omni tempore dum ipsius castri habeat guerram ille vos bene custodiat cum suos milites et vos teneatis vestras guardias. Signum Raimundi comes...*»

antichs monuments, y ab si la major part d'elles foren indubtablement rústegues y campanilles. La forma artística romànica predecessora de les nombroses creus de terme gòtiques que 's troben arreu a Catalunya, eps és fins ara desconeguda. No abunden per altra part tampoch fòra de la nostra terra. Els arqueòlechs francesos en citen algun que altre exemplar (1), que foren aixecades presidint els vells cementiris o 'ls llochs principals dels camins. A Espanya no són pas més nombroses: en Lampérez no 'n cita cap en sos treballs sobre l'Arquitectura religiosa espanyola; un exemple podria, ab tot, donar una idea d'aqueixa primitiva forma: la creu de Roncesvalles, obra arcaisant més que antiga, que 's troba a Navarra, país, com el nostre, arrecerat als Pirineus, qual arquitectura en les darreries del segle XII té coincidencies ab la de la terra catalana.

(1) LASTEYRIE: obra citada, p. 723.

Creu de terme de Roncesvalles. (Fot. Mas.)

Fig. 792. — Dormitori del monastir de Poblet. (Album Pintoresch Monumental. Associació Catalanista d'Excursions Científiques.)

V

MONASTIRS

Els monastirs benedictins segueixen la tradició de l'habitació clàssica, repartint les dependencies al voltant del claustre, que és la peça central, y aqueixa disposició es veu clarament en els plans que en Rogent va aixecar a Sant Cugat, en els que l'arquitecte Coll formà de Sant Benet de Bages, y en general en els de tots el monastirs estudiats. La forma no es perdia ni en els que, com Sant Pere de Roda o Escornalbou, estàn situats en les grans altures. El Sant Pare Lleó IV (847-855) havia convertit en prescripció canònica aqueixa costum antiga derivada de la disposició de la casa helenística extesa per tot el Mediterrani.

[illegible] [illegible] [illegible] [

Així, a Sant Cugat del Vallès, el claustre, del segle XII, s'aixeca, per raons topogràfiques, al Nort de l'esglesia, al revés de Sant Gall y de la generalitat dels monastirs, y ab tot, seguint l'antich plan del monastir suís, són al costat oriental del claustre els cellers del oli y 'l vi, així com la sala capitular (fig. 307) (1).

Al monastir de Santa María de Ripoll, entre les reconstruccions y adicions que va sofrir ab els segles, s'entreveuen elements que senyalen l'antiga ordenació; així, la sala capitular resta en l'ala oriental del claustre (2). Allí seria també l'emplaçament, que senyalà en Pellicer (3), del antich y famós *scriptorium*, lloch de treball dels *scribæ*, *antiquarii* y *crysographes*, aont es componien les obres, transcrivien els còdices y 's decoraven ab miniatures, sala de forma rectangular, junt al absis de l'esglesia, tal com està precisat en el plan del monastir de Sant Gall.

Fig. 791. — Font del claustre de Poblet. (Fot. del Museu de Barcelona.)

A Sant Benet de Bages s'entreveu la mateixa disposició: la sala capitular, a Llevant, conservant les primitives finestres; una gran sala a l'ala oposada al temple, que probablement era el refetor, y unes sales al Migdía, que eren les cel-les monacals (4).

ELS MONASTIRS DEL CISTER

Tal tradició és reduida novament a regles pels monastirs de l'ordre del Cister, que s'exten ab rapidesa por tota l'Europa migeval, portant arreu, junt ab la nova austeritat, els plans que tradueixen fidelment els preceptes dictats per Sant Bernat, el fundador.

Aquesta uniformitat de composició pot comprovarse ab l'estudi comparatiu de nostres monastirs cistercenchs de Poblet, de Santes Creus y de Vallbona, ab els més famosos de l'ordre, edificats en tots els llochs d'Eu-

(1) Vegis també el plan detallat publicat per el DR. BARRAQUER: *Las casas de Religiosos en Cataluña*, vol. I, ps. 118-119.

(2) BARRAQUER: obra citada, vol. I, p. 27. Vegis el plan publicat en aquest llibre.

(3) J. M. PELLICER Y PAGÉS: *Santa María de Ripoll*. Girona, 1878. P. 28.

(4) Vegis p. 283 del vol. II.

ropa, en els que es llegeix ab fidelitat la vida minuciosament reglamentada dels *frares blanchs*, fins en els més petits detalls.

No cal repetir aquí les dates de fundació del monastir de Poblet, de que hem parlat detingudament al estudiar son temple. Una creu de pedra, al costat del antich camí abacial, senyala al viatger la proximitat del monastir, y una llarga avinguda, presidida per les imatges de la Verge y dels Sants fundadors, el condueixen a la porta del primer recinte (1).

Fig. 795 Menjador del monastir de Poblet. (Fot. Mas.)

Poblet, com tots els grans monastirs de l'ordre, presenta dos recintes: el primer, format d'un mur emmarletat que isola del exterior els horts que volten les habitacions dels monjos; el segon, limitat per un mur defensat ab torres, inclou les construccions veritablement claustrals (2).

El primer recinte compren les construccions agrícoles necessaries pel conreu dels horts y dels extensos dominis que envolten el monastir: habita-

(1) El mur emmarletat del primer recinte mideix 1798 metres de llargada, per 4'68 metres d'alçada, ab una sola porta d'entrada. El mur del segon recinte mideix 608 metres de llarch per 11'30 metres d'altura y 2 metres de gruix, ab una porta d'ingrés anomenada *Porta Reyal,* defensada per dues torres emmarletades vuitavades. El rey Pere IV *el Cerimoniós,* en 3 de Setembre de 1369, otorgà al abat Guillem d'Agulló el permís de tenir el monastir ab muralla, valls y torres, baix la direcció de son llochtinent a Catalunya Fr. Guillem de Guimerà. La Porta Reyal ab ses torres vuitavades foren també obra d'aquests anys, així com lo que's diu Palau del rey Martí. (Emili Morera y Llauradó: *Tarragona Cristiana*, vol. I, p. 645.)

(2) Vegis p. 451 y següents.

cions dels esclaus y serventts, moços pels treballs del camp, ferrers pera llossar les eynes, quadres y estables pel bestiar, etc.

Al fons de l'ampla avinguda, formada per eixes construccions, s'aixeca majestuosa la *Porta Daurada*, acompanyada de l'habitació del monjo porter que vigila els voltants, acull als hostes y distribueix les almoynes als indigents que passen. Una capella dedicada a Sant Jordi hi ha construida prop d'aquesta porta, en la que 'l viatger il-lustre, rebut per l'abat, era conduit a pregar, mentres el monjo encarregat de l'hospitalitat proveia a la seva alimentació y a la dels criats y cavalcadures. Aquesta capella està situada abans del ingrés que senyala la porta, a fi d'excluir a les dònes del recinte del monastir.

Fig. 796 —Sala capitular del monastir de Poblet. (Fot. Museu de Barcelona.)

Les habitacions de la portería comprenen: les sales d'allotjament, cuynes y celler, estables pels cavalls dels hostes y habitacions pels servents y esclaus. Pels hostes que eren grans senyors, existien departaments especials; així, els reys d'Aragó feyen construir el seu palau reyal dintre 'l recinte claustral.

Prop d'aquestes construccions n'existeixen d'altres també destinades a l'hospitalitat: les habitacions dels monjos almoyners, l'hospital de peregrins, ab ses petites esglesies de Santa Catarina y de la Verge dels Xiprers. Finalment, en l'extrem Sur d'aqueix recinte, hi ha situat el palau del abat, construit en el segle xv, que comunica ab l'esglesia per una galería coberta. Totes aqueixes construccions són de data posterior al período objecte del present estudi.

El segon recinte tanca les construccions veritablement claustrals antigues, el monastir propiament dit: l'esglesia y 'l claustre ab les sales que l'envolten constitueixen els *llochs regulars*, aont els estranys no hi tenen accés; construides sobre el primitiu plan cistercench, durant els quasi tres segles que durà l'obra, elles són les que tenen un veritable interès pera nostre estudi.

La grandiosa *Porta Reial* dóna ingrés a n'aquest recinte (fig. 793 [27]). Un ample corredor [24] condueix al claustre principal, de forma quadrangular, ab galeries de diferentes longituts y que constitueixen l'element central de la vida del monastir [25].

La situació del claustre respecte a l'esglesia, a Poblet és invertida respecte'l plan de Sant Gall y la costum dels monjos del Cister, estant al costat Nort en lloch del costat Sur.

Fig. 797.—Fatxada posterior de la sala capitular del monastir de Poblet. (Fot. A. T. V.)

Hem tractat ja de la data de construcció del claustre (1), y cal que aquí parlem solament de les altres dependencies. La primera que crida l'atenció al penetrar al jardí del claustre, és la font [6] que arrenca de son costat meridional, colocada dintre una construcció exagonal coberta, que sembla concebuda per un arquitecte habituat a les obres romàniques, coetanies probablement de la primera ala construida al començament del segle XIII (fig. 794).

La planta baixa de l'ala oriental està dividida en varies dependencies: en el lloch immediat a l'esglesia hi està situada l'antiga sacristía *(secretaría, sagrestanía)* y sala del tresor [17], que comunica ab el *chor;* aquesta dependencia està completada ab dugues altres posades en el pis, y en comunicació ab el dormitori dels monjos, pera ésser millor guardades durant la nit. Una part del tresor servia d'arxiu. És cobert ab volta de canó com les obres primeres del monastir.

Al centre d'aquesta ala oriental s'hi troba la *Sala Capitular* [12], que és la gran sala del monastir, y després de l'esglesia el lloch més important y millor ornamentat (figs. 796 a 798). Comunica ab el claustre per una porta y dugues finestres. Aqueixa costum és antiquíssima: les finestres eren, com les tribunes, destinades al públich, als homes del monastir que no tenien dret d'assistencia al Capítol. És decorada ab gran sumptuositat: un banch de pedra voreja els murs de la sala, y les laudes sepulcrals esculpturades, posades humilment en el sol, remembren als vivents els antepassats il-lus-

(1) Vegis p. 475.

tres. Sa disposició recorda la de la major part dels monastirs del Cister, y conserva encara en l'ornamentació els temes romànichs.

Després de l'escala[20] que porta al pis primer es troba el locutori *([19]parlatorium)*, únich lloch aont els monjos podien conversar, ja que la regla imposava el silenci en el claustre, en el dormitori, en el *calefactorium* y en els altres llochs. La cerimonia de rentar els peus als pobres del dijous sant es feya aquí. Pel locutori es passava a la biblioteca[10, 11], obra de la centuria XIII (fig. 799).

L'ala oriental conté en son pis superior els dormitoris dels monjos y novicis. Aquesta immensa sala (fig. 792), coberta ab archs y vigues, estava dividida en celdes, constituides per embans de fusta y per cortines. Dugues escales uneixen els dormitoris dels monjos: una ab el claustre y altra ab el chor, per aont els monjos baixaven pera cantar les Matines.

Fig. 798.— Sala capitular del monastir de Poblet. (Fot. Museu de Barcelona.)

Fig. 799. — Biblioteca del monastir de Poblet. (Fot. Museu de Barcelona.)

Les habitacions dels llechs estaven posades al extrem de l'ala occidental y immediates al mur del recinte, essent presidides per la casa del prior.

Tota aquesta ala del claustre, la més antiga, es construí durant la primera meytat del segle XIII. Hem citat com Armengol VIII d'Urgell,

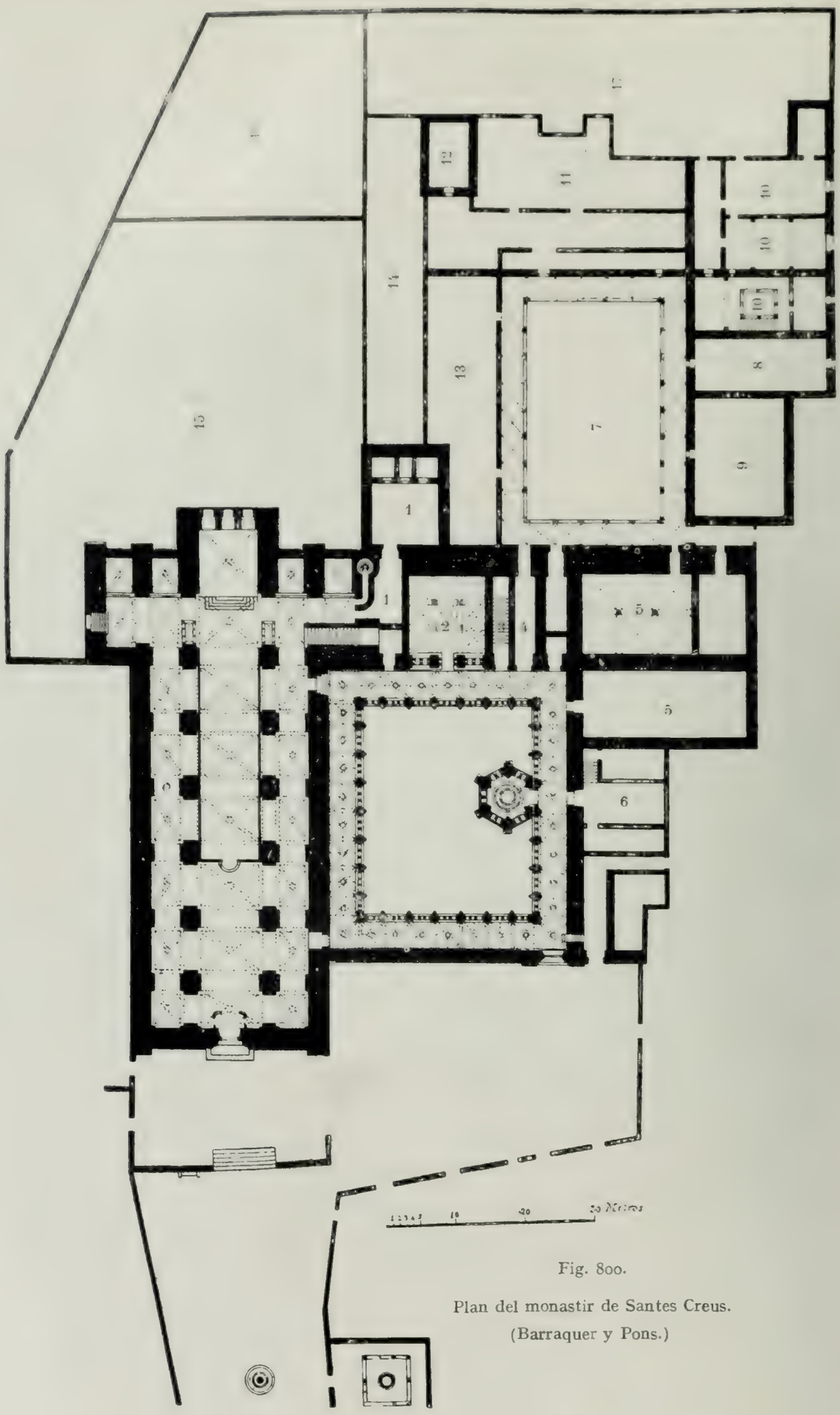

Fig. 800.

Plan del monastir de Santes Creus.
(Barraquer y Pons.)

mort en 1208, fa donacions pera la construcció d'aqueixa part del claustre (1); Pons de Cabrera (1243) dóna gran quantitat de diner per l'obra del dormitori, que seguint la costum del Cister ocupa el pis superior (2); l'arquebisbe Albalat (1247) fa concessió dels delmes per l'obra de la sacristía, sala del capítol, locutori y dormitori, y pera el mateix objecte, Pere de Guerra fa donacions en l'any 1249 (3). L'obra trigava a acabarse, ja que Pere de Puigvert fa deixes en son testament del any 1297, per l'obra del claustre y per la del dormitori (4).

Fig. 801.—Entrada a la sala capitular del monastir de Santes Creus. (Fot. Puig y Cadafalch.)

Fig. 802.— Font coberta en l'ala Sur del monastir de Santes Creus. (Fot. Mas.)

En el recó del claustre oposat a l'esglesia, prop de l'escala del dormitori y immediat al refetor, existeix el *calefactorium*[15], aont després del cant de les *Laudes*, a la sortida del sol, els monjos, refredats per l'ofici de la nit, anaven a es-

(1) Diego Monfar: *Historia de los Condes de Urgel*, vol. I, p. 430. (Vol. IX de la *Colección de documentos Inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón.*)

(2) J. Finestres: *Historia del Real Monasterio de Poblet.* Cervera, 1753. Vol. II, p. 391.

(3) J. Finestres: obra y volum citats, p. 395-396.

(4) J. Finestres: obra citada, vol. III, p. 108.

calfarse y a cordar llurs sandalies abans de començar els treballs del matí.

El refetor (fig. 795) està emplaçat en l'ala Nort, enfront de l'esglesia[14]. Està cobert ab volta de canó seguit y conté una trona pera el lector, y una font pera rentar les mans y pera refrescar les fruytes y les begudes.

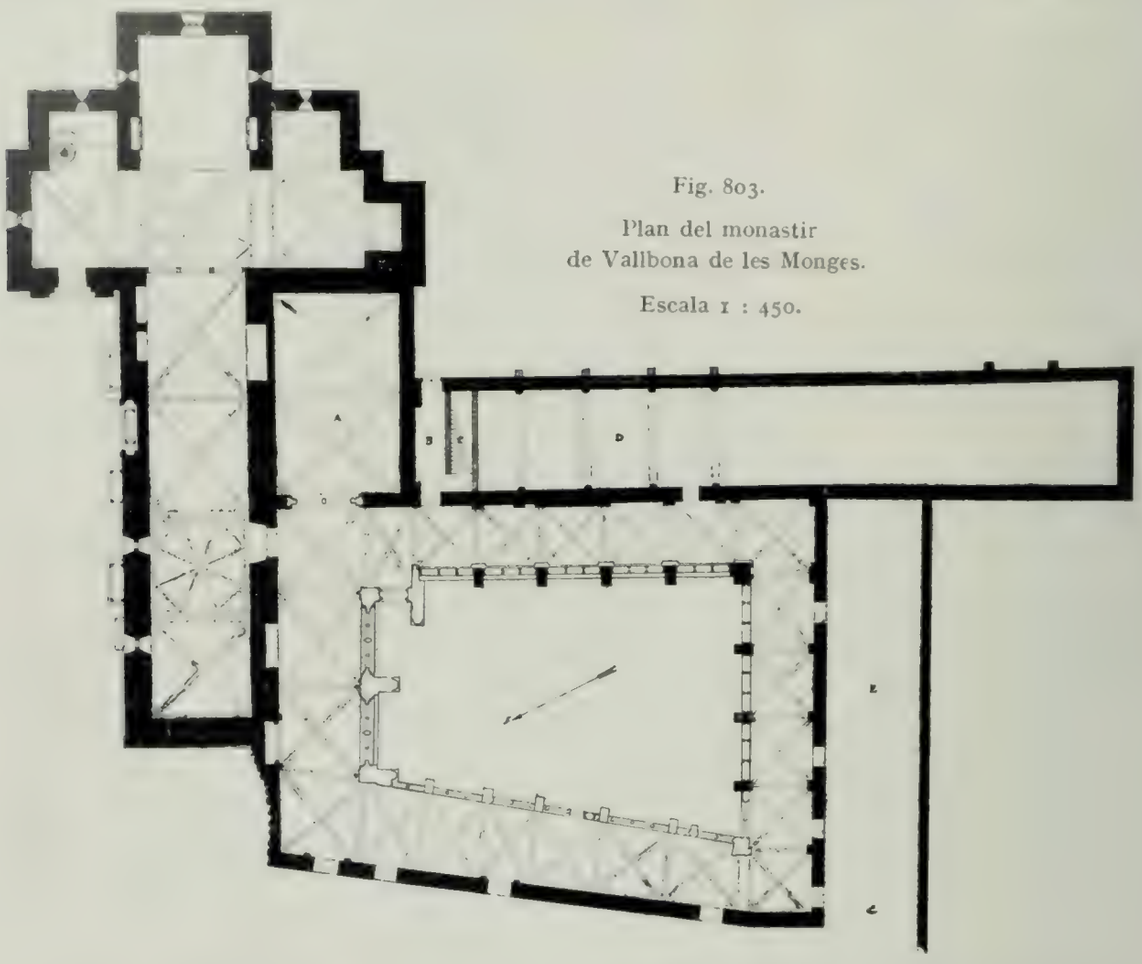

Fig. 803.
Plan del monastir de Vallbona de les Monges.
Escala 1 : 450.

L'ala occidental està ocupada pels cellers[13, 16], y en l'angle format per aquesta construcció y 'l refetor s'aixequen les cuynes ab sos magatzems[15, 32].

El locutori, que constitueix una perllongació de la galería Nort del claustre, condueix als jardins situats al Est del monastir, així com a diverses construccions aillades que s'alcen en aquesta part dels dominis monacals: l'infermería[2], la capella y 'l claustre de Sant Esteve, destinat als monjos convalescents[1, 3], les habitacions dels monjos vells y jubilats[36], els patis de joch dels novicis, les habitacions dels reys[28], etc.

Dintre aquest recinte claustral existeixen dos cementiris: un situat al

costat Sur de l'esglesia per els laichs, els nobles fundadors y protectors del monastir[22], y l'altre darrera l'absis, destinat als monjos[21].

Finalment, les torres de defensa d'aquest segon recinte murat contenien les presons pels càstichs, y servien d'allotjament als dements.

Pera completar la visió del conjunt d'aquest gran monastir, cal imaginar les construccions situades fòra dels recintes murats: els molins prop del riu pera moldre 'l blat y les olives, els aqüeductes pera alimentar d'aygua el monastir, sens comptar l'aglomeració de masos y cases pels esclaus, clients y proveidors, moços y pastors, cledes pels remats y cases dels conreuadors de les terres.

Fig. 804.—Sala capitular del claustre de Tarragona. (Fot. Mas.)

MONASTIR DE SANTES CREUS

El monastir de Santes Creus (fig. 800) es compon de dos recintes. En el primer y al voltant de la gran plaça, presidida per la font de Sant Bernat, hi ha el palau del abat y la casa del monjo administrador, les dels monjos jubilats, hospedería pels viatgers, etc. (1). Fòra d'aquest recinte hi havia les habitacions dels ferrers, cerrallers, boters, fusters, pagesos y sirvents.

Les dependencies de la vida claustral tancades en el segon recinte (2), es desenrotllen al voltant de dos patis. L'esglesia ocupa l'ala Nort del claustre principal, com en el plan de Sant Gall; en l'ala oriental hi estan situats la sacristía[1], la sala capitular[2] (fig. 801), l'escala de comunicació ab els dormitoris[3], de disposició anàloga als de Poblet (3), y 'l locutori dels monjos[4].

(1) Totes aquestes construccions del primer recinte són obra moderna dels segles XVII y XVIII.

(2) Les fortificacions d'aquest recinte foren construides en 1376, durant el regnat de Pere *el Cerimoniós*. (Vegis EMILI MORERA Y LLAURADÓ: *Tarragona Cristiana*, citada, vol. I, p. 268.)

(3) Cal aquí corretgir l'errada de la fig. 23, del vol. II, que és una fotografía del dormitori de Santes Creus y no de Poblet.

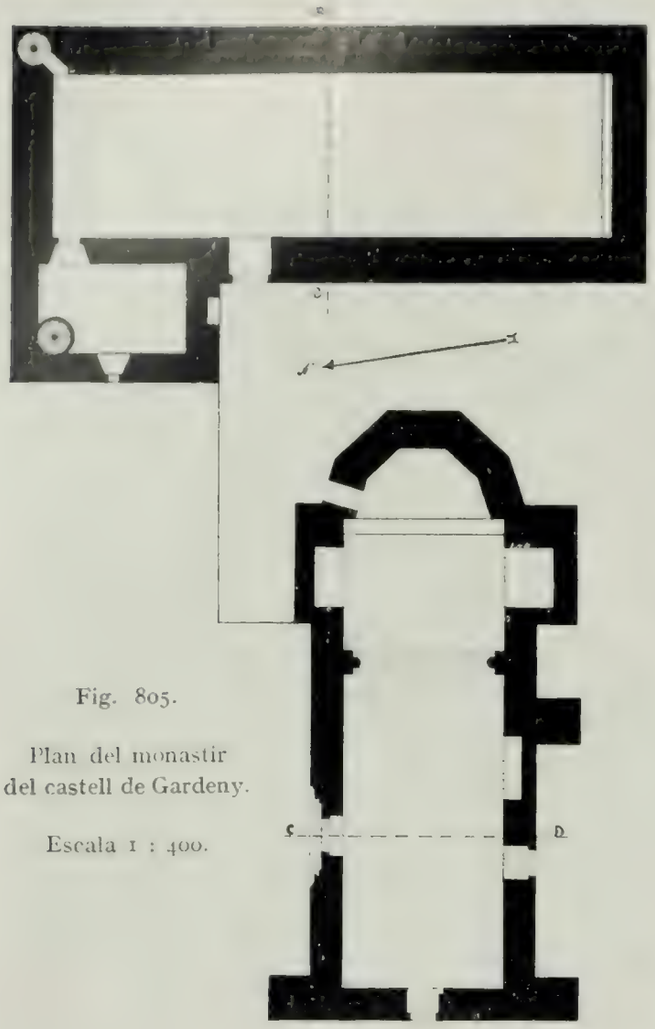

Fig. 805.

Plan del monastir del castell de Gardeny.

Escala 1 : 400.

Els cellers[5] ocupen l'angle determinat per les galeríes meridional y oriental y, finalment, a l'ala Sur hi ha la casa del prior[6], enfront de la font coberta (fig. 802) que presideix la galería del claustre.

La gran sala dormitori de novicis ocupa el pis de l'ala oriental, que comunicava ab l'esglesia per l'escala que's desenrotlla en el creuer. El dormitori comunicava ab la biblioteca y ab l'arxiu, situats damunt dugues capelles del creuer de l'esglesia.

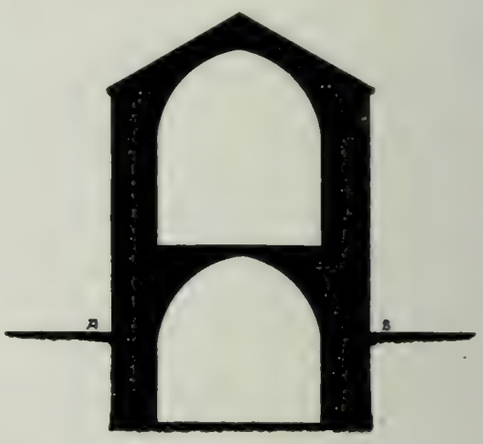

Fig. 806.—Secció transversal del monastir del castell de Gardeny. Escala 1 : 400.

L'obra del monastir fou lenta: en 1191 es posà la primera pedra a la gran sala dormitori, terminada a 22 de Març de 1225; en 1302 s'inaugurà el refetor; en 13 de Septembre de 1313 el claustre, que fou acabat en 1341 (1).

Al voltant del segon claustre[7], situat al Est del principal, hi han en l'ala Sur el refetor[8], la cuyna[9] y 'ls palaus dels reys Jaume II y Pere III[10]. L'ala Est la constitueixen les cambres reyals[11] ab sa petita es-

(1) Nota del abat Fr. Bartomeu Darnosa (1379-1380), escrita en el Cod. *Summa Confessorum compilata a Fr. Joanne,* etc., procedent de la biblioteca del monastir y avuy en la provincial de Tarragona, N.º 158. VILLANUEVA copia la nota ab algun erro (ap. XVIII del vol. XX, del *Viaje literario*).—Citat per EMILI MORERA Y LLAURADÓ: obra y lloch darrerament citats.

glesia[12], y a la Nort hi ha les celdes y habitacions dels monjos[13, 14]. Darrera l'absis hi ha el cementiri[15] y 'ls jardins dels monjos y novicis[16, 17].

És notabilíssima la semblança del plan de Santes Creus ab el de les construccions claustrals del monastir de Fossanova, construit en les Llacunes pontines en 1197, acabat en el curs del segle XIV pels monjos francesos del Cister, y que és un dels exemplars més complets d'arquitectura monàstica (1). L'identitat arribà als més petits detalls en les construccions més antigues que obeeixen el plan que importaren els monjos constructors: l'esglesia, el claustre, la sala capitular, el celler, la font oberta en el costat Sur del claustre, fins les escales de comunicació dels antichs dormitoris ab l'esglesia y 'l claustre. Però aquest plan primitiu de Santes Creus fou abandonat més tart, situantse llavors varies dependencies al voltant del segon claustre, de que hem parlat.

Fig. 807. — Castell de Gardeny. Esglesia. (Fot. Mas.)

VALLBONA DE LES MONGES

El monastir de Vallbona (fig. 803) segueix també la tradició del plan de Santes Creus: al costat de l'esglesia, en l'ala oriental, la sala capitular[A], construida en formes gòtiques; al costat, el pas al hort[B] y l'escala[C] que comunica als dormitoris[D], si-

(1) C. ENLART: *Origines françaises de l'architecture gothique en Italie.* Paris, 1894.

tuats al pis superior, construits ab arcades que sostenen la coberta de fusta com a Poblet y Santes Creus, y perllongantse cap al exterior, rompent, com en el primer, la massa regular del recinte; en l'ala Sur, els refetors [E]; en l'ala Nort, dependencies, avuy desaparegudes. Aqueixes construccions són molt reformades.

CANÒNICA DE TARRAGONA

La canònica de Tarragona tenia també una disposició anàloga als monastirs del Cister. El claustre, com a Poblet, estava al costat Nort de l'esglesia, y prop l'absis hi havia la sala capitular (fig. 804). Els canonges habitaven cases independents, situades al voltant del claustre, avuy encara existents, molt reformades.

ELS MONASTIRS DELS TEMPLERS

Els monjos del Temple eren militars y habitaven, més que un monastir, seguint la disposició tradicional, un veritable castell. El de Gardeny és el que ha arribat més complet fins a nosaltres. El castell de Gardeny era donat als monjos del Temple desde la conquesta de Lleyda; mes la construcció actual fou obra de les darreries del segle XII. En 1202, l'esglesia era ja construida (1).

El castell (figs. 805 a 807) consistia en un recinte emmurallat, contenint, a més de l'esglesia, ja descrita, una gran quadra de dos pisos: un mig soterrani pera dipòsit de menjar y municions; altre, en pis primer, que era el dormitori. Tal era el tipus dels castells de l'època.

(1) MIRET Y SANS: *Les cases dels Templers,* citada, p. 348.

Monastir d'Escornalbou.

Fig. 808. — Fatxada de la Casa de la Pahería de Lleyda.

VI

L'ARQUITECTURA CIVIL

Les viles catalanes rurals d'avuy al dia donen idea del plan d'aqueixes antigues ciutats romàniques, en que'ls carrerons tortuosos es trobaven interromputs per la plaça-mercat o per les carniceries públiques, pels barris murats, destinats als jueus, o pels carrers de mala fama, aont habitaven les dònes de mal viure (1). Un carrer principal o major, com en les viles ibè-

(1) Ermengol VII y Dolça, comtes d'Urgell, feren donació a Pere de Lobera y a la seva descendencia, en Agost de 1169, de «*unam placiam subtus mazel sarracenorum et iudeorum Ilerdensium et habet afrontationes ex una parte in balneis et de altera in tapia que claudit mazellos et de alia in cequia usque in flumen Sicoris et de quarta in platea que est ante palacium Regis*». N'Arnau Carnicer, al donar son còs y ànima al Temple, en 1182, dóna també una vinya «*que est subtus Garden et unun operatorium que est in carnizeria vetula intus in civitate Ilerde...*» És del any 1172 la següent venda: «*Ego Raimundus gran de mil et Vives frater meus per nos et per nostros vendimus vobis R. de Fontanes et vestris atque omni vestre posteritati illas casas nostras cum curtallo quas habemus in villa Ilerde in parochia Sancte Marie Magdalene in carreira que dicitur de meretricibus per LV y V solidos iaquensium monete*». (J. Miret y Sans: *Les cases de Templers y Hospitalers en Catalunya*, p. 138-140.)

riques prerromanes servia d'eix al laberinte de carrerons quals cases s'apretaven dintre les muralles sovint invadides per les habitacions particulars (1).

Tal complexitat que les fa semblants a les viles actuals del Orient era llur característica, sobre tot en les viles novament conquerides a la Catalunya Occidental.

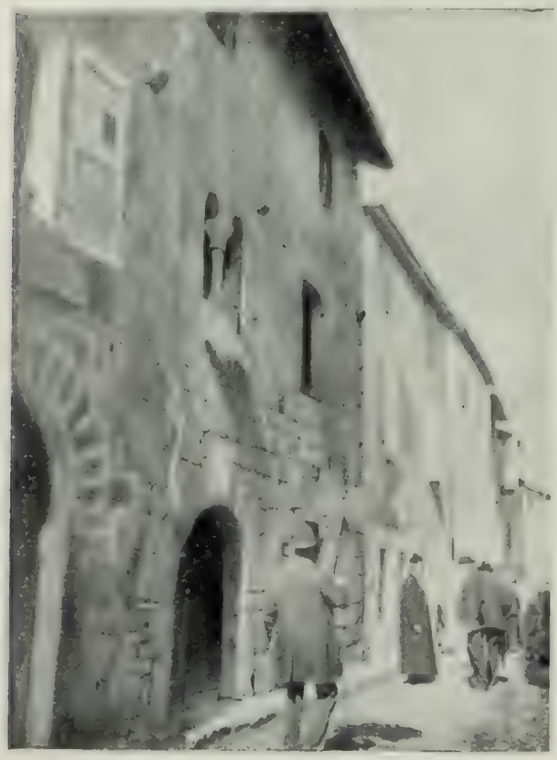

Fig. 809. — Casa en Vilafranca de Conflent. (Fot. Puig y Cadafalch.)

Els documents dels segles XII y XIII es refereixen sovint als carrerons estrets y a les arcades y porxos, que quasi els cobrien, com en les ciutats africanes. En Brutails (2) cita un document de 1263 en que 'l rey fixa que 'ls carrers de Colliure tindràn al menys d'amplada una cana de Montpeller (1'99 metre). Un document del Arxiu de la Corona d'Aragó, del 1276, fa referencia de les arcades a davant d'una casa: «*Raymundus den Jacme vicinus de sa Realt... vult hedificare archos ante domos suas*» (3). En Brutails cita un document que's refereix a un porxo que ocupava no sols l'acera propia, sinó tot l'ample del carrer fins a la vorada de la del vehí del davant (4). L'article XLII de les *Consuetuts de Perpinyà* limitava, sens ésser molt exigent, aquests atreviments, permetent construir volades de taulada tan sols fins a un terç del carrer.

Les cases s'apretaven les unes contra les altres dintre 'l recinte murat,

(1) Vegis, com a exemple de l'habitació invadint els murs, la següent nota, que devem al Sr. Miret y Sans: En Berenguer de Queralt donà, en l'any 1134, als Templers «*domos meas cum turre et muro et curtello quas habeo in muro ciuitatis Barchinone ante ianuas Ecclesie Sedis Sancte Crucis Sancteque Eulalie*». (*Les cases de Templers y Hospitalers en Catalunya*, citada, p. 25.)

(2) Brutails: *Étude sur la condition des populations rurales du Roussillon au moyen âge*. Paris, 1891. P. 43.

(3) A. C. A., reg. 38, fol. 86 v. Devem aquest document a l'amabilitat del senyor Giménez Soler, antich arxiver del Arxiu de la Corona d'Aragó.

(4) Obra darrerament citada, p. 43.

y 'l terrer y l'ayre s'aprofitàven excessivament. Succeia això no sols en les ciutats y viles antigues, lligades per la cintura de llurs muralles romanes, sinó en les que 's construien de nova planta per concessió reyal.

Els castells veyen, en temps de perill, invadits llurs recintes pels pagesos, y esdevenien llavors accidentalment com una vila provisional defensada pels murs y valls senyorials, y al establirse la vida municipal, les ciutats es convertien en un gran castell permanent, adoptant quelcom de llur forma originaria.

Fig. 810. — Casa a Sampedor.

En Brutails ha pogut descriure alguna d'aqueixes viles fortificades, aixecades de peu en ple segle XII: «La força de Furques — diu, — qual construcció fou autorisada en 1188, és quasi intacta; es compon senzillament d'un recinte quadrat, format d'altes muralles sense torres, construides de palets de riu; aqueix recinte, en una de ses cares, té obert un portal estret; el portal era protegit per una obra avançada, una barbacana, avuy dia desapareguda, que servia de plaça pública.» L'esglesia en ella fa de reducte central; això fa que, ab tot y les prohibicions dels concilis, les esglesies es fortifiquin, y 'l campanar tendeixi a convertirse en una torre de defensa (1).

Les ciutats baixaven al pla y s'engrandien formantse la *vila nova*, que citen devegades els documents. Així, el rey Jaume I confirma, en 1227, a Bernat de Linyola, comanador, y als frares del Hospital totes les donacions que 'ls hi havia fet son pare, y ademés: «*ortum illum in quo nunc facta est villa nova contigua mercatallo Illerde ac furnum illum qui constructus est ibi*» (2). Un document que ha publicat en Monsalvatje, resu-

(1) Brutails: *Étude sur la condition des populations rurales du Rousillon au moyen âge*, p. 35-37.

(2) Miret y Sans: *Les cases de Templers y Hospitalers en Catalunya*, p. 190.

meix els elements essencials d'una d'aqueixes noves urbanisacions y dels termes ab que 's feya la concessió, anomenant les cases, les taules del mercat, els pedrons o termenals, ornats quasi sempre d'imatges sagrades, y 'ls obradors. Així diu el permís pera edificar, concedit pel rey d'Aragó Alfons al abat de Sant Pere de Besalú, en 1171: «*quod melioretis et edificetis et faciatis tabulas et pedrons et casas et operatorios*» (1).

Fig. 811. — Casal de la Geltrú. (Fot. Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona.)

En les ciutats més fortes, situades en lloch segur, les cases de camp o alqueríes s'extenien per les hortes, al voltant del lloch murat. La *Crònica* de don Jaume ens descriu així l'horta de Xàtiva ab paraula pintoresca, que 'ns fa pensar ab les barraques típiques valencianes: « E nos al vespre dixem a don Rodrigo: hajam tro a XXX cava'lers que anch no vim Xativa, e volem la veer. E anam la a aquel coyl agut qui es part del castell, e veem la pus bela orta que anch haviem vista en vila ni en castell, e quey havia mes de CC algorfes per la orta les pus beles que hom pogues trobar, e les alqueries en torn de la orta moltes e espesses.» (2)

(1) Monsalvatje: *Colección diplomática del Condado de Besalú.* Olot 1907. Volúm XV de les *Noticias Históricas,* p. 379.
(2) *Crònica de Don Jaume,* edició Aguiló, p. 348.

LA CASA DE PAGÉS

Hem parlat llargament, en el volum II, de la casa rural, qual estudi es continua en els documents del segle XII. Aquests distingeixen clarament la casa d'habitació de la granja y la cabanya. Tal es veu en els privilegis otorgats a Poblet, en 1160, per Ramon Berenguer IV: «*dono vobis et concedo ut ab hac die in antea nullus homo sit ausus casas vestras vel granjias vel cabannas quas modo in toto regno meo habetis...*» (1).

La cabanya era una casa rústega aont s'hi recullien els fruits de la cullita: «*in tempore messium faciebabus cabannam ibi in qua congregabamus nostrum blad et triturabamus*» (any 1205) (2).

La *masada* o *mansata* era el nom de la terra al voltant d'un mas o masía, distingintse'ls masos *jovers*, del jou bover, o sigui masos ab parelles de bous per el conreu, y les *bordes*, terres més reduides y desglevades del mas (3).

Fig. 812. — Plan del Casal de la Geltrú. (Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona.)

Escala 1 : 400.

LA CASA URBANA

Les noticies documentals y 'ls monuments dels segles XII y XIII ens permeten refer lo que fou la casa urbana, sobre

(1) MORERA: *Tarragona cristiana*, citada, vol. I, ap. n.º 51, p. XLIV. — Una gran part d'aquest estudi ha estat publicat per JOSEP PUIG Y CADAFALCH: *La casa catalana*, vol. II del *Congrés històrich de la Corona d'Aragó*, celebrat a Barcelona en 1908, p. 1041 y següents.

(2) BALARI: obra citada, p. 622.

(3) Id., íd., p. 621 y 622.

tot les cases principals que 's bastien ab llurs fatxades de pedra, en mig de les altres pobres, fetes de tapia, al istil antich.

L'amplada del solar de les cases urbanes venia fixada a voltes per circumstancies especials, ja de la concessió feudal del terrer, ja dels materials de construcció. Exemple del primer se troba en la població de Vilagrassa (Lleyda), que fou fundada en l'any 1185 per Alfons I; la carta de població assegura la subsistencia de sos habitants, disposant que cada un d'ells tingués una casa de quatre llances d'amplada y vuit de profunditat, y que 'ls horts fossin d'igual mida (1). Brutails cita un document pel que 'ls templers en la segona meytat del segle XIII concediren terrenys de construcció en el barri de Sant Martí, de Perpinyà, fixant l'amplada de 2 canes y mitja de Montpeller, prop d'uns 5 metres (2). En altres ocasions la mida adoptada és la *monallata*, mida determinada per la llargada d'un *monall* o viga (3). Aquesta mida, ben racional, del llarch

Fig. 813. — Casa a Besalú, en el carrer Major. Restauració ideal.

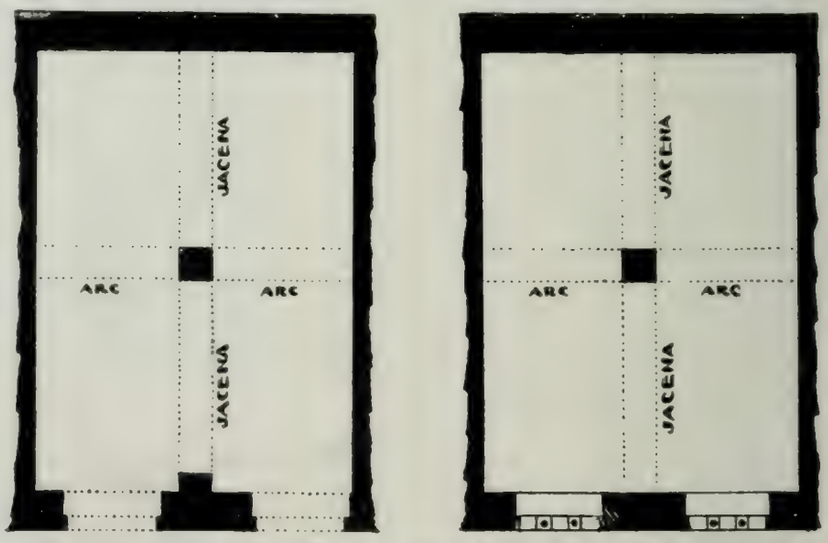

Fig. 814. — Casa a Besalú, en el carrer Major. Plans. Escala 1 : 400.

(1) Balari: obra citada, p. 492.
(2) *Étude sur la condition des populations rurales du Roussillon au moyen âge*, p. 33.
(3) Id., íd., p. 58.

de les vigues, que baixen dels Pirineus, ha determinat y determina encara l'amplada dels solars de la major part de les viles catalanes.

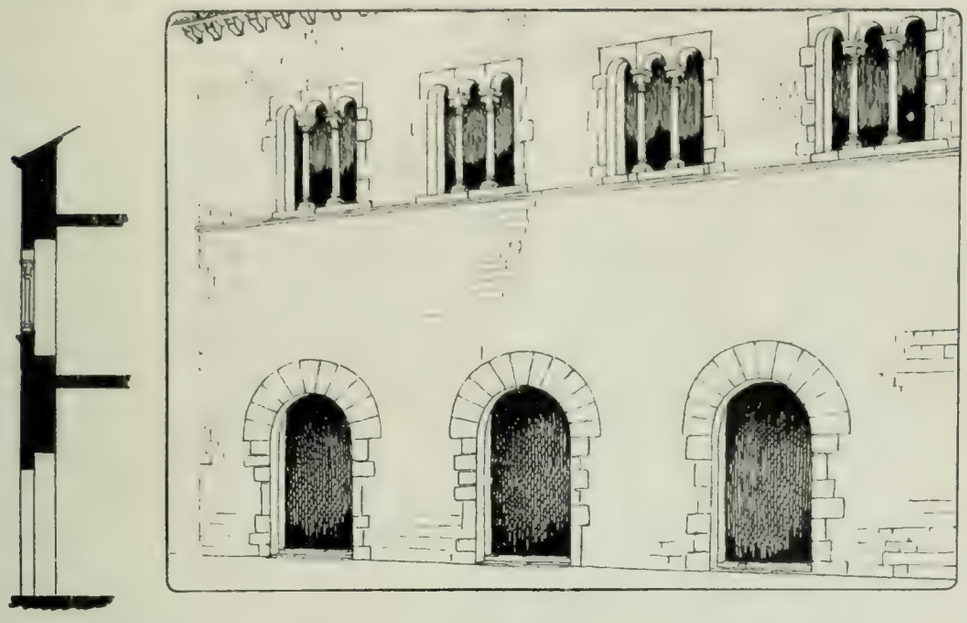

Fig. 815. — Casa a Besalú, en el carrer de les Grades. Restauració ideal.

¿Còm era en son exterior aqueixa casa urbana?

Les cases construides a Besalú (figs. 813 a 816), a Vilafranca de Conflent (fig. 809) y a Sampedor (fig. 810), completant les finestres y refent les golfes, serien un exemplar sencer de casa romànica del segle XII y 'l document més complet d'aqueix tipus. Ses característiques són els grans portals ab claus més o menys llargues y l'ausencia d'altra obertura en la planta baixa, en la que hi havia solament espitlleres o sageteres per la defensa. La part noble és en el pis primer, ornat per amples finestrals, terminant en teulada o en un terrat cobert o golfes.

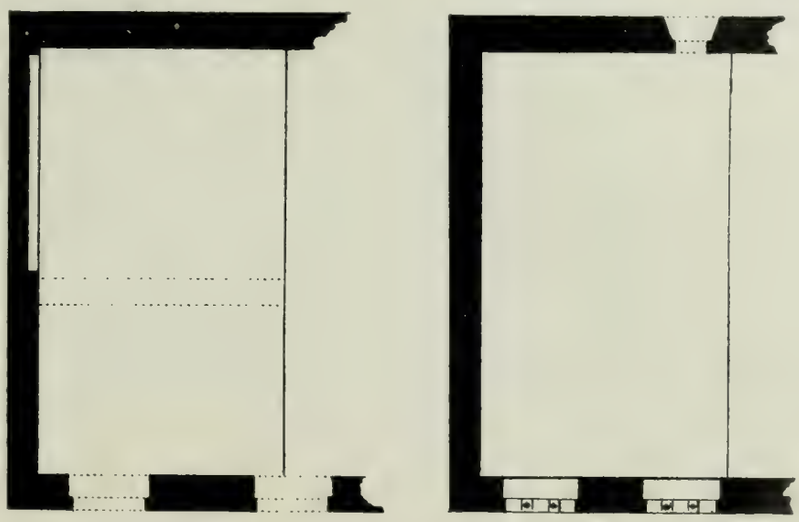

Fig. 816. — Casa a Besalú, en el carrer de les Grades. Plan. Escala 1 : 400.

Un exemple més complíts és la casa anomenada Casal de la Geltrú, que's conserva en el barri antich de Vilanova y Geltrú, en la que quatre finestrals romànics s'obren en el pis principal (figs. 811 y 812).

Un altre exemple, quasi complet, fóra el Casal conservat a Tàrrega, enriquit ab l'escultura romànica afiligranada y minuciosa de la XIII centuria, característica de les noves terres guanyades al domini musulmà (fig. 818). Tal eren també la Casa de la Paheria de Lleyda (figures 808 y 817) y la de que's conserven a Girona uns finestrals (figs. 819 y 820), y tantes altres que van desapareixent.

Fig. 817.
Plan de la Casa de la Paheria de Lleyda.
Escala 1 : 400.
(Morera.)

Falten en elles, en general, les golfes, aqueixa part terminal de la casa, que és la que més sovint ha estat destruida (1); d'elles se'n conserven exemplars del segle XIV (figs. 821 y 824), y sobre tot se la troba en les pintures sobre taula catalanes del segle XV, que són elements suficients pera restaurarla.

És un fet interessant la perpetuitat, es pot dir, de la nostra casa romànica a través dels segles, sense transformació més que en la proporció dels finestrals. Per medi d'elles sabem que pel costat de la fatxada terminaven les nostres cases en forma de galería, ja ab pilans d'obra o de pedra sostenint les vigues, ja ab columnes ab el primitiu capitell trapecial, soste-

(1) És això característich del Migdía. Un rengle de petites finestres s'obra sovint sota les cobertes de les cases del Migdía y del Est de França, desde'l Rosselló fins a la Bresse (Pont de Vegle)... En el pis superior, en els entrepanys, solen també tenir carteles de pedra destinades a sostenir una teulada volada per abrigar les finestres. (C. ENLART: *Manuel d'Architecture Française*, citada, vol. II, p. 133.)

nint archs, com en una casa de prop la Catedral de Girona (fig. 822), ja ab columnes ab capitells derivats del corinti, sostenint ara les vigues, ara arcades.

A sobre hi havia la teulada ab sa volada barbacana o bé 'l soler o

Fig. 818. — Casal a Tàrrega. (Fot. Mas.)

terrat pla, practicable com en les cases d'Orient y del Migdía. L'ús del terrat, o coberta de poca inclinació feta ab terra, és indubtable y 's troba descrit en un document del any 1247, relatiu al mercat de Berga: «*Aqua gutorum totius dicti cohoperimenti omnium tabularum versentur utriusque partis... et*

possitis dictas tabulas cohoperire licite cum terrato vel tabulato extra tamen quod a terratis superius non possitis... aliquod bastimentum domorum facere» (1). Un document del any 1143 cita una casa ab el nom de *domum planam:* al bisbe y canonges de la Sèu de Barcelona donaren a Pere de Sentmenat, per sa vida, un edifici destruit pera que s'hi fés una *domum planam*, que sembla referirse a un cobert pera celler y magatzem de gra (2). La *Crònica de Don Jaume* s'hi refereix moltíssimes vegades com a una cosa usual en el país. Així conta que en el siti de Balaguer: «I. matí los prohomens de la vila parlaren en .I. terrat e en Pons feu parar un balesta a .I. balester e feulos tirar una sageta en lo conseyl on estaven, e no feri negú» (3). Altres textes fan referencia als terrats, lloch d'oreig en els dies calurosos de nostre clima, al estil d'Orient. Així ho confirma el rey Don Jaume referent a Alcanyiç, Montpeller y Cullera: «E nos estavem en nostre Regne en Aragó iugan e deportan: e erem en Alcaniç, e ab nos lo Maestre del Espital, e don Blasco Dalago, e foren abdos denant nos en .I. terrat» (4). «E pujam nosen en .I. terradet den Atbran que era loch doreg» (5). «E quan haguem sopat pujam nosen en lo terrat del castell de Cuylera» (6).

Fig. 819. — Finestrals d'una casa a Girona. (Fot. Mas.)

L'interior de les cases era senzill: el de la casa més reduida és un còs d'uns 5 metres d'ample, com permeten les vigues de fusta que formen els

(1) A. C. A., perg. 1104, Jaume I. Aqueix document es refereix a la construcció de porxos en el mercat de Berga.
(2) Balari: obra citada, p. 634.
(3) *Crònica de Don Jaume,* edició Aguiló, p. 72.
(4) Id., íd., p. 175.
(5) Id., íd., p. 330.
(6) Id., íd., p. 342.

seus sostres y cobertes; en altres s'uneixen dos o tres còssos iguals. Les cases de Besalú que 's conserven avuy en son carrer Major aguanten tota sa estructura sobre un pilà central, en el que estrebaven dos archs, que anaven a les parets migeres, y dues jàcenes, que lligaven les fatxades (fig. 814.) No 's pot deduir altra senyal de distribució. La que existeix en el vell carrer de les Grades, avuy de Tallaferro, prop del portal del antich camí de Figueres, era més gran, però és encara més destruida. En les més complicades s'agrupen les habitacions al voltant d'un pati. Així eren la Paheria de Lleyda (figura 817) y 'l casal de la Geltrú, aixecat en sos origens al entorn d'una torre (figs. 811 y 812 y 375 del vol. II), y la de Tàrrega, qual plan és impossible refer avuy (fig. 818.)

Fig. 820. — Finestrals d'una casa a Girona. (Fot. Mas.)

La construcció no podia ésser més simple: vigues entre 'ls murs migers formaven els sostres: jàcenes apoyades en els murs sostenien les vigues penjants de la coberta; o bé aquestes s'apoyaven directament a les parets. Res de encavallades, ni de complicacions constructives.

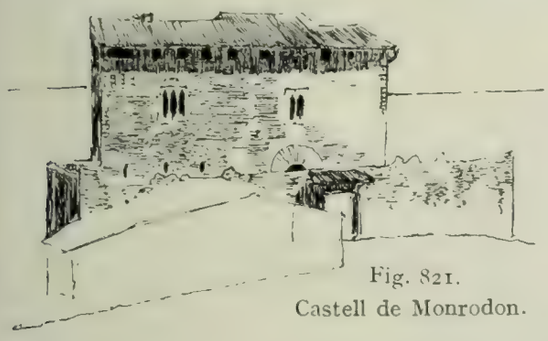

Fig. 821.
Castell de Monrodon.

La *Crònica de Don Jaume* il·lustra en alguns passatges l'historia de l'habitació, baix el punt de vista de ses dependencies.

En un d'ells fa referencia a departaments de la Suda de Saragoça, destinats especialment a les dònes, com els gineceus antichs: «E quan nos fom aqui en les cases nostres que son a la porta de Toledo, que havia nom la Suda, quant vench a la nuyt dixeren nos que be havia C homens armats entre la porta nostrae una portela quey havia

hom exiu hom al mur de la vila. Eenviaren G. Boy e P. Sanç de Martel e vengueron a nostra casa, e feren fer sos lits, e jagren ali, la on les dones solien jaure; e la Reyna que hoy los homens armats que eren de fora o aquels que eren entrats en casa per jaure denant nos, pres se a plorar molt fort e nos qui erem ab ela conortamla.» (1)

En altre lloch, estant també a Saragoça, cita l'existencia de trapes, necessaries per la fugida en les èpoques de revolta: «E sobre aquesta rao anamnosen a la Reyna, e dixemli: Be conexem e veem lo dan e la onta que vos e nos prenem e jassiam infant, nos ne venjarem, si vos ho volets, a nos e a vos. E dixem: En esta casa a una trapa, haurem .II. cordes, e assaervosem en una taula e avalarvosem daqui en jus.» (2)

Fig. 822. Finestrals d'una casa prop de la Catedral de Girona.

OBRADORS Y MOLINS

Alguna vegada les escriptures fan esment de les botigues o tendes (3), de les cases dels treballadors (4) y dels obradors *operatoria*, tantes vegades citats en el documents dels segles XI y XII.

Les botigues daven al carrer per medi de grans arcades o per finestres, com encara avuy s'usa en les viles de montanya. A tal fi devien construirse les arcades de les cases de Besalú descrites (figs. 813 a 816).

En Balari cita moltes d'aqueixes cases urbanes, destinades al treball, que omplien la part alta y més cèntrica de la ciutat de Barcelona, dintre

(1) *Crònica de Don Jaume*, edició Aguiló, p. 38.

(2) Id., íd., p. 39.

(3) En la donació del any 1166, feta per Ramon Daux y sa muller Domenia a Ramon de Paolac y sa esposa, de «*una nostra tendam in Ilerde ad censum per XI solidos de iaqueses moneta...*» (MIRET Y SANS: obra darrerament citada, p. 137.)

(4) En Abril de 1168, Martí Ramon, son fill, y A. de Tonaria otorgaren venda a favor de Pere Guillem, abat (?) de Lozars, de: «*ipsas nostras casas quas nos habemus in civitate Ilerda in parrochia videlicet Sancti Johannis que prius solebat esse parrochia Sancti Stephani totas ab integrum... per CCLXX solidos denariorum iaccensium... et affrontant ipsas casas de una parte in casas de Salvador et de alia in casas de Arnall serrador et de alia in casas Durant tissidor et de iugeta...* (MIRET Y SANS: obra darrerament citada, p. 137 y 138.)

y fòra les muralles romanes, extenentse fins als arrabals de la ciutat. Lo mateix passava a Lleyda, Girona, Berga, Besalú, Vilafranca del Panadés y en totes les ciutats catalanes.

Els obradors eren principalment destinats a forns de pa, als teixits, als molins de draps o batans, als molins blanquers o blanqueries, als boters, a ferreries, etc.

És difícil, en general, poder descriure aqueixa mena d'edificis, car res ha mudat tant com l'organisació del treball industrial y la forma de les màquines y enginys. Per altra part, quasi may en la nostra terra s'establien els obradors en edificis sumptuosos, que s'hagin pogut conservar y menys datar per medi del estudi documental. Així és difícil senyalar edificis antichs destinats a les farges catalanes de nom universal. Una excepció podem fer descrivint un molí fariner, perfectament datat per Mossèn Joan Serra y Vilaró (1).

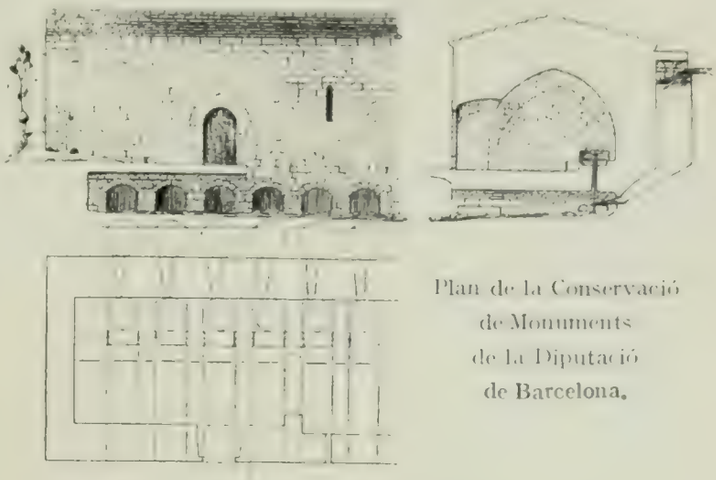

Fig. 823. — Molí fariner dels Cups, prop d'Olius.

Es construien els molins en les vores dels rius, y devegades en un sol edifici hi havien diverses moles, propietat d'amos diferents. Un dels més importants, situat a les vores del Cardoner, prop d'Olius, és el Molí dels Cups (fig. 823), anomenat abans del segle XIV, de Cuiquespes, descrit y documentat per l'erudit arxiver de Solsona, qual treball extractem en aquestes ratlles.

Perteneixia el Molí dels Cups a l'esglesia de Sant Esteve d'Olius, per donació dels comtes d'Urgell; mes l'esglesia de Santa María de Solsona, en temps del paborde Guerau (1218-1224), com a senyora alodial del Castell d'Olius, va construir l'obra de pedra picada, avuy encara existent. El frontispici, de pedra, és senzill, sens altra decoració que un portal rodó, de llargarudes claus, y sengles finestres. La sala de les tramuges, coberta de volta apuntada, és capaç per set molins. És interessant la forma d'a-

(1) *Notes històriques d'Olius.* Barcelona, 1908. Ps. 30 y següents.

Fig. 824. Fatxada del Palau abacial de Vilabertràn.

profitar la força hidràulica: sobre les voltes inferiors del carcau hi ha un rengle de set dipòsits en forma de tina o cup de vi, que tenen al fons una curta canal que buyda l'ayga procedent de la bassa al rodet, en direcció vertical, aprofitant millor la càrrega del element motor de les set moles farineres.

LES SALES Y'LS PALAUS

La denominació *sala* continua durant els segles XII y XIII, y les noticies escrites permeten il-lustrar aqueix tipus interessant de l'arquitectura civil romànica. Un document del segle XII la defineix com un edifici ab pati central porticat. Consta per una escriptura del any 1129, l'existencia d'una sala ab pati: «*Salam unam cum curtilio*», y en altra del any 1145: «*ipsam salam cum curtali et portico, in qua solebat stare magister martinus bartholomeus paulo longe de ipsa nostra sede*» (1). Al costat de l'esglesia de Sant Joan de Perpinyà s'hi trobava l'habitació del comte de Rosselló, que és calificada de *Sala vetula* en un document del 1152 (2).

¿Còm eren aqueixes cases ab patis voltats de pòrtichs? Les pintures dels retaules les expliquen clarament, y en donen una idea lleugera el pati dels castells dels segles XIV y XV, tan comuns en la nostra terra. És

(1) BALARI: obra citada, p. 249 y següents.

(2) PIERRE VIDAL: *Revue d'Histoire et d'Archéologie du Rousillon*. Any V, p. 97 y se güents.

la traducció del atri romà que's perpetua a Catalunya en el període romànich, ab més intensitat que en les escoles franceses y germàniques.

La Crònica del Rey Don Jaume il·lustra ab èpica senzillesa l'historia del palau, que no era essencialment diferent de la casa més que per ses dimensions.

Parla clarament del lloch de menjar y de la cuyna, del Palau fortificat de la Suda de Lleyda, aont el gran rey celebrava Corts en sa infantesa: «E hagueren altre conseyl que en nom de nos e ab segel novel quens faeren fer, que manassem Cort a Leyda, de Cathalans e Daragoneses... El loch on nos estavem la donchs era ali on nos tenia el bras l'archabisbe Nesparech que era del liynatge de la Barca e era nostre parent, sus al palau de volta qui ara es, *e laores era de fust*, a la finestra on ara es la cuyna per on dona hom a menjar a aquels qui mengen en lo palau» (1).

Fig. 825. — Pati del Palau episcopal de Barcelona. (Fot. Mas.)

Les sales dels palaus se decoraven ab draps en les ocasions solemnes, fentse també provisionals els sitials; així ho explica don Jaume en sa *Crònica:* «E vench lalgutzir e .I. cavaller dels pus apoderats que eren en la vila: el Rey don Alfonso de Castella havials feyts cavallers abdos. E quan nos sabem que els venien faem encortinar nostra casa de bons draps e fer bons setis» (2). La decoració de tapicería tapant les portes, és patent en altre lloch de la crònica. Diu don Jaume: «E dix lalfaquim: Aço poriets ho provar que aixis fos. E dixeren ells: Och provar e dir vosem chom: don nos lo Rey .I. hom encubert, e can el venra parlar ab lalcayt, et ab nos, al exir poral veer, que negun home noy venra menys de voluntat de son senyor: o sius volets metrem lo dins una cortina o en .I. loch amagat e

(1) *Crònica de Don Jaume,* edició Aguiló, p. 19.
(2) Id., íd., p. 442.

hora com parlara ab nos, e puys conexera lo Rey que nos li deym veritat» (1). Don Jaume al rebre en embaixada al rey de Menorca, diu: «e metem cobertors nostres, e daquels que eren ab nos, per les parets de la casa dali on se devien metre.» (2)

Fig. 826. — Casa del carrer Major a Besalú. (Fot. Mas.)

Uns restes del Palau episcopal de Barcelona pertanyents a l'època, s'han conservat fins avuy dia, donant idea de la sumptuositat d'aquestes obres (fig. 825). El Palau abacial de Vilabertrán, ben posterior, encara que seguint la tradició antiga (figura 824), és també un indici de lo que foren aqueixes habitacions més sumptuoses en la composició de llurs frontispicis.

Si volguessim sintetisar en poques paraules el resultat d'aqueixa contribució al estudi de la casa catalana, aniriem a parar a una conseqüencia: a la permanencia de l'arquitectura civil romana. La casa rural és l'antiga vila que resta ab son mobiliari y quasi en ses costums en les nostres pagesíes; la casa ciutadana no difereix essencialment de l'antiga casa romànica, fins ben entrat al período de l'arquitectura gòtica; la *sala* y 'l *palau* conserven el recort del atri, fent de centre a les habitacions diverses que a son entorn se desenrotllen. Els nous estils influeixen en elles sols en els detalls de les portes y finestres, en les proporcions de les columnes, en la composició dels capitells, no en el conjunt del plan, ni de les fatxades immutables. Cambien el trajo, muda l'apariencia; mes es conserva l'estructura y la distribució, tal com en la familia nostra 's guarden les costums y 's perpetuen les nissagues, la raça, el pensament y 'l llenguatge, tot cambiant els detalls superficials dels trajos.

(1) *Crònica de Don Jaume*, edició Aguiló, p. 353.
(2) Id., íd., p. 171.

Fig. 827. — Hospital de Tarragona. (Fot. Bofarull.)

VII

FONDES Y HOSPITALS

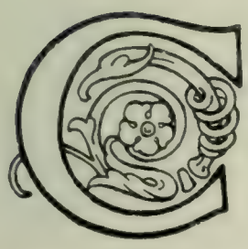

Cal citar finalment varis edificis destinats al ús del comerç y dels viatgers, dels que no 's poden senyalar més que ben escassos datos gràfichs, com els *alfòndechs* o fondes, les *pauses* o parades, els hospitals y leproseríes.

L'*alfòndech* era com un hostal ciutadà pera 'ls mercaders, com les parades, *pauses* o posades, de que hem parlat (1), eren hostals a les vores dels camins. Els alfòndechs o fondes es fundaven per concessió reyal.

FONDES

L'alfòndech que hi havia a Barcelona a principis del segle XIII, estava situat prop de l'esglesia de Santa María del Mar, com es despren d'un document del any 1209 del rey Pere I (2).

(1) Vegis vol. II, p. 440.

(2) «*Platea sive arenale quod est ab alfundico nostro sito iuxta ecclesiam sancte marie de mari*». BALARI: obra citada, p. 686.

L'arquebisbe de Tarragona, al fer donació a Ramon Berenguer IV (1) de la ciutat conquistada, va pactar que entre les coses de que recaudarà, hi ha l'alfòndech o fonda. Consta també l'existencia d'un alfòndech a Tortosa, per la donació que se'n feu, ab altres finques pertanyents a uns moros de dita ciutat, a favor del monastir de Poblet l'any 1176 (2). En una escriptura otorgada en Barcelona a 22 d'Agost de 1246, Jaume I concedeix al comerç de Mallorca terrenys a Palma, pera construir un alfòndech «*in quo posis edificare alfondicam et hospitium ad usum mercatorum... exceptis militibus*» (3).

Fig. 828. Pòrtich del Hospital de Tarragona. (Restauració del Servey de Conservació de Monuments.)

HOSPITALS

Els hospistals pels pobres malalts y pelegrins foren, en llur origen, fundació dels senyors feudals, dels monjos benedictins o dels ciutadans richs, tendint a passar després al règim reyal y municipal.

A Barcelona, apart dels hospitals d'origen antiquíssim, noves fundacions en la centuria XII vingueren a ampliar els serveys benèfichs. Així, l'hospital de Santa Eulalia, fundat per Guitart, restaurat en 1044 per Ramon Berenguer *el Vell*, fou donat en temps del rey Jaume I, a l'ordre de la Mercè, havent una torre quadrada ab marlets assenyalat fins fa poch la seva memoria (4). El rich comerciant barceloní Bernat Marcús havía fundat en la mateixa època un hospital en els terrenys de la seva propietat de Barcelona.

En el mateix segle 's fundà l'hospital de *Sant Nicolau de Bari* per pelegrins y viatgers pobres, aont s'allotjà Sant Francesch d'Asís en 1211, y al començar el segle XIII, dos altres hospitals, el *den Plegamans* y 'l *den Colom*, foren encara fundats per particulars filàntrops (5).

Un document de 1179 cita a Lleyda l'hospital dels malalts, edificat

(1) Aquest document, datat al any de l'encarnació 1151, parla de *alfondags seu fundis*. (BALARI: obra citada, p. 686.)

(2) «*Ipsum alfondelg quod est apud Tortosam, ante domos de Tarrec, quod alfondec Jasia tenebat per me...*» (MORERA: obra citada, vol. I, ap. XV, lletra O, del *Codicil de Poblet*.)

(3) LLAGUNO Y AMIROLA: *Noticias de los arquitectos y arquitectura en España*, vol. I, p. 275.

(4) PIFERRER: *Recuerdos y bellezas de España. Cataluña*, vol. II, p. 176.

(5) MIRET Y SANS: *Les cases de Templers y Hospitalers en Catalunya*, citada, p. 55.

Fig. 829.

Plan del Hospital d'Olesa de Bonesvalls.
(Servey de Conservació de Monuments.)

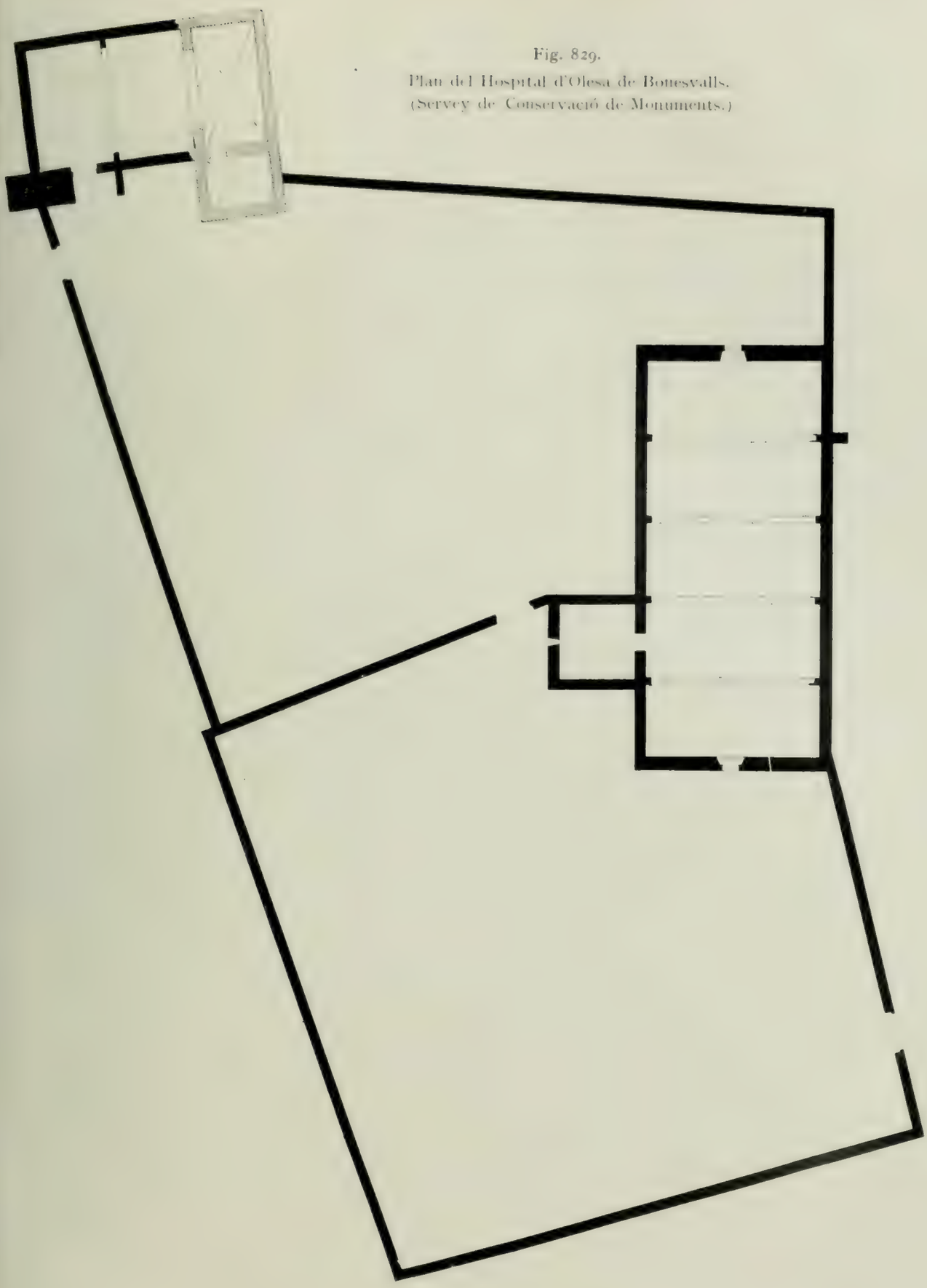

per Pere Molinera, calafatmurs de la ciutat, prop dels obradors de l'ordre del Temple (1).

En una convoïdla feta en 1179, entre l'almoyner de Sant Cugat, Pere de Gebró, i Belot y sos fills, sobre un honor que Belot té per l'almoyna, es pacta que l'almoyner podrà edificar casa pels pobres en l'hort que té el dit Belot (2).

Fig. 830. Secció transversal del Hospital d'Olesa de Bonesvalls.

Arnau Berenguer d'Anglesola, en la segona meytat del segle XII, fundava un hospital en el lloch de son nom, a la plana d'Urgell. Son fill, Bernat d'Anglesola, deixa en 1182, al dit hospital *«quod ego feci et construxi»*, béns y diverses rendes per al seu sosteniment, y 'l posa baix el govern del abat de Poblet. Berenguer d'Anglesola, fill del dit Bernat, el donà a la casa de la Santa Trinitat pera la redempció dels captius, que regia l'Hospital del Sant Redemptor de Terol, fundat pel rey Alfons I en 1188, sots la regla de l'ordre d'Alfambra (3).

En l'any 1133 el bisbe de Vich, Ramon Gaufred, confià la cura y administració del hospital pera clergues malalts al prior del monastir del Estany. Altres prelats organitzaren el règim d'aquesta casa hospitalaria, senyalanthi el nombre de llits que sempre havia de tenir, que era el de cinch. En el segle XIII existia a la mateixa vila un hospital de peregrins en el carrer de Cloquer, avuy de Sant Francesch, fundat y costejat, en gran part, per Arnau de Cloquer, el que més tart prengué 'l nom d'*Hospital de Sant Bartomeu* (4).

En l'any 1116 consta la fundació per Arnau Gaufret, comte del Rosselló, d'un lloch pera recullir els pobres, prop de Sant Joan el Vell de Perpinyà: «*...sumus donatores... terra et locum ad facere mansiones ad honorem et laudem Dei... et hospitalem ad procurare et recreare et consolare et visitare pauperes Christi*» (5).

L'hospital comunal de Baixas (Rosselló) reb de son fundador, R. Ermengau, perayre de Perpinyà, «VIII lits de drap tot feyt a sa propia

(1) MIRET Y SANS: obra darrerament citada, p. 139.
(2) J. MAS: *Taula del Cartulari de San Cugat del Vallès*, tercera part (vol. VI de les *Notes Històriques*), p. 35.
(3) MIRET Y SANS: obra darrerament citada, ps. 57 y següents.
(4) J. SALARICH: *Vich, su historia, sus monumentos, sus hijos y sus glorias.* Vich, 1854. Ps. 252 y següents.
(5) *Marca Hispanica*, ap. CCCLVI.

messio asonor de Nostre Sènyor... en quels paubres sien recullits e albergats per tots tems, el dit espital ab los dits VIII lits de draps deu tenir condret tots tems la comunitat de Bayxas» (1).

Se sab pel testament d'Huch de Cervelló (any 1171), que havia començat a construir aquest prelat, a Tarragona, un hospital de pobres, pera qual obra llegà 100 morabatins, ademés d'existir ja en aquella data un altre hospital per leprosos a la mateixa ciutat, al que feu un llegat de 50 sous.

Fig. 831. — Hospital de Vich. (Fot. Serra y Campdelacreu.)

En la butlla del papa Luci III, dictada en Desembre de 1184, es cita de nou l'hospital de pobres. En temps del prelat Pere d'Albalat (any 1246), es crea la dignitat de *Enfermer y Hospitaler* en la Catedral de Tarragona. En aquesta data es destinà al sostenment del hospital els productes del lloguer del llit mortuori i mortalla. El paborde Guillem de Bagueres, en 1280, dictà la constitució *De longanimitate temporis hominum*, en que senyala definitivament les rendes, estableix les obligacions e indica els deures i atencions que havien de guardarse als canonges malalts, vells i xacrosos.

Un d'aquests hospitals tarragonins estava situat enfront la porta de Santa Tecla, notantse encara en l'edifici els restes de la portxada. Contava ab una capella pública dedicada a Sant Vicens, com consta, entre altres llegats, en el testament de Francesch d'Archs, de la Selva, autorisat en 1362: «*Item operi seu illuminariæ Bti. Vicentii infirmorum Terrachonae XII denarios*» (2). D'aquest antich edifici destinat a la beneficencia, en queda solament la part baixa del frontispici (figs. 827 y 828).

Pera donar idea d'aquestes construccions, cal recórrer a obres posteriors: figuremnos les sales dels hospitals, com els dormitoris dels monastirs de Poblet (fig. 792) y Santes Creus (fig. 23 del vol. II), o com l'hospital d'Olesa de Bonesvalls (figs. 829 y 830) o el de Vich (fig. 831), fundat en 1348, tenint en compte, per això, que l'idea del edifici civil, caracterisat pera son servey, quasi no existeix, y que l'hospital és, primer que tot, una casa com les usuals.

(1) Miret y Sans: Obra darrerament citada, p. 54.
(2) E. Morera y Llauradó: *Tarragona Antigua y Moderna*, citada, p. 161.

En l'acta de consagració de l'església d'Ullà, al fixar les afrontacions de sos dominis, llegim: «*ab oriente in ipso torrente de Torricella quae est juxta domos leprosorum.*» (1)

En un testament de 1240 es fa un llegat de sis diners a Sant Jaume dels leprosos, de Vich. Per altra escriptura de 1230 sabem que Guillem de Pla, Ramon de Cabanes y Pere de Ripoll eren *germans de Sant Jaume dels malalts*, de la mateixa ciutat, això és, que hi havia una comunitat pera l'assistencia dels leprosos (2).

Els arxius del Rosselló senyalen l'existencia de leproseries de dates molt antigues. La més antiga *carta de població*, la de Vilafranca de Conflent, menciona un hospici, una casa de socors, en un lloch que una acta de 1025 anomena *ulmus infirmorum*, aont es troba més tart una leproseria (3).

(1) *Marca Hispanica*, ap. CCCCLXXVIII.
(2) SALARICH: obra citada, p. 253.
(3) ALART: *Privilèges et Titres*, p. 31. — J. VASSAL: *Les léproseries du Roussillon au moyen âge*. «*Revue d'Histoire et d'Archéologie du Roussillon*», any II (1901), p. 1.

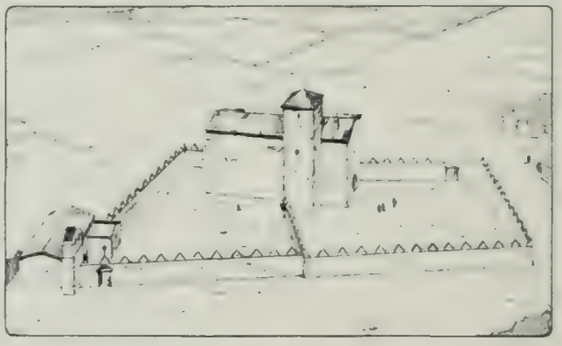

Hospital d'Olesa de Bonesvalls.
(Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona.)

Fig. 832. Seccions dels banys de València. Escala 1 : 400. (Laborde.)

VIII

ELS BANYS

L'Edat mitjana fou una constant admiradora dels monuments romans, les ruines dels quals contemplava com una cosa inassequible, semblantli sos costums, reprobats per l'ascetisme cristià, quelcom de somni irrealisable y també quelcom de cosa cobejada, prohibida.

Així esdevenia ab els edificis destinats als banys, llochs de mala fama y de disbauxa, aont continuaven, en petit, les grans orgíes de les termes paganes, reprimides sovint fins pels mateixos emperadors romans (1).

(1) Cabrol: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, vol. II, col. 73. — Jaume Roig (*Llibre de les Dones*—edició Chabàs, 1905—versos 2,650 a 2.708): ens ha trasmès una descripció dels banys com a lloch de plaer, que és interessa t transcriure:

Sovint anava
de nit al nou
bany d'En Çanou
o d'En Suau,
en lo Palau:
al despullar
vereu ballar
en bells tapits,
ahuchs, salts, crits
ab ses vehines;
perdius, gallines,
pollets petits,
juleps, solsits,
ous ab gingebre,
los durs ab pebre;
grech e clarea
sense perea;
la malvesia
per cortesia
en gobelets;
los artalets
no ls hi preaven
e si hi ampraven
pegats de lambre,
benjuí, ambre,
aygues, almesch:
feya fer fresch
molt citronat,
carabaçat:
prou gingebrons
e canyelons:
fin tartugat
e caponat
en letovari:
l'apotecari
pus ancià
en Macià
Martí sabent,
en son jovent
qui la servia,
mil sous n'havia
de tres vegades;
yo dich ausades
del que hi restava,
que be s pagava
de cada andana,
cert na Farfana
sa banyadora
si be l'un hora
era complida,
ans que finida
fos llur banyada,
acompanyada
de fabres, pardos,
ab balls, alardos,
cans e cançons
ab molts brandons
ella tornava
. . . . . .

L'idea dels banys, lloch de dissipació, portava la limitació dels mateixos com a

Fig. 833.—Plan dels banys de Valencia. Escala 1 : 400. (Laborde.)

Mes les ruines dels banys antichs s'imposaven als mateixos monjos, primitius colonisadors. Uns banys romans en ruines són admirats y aprofitats al Pirineu pel venerable Castellà ab sos germans, que 'ls troben abandonats en una gorja estreta del Vallespir. L'edifici antich del qual encara queden restes al descobrirlo, cobert per l'eura, aixecant-se en mig de l'erm (*in eremo mirabilia balnea*), fent contrast ab l'aspre del lloch, semblà una obra admirable als homes rústechs que desemboscaren les valls septentrionals de la serra pirinenca y feren servir aquelles ruines de primer abrich, origen d'una cel-la

Fig. 834. — Banys de Valencia, cúpula central. (Laborde.)

senyal de pietat. Així, en el *Fur de Valencia* s'estableix: «Los forns no coguen nels banys no banyen els dies dels digmenges: ne el dia del divendres sant ans de pascua: mas ab tota reverentia aquell dia del digmenge el dia del divendres sant sia celebrat de tots crestians e de iuheus e de serrahins... els homens nos banyen el dia o els dies en lo qual o en los quals les fembres se banyaran en aquells meteixs banys.» (*Fur de Valencia*, llib. IX, rub. XXIII, cap. VI.)

de Santa María d'Arles (1), en la vila que ha pres el nom modern francès d'Amelie-les-Bains.

No devia ésser aquest l'únich lloch en que la tradició dels banys és conservada. Quasi tots els pobles que porten el nom de Caldes foren lloch de banys termals en l'època romana, essent més o menys freqüentats en l'Edat mitjana.

Els noms de *banyeres* y *banyoles*, d'ús antiquíssim en la nostra toponomàstica (2), indiquen també llochs de banys en indrets diversos de la terra catalana. Eren banys termals, banys de curació, no llochs de plaer, y res tenien que veure ab les antigues termes paganes ni ab les noves que abundosament existien en les ciutats luxoses y riques de l'Espanya moresca.

Fig. 835. — Banys de Valencia. (Laborde.)

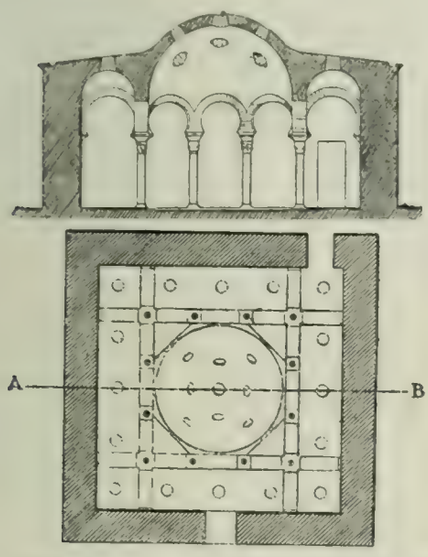

Figs 836 y 837. — Secció y plan dels banys de Palma. (Boletín de la Sociedad arqueológica luliana.)

La tradició mediterrania dels banys, aont s'havia conservat era entre els moros. Totes les ciutats en posseien. Al-Maccari conta que Córdova en tenia més de noucents. D'aqueixa esplendidesa n'han que-

(1) Vegis vol. I, p. 412, y vol. II, p. 227. — *Congrès archéologique de France. XXXV session.* Paris, 1869. P. 218.

(2) Balari: *Orígenes históricos de Cataluña,* citada, ps. 151 y 152.

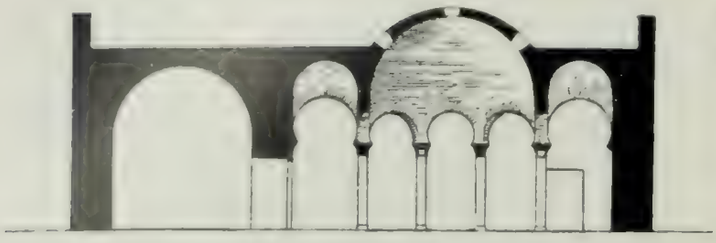

Fig. 838. — Secció dels banys de Palma. (Forteza.)

dat restes en la major part de les grans ciutats de Murcia y Andalusia (1).

ELS DOCUMENTS

Se'n coneixen ruines o documents que hi fan referencia en terres de llengua catalana a Murvedre, Alcira (2), Valencia (figs. 832 a 835), Palma (figs. 836 a 840) (3) y

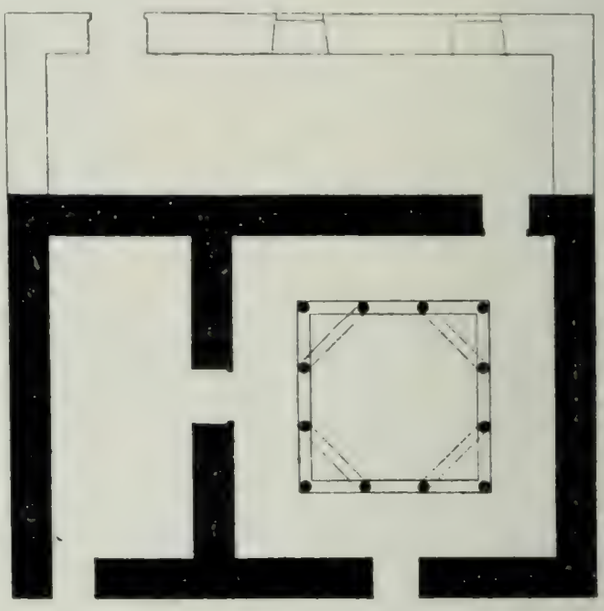

Fig. 839. — Plan dels banys de Palma. (Forteza.)

(1) Vegis una nota resumida sobre aquests diversos edificis, per Rodrigo Amador de los Ríos: *Casas de baños de los musulmanes en España. Hojas Selectas,* any III. Barcelona, 1904. P. 675. — Gómez Moreno en sa *Guía de Granada* (Granada, 1892), descriu diversos banys d'aquella antiga capital moresca.

(2) Juliá Ribera: *El Archivo de Alcira* y *Topografía de Alcira árabe,* articles publicats en la revista dirigida per D. Roch Chabas, *El Archivo,* any II, p. 41 y 58.— Chabret: *Sagunto.* Barcelona, 1888. Vol. II, p. 140.

(3) B. Ferrá: *Baños árabes en Palma. Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana,* 1889, vol. III, p. 129 y següents. Acompanyen aquest article els plans que han estat ampliats després pel Sr. Forteza (figs. 838 y 839).—El Sr. Rubió y Lluch, membre del Institut d'Estudis Catalans, ha publicat un interessant document sobre la concessió feta en 1381 per l'infant Joan al jueu mallorquí Cresques Abraham, mestre de mapamundis y brúixoles, del dret d'establir banys públichs: «... *quod intra hospicium tuum quod habes in callo judayco civitatis ipsius, possis construere seu construi facere libere et absque aliqua servitute balnea comunia, in quibus tu valeas te et quicumque judei sive judee valeant se, cum constructa fuerint, perpetuum ad eorum placitum balneare, ipsis quoque solventibus perinde tibi et tuis seu quibus tu volueris seu ordinaveris salarinm condecens vel dari pro similibus assuetum*». (Arx. Cor. Aragó, reg. 1686, fol. 90.) — En el mateix registre y foli y ab igual data, es troba una concessió feta al mateix Cresques d'una ploma d'aygua de la cequia superior de la ciutat, probablement pera ús dels banys. Dos dies abans l'infant l'havia eximit de l'obligació de dur el signe de la roda sobre 'ls seus vestiments (fol. 89, v. del mateix registre). — *Documents per la historia de la cultura catalana migeval.* Doc. CCLI, vol. II, en publicació.

a Perpinyà (1). A Lleyda, al cap de poch de conquistada, el rey fa donació d'una casa ab un forn y uns banys, propietat que foren del moro Abenhiara y que s'havia quedat per dret de conquesta (2). Igual fet se coneix referent a la ciutat de Balaguer (3).

Les ciutats conquerides pels cristians no es transformaven essencialment, y quelcom restava dels antichs costums; els banys de Lleyda pera ús dels sarrains o pera ús de cristians, subsistien sencers al cap de 84 anys de la conquesta (4),

Fig. 840. — Banys de Palma. (Fot. Mas.)

Fig. 841. — Banys de Barcelona. (Laborde.) Escala 1 : 400.

(1) Brutails: *Étude de la condition des populations rurales du Roussillon au moyen âge*, citada, p. 34.

(2) Un document de 1150 conté una donació del comte de Barcelona a Guillem Obilot de les cases, banys y forn de Lleyda, prop de la porta d'Alcàntara, que havien estat del moro Abenhiara, junt ab el casal dels molins, prop de la muralla y porta de Corbins. (Miret y Sans: *Les cases dels Templers y Hospitalers*, p. 67.)

(3) El comte Ermengol d'Urgell fa donació, l'any 1102, a Santa María de la Sèu d'Urgell, entre altres béns, de la quarta part de les botigues, banys, forns y molins situats a la ciutat de Balaguer. (*Cartoral de la Sèu d'Urgell*, vol. I, fol. 25, doc. 32 de la copia guardada en la Biblioteca de Catalunya, a Barcelona.)

(4) Una donació feta en 1156 per Guillem de Pons als templers, cita un solar que afrontava a la casa dels banys: «*scilicet plateam que est in eadem civitate cum omnibus sibi pertinentibus que tenet a domo balneorum usque ad ortum B. Geraldi*». (Miret: *Templers*, p. 137.) Altre document de 1169 cita un solar que confronta ab el mazell dels sarrains y jueus y ab els banys. (Id., íd., p. 138.)—Aquests banys sem-

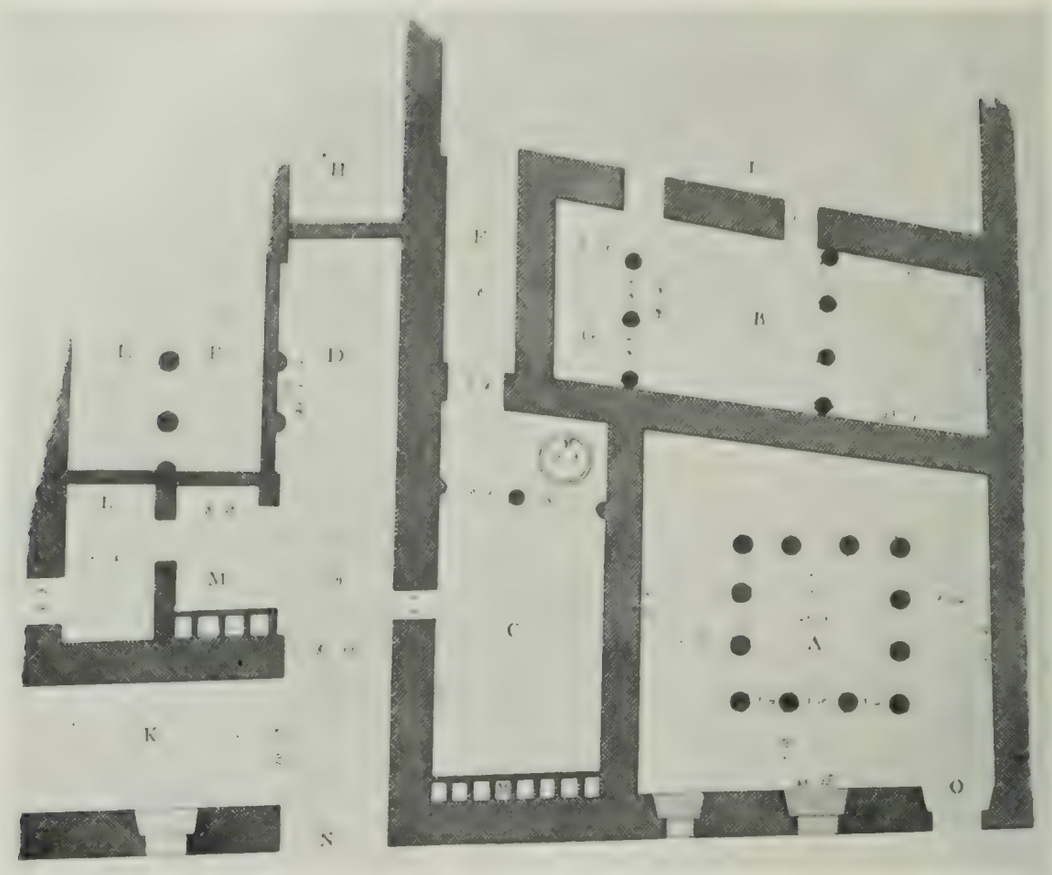

Fig. 842. — Plan dels banys de Barcelona. (Laborde.) Escala 1 : 400.

després d'haver pertangut al monastir de Poblet, de l'ordre del Cistell. Així un mateix edifici passa del ús dels musulmans al ús dels ciutadans de Lleyda, més o menys transformats en llurs hàbits y costums pel contacte ab la civilisació y 'l luxe oriental dels sarrains.

blen els mateixos a que fan referencia diferents documents del segle XIII. A 10 de Febrer de 1233, l'abat y monastir de Poblet, a fi de pagar a Amata, viuda de Guillem Botet, el compilador dels costums de Lleyda, el dot, eixovar y esponsalici y una llegítima per la successió de sa filla María, important en conjunt 3,000 masmudines, li adjudiquen com a millor postor unes cases ab banys, forns y obradors situats en la parroquia de Sant Joan de Lleyda. Aquests banys havien estat comprats per Guillem Botet a Pere Sala. Segons el document d'aqueixa adjudicació els banys estaven «*contigua coram Romeo in parrochia sancti Johannis et versus flumine Sicoris, super cequiam Gardenii et super archos ibi positos et constructos*». (FERRÁN VALLS Y TABERNER: *Las Consuetudines Ilerdenses* (1227) *y su autor Guillermo Botet*. Barcelona, 1913. P. 34, ap. IV y XIII.)

El costum del bany es gèneralisa en els segles XII y XIII a les ciutats cristianes. A això es deu la conservació dels banys de Mallorca en son primitiu estat, i a això es degué el fet interessant de construirse edificis pera banys per mans cristianes a istil dels banys morescos.

És el fenòmen d'imitació que es troba en les monedes; és la moda dels trajos y decoració interior y del moblatge morescos que penetra en la casa cristiana, aplicada a l'arquitectura en un edifici especial, demostrant que serveix pera un costum exòtich. Tal passa avuy encara entre nosaltres en els edificis que cerquen son model en el lloch d'aont ve'l costum, denotant l'enllaç íntim, en l'art arquitectònich, de la vida y les formes que origina.

Fig. 843. — Banys de Barcelona. (Laborde.)

Els banys de Barcelona (figs. 841 a 844), y de Girona no són obra antiga moresca; sinó que's basteixen de nova planta per concessió reyal. El rey, seguint un costum romà, considera que'ls banys són un dels reyals privilegis, una de les rendes estancades, per dirho així, del poder públich, com els forns y les mides dels grans y dels líquits en els mercats (1).

Y com a cosa pública s'arrendaven; y com a servey estancat pel fisch y llochs de mala fama, els banys són sovint en mans de jueus o són cosa propia del call o de ses immediacions. Els banys de Barcelona estaven situats fòra les muralles, al peu del Castell nou, y junt al call

(1) En 1209, el rey Pere, confirmant una concessió del comte de Barcelona, disposà que cap clergue ni llech pogués establir població o caseriu a Montsó ni a una llegua al entorn, com tampoch «*furnum aut macellum vel balnea aut tintorerias vel oleum de linos vel tenere fanecas ad mensurandum bladum venale vel accipere justicias aut leudas vel pedatica aut justiciam stabilire vel mercatum habere*», tot això sens llicencia dels Templers. (J. Miret y Sans: *Les cases dels Templers*, p. 264.) — Alfons II, en les Corts de Montsó de l'any 1289, al reconèixer haver gastat les rendes públiques, diu: «en tant que aquellas cosas que havem donadas fan part del Regne als uns per violentia, e als altres per frau, als altres per engan o per joventut, que nos siam restituits de totas las rendas axí com castells, vilas, e masos, e villers, e terras, e molins, e forns, e *banys* e jurisdictions». (*Constitucions de Catalunya*, llibre VIII, tít. X.)

Fig. 844. — Banys de Barcelona. (Parcerisa.)

judaich (1). N'existien, sembla, prop de Santa María del Mar. En tingueren les jueries de Vich y de Santa Coloma de Queralt (2). Els de Lleyda eren prop de la leprosería y 'ls de Perpinyà eren prop dels murs (3).

Els banys de Girona tingueren també un origen de concessió del poder públich. El primer document que 'ls cita pertany al regnat d'Alfons II d'Aragó, ab data catorze de les calendes (dia 19) del mes de Desembre de l'any 1194, concedint a favor de l'esglesia de Santa María de Girona, per al servey de la Candela que en la mateixa Sèu instituí el difunt Arnau de Llers (*de Lertio*), la quantitat anyal de doscents cinquanta sous de moneda, de valor la marca de plata, quaranta sous, y això d'aquell

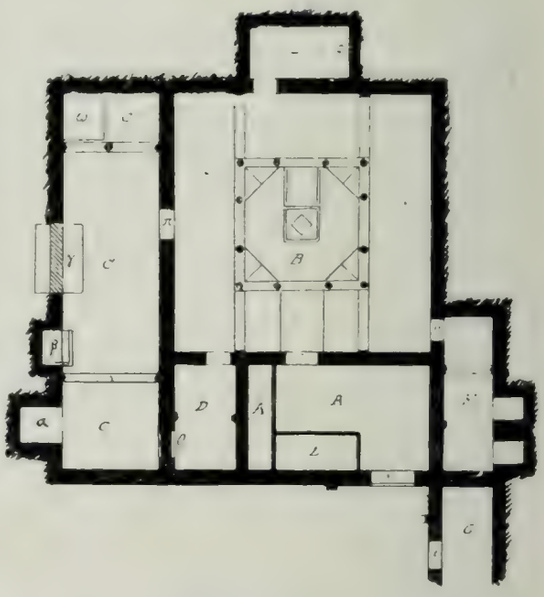

Fig. 845. — Banys dels tintorers de Tlemcen. (Marçais.) Escala 1 : 400.

(1) El P. Villanueva (*Viaje Literario*, vol. XVIII, ap. V al VII) publica uns documents que clarament es refereixen al destruit edifici situat al carrer dels Banys, al que ha donat nom. Un primer document és una carta donant permís al jueu Abraham, alfaquí, pera edificar uns banys en un hort propietat del comte de Barcelona Ramon Berenguer IV, ab data de 1160. En un segon document de Juny de 1199, es diu que'l rey Pere I cedeix a Guillem Dufort, les dues terceres parts dels rèdits dels banys «*quæ sunt juxta castrum novum*» «*in burgo Barchinonæ ad ipsum Castrum novum*», lo que fixa que, en realitat, aqueixos documents es refereixen al monument avuy derruit del carrer dels Banys.

(2) Carreras: *Evolució històrica dels juheus y juheisants barcelonins*. «*Butlleti dels Estudis Universitaris.*» Barcelona, 1909 Vol. III, p. 411.

(3) Brutails: obra y lloch darrerament citats.

diner que corresponia al mateix rey, per raó dels rèdits o profits del banys de la ciutat.

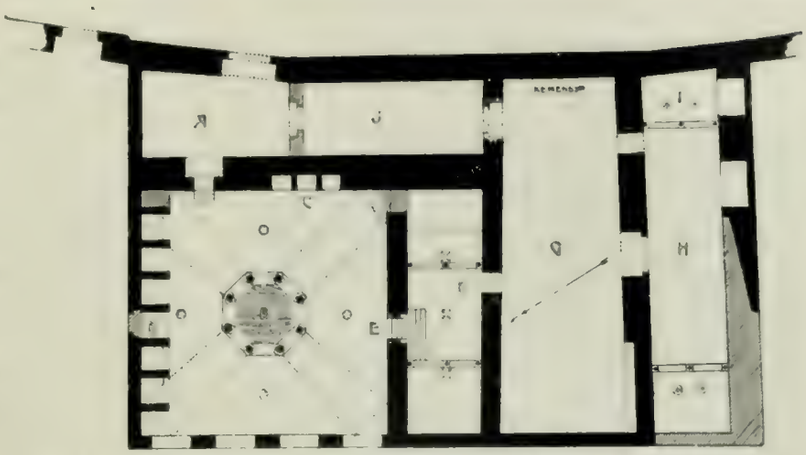

Fig. 846. — Banys de Girona. (Missió del I. d'E. C.). Escala 1 : 100.

El rey Jaume II d'Aragó, el dia nou de les calendes (dia 23) d'Abril de l'any 1294, expedí un document cedint a Ramon *de Toylano* aquests banys, que foren destruits en temps de la vinguda dels francesos, a condició que repari y edifiqui dits banys.

Ramon de Toylà va fer l'obra, y consta que transcorreguts poch més de dos anys era acabada, y que s'hi havia invertit la quantitat de mil noucents un y mig sous barcelonins. Així apareixía en el testimoni atorgat pel batlle y jutge de Girona a favor de Toylà, el dia abans de les nones (dia 4) de Desembre de 1296, y autorisat per Ramon de Prat, notari públich de Sant Pere de Besalú. Consta això en una escriptura del 1322, per la qual el rey cedeix els banys en emfiteusi a Ramon Simó de Toylà, nebot y hereu de l'anterior, pel cànon o cens anyal d'un morabatí d'or, de valor nou sous de Barcelona, moneda de tern (1).

EL COSTUM MORESCH DELS BANYS

N'hi ha prou ab comparar el plan dels banys dels tintorers (fig. 845) «Hammâm-es-Sebbâghin» de Tlemcen (2), ab el plan aixecat curosament dels banys de Girona (fig. 846), pera demostrar dues coses: l'origen moresch dels banys cristians en els segles XII y XIII y la permanencia de la forma del bany antich en les ciutats musulmanes actuals.

La forma del bany moresch actual no difereix essencialment del bany

(1) ENRIQUE CLAUDIO GIRBAL: *Estudio històrico-artístico acerca de los llamados baños árabes de Gerona.* Gerona, 1888. En aqueixa interessant monografía es transcriuen sencers aquestos y altres documents sobre l'historia del monument, fins a començaments del segle XVII, en que passà en poder de les actuals propietaries, les monges caputxines, que l'habiten. El Sr. Girbal transcriu també una completa bibliografía del monument, que no creyem útil reproduir.

(2) WILLIAM ET GEORGES MARÇAIS: *Les monuments arabes de Tlemcen.* Paris, 1903. P. 162 y següents.

antich romà. El bany antich (1) es componia principalment d'un bany calent y de transpiració en una sala plena de vapor, el *caldarium* o *cella caldaria:* un bany fret, que produïa l'intensa reacció de les dutxes modernes, en la *cella frigidaria* o *frigidarium:* entre 'ls dos hi havia una peça temperada, aont s'esperaven els concurrents, preparantse per resistir la temperatura del *caldarium*, y aont reposaven també per suavisar la transpiració abans de rebre la forta impressió del bany fret. En aqueixa mateixa sala rebien les untures o massatges per entrar en reacció, si no hi havia sala especial (*apodyterium*, *unctorium*, *destrictarium*), com en les grans termes ciutadanes.

Fig. 847. — Sala de la cupula dels banys de Tlemcen. (Marçais.)

Els banys antichs de Pompeya, els de la vila de Diomedes y 'ls descoberts a la mateixa ciutat davant l'emperador Francesch Josep, en 1769, són la materialisació arquitectònica de la construcció romana, en mides semblants a les que permet la pobresa migeval en les ciutats catalanes.

Els musulmans concentraven en dos departaments aqueixes pràctiques: una peça freda, en el centre de la qual s'aixeca una cúpula sostinguda sobre columnes, era el lloch de repòs, com el *tepidarium* romà, y 'l *caldarium* es convertia en una sala llarga capçada de dues *alcoves* o *alhamies*. En la primera els concurrents es despullen y reposen sobre matalassos (figura 847), colocats en pedriços als costats dels murs, y deixant llurs sandalies en ninxos oberts a la paret. Ali Bey — el català Domingo Badía, — que visqué la vida musulmana al Marroch durant tants anys, descriu així aqueixos departaments d'un bany de Tànger, més pobre que 'ls que són objecte del present estudi (2).

(1) Daremberg et Saglio: *Dictionnaire des antiquités grecques et romanes; Balneum Balneæ*, vol. I, p. 653.

(2) *Viajes de Ali Bey el Abbassi (Don Domingo Badia y Leblich) por África y Asia, durante los años* 1803, 4, 5, 6 *y* 7. Valencia, 1836. Vol. I, p. 33 y següents.

«El bany públic a Tànger — diu — és molt brut y d'aspecte miserable. S'hi entra per una petita porta, es baixa després per una escala estreta, y a la dreta es troba un pou, d'aont se treu l'aygua necessaria pera el servey de l'establiment; a l'esquerra hi ha una mena de porxo, y a un costat una cambra reduida. Aquestes dues peces serveixen pera vestirse y despullarse.»

Després es passava al *caldarium* capçat de les *alcoves* o *alhamies*. Joan

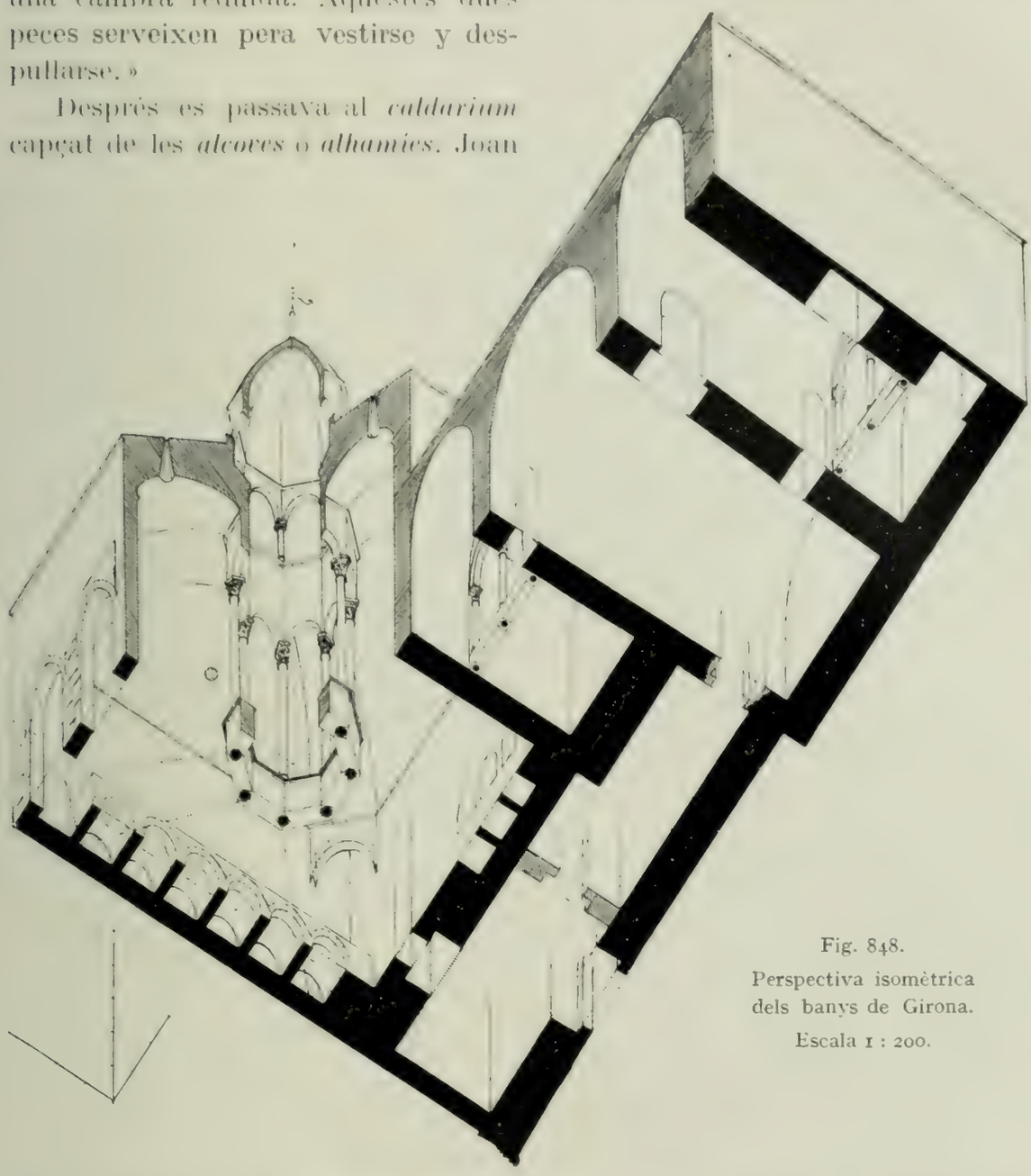

Fig. 848.
Perspectiva isomètrica dels banys de Girona.
Escala 1 : 200.

Lleó l'Africà parla d'aqueix lloch aont se sua molt, y que és el lloch aont és la caldera murallada, «y de les alcoves que'l terminen, que són els

llochs destinats para despullarse y escalfar els vestits» (1), rebre'l massatge y la dutxa d'aygua freda.

Domingo Badia descriu aquests pintoresços departaments dels banys de Tanger.

«A la dreta del porxo — diu — hi ha una cambra, o més bé un soterrani, que reb tan poca llum, que quan s'hi entra sembla enteramente fosch: el paviment, del tot cobert d'aygua, és en extrem relliscós. La major part prenen allí son bany ab una galleda d'aygua calenta y altra d'aygua freda, que temperen a voluntat, y se la tiren pel còs a poch a poch, ab les mans, després de les cerimonies de l'ablució.»

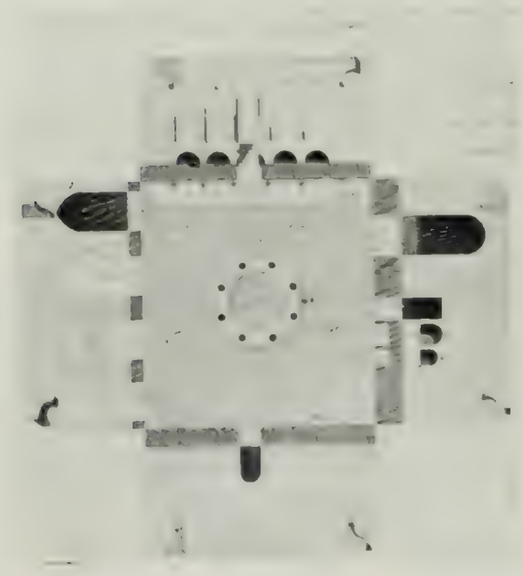

Fig. 849. — Plan y seccions dels banys de Girona. (Laborde.)

Sovint hi ha encara una altra peça calenta pera el mateix ús.

«Els que volen — continua Ali Bey — pendre'l bany de vapor, van a una cambra situada a l'esquerra, que està enrajolada ab marbre blanch y negre, com una tauleta d'escachs: el sostre, que és de volta, té tres claraboyes circulars d'uns 7'5 cm. de diàmetre, tapades ab troços de vidre de diferents colors, lo qual produeix bastant bon efecte pera la llum. La porta d'aquesta cambra es manté sempre tancada, y davant hi ha una petita pica que reb l'aygua calenta per medi d'un conducte: l'aygua freda està en les galledes. Des del moment que s'entra en dita cambra se sent una atmòsfera sofocant que cansa la respiració, y en menys d'un minut un se troba cobert de cap a peus de copiosa suor. S'assenten sobre les rajoles, escalfades fins a tal punt, que al moment produeixen una calor insoportable, y després d'haver estat assentats tot el temps que'ls sembla, fan sa ablució, y es renten o banyen el còs: però la sortida pera vestirse és incòmoda, perquè no hi ha cambra intermitja pera temperarse abans de sortir a l'aire lliure.

»La primera vegada que vaig entrar en dit bany vaig experimentar una verdadera fatiga, a causa de la temperatura elevada que allí regna;

(1) *Description de l'Afrique, tierce partie du monde.* Paris, 1898.

peró ben prompte vaig començar a fermhi y a conèixer quant és saludable: voldria, ab tot, més comoditat y menys calor. Sempre que hi he anat he trobat vuit, deu o més persones enterament despullades, cosa a mon parer, no molt decent.

»El preu d'aquests banys és d'una *muzuna*, que 'ls europeus del país anomenen *blanquilla*, y equival poch més o menys a dos sous, moneda de França.

» Pera mantenir la temperatura y 'l vapor calent del bany, hi ha un forn dessota de la cambra que escalfa el paviment; a més una caldera d'aont ve l'aygua per medi d'un canó, que s'obra y tanca a voluntat, per una aixeta; hi ha també un altre conducte que dóna continuament el vapor de l'aygua de la caldera. Aquest vapor s'augmenta molt més, quan se tira aygua sobre 'l paviment escalfat, la qual reduida així a vapor, impregna cada vegada més l'atmòsfera de sa humitat y produeix en els que entren els efectes ja mencionats.»

Fig. 850.—Peça central dels banys de Girona segons Laborde.

Aqueixa disposició és la de la major part dels banys morescos d'Andalusía (1) y del Nort d'África, la dels banys de Palma (2), de la qual ens ha estat principalment conservat la sala ab cúpula; dels de Valencia (3), Alcira (4) y Sagunt (5); dels de Barcelona, avuy per la nostra incuria desgraciadament destruits, tal com ens l'han tramesa els

(1) Amador de los Ríos: *Hojas Selectas,* lloch citat. — Gómez Moreno: *Guia de Granada,* citada.

(2) Els banys de Palma han estat estudiats incompletament. Vegis *Boletin de la Sociedad Arqueológica Luliana,* lloch citat.

(3) Vegis una lleugera descripció en el volum I, p. 481, dels referents a Valencia, de Teodor Llorente, de la colecció *España, sus monumentos y arte, su naturaleza e historia.* Barcelona, 1887.

(4) Vegis l'incompleta descripció de Juliá Ribera en sos articles *El archivo municipal de Alcira* y *Topografía de Alcira árabe,* publicats en la revista *El Archivo,* en els llochs citats.

(5) Chabret: *Saguntio.* Barcelona, 1888. Vol. II, ps. 140 y següents.

Fig. 851. — Peça central dels banys de Girona. (Fot. de la Missió del I. d'E. C.)

plans y descripcions den Laborde (1), els dibuixos den Parcerisa y dels de Girona.

La transmissió material de les ruines dels temps romans a les ciutats moresques y d'aquestes a les cristianes, fou una realitat y a la vegada l'imatge de la transmissió en el costum, ab tots els detalls de llur pràctica. És que les analogíes dels edificis en revelen d'altres de més íntimes que perseveren a través dels segles. Així, les termes de les petites ciutats romanes y 'ls banys moresços antichs y moderns, són el millor document aclaratori d'aqueixes minúscules termes cristianes que s'axecaven junt a les muralles de la Barcelona y la Girona romàniques dels segles XII y XIII.

Fig. 852. — Banys de Girona. (Roca.)

DESCRIPCIÓ DELS BANYS DE GIRONA

El tipus més característich de banys construits en les ciutats cristianes, és el de Girona.

Els banys de Girona estàn avuy dintre un convent de monges caputxines de clausura rigorosíssima, y això fa que aquest interessant edifici no hagi estat de temps estudiat.

La descripció científica més antiga data del primer quart del segle XIX (figs. 849 y 850), en que Laborde publicà el resultat de les seves missions a Espanya (2).

Més tart, en Piferrer y en Pi y Margall en publicaren descripcions pintoresques, barrejades ab erros arqueològichs. Acompanya la den Pi y Margall un gravat al cer de D. Antoni Roca (fig. 852). En una edició posterior

(1) *Recuerdos y bellezas de España. Cataluña.* vol. II, p. 58. — ALEXANDRE DE LABORDE: *Itinéraire descriptif de l'Espagne.* Paris, 1809. *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne,* 1806-1820.

(2) ALEXANDRE DE LABORDE: *Itinéraire descriptif de l'Espagne,* p. 17, y *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne,* 1806-1820.

Fig. 853. — Cúpula central dels banys de Girona. (Fot. de la Missió del I. d'E. C.)

de l'obra den Piferrer, s'adjuntà una reproducció fotogràfica deguda al Sr. Mariezcurrena (1).

Modernament, don Claudi Girbal publicà el ja citat *Estudio histórico artístico acerca de los llamados baños árabes de Gerona*, ab interessants documents, sense cap il-lustració gràfica, y l'arquitecte provincial senyor Almeda aixecà un plan complet del *frigidarium*, amablement comunicat als que portaven la missió d'estudi que hi enviaren l'Institut d'Estudis Catalans y la Junta de Museus de Barcelona (2).

Tots aqueixos antecedents han permès refer el plan complet de l'edifici (figs. 846 y 848) que anem a descriure.

Fig. 854. — Exterior de la cúpula dels banys de Girona. (Fot. de la Missió del I. d'E. C.)

(1) Piferrer y Pi y Margall: *España, sus monumentos y arte, su naturaleza e historia. Cataluña.* Barcelona, 1884. Vol. II, p. 146.

(2) La missió d'Estudis de l'Institut d'Estudis Catalans y de la Junta de Museus de Barcelona treballà, mitjançant permís obtingut de S. E. el senyor bisbe don Francisco Pol, durant tot el dia 1 de Febrer de 1914, obtenint de les MM. Caputxines les més grans facilitats pera aixecar el plan del edifici y estudiar en lo possible sa disposició. Formaren la missió, apart de qui això escriu, D. Francesch Martorell, secretari redactor de la secció històrico-arqueològica, y D. Josep Goday, arquitecte del Museu de Barcelona, acompanyat de D. P. Mas y de D. J. Serra, fotògrafs. A Girona se'ls agregà y'ls ajudà en sos treballs l'arquitecte D. Rafel Masó. Les despeses de la missió foren costejades per parts iguals, per l'Institut y la M. I. Junta de Museus de Barcelona. Els resultats de la missió transcrits en aquest article foren publicats en l'*Anuari* del Institut d'Estudis Catalans. MCMXIII-XIV, Barcelona 1915, ps. 687 y següents, sots el títol: *Els banys de Girona i la influencia moresca a Catalunya.*

Fig. 855. — Exterior de la cúpula dels banys de Girona.
(Fot. de la Missió del I. d'E. C.)

Exteriorment, en lloch es senyala l'edifici de que parlem, si no és per un mur llis de carreu petit, sense altra obertura que l'entrada. Tot hi indica una vida interior, que és la característica dels edificis d'habitació antichs, perpetuada encara en la vida musulmana actual.

La porta d'entrada és avuy difícil de veure. En Claudi Girbal, cregué «sense cap mena de dubte, que l'entrada de l'antich balneari de Girona es trobava a Orient del mateix, en l'actual carrer de Saccimor, o baixada coneguda vulgarment per Sarracinas, junt al destruit baluart d'aqueix nom. La indica — diu — encara el pany de paret de pedra picada que corre per tot el davant de l'edifici, y en qual centre apareix tapiada una porta ab llinda, la meytat de la qual, o poch menys, tapa o amaga el pis terraplè de dit carrer que apenes mereix el nom de tal, y que fou, desde antich, camí o via pública» (1). Ocuparía així una situació anàloga a la dels Banys dels tintorers de Tlemcen (vegis els plans, figures 845 y 846).

S'entraria per un vestíbul que estaria amoblat ab banchs com els

(1) Girbal: Monografía citada, p. 28. Devem à l'amabilitat del arquitecte provincial de Girona, D. Manuel Almeda, el plan de la situació de la porta a que es refereix D. Claudi Girbal.

banys de Tlemcen referits (A), y d'allí es passaria a un pati cobert, ab una piscina central (B), aont s'hi despullarien els concurrents.

La porta que comunica abdues dependencies és semicircular en el rebat, tenint l'esqueixada formada per una arcada rebaixada, en la qual dos cilindres de pedra formaven les pollegueres de les portes de fusta que la tancaven. Aquestes s'obrien cap al vestíbul, y sa disposició seguia la tradició moresca.

Penetrant per ella, s'arriba a la gran sala quadrada que té al centre una piscina vuitavada que refresca y oreja la sala (fig. 851). Als vuit angles de la piscina s'aixequen vuit columnes, sostenint per medi d'arcades un còs prismàtich octogonal. Una volta formada de vuit panys de quart de cilindre elíptichs, va desde l'octògon central a les parets laterals. En el plan y la perspectiva es veu clarament la forma d'aqueixa volta (figures 846 y 848). Quatre panys van desde quatre dels costats dels octògons als murs, y 'ls altres quatre més estrets, van a parar a quatre arcades que en els angles substitueixen, seguint un antiquíssim sistema, les clàssiques trompes còniques. Cobreix la volta un terrat modern; l'antich terrat sembla que vessava ses aygües a la piscina descrita, que feya de veritable *impluvium*, com ho indiquen unes lloses encara visibles. Sobre 'l tambor octogonal s'aixequen vuyt altres columnes mes petites que aguanten la volta en forma de cúpula, formada, seguint la tradició romànica, també de vuit panys de volta de canó, extradossada, en forma cònica forrada de formigó impermeable (figs. 853 a 855).

Fig. 856. — Lluerna de la volta de la peça central. (Fot. de la Missió del I. d'E. C.)

El mur del costat Est, pel qual s'entrava, tenia prop la porta tres ninxos aont els concurrents deixaven llur calçat, seguint el costum oriental encara vivent. El del costat Nort tenia un divàn format de sis petites voltes de canó semicirculars extradossades en forma plana per un formigó de grosses pedres, sobre 'l qual matalassos, estores y alfombres servien per al repòs dels concurrents en aquell lloch agradable. Avuy encara al Nort d'África es despullen els concurrents als banys en lloch anàlech (fig. 847). En el costat Sur s'obrien quatre grans finestres que daven a un jardí, el clàssich jardí moresch de tarongers y llimoners, embaumant l'ayre ab llurs perfums, substituits avuy per un humil jardí franciscà, pobrement arranjat per les monges. En Laborde y en Roca pogueren dibuixar obertes encara aqueixes arcades que avuy són tapiades (figs. 848 a 850 y 852).

Fig. 857. — Peça central dels banys de Girona. (Fot. de la Missió del I. d'E. C.)

En Laborde, que vegé l'edifici a principis de segle, parla d'un dels paraments «adornat de moltes columnetes adossades al mur, y sortint de sobre d'elles les arcades que van a reunirse ab la volta. Les columnetes descansen sobre la banqueta, sota la qual estàn les obertures que servien, potser, pera guardar el calçat dels que entraven en els banys, lo mateix que 'ls ninxos que s'observen en la cara lateral, a la dreta, servien per guardar els vestits». L'explorador francès es referia sens dubte al parament Oest y a les arcuacions que desgruixen el mur per ell clarament dibuixades (figs. 849 y 850); mes de les columnentes no n'hem sabut trobar rastre, si és que no són d'elles els troços que serveixen avuy pera sostenir els humils prestatges de la cuyna conventual.

Fig. 858. — Xemeneia dels banys de Girona. (Fot. de la Missió del I. d'E. C.)

La volta d'aqueixa dependencia era foradada, seguint el costum oriental, de quatre lluernes, dues de les quals, en forma de rosa, són clarament visibles (figs. 856 y 857). Eren aqueixes obertures formades per peces de pedra còniques aparedades, atravessant la volta, seguint una antíquissima tradició que arribà fins als monuments assiris (1) y es perpetua avuy encara en els banys orientals.

És aqueixa dependencia una derivació de la *cella frigidaria* dels banys antichs, de la qual s'originà també el baptisteri cristià. Així no és estranya la seva analogía ab el baptisteri de les antigues basíliques; són dues rames que vénen d'un mateix origen y que evolucionen cap a fins diversos: el primer destinat a lloch de plaer; el segon al d'una severa cerimonia litúrgica. Per aquest fet el nostre baptisteri de Terrassa (2) és una forma intermitja entre 'l *frigidarium* antich y la dependencia central dels banys

(1) Perrot y Chipiez: *Histoire de l'Art dans l'antiquité. Chaldée et Assyrie.* Paris, 1884. Vol. II, p. 190.
(2) Vegis vol. I, p. 323.

de Palma, de Cordova o de Granada, de la qual es deriva l'interessantíssima que descrivim.

Els concurrents als banys, vestits d'una mena de túnica de llana, calçats de sandalies, passen d'aquesta peça a les sales propiament de bany, escalfades a gran temperatura.

Fig. 859. — Arcades dels banys de Girona. Escala 1 : 20.

En el parament Sur hi ha la porta que, com en els banys de Tlemcen, comunicava aqueixa peça freda oberta al ple ayre, amb les peces de bany calent. Tota mena de precaucions s'havien pres per evitar el corrent d'ayre y 'l refredament. El portal de comunicació (E, fig. 846), de rebat semicircular, tenia dobles portes de fusta; unes obrintse cap al pati cobert, sostingudes per pollegueres aguantades en permòdols de pedra (fig. 857); altres, obrintse cap a la peça calenta, en que l'esqueixada del portal era en forma rectangular, obrintse en la llinda les pollegueres.

Aqueixa primera peça (F, fig. 846), en que 'ls musulmans alternen el bany calent ab la remullada reaccionant d'aygua freda, és una sala llarga, coberta ab volta de canó semicircular, capçada per alcoves, a les quals precedeix una doble arcada sostinguda per columnes. Tres lluernes rectangulars són la seva única il-luminació.

Aqueixa sala estava en comunicació ab altra (G, fig. 846) aont hi havía probablement l'instalació pera escalfar l'aygua, convertida avuy en cuyna de les monges, de la qual és interessant l'antiga xameneya exterior (fig. 858). És la següent sala anàloga a la que es refereix Lleó l'Africà, «aont se sua molt y bé y hi ha la caldera aparedada». Ella tenia comunicació ab l'exterior pel pas de combustible (fig. 846) y serviria de sala pera 'ls banys de vapor que tant plauen als homes dels paíssos enervants per sa temperatura. Forats fets en la volta deixaven escapar el vapor que feya exudar intensament als concurrents, preparantse pera la dutxa d'aygua freda y pera 'l massatge, que rebien en les alcoves dels extrems. Aqueixes no són avuy visibles, ni el dipòsit d'aygua freda que en els banys actuals té una disposició anàloga als alvèols dels banys pompeyans.

Al costat meridional d'aquest departament hi havia una altra sala (H), un cap de la qual, en forma d'alcova, ab la típica doble arcada sobre columnes, poguérem descobrir dintre un rebost actualment tancat, indicant una altra dependencia pera banys calents. En els banys de Barcelona (fig. 842) y Valencia (fig. 833) existia aqueix segon departament,

The Institute of Mediaeval Studies LIBRARY Toronto, Ontario

Resta una dependencia (J), que existeix també en els banys de Tlemcen, que és destinada a la netedad íntima o als que temen la forta calor de la gran sala. A Tlemcen comunica directament ab el pati central. Podria en els nostres banys ésser una peça de servey o dipòsit de llenya, ab comunicació fàcil ab el carrer.

Tal és el plan del edifici de Girona, que respòn en absolut a la disposició dels banys morescos, indicant l'adaptació de l'usança musulmana entre 'ls catalans dels segles XII y XIII.

En aqueixes sales de calor asfixiant s'alterna l'impresió de calor ab les ablucions d'aygua freda y les fregues que 'ls banyers daven als concurrents. El sabó perfumat recobreix el còs de blanca escuma; noves fregues y ablucions d'aygua tebia temperen el còs, fins que 's surt altra vegada abrigat ab nova roba a reposar y referse en els divans de la sala primera, sentint el perfum de les flors del immediat jardí y la remor suau de l'aygua del clàssich *impluvium*.

Fig. 860. — Porta dels banys de Mallorca. (Fot. Brocà.)

Era aquest el lloch de les intrigues y de les petites aventures amoroses, com una clapa de la vida dolça musulmana, enemiga situada vora els murs de la ciutat austera cristiana.

L'ART MORESCH Y 'LS BANYS

Si ara, després d'aquesta historia y descripció de l'interessant edifici de plan moresch construit per cristians, tractem de passar balanç del grau d'influencia que l'arquitectura musulmana hi exercí, arribarem a la conseqüencia que aquella no hi donà més que la forma del plan, és a dir, lo que és reflexe del costum, de la utilitat del edifici: res de sos mètodes constructius, típichs, característichs; res de ses formes artístiques; res, en un mot, de lo que constitueix l'essencia del art arquitectònich musulmà de l'època.

Totes les voltes són fetes a la manera romànica de rebla prima, disposada en filades petites; així és construida en filades seguint cercles paralels horitzontals la cúpula central (fig. 853); així també les voltes de panys cilíndrichs que la rodegen, cobrint el pas o galería al voltant del safareig

central. Anàloga comprovació pot verificarse en les trompes angulars, aont en lloch de les típiques formes còniques hi ha arcades matant el recó y sostenint una llosa horitzontal. Cap d'aqueixos sistemes de construir difereix dels usats en la nostra escola romànica.

Si vol cercarse a algun d'aquests elements un remot origen oriental, cal recórrer als començaments de l'arquitectura musulmana o al primitiu origen de la Persia, font comú que alimenta els grans corrents del art cristià y del musulmà.

La forma artística dels diferents elements tampoch és penetrada per l'art musulmà; sols en uns troços de marbre blanch que avuy serveixen d'enllosat a l'escala moderna, que foren potser arcades d'una finestra, s'hi veu l'arch de ferradura característich (fig. 859), que en els banys de Palma es troba encara en alguna de les portes (fig. 860). Unes faixes rectangulars enquadraven també les arcades que donen al jardí, seguint pràctiques orientals (fig. 848).

Mes després d'aquestes ben escasses formes, cap relació en el motlluratge, ni una de les formes decoratives geomètriques musulmanes; res de ses llaceríes o *ajaracas* en guix, ni dels *alicatats* ceràmichs, res dels *almocàrabes* de ses cúpules, res de sos *atauriques* de complicada decoració floral.

El mateix pot afirmarse dels capitells que sostenen les cúpules, absolutament romànichs, ab les característiques del segle XIII, ab que 'ls esculptors catalans inicien les formes rígides, seques, rectilinies, que substituiràn les ondulacions gracioses del fullatge romànich dels nostres més bells claustres o de les nostres admirables portades de les darreríes del segle XII y començament del XIII. Fa això contrast ab les formes decadents imitadores encara dels capitells clàssichs que 's troben als banys musulmans de Córdova, Granada, Murcia y Palma de Mallorca.

Són de notar els àbachs decorats y sa forma pera avenirse al plan pentangonal dels rasaments de les arcades, propiament còniques, que aguanten el tambor poligonal del centre de la gran sala.

Es tracta, donchs, d'un plan musulmà executat ab temes romànichs.

Difícilment en cap edifici català es trobarà que l'influencia moresca arribi més enllà en el conjunt arquitectònich, mentres és nula en els detalls y en els temes decoratius, demostració de l'escassa penetració de l'esperit musulmà en la nostra arquitectura.

Fig. 861. — Castell de la Zuda. Lleyda. (Fot. Mariezcurrena.)

IX

ARQUITECTURA MILITAR

ENTRETANT avancen els homes per un costat, perduren per l'altre les coses velles; y així, la vida és una coexistencia de temps diversos. Durant el período que anem a estudiar, trobarem tots els elements d'arquitectura militar antichs, descrits y estudiats en el volum II; per tant, no és estrany que ab tot y les omissions que 'l mètode d'estudi imposa, els exemples de disposicions ja descrites es repeteixin.

Per una part, l'arquitectura militar és per sa naturalesa de ben difícil estudi y sa cronología ben indecisa, perque no fou ella qui determinà les

formes artístiques, ocupant un lloch secundari en l'historia del art, reflexant sols en els detalls les evolucions d'aquest, que són guiades principalment per l'arquitectura dels temples y monestirs. Els fonaments principals de sa cronología són en general els escassos ornaments de les finestres de les torres y dels palaus y les esglesies que s'aixequen en l'interior dels castells.

Fig. 862. Castell de Ribes. (Liber antiquitatum.)

Els medis d'atach, per altra part, no han progressat extraordinariament en la nostra terra en aqueix período sinó que, com en temps dels romans, es redueixen a les caves y la mina protegides pels mantelets, a les tradicionals màquines de guerra: l'ariet y 'l fonèvol, y finalment al assalt per escales o per torres o falsos castells de fusta. El nostre còdich feudal dels usatges (usatge *De magnatibus*), limitava als nobles l'ús de les màquines de guerra, y en ell es troben nomenades totes les usuals, prohibíntloshi combatre y sitiar les fortaleses ab els enginys que 'l poble anomenava *fonèvol*, *gossa* y *gata*: «*cum ingeniis quod rustici dicunt fondibula, gossa et gatta*», que no eren altres que les màquines romanes: els fonèvols y 'ls coberts movibles pera atansarse al peu de les muralles, indubtablement construits ab menys perfecció que en la antiguitat.

A aqueixos enginys y als mètodes d'atach rudimentaris de colles poch disciplinades, s'hi oposava l'alterosa situació dels castells y la gruixaria dels murs y de les torres, desde les que uns quants homes podien resistir el siti de tropes més nombroses.

Fig. 863.—Castells de Taltavull y de Penna. (Liber feudorum.)

El contacte dels exèrcits del Occident d'Europa ab els orientals, influits per la ciencia dels poliorcetes bisantins, armenis y serrahins, fan realisar grans avenços al art de la guerra, desde últims del segle XII. Les creuades, ab ses experiencies, sovint desastroses, ensenyen als exèrcits cristians a guerrejar ab grans masses y a perfeccionar l'art del atach procedint ab mètode. Coincideix, ademés, aquest moment ab la florida d'una poderosa organisació comunal de tota l'Europa occidental, que enrobusteix y aferma l'autoritat reyal. El rey y les ciutats fan possibles els exèrcits nombrosos y coherents, ab tota la complexitat de medis y ab tota la ciencia necessaria pera la construcció dels variats enginys de guerra.

Les guerres contra els albigesos en terres ben lligades ab les nostres,

ens proven l'importació d'aqueixos progressos. Les màquines són més nombroses y més perfectes en els exèrcits del rey de França y en sos contraris, els comtes de les terres meridionals; al atach per escamots l'ha substi-

Fig. 864. — Castell de Saladeures. (I. d'E. C.)

tuit el de masses més ordenades; mes el sistema y els enginys de guerra són els antichs: romans y bisantins (1).

Les noves fórmules dels atachs militars arriben més tart a la terra catalana, que no havia pres part a les creuades. Pera estudiarles posseim un document de gran valor en la *Crònica de Don Jaume*, que és un testimoni fidel de les altes empreses guerreres del rey d'Aragó, en la que 'ls medis d'atach y de defensa sovint hi són anomenats, y qual interpretació

(1) Vegis Viollet-le-Duc: *Dictionnaire,* vol. I, p. 342 y següents.

pot tersé per medi d'un llibre català del segle XIV, *El Cristià*, de Fra Francesch Eximenis. Les torres mòvils, castells falsos o catalaus (*Châteaux paus* dels francesos); els mantels o cases montades sobre rodes cobertes de ramatge y tierra, anomenades *gats* y *gosses*; les cayes y talons, les màquines

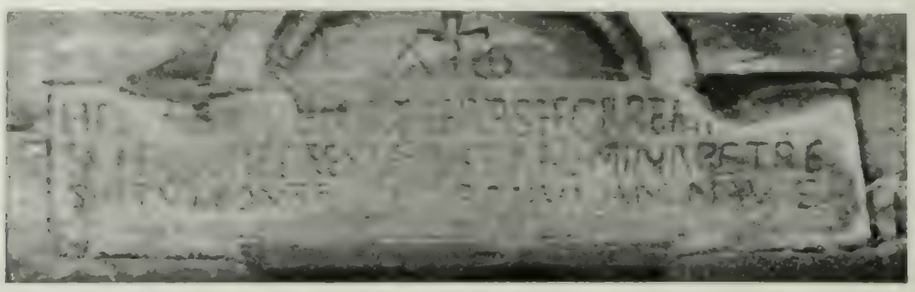

Fig. 865. — Inscripció en una llinda del castell de Saladeures. (I. d'E. C.)

de tir: manganells, trebuquets, fonèvols, brigons, el buso o *ariet*, tots els enginys de guerra descrits pels poliorcetes bisantins són usats en les guerres de conquesta de Mallorca y Valencia, pel nostre rey en Jaume (1). Tal era l'estat del art militar a la fi del período que estudiem.

Les conseqüencies en l'art de la fortificació són poques durant el período romànich, continuantse la tradició del primitiu castell, que poch a poch es va transformant en el palau fortificat, sense coneixer les savies disposicions importades d'ultramar pels enginyers francesos, capaços d'oposar una força activa al atach més saviament organitsat.

LA TORRE

L'element fonamental y 'l més simple de tota fortificació continuava essent la torre aillada, a la vegada fort y habitació. Ab ella es converteixen en lloch fort les guaytes primitives, es defensen els poblats, es fortifiquen les cases y a son voltant es basteixen els castells, constituint llur forma més rudimentaria.

Les torres servint de guaytes que hem descrit en el segon volum (2) com a antiquíssim sistema de defensa, de tradició prerromana, subsisteixen no sols en aquest período, sinó també en tota l'Edat Mitjana, durant les guerres dels segles XVI al XVII, y fins són aprofitades en nostres guerres civils del segle XIX. Junt als antichs camins y defensant els vells

(1) JOSEP GODAY Y CASALS: *Medis d'atach y de defensa en la crònica del rey Don Jaume*, en el *Congrés d'Historia de la Corona d'Aragó, dedicat al rey en Jaume I y a la seva època*. Barcelona, 1913. Vol. II, p. 779 y següents.

(2) P. 442 y següents.

ponts, apareixen sovint les despulles d'aquesta fortalesa solitaria que vigilava l'entrada dels enemichs pera prevenir el país a la defensa.

Elles vénen a formar com part de la mateixa terra, arribant a donarli son nom, que és utilisat en els documents com a termenals ben determinats de les finques.

Eren després com avançades per les ciutats. La *Crònica de Don Jaume* ho explica aixi: «les torres hi son a Valencia, e son en semblança duyl dome, car aqueles torres guarden a Valencia de pendre mal moltes vegades quel pendria: e es hi la torra de Muntcada que es de las meylors torres de tota la orta» (1).

La major part de les viles no murades acudien a aqueix medi primitiu. Així, la vila d'Alarona (Mataró), que no fou murada fins l'any 1569, tenia torres exteriors que la defensaven situades pels llochs fòra de l'acció de son castell (2).

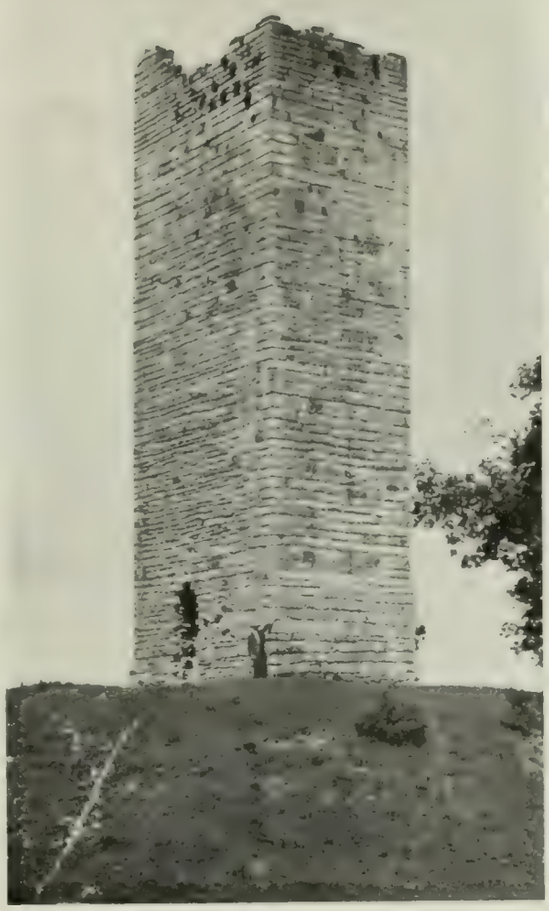

Fig. 866. — Torre del castell de Saladeures. (I. d'E. C.)

Els petits poblats són també defensats per una torre, a fi d'afavorir la repoblació. Así, Ramon de Cervera permetia, en 1150, a son vassall Berenguer de Sant Domí, ajudarlo en cas de que erigís una torre en cert pujal dels *vilarets antichs* (3).

(1) *Chronica o comentaris del Rey En Jacme Primer,* edició Aguiló citada, p. 241, paragraf 196.

(2) La torre de Cogult, emplaçada dalt del turó de Sardanyola, dominava tota la vall compresa entre 'l mar, la riera de Santa María d'Alarona, avuy Mataró, y la riera d'Argentona. Ja existia al començar el segle XII, essent citada l'any 1128. Estava feta de pedres irregulars ajuntades ab bon material, quina alçada, fins al arrancament de la volta, era de 3'30 metres. Son interior medía 3'60 metres de diàmetre y les parets 0'83 de gruixaria. A curta diferencia tingué la mateixa alçada que diàmetre interior. — FRANCESCH CARRERAS Y CANDI: *Lo Castell de Burriach o de Sant Vicens.* Mataró, 1908. P. 237 y següents.— Consultis també PELLICER Y PAGÉS: *Estudios histórico-arqueológicos sobre Iluro.* Mataró, 1887.

(3) MIRET Y SANS: *El més vell text literari escrit en català.* Barcelona, 1906.

La torre continuava essent la defensa de la casa: les correríes dels moros no eren absolutament oblidades, y en l'establiment de terres era comú preveure, com una millora d'utilitat colectiva, la fortificació pera la defensa contra l'invasió serrahina per mar o per terra.

En Balari cita sobre això un document ben explícit, en que un tal Pere, primicer de la Sèu de Barcelona l'any 1141, dóna a Guillem, prebere, un molí anomenat de Viula, en la parroquia de Sant Pere de Rubí, pera que hi construís una casa ab pati y torre: *et facias ibi domos cum curtello et turrem in qua homo possit se ad sarraceni bene defendere* (1).

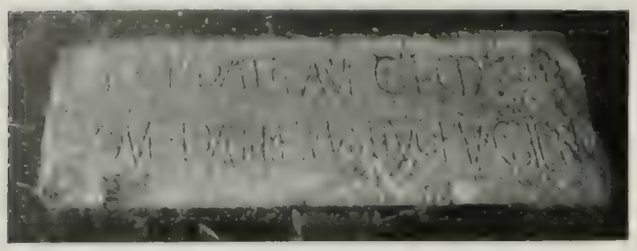

Fig. 867. — Inscripció en una llinda del castell de Saladeures. (I. d'E. C.)

Un document del any 1135 (2) parla del mas de *turre estampegada*, situat en territori de Barcelona y un altre del 1478 parla de *unam turrem que est intra Ilerda et Castellum de Asinis et est populata a Miro Toruani* (3).

Mes eren també les torres senyal d'autoritat; y els poderosos impedien als vassalls l'aixecarne junt a ses cases. Així l'infant Pere d'Aragó privà a un seu vassall d'alçar torre en certa casa que edificava en el terme del castell de Fornells, permetentli tan sols construirla ab sostre, soler y finestres (4).

CASTELLS
LA TORRE RODEJADA DE MURALLES

De la torre aillada es passa gradualment al castell; n'hi ha prou ab rodejarla de muralles. Ben aviat al costat de la torre s'hi aixeca la sala, y 'l conjunt forma un segon moment d'aqueixa mena de construccions militars. Més tart, al costat de la sala s'hi basteix una esglesia y un magatzem encloent un pati interior, y ab un pas més s'arriba al palau fortificat, format de còssos d'edifici al voltant del pati, servint sos murs exteriors de cortines de mu-

(1) Balari: obra citada, p. 311.
(2) Id., íd., p. 233.
(3) Miret y Sans: *Les Cases de Templers y Hospitalers en Catalunya*, p. 154.
(4) «*Idem Bernardus dictas domos operare seu construere non intenderet cum vallo seu turri seu aliis quod possent cedere in dampnum vel perjudicium jurisdiccionis Castri Fornellis seu Hominum eiusdem nisi tamen cum sostre solererio et fenestris. Datum apud blanes XII kalendas octobris* 1293.» (Reg. 89, fol. 2, Arx. Corona d'Aragó.) — Carreras y Candi: obra darrerament citada, p. 233.

ralles que 'l defensen. Aqueixos quatre moments de l'arquitectura del castell seràn aquí estudiats.

Al voltant de la torre aillada s'hi feren defenses àdhuch provisionals que mantinguessin els enemichs allunyats de l'obra, a fi d'impedir les caves y les mines. Així, la torre aillada esdevé un castell. Aqueixa evolució general en l'historia de l'arquitectu a militar, la mostren vivent y usual els homes del segle XII en llurs contractes d'establiment de terres. Tal explica el document en el que l'abat de Sant Cugat del Vallès, Ermengol, l'any 1145, dóna a deu persones montanyes ermes perquè les cultivessin, ab la condició de que dintre quatre anys, a comptar desde la festivitat de Santa María, haguessin construit en el puig de Ricart una fortalesa de tretze tapies d'altura, y a son voltant fortificacions de cinch tapies: «*atque fortitudinem... factam habeatis in ipso podio de Ricard de XIII tapiis in alto et municiones in circuito de V*» (1). Els hi do-

(1) BALARI: p. 311. — En els privilegis concedits a la ciutat de Barcelona per Pere II en 1283 y que s'indiquen generalment ab el títol de *Recognoverunt proceres*, per començar ab aquestes paraules, es troba també la tapia com unitat de mida «*...clausura super domorum habeat fieri de tribus tapiis et clausura orts habeat fieri de duabus tapiis in altum.*» (*Constitucions de Catalunya*, ed. de 1704, vol. II, llib. I, tít. XIII, cap. LXII). Indicacions semblants es troben en les *Ordinacions* d'en Santacilia, compilades a últims del segle XII: «*Encare que tot hom sie tingut de tancarse ab son vehi en lalberg en tres ta-*

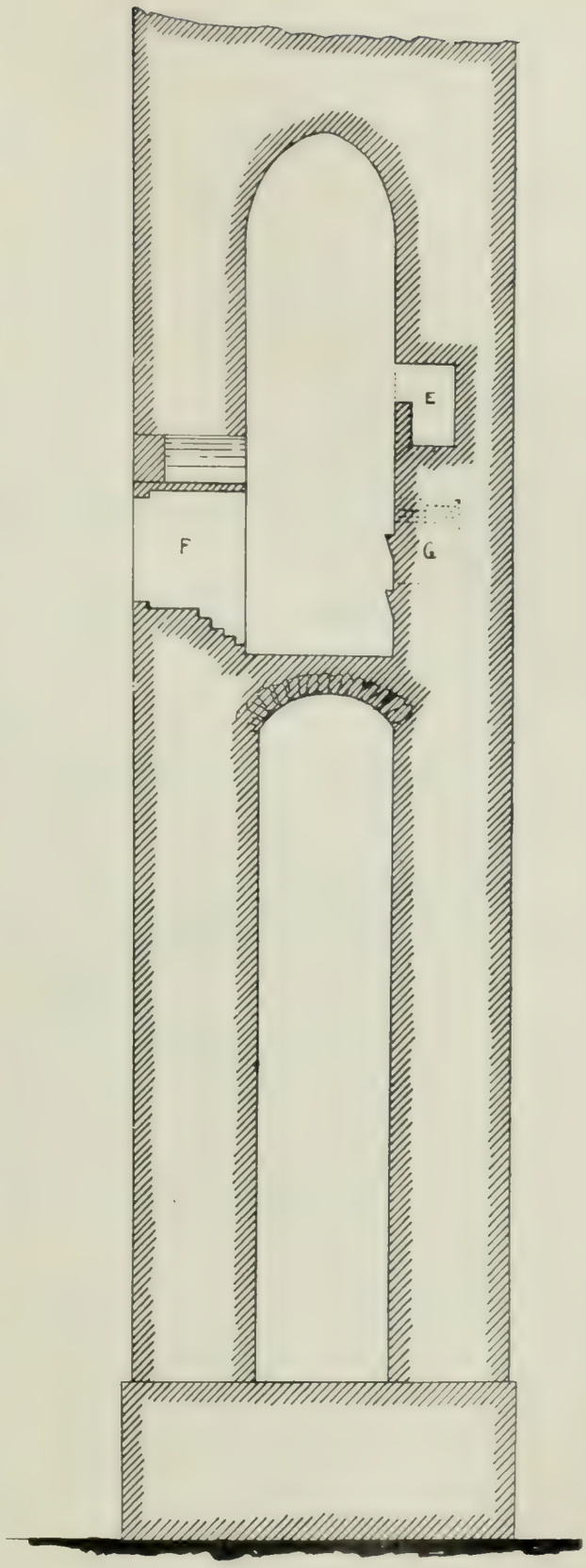

Fig. 868. — Secció de la torre de castell de Saladeures. (Gudiol.) Escala 1 : 100.

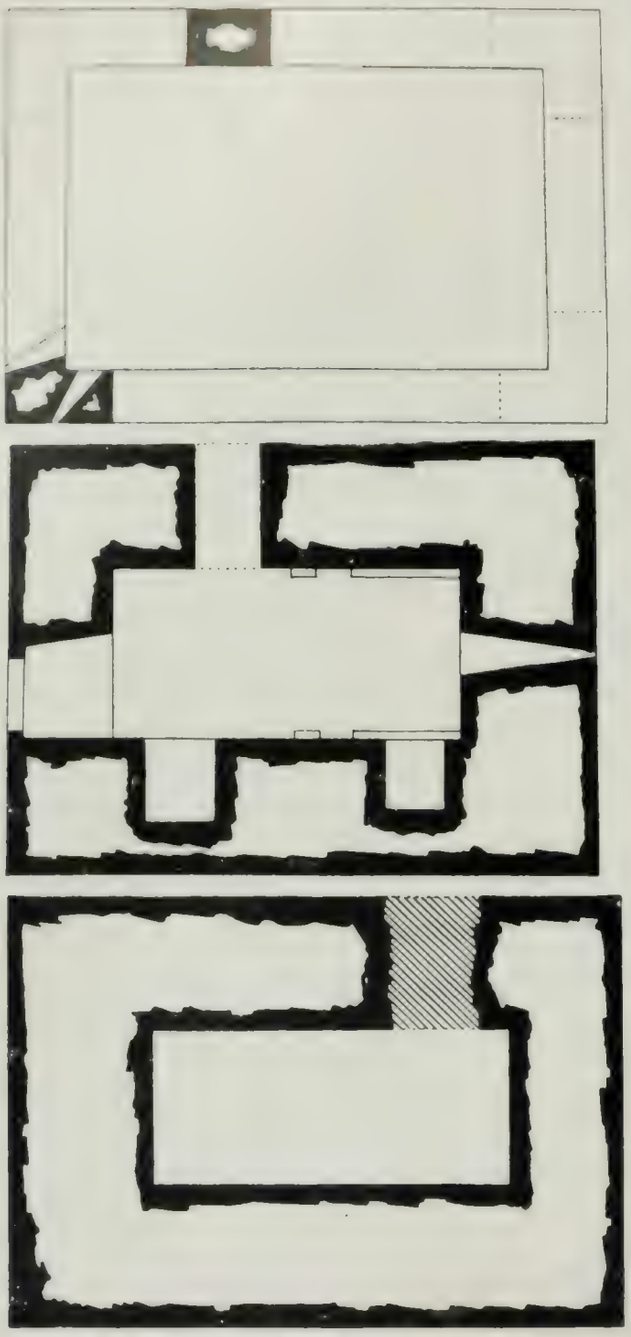

Fig. 269. Plans de la torre de Saladeures. (Gudiol.) Escala 1 : 100.

naren ademés, per les necessitats de l'obra, dos parells de *tapieres* y els homes del país pera ajudarlos: «*Damus insuper vobis ad necessarium ipsius opere duo paria de tapieres et ommes homines istius patrie ad opera iam dicte fortitudinis in adiutorium*». Segons l'índex modern del *Cartulari* de Sant Cugat del Vallès, aquesta fortificació és la modernament coneguda ab el nom de *Torre del Baró Palòu*. Aqueixa donació revela una característica de la nostra arquitectura militar romànica: la construcció de tapia. L'obra de terra era la més econòmica, y en les concessions feudals més amples es permet fer les muralles, ja en pedra, ja en terra. Així el rey Alfons autorisà al abat de Cuixà pera que fessin a la seva vila de Baso una fortificació o muralla tan forta com pugui, de terra o de pedres, així com una torre y valls o fossos: «*munitionem et clausuram quamcunque poteritis, terream sive lapideam, vel etiam turram nostra auctoritate faciatis et valla*» (1). Era l'obra de

pias d'alt...» (14 pams de la cana de Barcelona).—Vegis J. Pella y Forgas: *Tratado de las relaciones y servidumbres*, caps. 22, 23, 67-70 del text de les *Ordinacions;* vegi's també: *Costumbres de la ciudad de Barcelona sobre las servidumbres de los predios... traducidas por la R. Academia de Buenas Letras*, p. 95.

(1) *Marca Hispanica*, ap. CCCCLXIII. — La vila de Baso o Bason, de l'Edat Mitjana, és avuy la vila de Baho al Rosselló. (Alart: *Notices historiques sur les communes du Roussillon, première série*. 1868. P. 66.)

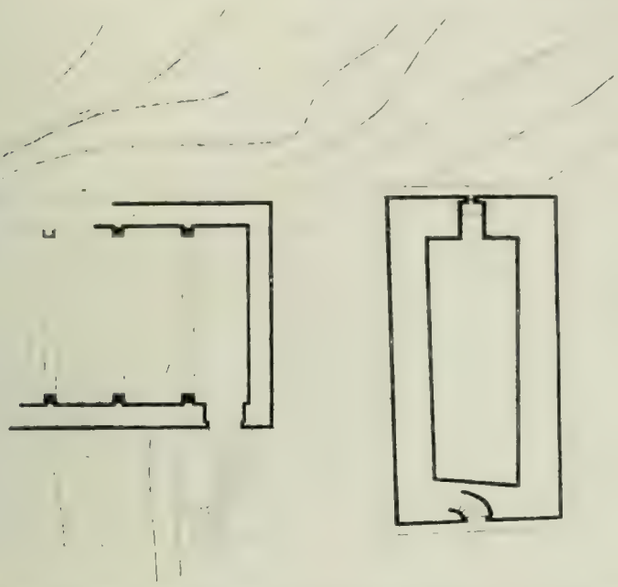

Fig. 870. — Plan del castell de Riner. (Servey de conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona.) Escala 1 : 400.

tapia empleada en les fortificacions provisionals pera l'atach de les ciutats sitiades. Així, la *Crònica de Don Jaume* parla de la reconstrucció en tapia del castell del Puig de Santa María, camí de Valencia, fent preparar a Terol vint *tapieres* que carregà y transportà en secret, perquè les tropes y 'ls nobles creguessin que sols es tractava d'una correría y no d'una obra permanent (1).

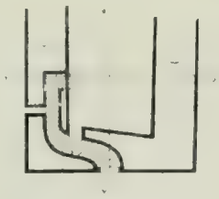

Fig. 871.—Detall de la torre en la part alta.

Tal és en el segle XII la forma més elemental del castell: una torre habitació protegida per murs y valls exteriors de tapia o de pedra. La diferencia ab els castells construits

(1) «Ab tant acordam nos ab el ensemps que manassem nostra ost per al pascor: e manam la als Richs homens e a les ciutats e a les viles. E quan vench aenant a la entrada de la caresma, dixeren nos per cert homens que venien de Valencia, que derrocat havien lo castell del Pug. E quan nos ho hoim pesans molt, e ab tot lo pesar que nos naguem, dixem que nons tenia dan per ço que nos hi fariem .I. altre castell quant hi iriem ab la ost. E manam fer .XX. pareyls de tapieres en secret, que hom nou sabes en Terol, e fom a la pascha florida en Terol: enans que nostra ost vingues començam danar, e vench ab nos don Exemen Dorrea e nostra maynada e don Pero Fferrandes Daçagra el conseyl de Daroca e de Terol: e enans que vinguessen los altres anam nosen. E nos, a exida de Terol, per lo cami on anavem, guardaren los de la ost les besties carregades que portaven les tapieres, car negu de la ost no sabia nostre secret, ni on anavem ne on no. E quan fom denant Exerica que la talavem, don Pero Fferrandez Daçagra vench a nos et don Exemen Durrea quan haguem menjat e dixeren nos: Senyor que es aço que dien nos que tapieres levats? E nos dixem los que nolsen respondriem denant tots, mas ques levassen los altres e parlariem ab els, e dir los hien que era ne que no... E quan foren venguts partim los segon la gent quey havia, cascu a braçes que faessen la obra, e si la podien acabar en .XV. dies o en .III. setmanes, que sen anassen lur carrera ab que faessen bona obra. E dura de fer la obra .II. meses.» (*Crónica*, edició citada, ps. 252-255.)

en els segles anteriors consisteix principalment en l'aparell de l'obra de pedra, en les noves formes de construir, aplicades al mateix primitiu plan militar d'origen ibèrich.

La planta quadrada o quadrangular del recinte fou la preferida pera els castells construits en el pla: els accidents del terreny determinaren la planta y disposició dels situats dalt les montanyes, en que sovint la topografía obligava a establir diversos nivells en l'obra. Tots ells estaven voltats de valls amples y fondes, exceptuant la banda aont un riu, torrent o single constituia ja una defensa natural. La torre tenia també sa vall, y de vegades sa muralla propia o camisa. Una estacada o barbacana protegia en els més forts y importants la vall exterior.

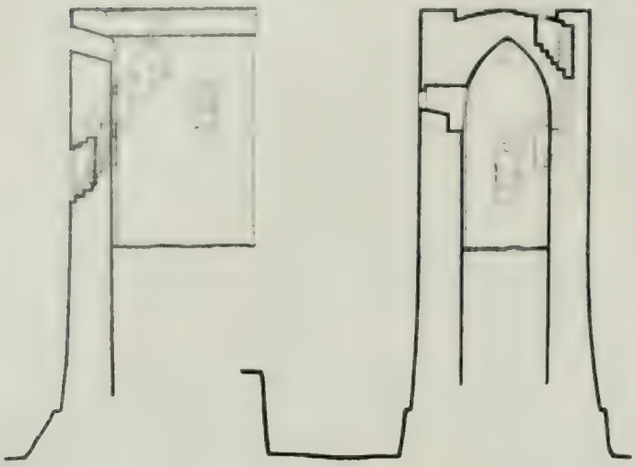

Fig. 872. — Seccions de la torre del castell de Riner. Escala 1 : 400.

Fins els darrers anys del segle XII o primers del XIII les muralles generalment eren llises; després començaren a introduirse les torres de flanqueig, comunes a l'època romana, més o menys sortints, generalment quadrades y colocades una de l'altra a la distancia de tret de ballesta.

La defensa es feya desde dalt dels murs, guarnits de marlets, en general rectangulars a Catalunya: tal fou la tradició que perdura en els nostres castells (fig. p. 644) y així es representen les fortificacions en l'esculptura romànica a Catalunya, com en el claustre de Sant Cugat del Vallès (vol. II, figs. 386 y 387) y en el portal de Ripoll (vol. II, fig. 458). Al claustre d'Elna són representats en forma escalonada (fig. 356), mentres a Aragó, a Sant Pere d'Osca, ho són terminats en piràmide seguint el sistema moresch. Els murs en temps de guerra es guarnien ab balcons de fusta apoyats en vigues sortints, que permetien atacar als que avançaven a minar llur basament.

L'entrada, ordinariament una sola, s'obria en un punt de difícil accés, y s'hi arribava per medi d'un pont de fusta o d'obra sobre la vall. El portal continua essent semicircular; així és representat en els capitells dels claustres (figs. 386 y 387 del segon volum y figs. 862 y 356 del present).

La torre és primerament de forma quadrada, adoptantse més tart y simultaniament ab aquesta la forma circular (1). Les formes poligonals com-

(1) Les formes circulars resisteixen millor els atachs per excavació, que 's feya

Fig. 873. — Plan y secció per Q P del castell de Peratallada. (Servey de conservació de Monuments.)

plicades, formades de rectes y corves, ja no les trobem usades en nostre país (1). Ella constituïa el punt més fort del castell, y en ella residia al principi el senyor. L'entrada s'obria en el primer pis, aont es pujava per medi d'una escala de fusta móvil; en el pis baix y en el soterrani hi havia els magatzems d'aliments y municions, pel cas de necessitarse resistir en aqueix darrer reducte; els pisos elevats servien d'habitació, y 'l terrat estava destinat a la vigilancia y defensa. Voltada de valls ocupava primer la torre el centre del recinte, però prompte s'emplaçà adossada al mur exterior.

Fig. 861. — Castell vell de Solsona. Secció transversal de la sala. Escala 1 : 100.

Aqueixa estructura elemental del castell determinà les formes ornamentals, com a tals abreujades y sintètiques, usades per l'heràldica y pels decoradors de manuscrits. Un dibuix del segle XIII (fig. 862), representant el castell de Ribes, en el Penadès, prop del mar, mostra clarament la torre sols accessible ab escala de mà (2), per una alta finestra situada en la part sobirana de la fortalesa, al centre d'un recinte murat, flanquejat de torres menors, al que s'entrava per un portal semicircular. El tema es repeteix ab una igualtat extraordinaria en els llibres de l'època. La fig. 863 representa dos castells de *Taltevul* y de *Penna*, al Rosselló, ab quals esquemes ornamentals volgué l'escrivà il-lustrar en el *Liber Feudorum*, una donació del comte de Besalú, Bernat *Tallaferro* a son fill Guillem (3). En un d'ells l'escala es repeteix simètricament convertida en tema ornamental, mentres en l'altra l'entrada de la torre sembla al nivell del mur que la rodeja.

ab el *buçó*. Per això s'adopten a mida que l'ús dels enginys de guerra es perfeccionen.

(1) Vegis C. Enlart: *Manuel d'Archéologie française*. Paris, 1904. Vol. II. Art. *Architecture militaire. Donjons*, y Viollet-le-Duc: *Dictionnaire raisonné de l'Architecture française*. Vol. I, III y V.

(2) *Liber Antiquit. Eccle. Cathed.*, vol. IV, fol. 157. (Arxiu Catedral de Barcelona.) Vegis la monografía de Francesch Carreras y Candi: *Lo Castell de Burriach o de Sant Vicens*. Mataró, 1908.

(3) Del *Liber Feudorum*, f. 61. (Arxiu de la Corona d'Aragó.) Precedeix a la «*Donatio quam fecit .b. comes bisulluni Guillelmo filio suo super illis castris de taltevul et de penna*».

Aqueixa disposició es troba en la realitat en el castell de Saladeures, que descrigué Mossèn Gudiol en l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, del any 1909-1910, exemple d'aquests castells reduits a la major simplicitat. Entre'l Llevant y Migdía de la comarca vigatana, sobre un pujol en el que's veuen les parets y muralles mig perdudes del recinte, s'alça la quadrada torre de pedra grisa, feta de carreus ben quadrejats y picats, recort del antich *castrum de Ederis* (figs. 864 y 866). En la cara de Ponent s'hi obra una gran finestra que era l'elevat portell d'entrada (1), ab massiça llinda descarregada per un arch semicircular ab timpà tapat, interessants els dos per contenir esculpit, el primer, una creu grega ab les lletres *alpha* y *omega*, y la segona, una inscripció mètrica llatina de difícil interpretació (fig. 865). Mossèn Gudiol ha traduit els versos segon y tercer, que són una súplica al sant patró de l'Esglesia vigatana.

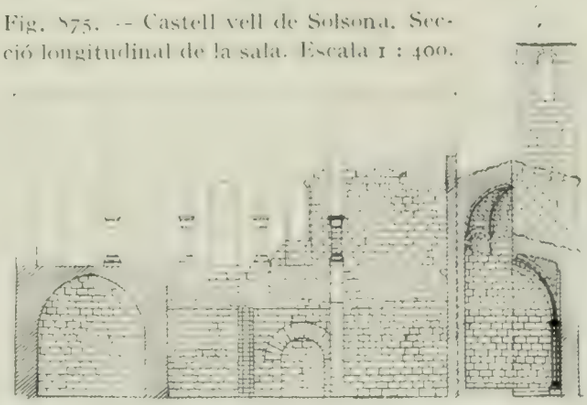

Fig. 875. — Castell vell de Solsona. Secció longitudinal de la sala. Escala 1 : 400.

.....HOS... ONI RESERAS HEC IVRE PA...
SUME TVERE PETRE STABILIS PETRA LIMINA PETRE
.....SINT VT PONTIFICI CLEROQVE IVVAMINA VICI

Accepta, protegeix, oh [sant] *Pere, pedra ferma* [aquest] *castell de pedra*
Perquè sia l'ajuda del Bisbe y dels clergues de Vich.

Un document conservat en l'Arxiu de la Mensa Episcopal de Vich apar tenir relació directa ab el text anterior. Es l'acta de la convinença feta entre'l bisbe de Vich, Pere de Redorta, y'ls germans Guillem y Pere d'Eures, el dia setzè ans de les kalendes de Novembre (17 d'Octubre) del any 1148, onzè del reynat de Lluis *el Jove*. En virtut d'aquest tracte, el bisbe, d'acort ab sos canonges, establia un fèu del gra que cullís en la part ponent de la Plana de Vich, donantlo als Eures, que en cambi prometien defensar el dret de l'Esglesia vigatana y'ls béns y persones referents a la mateixa, concedint al bisbe y canonges el dret d'entrar, sortir y guerrejar en el castell d'Eures, posseint aquests el castell contra tothom, excepte contra el senyor de Taradell y'l mateix senyor del castell d'Eures,

(1) Aquest portal mideix 1·58 per 0·84 metres.

que quedava propietari del mateix, estant, de totes maneres, supeditat al Taradellencli. També s'establia que 'ls Eures tindrien un matxo en l'host arxecada pel bisbe, que de sempre s'entendria ab el dels dos germans que devingués propietari del castell, y devien prestar al bisbe un cavaller ben armat en cas de que hi hagués discussió entre 'l prelat y 'l senyor de Taradell.

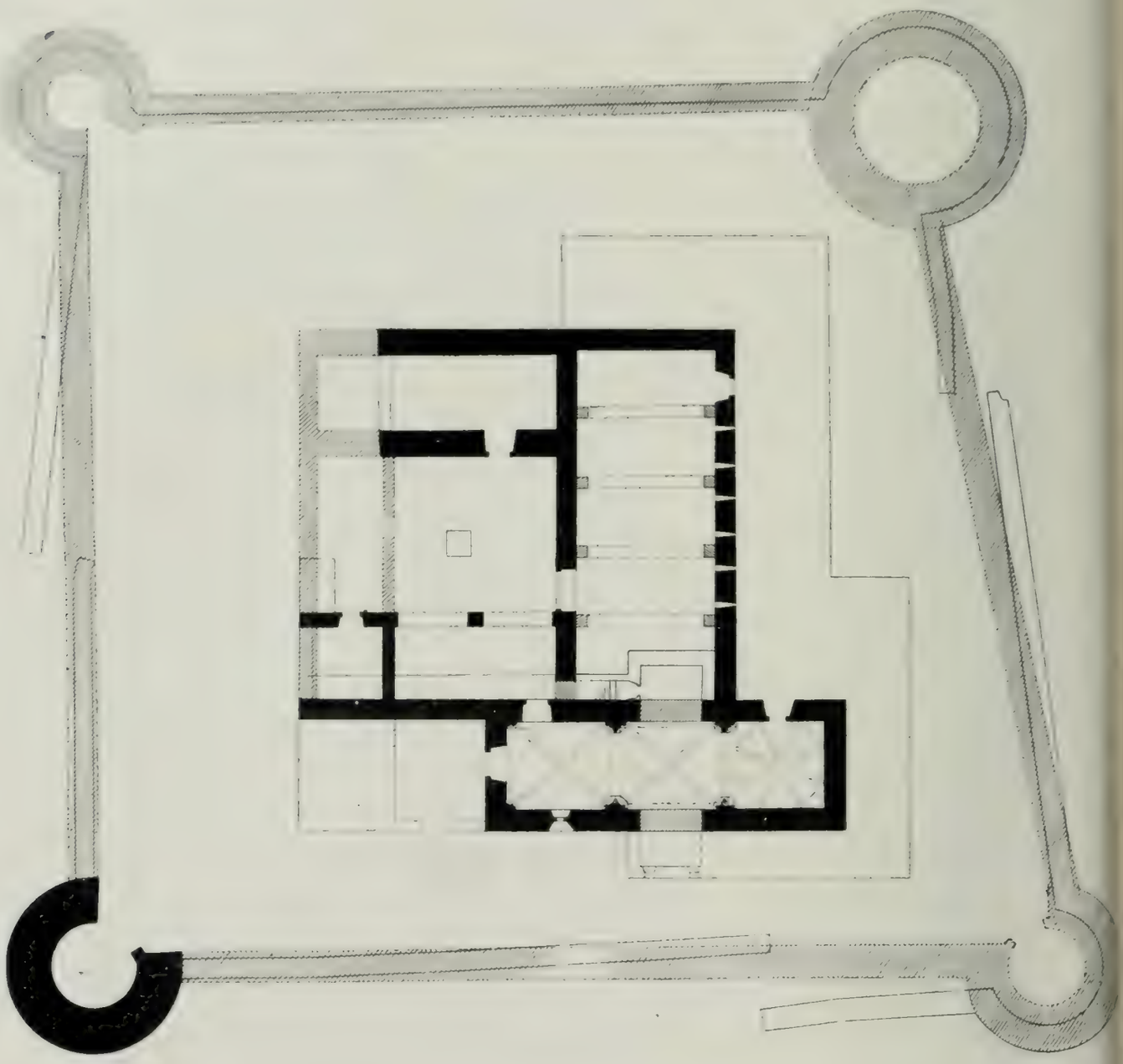

Fig. 876. — Plan del castell vell de Solsona. Escala 1 : 400.

En l'immediació del castell y en una casa feta en bona part ab materials procedents de la vella fortificació, hi ha una llinda en la que

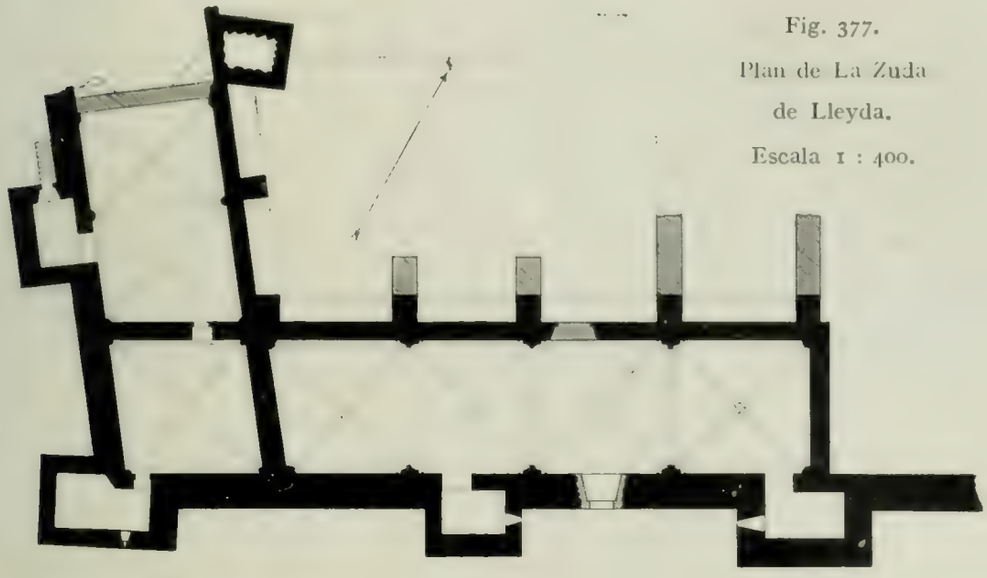

Fig. 377.
Plan de La Zuda de Lleyda.
Escala 1 : 400.

s'hi pot llegir un epígraf (fig. 867) que apar contemporani del ja dit. Mossèn Gudiol l'interpreta així:

REDDAT TE AVDENTEN
QUEM DAT METVS HVC FUGIENTEM
Que [aquesta torre] *te fassi valent*
a tu a qui la por mena aquí fugitiu.

Si la torre era l'últim ampar dels que havien abandonat ja les muralles exteriors, no havia pas de serhi de més l'excitació que 'l llatinista del segle XII feya gravar en una de les pedres.

Els plans (figs. 868 y 869) y fotogravats adjunts, extrets, com la anterior descripció, de l'estudi de Mossèn Gudiol, han de donar per feta la descripció de la torre de Saladeures.

Aquesta, interiorment, presenta dos departaments o cambres superposades que 's comuniquen per un forat deixat aposta en un recó de la volta que cobreix l'inferior. El lloch per introduirse dintre la torre era l'obertura que per la part de Ponent ofereix la cambra superior.

La cambra de baix té les parets llises, sense cap obertura antiga. El departament superior té obertura d'entrada, una finestra dirigida a tramontana y una estreta espitllera que deixa entreveure la part de llevant.

Fig. 878. — Pati de La Zuda de Lleyda. (Fot. Mas.)

La paret de migdía no té comunicació al exterior, però interiorment presenta unes cavitats obertes dintre 'l gruix de la paret. La primera d'aquestes cavitats forma com un armari aposta per servir de guardarroba; l'altra està més acostada al paviment, y 's presenta fumada com si hagués servit de foguer.

En les parets de tramontana y migdía s'hi observen, corresponentse, unes pedres sortides y tallades a manera de les reglades per soportar lleixes o tarimes. A la volta d'aquesta habitació hi ha altra obertura que comunica ab el terrat del edifici, antigament rodejat d'un empit, sobre 'l que s'alçaren uns marlets ab sageteres (1).

CASTELLS CONTENINT DINTRE MURALLES LA TORRE Y LA SALA

Ben aviat en els castells s'aixeca al costat de la torre la sala senyorial. Hem vist com aqueix departament destinat a l'habitació dels senyors y a les reunions, dóna nom a una mena de cases nobles, y com d'ella es parla com d'un element del castell (2).

L'evolució es veu clarament en el castell de Peratallada, a l'Empordà, format en son orígen per una torre rodejada de muralles aixecada en una roca, aillada, en part artificialment (fig. 873 y figura de la plana 644), ampliat més tart ab una sala a sota el castell antich (senyalada en negre en el plan de la fig. 873).

Un exemple notable d'aqueix tipus complert és el castell de Riner, el coneixement del qual, així com el dels documents que s'hi refereixen, devem a una amable comunicació de Mossèn Serra y Vilaró, arxiver diocesà de Solsona.

El castell de Riner està situat a l'esquerra del riu Negre, afluent del Cardoner, a la meytat del camí entre Solsona y la confluencia entre 'ls dos rius, sobre un planell, a la falda d'una montanya espadada, rodejada pel riu.

Desde l'any 1029 l'anomenen diversos documents, definint el seu nom, el terme que compren y el cognom familiar de sos senyors y catlans. El

(1) Mossén Josep Gudiol: *La Torre de Saladeures. Anuari del Institut d'Estudis Catalans.* Barcelona, 1909-1910, p. 378 y següents.

(2) Vegis vol. II, p. 438.

nom Riner és el mateix del riu que 'l rodeja; ab diverses formes apareix en els documents dels segles XI y XII que tradueixen Riner per *Riuner, rinero, kastrum rivi nigri.* Son terme comprenia les parroquies de Sant Martí de Riner, Sant Cristòfol de Freixinet, Santa María de Su y Santa Susagna.

Els senyors, qual nom coneixem de més antich, són Dalmau, sa muller Elisara y llur fill Hug de Cervera. El fill d'aquest fou Pons Hug de Cervera, qui ab sa muller Beatriu, en 1105, feren donació a Santa María de Solsona del delme de totes les terres, castells, viles y ciutats que conquerissin dels moros, com també dels predis, or, plata, cavalls, matxos, draps de seda y qualsevols altres bens mobles y immobles que poguessin pendre de la gent pagana. Pons Hug de Cervera acabà en 1114 donant el castell, ab consentiment de sa muller y fills, a Santa María de Solsona, aont entrà com a canonge. Ab aquest títol, en 1142, intervingué en la concordia que 's pactà entre son fill Pons y Pere de Riner, feudatari seu, encarregantli que guardi el referit castell, pera lo qual tindrà totes les guaytes, entreganli la fàbrica del mateix, establint que 'l constructor que hi té sia en avant per en Riner, y fentli donació del bosch pera quanta fusta y llenya necessitin.

Fig. 879. — Dormitori de La Zuda de Lleyda. (Fot. Mas.)

L'obra, que en 1142 estava construintse y a que 's refereix l'interessant document referit, era la torre grandiosa que encara es conserva. Tenia aquesta el plan rectangular, estava separada de la montanya per una vall tallada artificialment, y la seva entrada estava a gran altura sobre 'l sol a fi de garantir encara més la defensa. Prop d'ella s'hi aixeca la gran sala de dos pisos, l'un destinat a magatzems, y 'l superior a estada del senyor en temps de pau. Sostenien els pisos y la coberta una serie d'arcades; les del pis superior ho estàn per columnes ab capitell de fulles de massa senzillíssima (figs. 870 a 872).

CASTELLS AB LES DEPENDENCIES AL VOLTANT D'UN PATI

Gradualment la torre aillada primitiva va complicantse: les guarnicions són més nombroses, la riquesa y la vida sumptuosa augmenten, y als senyors se 'ls fa impossible la vida dura tancats dintre la cambra sobirana d'una torre aillada, fosca y reduida.

Fig. 880. — Torre del Palau de Tarragona. (Fot. Mas.)

Així, la torre va convertintse en una gran fortificació habitable, a la que s'hi ajunten la sala, els magatzems y l'esglesia en una sola massa de parets llises, coronada de marlets, que constitueix la darrera defensa del castell. Al mateix temps els recintes exteriors augmenten llurs dimensions y valor defensiu. En ells es basteixen magatzems y estables, y s'hi prepara lloch pera acullirhi els vassalls en temps de guerra, ab llurs families y béns, en barraques improvisades. Tal és el castell que 's forma en les darreries del segle XII y predomina durant el segle XIII.

Un exemple notable del mateix és el castell de Solsona. En el segle XI (1) era senyora del castell de Solsona la familia Ecard. Per mort de Bernat Ecard, en 1143, succeí son fill Ramon de Tarroja, qui prengué aquest cognom per haver heretat la vila y senyoriu així nomenats. Per mort den Huch de Tarroja s'extingí aquesta familia en 1221. En 1217 s'havia casat la seva neboda Agnès de Tarroja ab Ramon Folch, vescomte de Cardona, y ab ella passà el senyoriu d'aquesta ciutat a la casa de Cardona. El castell de Solsona actual és obra d'aqueixa antiga familia, com ho indiquen les armes ab els carts que 's veuen en un dels capitells.

Son plan és característich: dintre un recinte amurallat s'hi veu clara-

(1) Devem també aquestes noticies a l'amabilitat de Mossèn Serra y Vilaró.

ment el conjunt format per la torre (figs. 874 a 876), la sala, l'esglesia y dependencies destinades a magatzems, etc. El pas del antich castell al palau fortificat és gradual y lògich.

Fig. 881. — Castell de Balsareny.

EL PALAU FORTIFICAT

El conjunt format per la torre, la sala, els magatzems, etc., que acabem de descriure, es fortificava també. Calia guardarse dels propis servents y augmentar els recintes pera el cas d'atach. Així, les dependencies totes es fonien en un gran bloch de forma rectangular, emmarletat, ab estretes espitlleres en els baixos, capaç per sí sol de resistir l'assalt enemich. El castell de Balsareny (fig. 881), modificat en ses obertures superiors, dóna una idea d'aqueix moment de la fortificació romànica.

Cap al final del segle XII es propaga el flanqueig de les muralles per medi de torres, y elles caracterisen la forma exterior de certs castells.

Un exemple d'aqueix moment és el castell de La Zuda, avuy enrunat en gran part, que formava un gran massiç rectangular, flanquejat per torres y en el centre del qual s'obria un gran pati. En son origen era el castell moresch de Lleyda, cobertes ses sales ab enteixinats de fusta, que Don Jaume I havia pogut veure y que foren substituits, durant son regnat, per les voltes de pedra avuy existents (figs. 861 y 877 a 879). El propi rey

ho esmenta en sa *Crònica*, referintse a les Corts que celebrà «sus el palau de volta que ara es e hores eren de fust» (1).

Ab el sistema de marlets y sageteres no podien impedirse assalts nombrosos y atrevits, protegits per *gats* coberts de pell, ni les excavacions al peu de les torres o muralles, ja que per les sageteres, malgrat llur inclinació, era impossible l'esguart del peu de la fortificació, igual que pels marlets, a menys d'exposar la meytat del còs del defensor. Per això s'establiren galeries de fusta sortints, pera batre el peu de les muralles y de les torres per una pluja de pedres y projectils de tota mena.

Al començament del segle XIII aqueixes galeries sortints o *corseres* es construeixen de pedra, formant els matacans protectors de la part baixa dels murs, tal com es troben al absis de la Sèu de Tarragona (figs. 225 y 226), y a la torre del Palau episcopal de la mateixa ciutat (fig. 880). Després, el sistema s'exten coronant la totalitat de les muralles, donant una terminació moguda y característica a les obres militars dels períodes posteriors.

(1) *Crònica*, edició citada, p. 19.

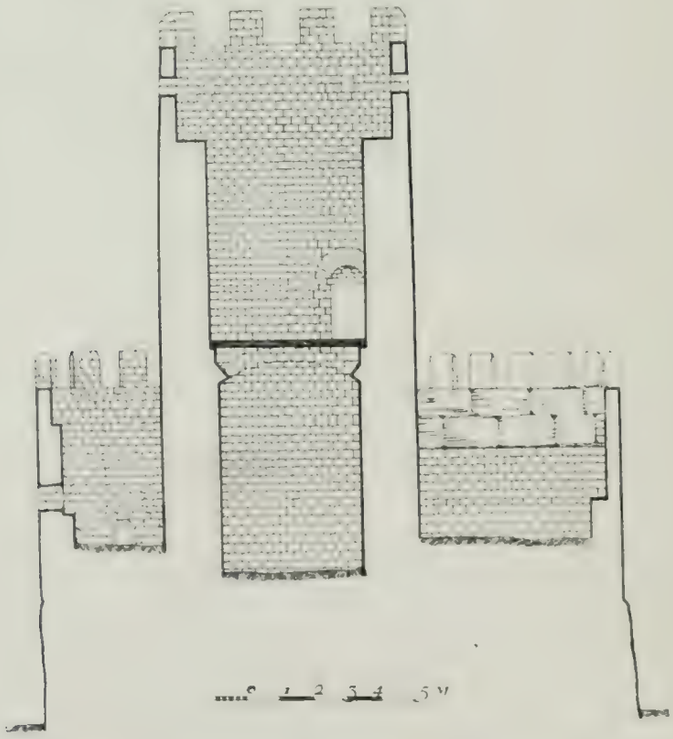

Castell de Peratallada. Secció per S R de la fig. 873.

LLIBRE VII

ANÀLISIS ESTRUCTURAL Y ARTÍSTICH

Fig. 882. — Aparell del absis de Sant Joan les Fonts. (Fot. Mas.)

I

ELS MATERIALS Y L'APARELL DE LA PEDRA

L'economía natural, en tot moment y en tota mena d'obra, era imposada als constructors romànichs per la pobresa del temps y la divisió feudal del territori. Els bisbes, els abats y 'ls senyors laichs, com els patricis romans, procuraven que la seva propia terra abastés a tot, y la pedra, propietat del monastir o del castell, que 's trobava prop de l'obra, la que 's tenia a mà, era l'usada, fins quan era de mala qualitat.

Hi ha esglésies importantíssimes, y fins riques en llur decoració, fetes dels materials locals, per rústechs y per atacables que siguin per l'acció atmosfèrica. Així, l'esglesia de Porqueres es construí ab calices grolleres lacustres, procedents del immediat estany de Banyoles, y l'esglesia monacal de Sant Joan de les Abadesses es construida de pedra sorrenca oligocènica, barrejada ab margues roges, plenes d'analites fòssils del país, que 's desfà ab l'humitat y l'acció solar; els murs de la Catedral de la Sèu d'Urgell y les columnes del claustre estàn construits ab carreus de granit, de les grans pedres erràtiques que devallen pel Balira de les montanyes d'Andorra ab tot y impedir el granit les delicadeses de l'esculptura, tan estimades en l'època, essent el material interior els palets de riera, licorella, tobes, troços de pedra sorrenca portats per torrents y rieres. A Sant Joan el Vell, a Perpinyà, a Sant Iscle, en el terme de la mateixa ciutat, y a Castell Rosselló, s'ha usat una varietat de pedra del país sorrenca vermellosa, que 's salina fàcilment (1).

Fig. 883. — Aparell del absis d'Agramunt.

Això no priva l'ús dels materials bons en els llochs aont es troben; així, els edificis d'aquesta època de Barcelona estàn construits ab pedra de Montjuich, que ha sigut sempre un material excelent, objecte d'exportació a gran part de Catalunya; el marbre de Picamoixons, s'utilisà profusament en la Catedral de Tarragona.

L'ús de la pedra millor, procedent de pedreres apartades, pera certs elements principals, ab major profusió que en les obres rústegues, estudiades en el volum II, és característich d'aqueix període més rich de la nostra arquitectura romànica.

En la major part dels edificis es barreja el material del país ab el portat de pedreres llunyanes, el material ordinari ab els costosos per sa bellesa o pel llarch dels transports. A Cornellà de Conflent s'emplea el granit pera els panys llisos dels murs y 'l marbre pera portes y finestres. A Sant Pere de Roda, el monastir és construit de pedra de la mateixa montanya, que és una formació de gneis, qual estructura fullosa permet usarlo com a lloses pera les cobertes de l'esglesia; mes la portada, segons es veu pels restes que hi queden, era de marbre

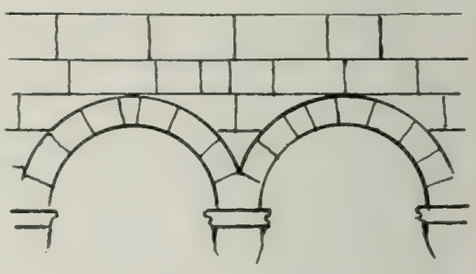

Fig. 884. — Aparell del claustre de Sant Benet de Bages.

(1) J. A. Brutails: *L'Art religiós en el Rosselló*, citada, p. 5.

blanch vetejat de gris, procedent d'uns banchs existents en el camí de Roses a Cadaqués. En l'esglesia de Sant Vicens de Besalú, les canyes llargues y esbeltes de les columnes de la porta són de caliça numulítica de Girona, mentres que 'ls murs són fets de la pedra usual del país. Al claustre de Sant Cugat, en els murs s'usa la pedra lacustre de la localitat; els capitells y archs són de pedra de Montjuich, de Barcelona, y les columnes, de marbre numulítich de difícil treball, portat de Girona que dista 100 kilòmetres de Sant Cugat, material excelent que 's generalisà a la Corona d'Aragó y que Alfons V emplea en son castell de Nàpols.

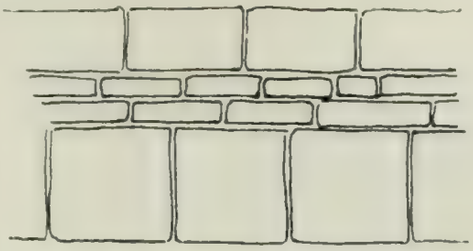

Fig. 885. Aparell de l'absis de Santa María de Besalú.

ÚS ADEQUAT DELS MATERIALS SEGONS LA SEVA RESISTENCIA Y 'L SEU PES

Com la dificultat de la locomoció creix en raó directa de les masses, el constructor les redueix saviament, oferint l'exemple el claustre de Sant Cugat del Vallès, les pedres del qual procedents de Girona y Barcelona, sols pesen 40 a 60 kilos que poden transportar les cavalleríes, mentres no es regategen mides a la pedra local.

El material més resistent s'emplea en els elements que més treballen en la construcció: a Sant Cugat del Vallès, la caliça numulítica, el material més resistent, s'usa per les canyes de les columnes que soporten uns 15 kg. per centímetre quadrat, mentres que 'ls capitells són de pedra de Montjuich, fàcil a l'esculptura, y 'ls archs y murs de caliça grollera (1). En l'esglesia de Coustouges (Rosselló), els materials són curosament distribuits: a la volta, desde 'l rasament fins a una altura de prop 2 metres, l'aparell és de granit, essent l'altura de les filades de 0'22 y 0'25 metres; a partir d'aquest punt fins a la clau de la volta les filades, que mideixen 0'15 metres, són de pedra tosca. Aquest modo de construcció fa la part activa de la volta més lleugera, a causa de la menor densitat dels materials empleats, y li dóna major elasticitat, tenint en compte la multiplicitat de junts y a la vegada fa que l'empenta s'aparti menys de la vertical.

En la porta d'entrada a l'esglesia, la naturalesa de la pedra empleada respon a la facilitat del treball d'esculptor. Les columnes, bases y capitells, així com l'imposta, són d'arenisca tendre, de gra fi, propi per l'es-

(1) ELÍAS ROGENT: *Sant Cugat del Vallès. Apuntes histórico-críticos.* Barcelona, 1881.

culptura. L'arxivolta es construida en pedra porosa y tendre, una mena de traverti o pedra tosca que cedeix fàcilment al tall d'un cisell capritxós. Aquesta pedra, tendre al sortir de la pedrera, adquireix, exposada al aire, consistencia y una certa duresa. Observem que 's materials més fràgils ocupen el lloch menys exposat a les degradacions. No 's pot desconèixer que l'ús judiciós y econòmich dels materials és un dels principis més interessants de la construcció romànica.

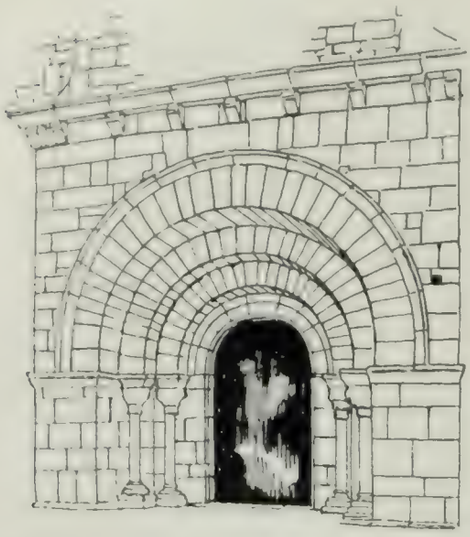

Fig. 886.— Aparell del portal de Porqueres.

L'aparell dels murs de fatxada es composa de pedres de fil granítiques, de mitjanes dimensions, posades ab poch morter. La pedra és de qualitat molt variable y sembla més aviat aprofitada del vehinatge, més que extreta de la pedrera.

Del costat de migdía, les pedres y 'ls junts són molt degradats, mentres que al costat nort són ben conservats; el morter hi ha adquirit una duresa excepcional; això prové de sa naturalesa hidràulica: exposat a l'humitat ha endurit més fàcilment. Ademés, l'exposició sud és més subjecte a l'hivern a les variacions brusques de temperatura que són tan perjudicials a la bona conservació dels materials (1).

A Sant Pere de Camprodon y a Sant Joan de les Abadesses els murs són del material usual, la pedra caliça o margosa, mentres que les voltes són de pedra tosca, al objecte de donarli major lleugeresa (2). A la Catedral actual de la Sèu, els murs y pilans són de granit y les voltes de licorella y pedra tosca d'Organyà, que permeten el fàcil aparell tradicional en el país. L'ús del material fullós, com la licorella y 'l gneis, y de la pedra tosca lleugera en les voltes, és comú a tot Catalunya.

L'aparell romànich no arriba may, ni de lluny, per ses dimensions, a igualar l'aparell romà, y és sempre lo que 'ls arqueòlechs han anomenat aparell mitjà: pedres a lo més de 40 centímetres. Les peces majors són les canyes de les columnes o les llindes dels portals, com a cosa extraordinaria, y encara aquestes de vegades es divideixen en peces pera evitar

(1) M. DE NOELL: *Notice architectonique sur l'église de Coustouges. Bulletin de la Société Agricole, scientifique et littéraire des Pyrénées Orientales.* Perpinyà, vol. XXX, ps. 102 y següents.

(2) SERRALLACH: *San Pedro de Camprodon,* Barcelona, 1896, p. 13.

els ports, y sovint fins en els sarcòfachs s'usa l'aparell pera evitar l'empleu de grans pedres, com n'és exemple el sepulcre dels Moncades, a Santes Creus (fig. 782).

El segle XII y especialment el XIII són èpoques de major riquesa que 'ls dos segles anteriors y augmenta el volum de les pedres, y 'ls transports de materials se fan desde molta major distancia. N'hi ha prou pera convencers del augment de volum de les pedres, en examinar les portalades; les llindes, els timpans y les canyes de columna monolítichs, són cosa usual, y devegades de marbre vinguts de terres llunyanes pera ornar aquelles parts principals de les obres.

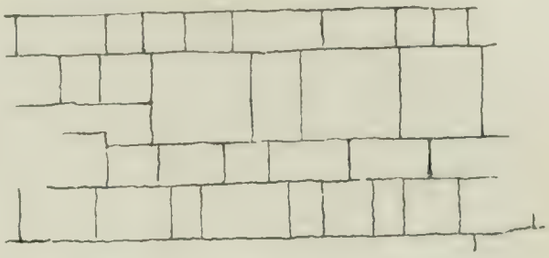

Fig. 887. Aparell del absis de Beuda.

L'EVOLUCIÓ DEL APARELL

L'element que caracterisa principalment el segon período romànich, és l'aparell. Al petit rústegament treballat a cops de martell, sense emplear cap eyna de tall, el substitueix un aparell major, treballat en sos paraments y en sos junts ab les eynes propies del picapedrer; el primer es coloca ab junts grossos de morter; el segon es coloca ben ajustat, ab els junts tancats. Acompanya aqueixa innovació en l'aparell dels murs l'introducció gradual del treball de picapedrer en les voltes, l'ús de les formes geomètriques complicades en les portes y finestres y la profusió de les columnes. Sovint les formes que en el primer período construia aparellades el mestre de cases, es treballen en una sola peça.

El cambi té una gran trascendencia pràctica; és una transformació en la tècnica; al mestre de cases que treballa ab formes que improvisa al colocarles, el substitueix el picapedrer, que les prepara abans ab mètodes estereotòmichs més o menys perfectes, ab més o menys savia geometría. El picapedrer tendeix al monolit, mentres el mestre de cases cerca l'aparell de moltes peces, fàcilment manejables.

L'aparell mitjà s'introdueix gradualment en la nostra arquitectura. Són nombrosíssims els casos d'estratificació en que a una obra en aparell petit, hi ha sobreposat o juxtaposat l'aparell mitjà (1).

Aqueix cambi que a Europa té lloch cap a la segona meytat del segle XI, tenia sos precedents al Orient, en els primers temps cristians. Es practicava

(1) Vegis vol. II, p. 351.

en la construcció de basíliques, moltes d'elles cobertes ab volta, en una gran part de l'Assia menor: a la Licaonia, la Capadocia, l'Armenia, la Georgia, y es sabut com la perfecció del aparell és un dels caràcters de les antiguíssimes construccions cristianes de la Siria y del Egipte (1).

Es tracta donchs, no d'una novetat, sinó d'una importació que 's va introduint poch a poch entre nosaltres. Eren cada dia més freqüents les peregrinacions a Terra Santa, les relacions ab els bisbes y monastirs orientals y les expedicions guerreres dels creuats.

Fig. 888. — Aparell del portal de Brollà.

LES INNOVACIONS DEL APARELL EN ELS DOCUMENTS

Aqueixa innovació es traslluex en els documents que usen frases extraordinaries pera ponderar el nou treball de les esglesies.

L'esglesie d'Unach (Pirineus del Ariège), no lluny de Catalunya, té clarament dos períodes d'obra: un rústech, d'aqueix aparell vulgar y usual antich de que parla el monjo de Cuixà, y l'altre, fet sumptuosament de «bella obra», és a dir, de pedra ben treballada, ab motllures, ab columnetes en les finestres del absis, ab columnes decorant son interior, que recorden per sa sumptuositat les de Sant Pere de Roda; d'aqueixa «bella obra» el comte Roger, que dóna totes les esglesies de son comtat a Cluny en l'acta de donació, en 1076, en fa esment y diu clarament, referintse a la part més nova de l'esglesia d'Unach: «*Ecclesiam* opere pulcro *construximus et cum magno gaudio edificare fecimus*». Aqueixa obra era, per son interior y son exterior, del tipus de tantes esglesies ben treballades que a ciutat, y en les darreries del segle XI y durant el XII, aixecà la pietat catalana (2).

En el monastir de Gualter, a les vores del Segre, fan l'esglesia: l'obra fou cosa d'anys, sembla que 'n durà més de cent trentanou, y no 's consagrà fins a 1208. En la donació de 1069, feta pel comte d'Urgell, Ermen-

(1) Vegis DIEHL: obra citada, ps. 22, 57 y 83.

(2) *Notice sur l'église et la paroisse d'Unach et sur leur anexe de Luxenac. Bulletin de la Société Ariégeoise,* 1897-1898.

gol, es parla d'una esglesia consumida per la vellesa, feta per la gent del país, que ell desitja reedificar honorantla y exaltantla, fentla en nou estil: «*novo escemate*». Aqueix nou estil, no és altra cosa que la pedra ben treballada (1) característica del segón romànich.

L'IRREGULARITAT EN L'APARELL Les obres s'aparellen ab regularitat diversa, abundant la pràctica antiguíssima, comú en les obres romanes, de la metòdica igualtat de filades, y arribant fins als límits possibles de la

Fig. 889. Aparells del claustre de Sant Pau del Camp. Fig. 890.

diversitat de mides dintre la forma rectangular. En els absis de Sant Martí Sarroca (fig. 601), y en els campanars de la Sèu d'Urgell (fig. 742) y a Santa María de Bell-lloch (fig. 568) prop de Santa Coloma de Queralt, etc., obres en general de les darreríes del segle XII o començament del XIII, s'observa una quasi regularitat en l'altura de les filades y alternancia de juntes verticals, recordant l'*opus isodomum* dels helenístichs. En l'absis d'Agramunt (fig. 883) y en el claustre de Sant Benet de Bages les filades són d'igual alçada, y 'ls junts verticals són distribuits arbitrariament (fig. 884).

L'absis de Sant Joan les Fons (fig. 882) y de Santa María de Besalú són un exemple de major irregularitat en l'altura de les filades (fig. 885); devegades alternen dues menes d'aparell: l'aparell mitjà serveix pera les peces treballades, mentres el petit, provinent d'obres antigues, ompla els fondos del mur, com a Sant Pau del Camp (fig. 54). A Beuda, l'aparell d'una filada (fig. 887) es perllonga agafant l'altura exacta de dues de més baixes.

Porqueres és un exemple de la més completa irregularitat del aparell: les filades són desiguals, un carreu agafa devegades l'altura de dues filades y fins abunden els carreus ab entalladures (figs. 255 y 886). Lo mateix pot dirse dels claustres de Vilabertràn, aon hi ha pedres de totes formes y juntes en totes direccions (figs. 638 y 640).

(1) Vegis vol. II, p. 223 y següents.

A Beuda s'observen pedres colocades en el sentit de sa major altura (fig. 887). Això s'exagera d'un modo extraordinari en els brancals d'algunes portades d'esglesies, com a la de Voló (Vallespir) y la de Brollà (Rossello), Porqueres (fig. 888) y altres.

A Sant Vicens de Besalú, en la fatxada lateral, no hi ha distinció entre les peces posades a lleva y contra lleva. L'ús de la licorella en l'abacial de Serrabona ha produit un aparell estrany, en el qual la textura general de les lleves dels carreus, no lliga ab les linies de la construcció.

Les arcades extradossades en forma circular són constantment aparellades ab independencia de les filades horizontals dels murs. En cambi, en les arcades de Sant Pau del Camp la forma lobulada és obtinguda pel tallat en aqueixa disposició dels carreus de les filades horitzontals del mur (figs. 889 y 890).

El santuari de la Catedral de Tarragona (segle XIII), té'ls carreus al modo romà, deixant sense treballar la part central. És poch comú aquest sistema de treballat (fig. 226).

ELS MATERIALS CERÀMICHS Y LA TAPIA

La pedra era, ab tot, el material luxós dels temples, de les cases senyorials y de les fortificacions poderoses; mes al seu costat cal pensar ab els materials més modestos, com la ceràmica, empleada junt ab les lloses de gneis y piçarra en les teulades. Mes el material comú eren les tobes, formes de maó sense coure, y la tapia, usada no sols en les construccions militars, sinó en les cases humils. Això explica la desaparició de quasi tota l'arquitectura civil, mentres es conserven els monastirs, els temples y els edificis civils senyorials.

EL FERRO

El material de ferro és d'antich ús a Catalunya. És sabut el renom de les fargues catalanes, ja que avuy encara ab el nom de *forja catalana*, es coneix llur procediment antich d'elaboració en els tractats de metalurgia d'Europa.

Aqueixes antigues fargues es troben citades en nombrosos documents del segle XII, en tots els indrets de Catalunya (1).

(1) BALARI: obra citada, ps. 643 y 644.

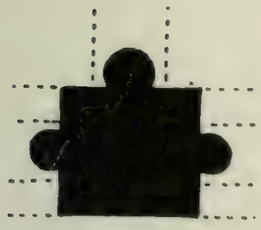

Fig. 891. — Pilà de Vilabertràn. Escala 1 : 100.

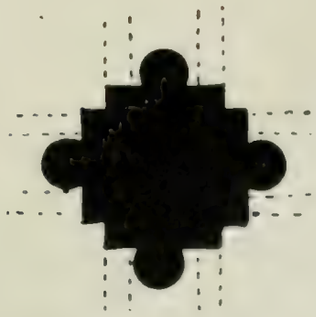

Fig. 892. — Pilà de Gerri. Escala 1 : 100.

Fig. 893. — Pilà de Sant Joan les Fonts. Escala 1 : 100.

II

MURS Y PILANS

La construcció en aqueix período de la nostra arquitectura, cambia per la modificació dels elements sustentats, principalment els pilans aillats, que accentuen la seva forma per la juxtaposició de la columna, la qual, com l'accent en les paraules, va marcant els llochs als que la concentració de les cargues dóna un singular valor arquitectònich.

MURS

Entretant, els murs conserven la vella estructura del *opus emplecton* romà, ab la sola transformació del picat y del aparell de la pedra de llurs paraments, mentres els pilans presenten tota l'evolució, desde 'l pilà rectangular simplicíssim fins a les formes complicades que preludien els pilans gòtichs.

LES SUPERVIVENCIES

A la Vall de Bohí es conserva la tradició primitiva dels pilans circulars a Sant Climent (fig. 25) y Santa María de Tahull (fig. 29), forma que 's repeteix a la Vall d'Aràn (figs. 38 y 47). La forma rectangular es conserva en un grupu nombrós d'esglesies de data antiga, que hem qualificat de supervivencies del período anterior, que 's concentra a Besalú y al Rosselló, units en un sol comtat durant

Fig. 894. — Pilà de Sant Vicens de Besalú. Escala 1 : 100.

gran part del segle XI: a Sant Vicens de Besalú (figs. 50 y 894), a Beuda (fig. 53), al Sant Sepulcre de Palera (fig. 56), a Marcèvol (fig. 59) y a Caldes da Malavella (fig. 64). El pilà en creu es troba a Cervià (fig. 67), a Salardú (fig. 71) (Vall d'Aràn), a Eus y Bellpuig (Rosselló), etc.

Les esglesies, influides intensament per les corrents que 'ns vénen de Provença, compliquen també els pilans en creu ab nombrosos resalts, pera adoptarlos a la forma escalonada dels archs y a les voltes per aresta comuns en el estil, com a Sant Cugat del Vallès (figura 895).

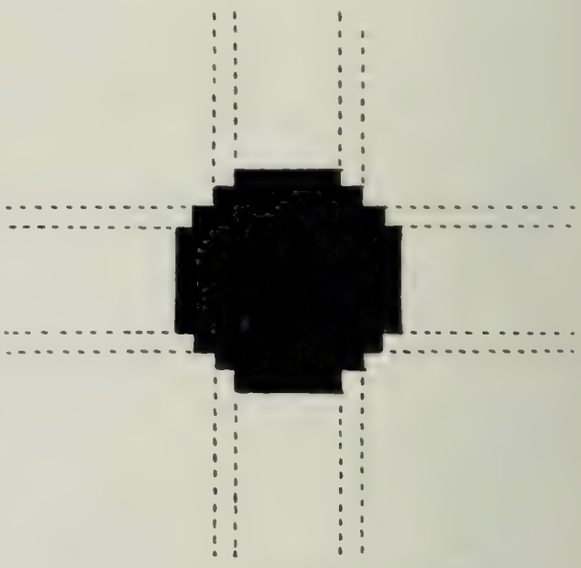

Fig. 895. — Pilà de Sant Cugat del Vallès. Escala 1 : 100.

LES PILANS EN LA NOSTRA ESCOLA NACIONAL

Mes les formes típiques del estil que impera en el segle XII, són el resultat d'adossar a aqueixes formes simples la columna.

Hi hagué un temps en que la columna aillada, exenta, adossada al pilà, constituia la lògica transformació de la pesada massa primitiva; d'aqueix moment de formació del pilà en tenim un cas a Sant Pere de

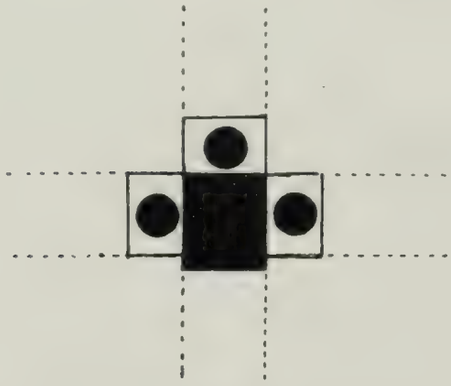

Fig. 896. — Pilà de Sant Pere de Roda. Escala 1 : 100.

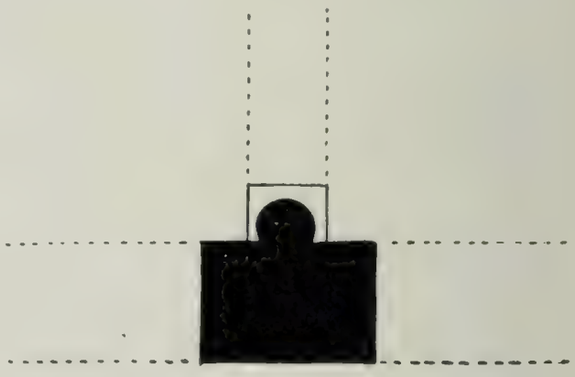

Fig. 897. — Pilà de Santa María de Lladó. Escala 1 : 100.

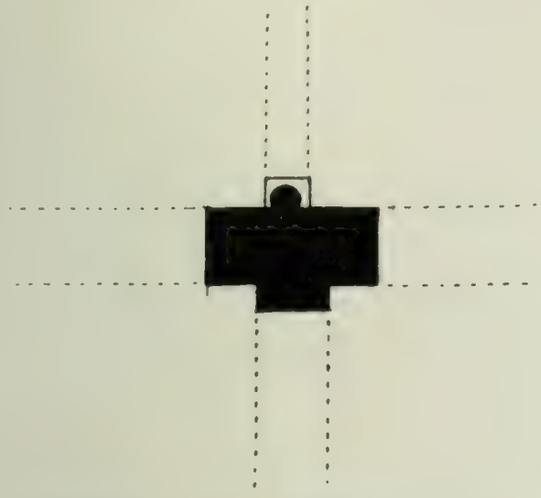

Fig. 898. — Pilà de Sant Miquel de Fluvià.
Escala 1 : 100.

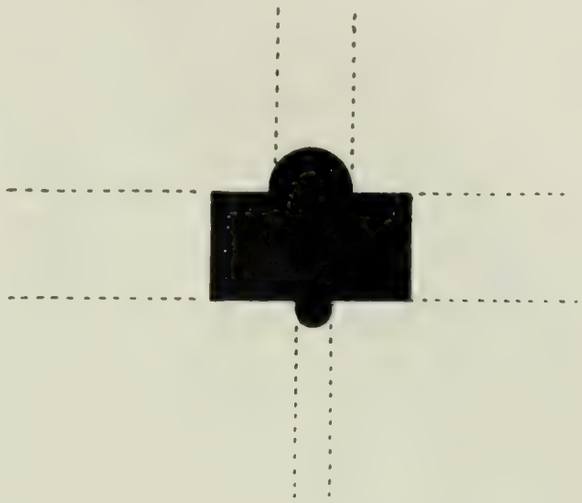

Fig. 899. — Pilà de Sant Llorens prop Bagà.
Escala 1 : 100.

Roda (fig. 896); mes desseguit pilà y columna se confongueren en una sola massa petria y s'aparellaren y tallaren units.

Sembla com si aqueixa s'introduís gradualment ab el temps. Així a Sant Pere de Galligans (fig. 143), a Santa María de Lladó (fig. 897) se la troba adossada al pilà primitiu rectangular pera sostenir els archs torals de la nau major; a Abellà, a Sant Joan d'Isil y a Sant Llorens prop Bagà s'exten als torals dels colaterals (fig. 899); a Vilabertràn adorna ja les tres cares d'un pilà, rectangular també, sostenint no sols el archs de la nau major, sinó els formers que la uneixen ab els colaterals (fig. 891).

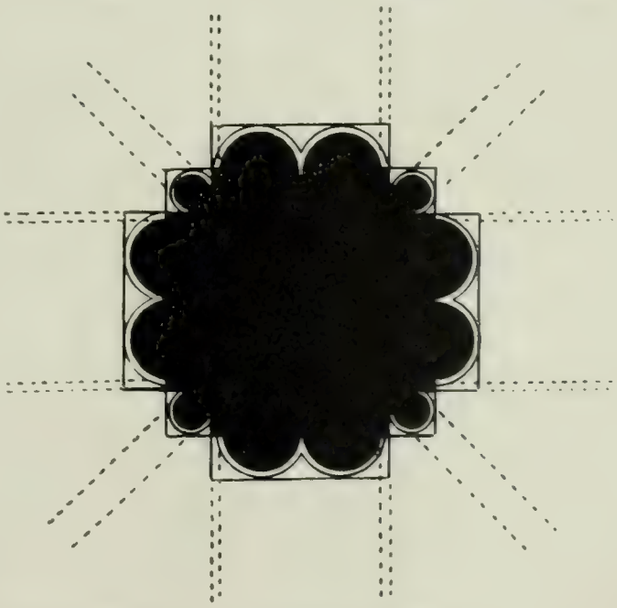

Fig. 900. – Pilà de la Catedral de Tarragona. (Font.)
Escala 1 : 100.

En altres temples es troben els mateixos graus successius d'aparició de la columna aplicada a pilans en forma de creu; així Sant Joan les Fonts y Solsona, representen el moment en que la columna apareix sostenint el archs visibles desde la nau major (fig. 893); Santa María de Besalú y Gerri, el moment en que la forma es completa apareixent a les quatre cares dels pilans (fig. 892).

Citem els casos excepcionals de Sant Miquel de Fluvià, en que 'l sistema es forma ab una columna adossada a un pilà en forma de T (figura 898), y 'l d'Alaó (fig. 185), en que solament les columnes s'adossen a dues de les cares de la creu pera sostenir els archs formers.

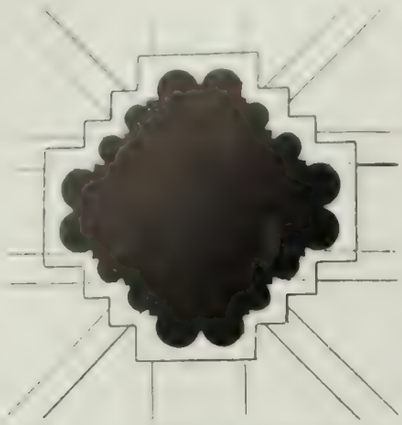

Fig. 901. Pilà de la Catedral de Lleyda. Escala 1 : 100.

Fig. 902. — Pilà d'Agramunt. Escala 1 : 100.

LES PILANS EN LES ESGLESIES COBERTES AB VOLTES GÒTIQUES

L'introducció de les voltes per aresta y les de creuería compliquen el problema y donen lloch a formes més complexes, que són com una darrera evolució de les que hem fins ara descrit. La composició es realisa seguint sempre una mateixa lley, partint del pilà en creu pera sostenir els archs torals y formers, al que se li adossen columnes en les cares dels pilans y en els recons, pera servir d'aguant als archs ogius de les voltes gòtiques. Tal és el cas de la Catedral de Tarragona (fig. 900). Una forma més complicada es troba a la Catedral de Lleyda, en la que el pilà és en forma de creu esgraonada, ab parells de columnes adossades en les cares pera sostenir torals y formers, y ab dobles columnes als recons, unes, pera sostenir els ressalts dels archs torals; altres, pera sostenir els archs de les voltes de creuería (fig. 901). Una forma antecessora de la de Lleyda fou la d'Agramunt, en que una columna es coloca davant del pilà esgraonat pel costat de la nau major, y altre pel de les naus laterals (fig. 902). Un cas excepcional italià és el de la Sèu d'Urgell, en forma de creu ab columnes als recons, destinades, dugues a sostenir les voltes per aresta dels colaterals, y dugues a aguantar els ressalts dels archs formers (fig. 903).

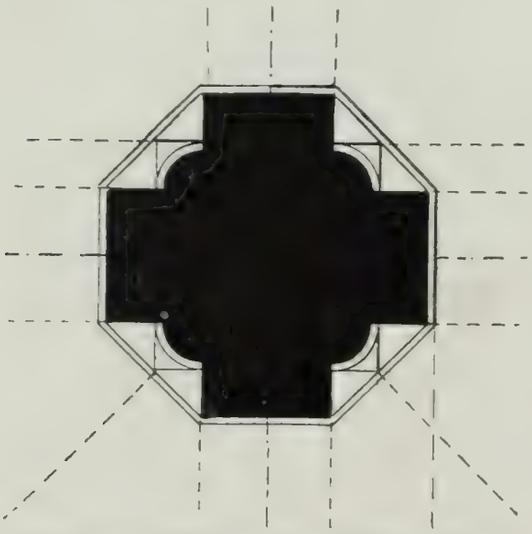

Fig. 903. — Pilà de la Sèu d'Urgell. (Sans y Barrera.) Escala 1 : 100.

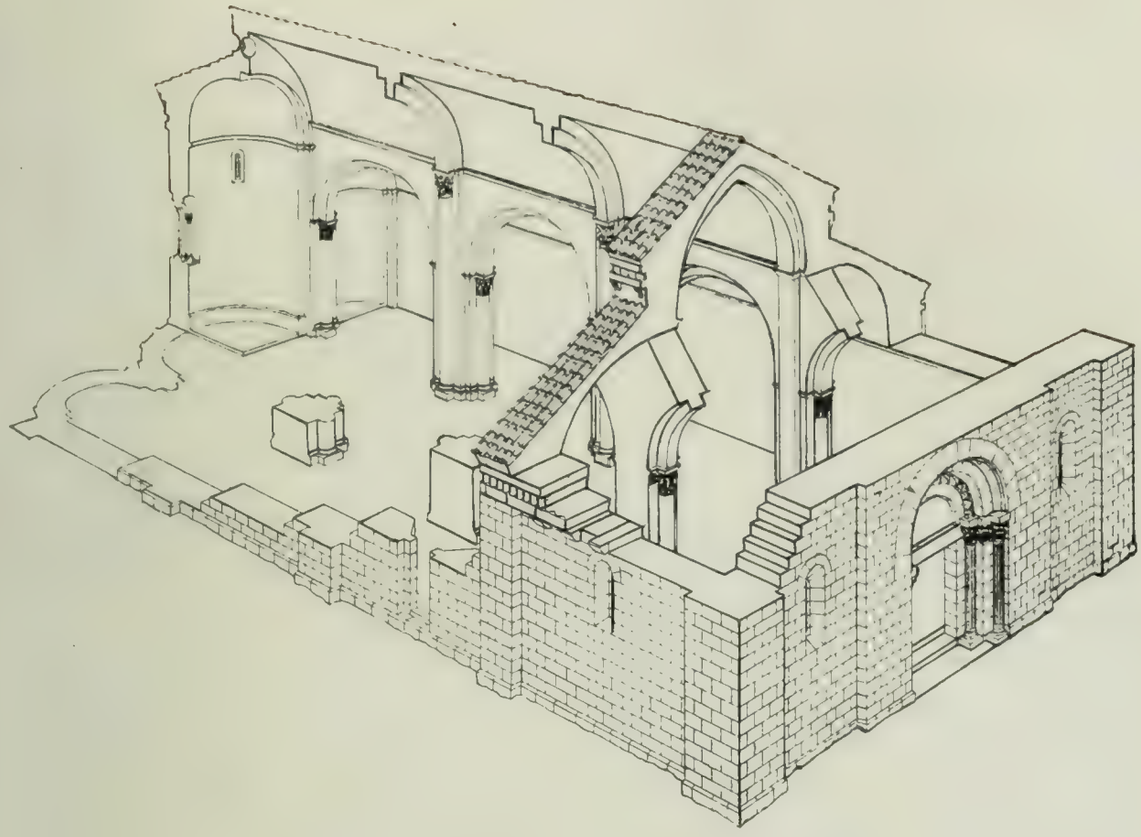

Fig. 904. — Estructura de Sant Joan les Fonts. (Danès.)

III

ARCHS, VOLTES Y ESTRUCTURES

Els archs són en general semicirculars y dividits, més o menys irregularment, en claus. Hi ha casos excepcionals, en quan al aparell, en els archs de poca llum dels claustres y de les portes.

A Sant Pau del Camp els archs lobulats del claustre no són aparellats ab junts convergents com a veritables archs (figs. 889 y 890), sinó ab juntes horitzontals y verticals com dues mènsules juxtaposades. És probablement una forma d'origen musulmà, encara que se la troba en algunes escoles de França. També es citen en quan a la forma:

els archs rebaixats, de data dubtosa, del claustre de Perelada (figs. 394 y 395) y qualque arch monolítich extravagant de finestra, com els dels absis de Sant Vicens de Besalú (fig. 20) y de la Pobla de Lillet. Aqueixos archs monolítichs no són propiament archs, sinó pedres que treballen a la flexió, ben escasses en l'arquitectura romànica, que les usa únicament en les llindes de portes, y encara salvaguardades per sengles archs de descàrrega. Una finestra de Sant Pere de Galligans té l'arcada semicircular monolítica.

LA CONSTRUCCIÓ DE LES VOLTES

A excepció de les modificacions dels pilans, podria afirmarse en linies generals que la construcció romànica no sofreix cambi essencial. Hem ja notat en son lloch (1), com sovint sobre 'ls elements sustentants de les esglesies de pedra picada característica de l'època es construien les voltes en la forma primitiva, empleant licorella y lloses a modo de rebla, sentades ab grans capes de morter. Així, l'absis principal de l'esglesia d'Ager (fig. 905) és construit en sa volta de troços de llamborda irregulars, mentres tots sos murs són de perfecta pedra de fil.

En un mateix temple alternen els dos sistemes de construcció de voltes. Són dos procediments coexistents de diferent preu, que als ulls del constructor no caracterisen l'estil. Al cap d'avall les voltes eren generalment en principi destinades a ésser recobertes de lluïts y de pintura, y 'ls arquitectes romànichs no daven a la pedra aparellada curosament el valor dels arquitectes gòtichs y del renaixement, sinó com els grechs tan sols un valor de construcció y d'estabilitat.

La volta del absis central de la Sèu d'Urgell, que és de quart d'esfera, és construida ab licorella reforçada per un arch de pedra de fil, a l'entrada y una filada en forma de mig anell, a l'alsada de l'imposta; mentres la del absidiol que s'obra en son fons te un revestiment complet de carreus de pedra de fil aparellada ab juntes continues, normals a la superficie del intradós, a la manera de les voltes esfèriques (2).

Ajudava a la persistencia del antich sistema la facilitat que dava el ús de la pedra tosca com a material lleuger. M. de Noell (3) ha notat en les voltes de l'esglesia de Coustouges, del Rosselló, que 'l constructor donà a la volta la major lleugeresa possible, a fi d'atenuar l'empenta. Aqueix sistema és comú a tota la terra catalana.

El sistema de molasses lleugeres usat (4), fetes de fusta y troços de

(1) Vol II, p. 478.
(2) Pascual Sans Barrera: *Monografia de la Catedral de la Sèu d'Urgell*, p. 70.
(3) *Notice architectonique sur l'église de Coustouges*, citada.
(4) Vegis vol. II, p. 479 y 498.

posts dèbils, substituïdes sovint en les terres més calentes per febles canyes, era també més a propòsit pera sostenir les voltes de rebla de pedra poch pesada, en les que l'adherencia del morter ajudava al equilibri, que les de carreus de pedra de majors dimensions.

Així, els dos mètodes alternaràn en el período; mentres en els claustres de Sant Cugat, de la Sèu de Girona (figs. 269 y 270) y de Sant Pere de Galligans (fig. 295), es bastiràn les voltes de pedra acarreuada, en els de Vilabertràn seràn de rebla (figura 640). No hi ha lley pera l'ús dels dos diferents procediments.

Ab això queda dit que no cal cercar en les voltes romàniques les perfeccions del aparell. Les voltes acarreuades ho seràn com una obra de rebla més cuidada, sense que 's trobin en el nostre país les perfeccions estereotòmiques que en altres terres, ni per cap costat s'entrevegi el virtuosisme constructiu que segles després el Renaixement posava de moda.

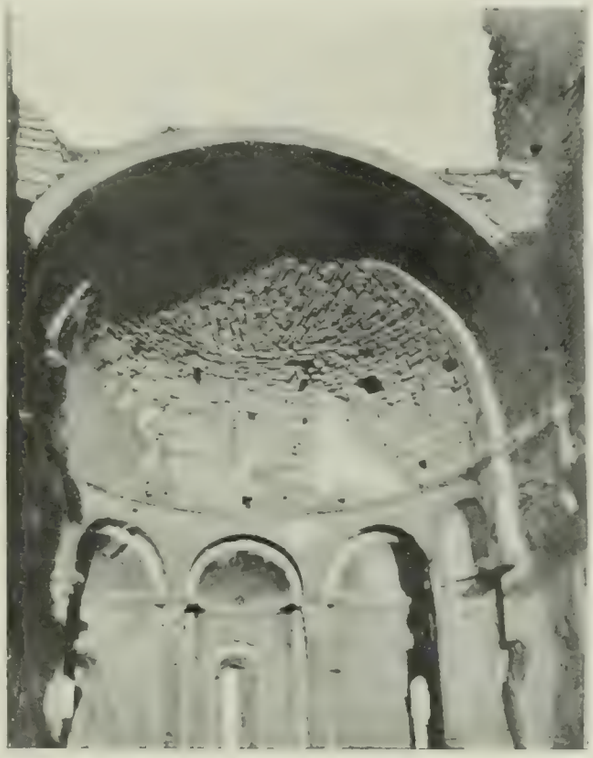

Fig. 905. — Volta del absis de la Colegiata d'Ager. (Fot. Puig y Cadafalch.)

LA FORMA DE LES VOLTES DE CANÓ

Persisteixen totes les formes de voltes antigues: les voltes de canó semicirculars y les de quart de cercle, sense archs torals en les esglesies arcaisants; les de igual forma reforçades ab archs torals, característiques de l'època. L'arc toral, element antich, acaba per imposarse triomfant. Les voltes de quart de cercle predominen pera sostenir les cobertes d'una sola pendent, principalment en les naus colaterals, acabant per substituir les de mig punt.

«Totes les galeríes del claustre de la Catedral de Girona — ha dit en Joaquim Bassegoda (1) — tenen la volta de canó seguit, ab la particularitat de que tres d'elles tenen per directriu un quadrant de circumferencia,

(1) *Monografía de la Catedral de Girona,* citada, p. 22.

qual radi vertical es troba en el paament del mur interior de la galería; l'altra, del costat Nort, té per directriu lo semicercle, y com que son peralt es proximament la mitat del d'aquella, dóna lloch a una penetració. És notabilíssim lo fet per l'arquitecte d'emplear solament la volta semicircular en la galería Nort, contigua a la muralla, y aont per lo tant no hi ha empentes a contrarrestar.» Aquest mateix cas obeeix més a la bona disposició de les aygües que al problema de contrarrestos. L'ala Nort era efectivament l'única que podia desayguar a dues vessants; les altres tres tenien adossades la Catedral, y els edificis de la canònica, de més altura que les galeries del claustre. Als casos citats per en Brutails en defensa d'aqueixa tesis, poden afegirse els de les esglesies de Vilabertràn (fig. 153) y de Cervià (fig. 68), en que les voltes de quart de cercle de les naus laterals apoyen els murs per sota les finestres (1).

Pot citarse un exemple vivent de l'aplicació de la volta de quart de cercle ab evident finalitat mecànica, en la construida per Ramon Lombard, a la Sèu d'Urgell, que amenaçava enrunarse. L'obra de reforç consistí en aixecar el mur d'un dels costats, fer archs torals de quart de cercle del mur exterior al de la nau central y començar una volta que degué restar sense acabar, pera perllongar la coberta de la nau central en un sol pla (fig. 494). No era en aquest cas la necessitat de la coberta lo que feya continuar en aquesta forma l'obra, donchs les naus laterals conserven encara sota l'actual la coberta primitiva sostinguda sobre voltes per aresta: era la necessitat d'un reforç de la nau principal, extremadament aixecada sobre les voltes de les naus laterals, qual volta restava sense contrarrest y ocasionava la ruina.

En Brutails (2) fa notar que la forma de «la volta apuntada, molt estesa en les esglesies romàniques, va ésser adoptada molt aviat. L'afegiment dels archs torals va constituir una innovació molt més important y més feconda que l'apuntament del arch generador de les voltes. Entre una volta de canó llisa y una volta de canó ab archs torals, la diferencia és molt més gran que entre una de mig punt y una d'apuntada».

Aquesta es propaga en el período que estudiem. Citem la de Sant Genís les Fonts, la de la Mare de Deu del Vilar, en el Rosselló, les de Cervià y Sant Pere de Cercada, les de Santa Perpètua de la Moguda y Sant Nicolau de Girona entre 'ls tipus arcaisants, supervivencies del primer período; les de Lladó, Sant Joan les Fonts, Sant Llorens, prop Bagà, Sant Miquel

(1) Vegis vol. II, p. 482.
(2) *L'Art religiós en el Rosselló,* citada, p. 11.

de Fluvià y la d'Agramunt, del período nacional. Mes aont domina en absolut és en les esglesies influides per les formes cistercenques, del darrer quart del segle XII y segle XIII: Sant Pere de Camprodon té apuntats els archs torals més moderns del extrem occidental de la nau; ho són les voltes de canó de la de Vallbona de les Monges; les de la de Santa María del Miracle, de Tarragona; les de canó de Santa Agna, de Barcelona; les de Santa María, de Castellfollit; les d'Escornalbou, de Coustouges, Gardeny, Pla de Cabra, Camarassa, Sant Martí Sarroca, Salars, Serrabona; la de Sant Andreu de Sureda y la de Poblet.

LES VOLTES DELS CIMBORIS

La volta que cobreix el cimbori ab ses trompes, ab sos vuyt panys, tan abundantment usada en el primer período, tendeix a desaparèixer en el segon. Són poques les grans esglesies en que fou construida, destinàntsela quasi en absolut a les esglesies secundaries.

La forma de les trompes és variada, desde la cònica, que parteix de dues generatrius horitzontals junt als murs y sosté marcadament una cara del octògon com la de Sant Pau (fig. 906), fins a les formes esferoidals variades, que sostenen la cúpula propiament dita.

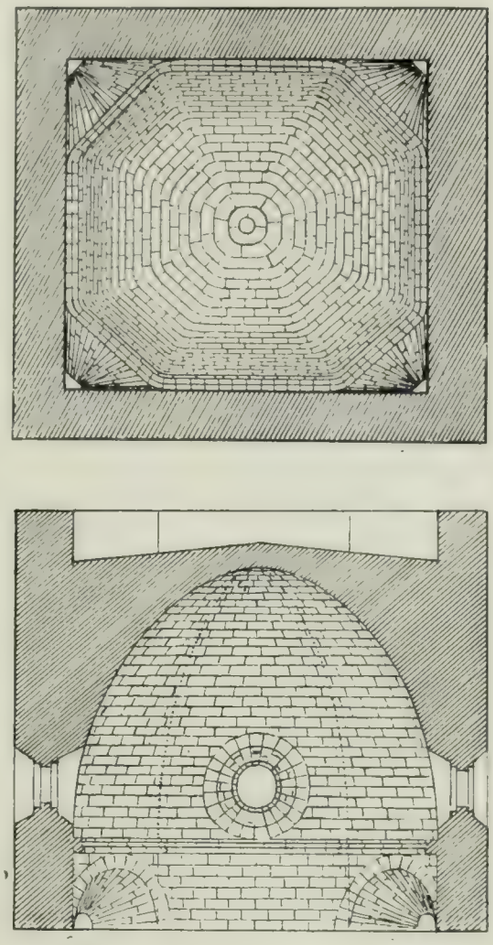

Fig. 906. — Volta del cimbori de Sant Pau del Camp. (Monumentos arquitectónicos de España.) Escala 1 : 400.

Poden senyalarse casos aillats, deguts probablement a mestres estrangers, de cúpules sostingudes sobre voltes vaídes, en general irregulars y grollerament combinades.

És un exemple de cúpula sobre petxines o volta vaída, la de la Catedral de la Sèu d'Urgell (fig. 907): les petxines són triangles esfèrichs molt irregulars y estàn aparellades en filades horitzontals. La curva horitzontal d'acord és també irregular: un rectangle d'angles grollerament arrodonits. La secció vertical de la cúpula y de les petxines és una curva peraltada; sa

fletxa és major que la de la semicircumferencia. L'exterior, que sols s'alça uns 4 metres sobre les voltes, és un prisma de setze costats, que s'apoya directament sobre un basament de planta rectangular, y en part sobre la volta de canó que cobreix l'espay anterior al absis, a fi de guanyar un gruix major y poder obrirhi una caixa d'escala d'un sol tram (1).

Un altre exemple igualment irregular és el de Sant Martí Sarroca (fig. 595). Uns archs adossats als torals ajuden a formar el quadrat del plan; sobre d'ell s'ha format una volta vaída, extremadament grollera, en la que s'hi assenta una cúpula esfèrica.

Les trompes de Sant Pere de Camprodon (figs. 908 y 909) tenen també un caràcter eclèctich, mescla de petxina rudimentaria y trompa original y capritxosa (2).

No cal cercar en la majoría d'elles una forma geomètrica rigorosa; quasi totes són mal centrades ab el quadrat del creuer, y l'octògon és barroer y irregularment traçat; moltes són peraltades. Si pel centre de la cúpula de Sant Pau del Camp, de Barcelona, s'aixeca un plan vertical, la secció no és una circumferencia: és una curva de major fletxa que s'acosta més a l'elipse (fig. 906).

LES FORMES EXCEPCIONALS

La volta en recó de claustre es troba usada en certs casos especials. El campanaret de Sant Benet de Bages està cobert per la combinació de quatre cilindres.

En la llinterna de Santa María de Tarrassa hi ha un exemple de volta piramidal.

La semiesfera que cobreix l'absis central de Sant Pere de Besalú, està sostinguda sobre voltes lleugerament còniques que s'apoyen sobre parells de columnes (fig. 506). Una altra forma de volta és empleada en el deambulatori de Sant Pere de Besalú: és una volta anular, quina curva meridiana és el quart de cercle.

Les curves resultants de les penetracions de les voltes, s'eviten en la majoría dels casos: és curiós l'artifici de que 's valgueren en el claustre de Vilabertràn, construint un arch en ressalt sots les arcades a fi d'evitar sa penetració en lluneta a la volta en quart de cercle (fig. 640).

A Prades, a Sant Pere de Roda, a Sant Pere de Galligans y a la Sèu d'Urgell existeix l'escala ab volta de rebla, forma de Sant Gil.

(1) Sans Barrera: *Monografía* citada, ps. 84 y següents.

(2) Lampérez y Romea: *El Bizantinismo en la Arquitectura cristiana española. Arquitectura y Construcción*, vol. IV. Barcelona, 1900.

LES VOLTES OGIVALS

Totes aqueixes voltes foren gradualment substituides per les voltes ogivals.

Són aquestes derivades de la volta per aresta, tan escassament usada en el nostre país, ab lo que no cal dir que foren un element exòtich importat de França.

Tots els casos que 's poden citar a Catalunya són posteriors a la data en que la volta ogival era inventada pels constructors del Nort de França. Tal els archs ogius que sostenen l'intersecció de les voltes que cobreixen les galeríes dels claustres de Girona, de Vilabertràn, de Sant Benet de Bages y tants d'altres, deixant de banda els casos en que 's tracta no d'un arch independent de reforç, sinó d'un motlluratge de l'aresta d'una volta, com en el porxo de Serrabona (fig. 727).

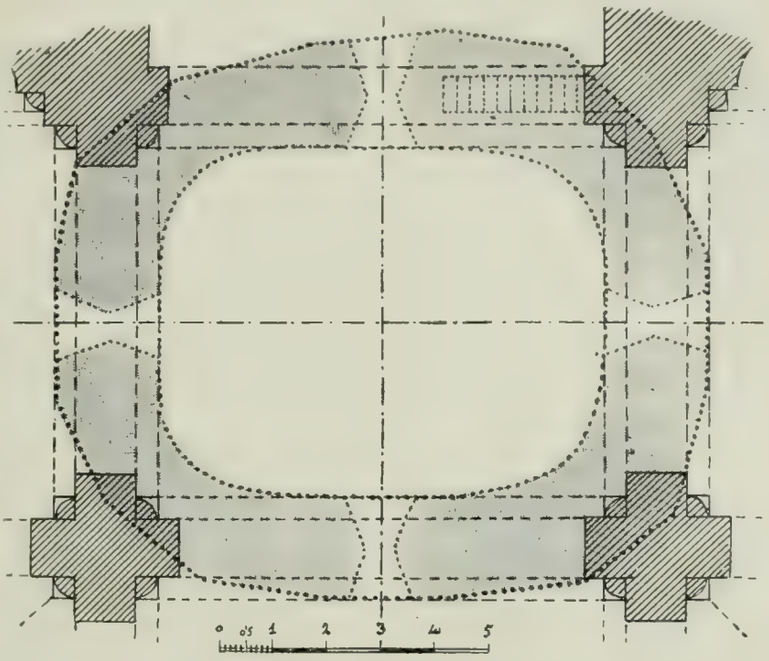

Fig. 907. — Volta del cimbori de la Sèu d'Urgell. (Sans Barrera.) Escala en metres.

Sense transició la volta gòtica apareix completa als temples cistercenchs y a les Catedrals de Lleyda y Tarragona. El fet no és extrany; quan es començava l'obra d'aquets temples, cap als primers anys del darrer quart del segle XII y als començaments del XIII, les grans catedrals franceses eren ja fetes.

La Catedral romànica de Chartres incendiada en 1193 és aixecada en el nou istil y es consagra son santuari en 1198; la de Noyon aixeca sa massa atrevida entre 1140 y 1150; la de Laon es consagra en 1200; el santuari de la de París, començada en 1163, es consagra en 1183, data en que l'art de construir gòtich era completament resolt en les grans obres del domini dels Reys de França.

ESTRUCTURES

Si haguessim aquí d'aplicar aquella vella tesi de Quicherat, classificant les escoles romàniques a basa de l'estructura de les voltes de les naus dels temples, caldria ara definir en

què consisteix aqueixa estructura en terra catalana, comparada ab les escoles limítrofes de França. En aqueix segon període romànich, sincrònich de les escoles de que parlaven els arquitectes francesos, la conclusió tindrà un valor comparatiu més complet que no tenia al tractar del primer romànich. Llavors es comparaven coses heterogenies, mentre ara la comparació s'establirà entre edificis coetanis concebuts dintre la gran unitat d'un estil, imatge de l'unitat de civilisació romànica a l'Europa dels segles XII y XIII.

Els edificis eclesiàstichs catalans presenten en aqueix moment una extraordinaria unitat d'estructura: la nau central és coberta ab volta de canó semicircular contrarrestada perfectament per voltes de quart de cercle en les colaterals (fig. 904), substituint l'antiga primitiva, en que les voltes de canó cobreixen les tres naus dels temples. En la nova estructura els constructors procuren, com en la vella, equilibrar les empentes de la volta mestra per les de les naus laterals, senyalant les tres voltes al exterior en els plans distints de les cobertes, deixant un petit espay visible dels murs de la nau central que no permet l'obertura de finestres, y excepcionalment seguint la vella tradició les aixopluguen sota els dos plans d'una coberta única a dues aygües (figs. 49, 54, 57 y 73).

El sistema no pot ésser més senzill; té quelcom de primitiu, de solució romana antiga rural, conforme a la simplicitat econòmica y a la claretat de les coses catalanes. El cambi que en les estructures del primer període produeix el progrés dels temps no és altre, donchs, que substituir per les de quart de cercle les voltes semicirculars de les naus laterals.

El fet és natural: ab menor volum de material es logra una major estabilitat; els colaterals semblen més equilibrats; la seva volta gravita a menor altura, y un mur de menys espessor basta a equilibrarla contrarrestant sa empenta. La solució per tots conceptes és més savia, y a ella havia de portar la llarga experiencia de nostres mestres d'obres.

Les excepcions són poques: Santa María de Cervià presenta la nau major excessivament elevada sobre les colaterals y il-luminada directament (1). Recordis com aquest monastir perteneixia a Sant Miquel de la Clusa, que s'aixeca a la vall piamontesa de Susa. Segueixen després Sant Pere de Galligans, Vilabertràn y Sant Miquel de Fluvià (2). Els altres casos són formes esporàdiques d'influencia estrangera.

Catalunya estava rodejada de terres que cobrien tradicionalment ab

(1) Vegis p. 96.
(2) Vegis vol. II, cap. II.

volta. «Les esglesies ab volta són molt més nombroses y més antigues al Sur de la Loire que al Nort. En els paisos del Centre, en la vall del Garona, en quasi tota la conca del Rose, es construien desde llarch temps esglesies enterament ab volta, mentres en la part septentrional de França, s'arriscaven tot just a ensajar les voltes sobre 'l santuari o en les naus menors.

»La mena de volta més usada és la volta de canó: mes no se l'emplea per tot de la mateixa manera; a l'Oest, des de la desembocadura de la Loire fins a la de la Gironde, és a dir, a l'antiga provincia eclesiàstica de Burdeus, es creu indispensable apoyar la volta de la nau per medi de les laterals; lo mateix passava, ab procediments una mica diferents, en l'antiga provincia de Bourges y en la regió sotmesa a l'influencia política y religiosa de Tolosa.

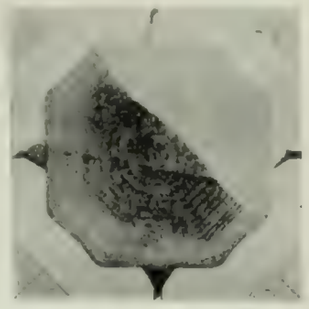

Fig. 908. — Cimbori de Sant Pere de Camprodon. (Monumentos arquitectónicos de España.)

»Al contrari, en la part de la conca del Rose, vehina del Mediterrani, principalment en les provincies d'Aix y d'Arles, es dóna una alçada mediocre a la volta de la nau, lo que dispensa de contrarrestarla per les colaterals. En fi, en la meytat septentrional de la Conca del Rose y en tota la Borgonya, s'és més atrevit y 's fan esglesies en que la volta no és contrarrestada per la de les naus laterals, encara que arribi a una gran altura.» M. de Lasteyrie (1), de qui són les paraules transcrites, ha exposat ab gran claretat el problema de les estructures romàniques; a les dades de sa obra recent anem a atenirnos pera nostre estudi.

Fig. 909. — Trompa del cimbori de Sant Pere de Camprodon. (Monumentos arquitectónicos de España.)

La Provença fou l'escola que adoptà ab més assiduitat, pera cobrir els colaterals, les voltes de secció de quart de cercle o de curves no simètriques que recorden la seva forma (2), encara que colocades baixes, de modo que permetessin les finestres entre la coberta d'aquelles y 'l rasament de la volta de la nau major.

L'escola auvernesa emplea també en una part de sos territoris les voltes de quart de cercle, extenentse per les terres properes, principalment a l'Auvernia, al Centre y a la regió de Tolosa (3); mes en elles les

(1) Obra citada, p. 409.
(2) Lasteyrie: obra citada, p. 411.
(3) Id., íd., p. 435.

voltes dels colaterals contrarresten fortament la volta de la nau major, de modo que les finestres directes a la nau central són impossibles.

L'escola de Poitou continua cobrint ab voltes de canó semicircular. Ella comprèn tots els países que s'extenen, d'una part, desde 'ls voltants de Pau fins als confins meridionals de les diòcesis de Nantes, Angers y Tours; de l'altra, desde l'Oceà fins a una ratlla indecisa que segueix traspassant, ça y enllà, els límits occidentals de les antigues diòcesis de Bourges, Limoges, Cahors y Tolosa. Aquest vast territori correspon aproximadament a la II Aquitania dels romans, y comprèn la més gran part del ducat d'Aquitania de l'època dels Capets (1).

Cal notar dos fonaments que determinen ben clarament aquestes escoles: 1.er, la volta mestra és millor contrarrestada a les terres del Sur, que no tenen el problema de la manca de llum y no tenen necessitat de les finestres directes a la nau major; 2.ón, les voltes per aresta són propies de les terres del Nord de França. Per explicarho cal recordar la finalitat de cada mena de voltes: la semicircular pera sostenir la coberta a dues aygües; la de quart de cercle per les cobertes a una sola pendent, y les voltes per aresta pera sostenir plans horitzontals. Tot el Migdía adopta combinacions de la primera y la segona, mentres al Nort es combina la primera ab la tercera o s'estableixen cobertes ab voltes per aresta a les tres naus. El fet ès degut a que, entre altres causes, al Migdía les voltes sostenen un massiç d'obra, sobre 'l que 's coloquen directament les teules, no haventhi espay practicable entre l'extradós y la teulada; mentres al Nort el clima exigeix una coberta de fusta sobre la volta, sostenint aquesta en realitat un plan horitzontal practicable, com unes golfes, entre la volta y la coberta de la fustería.

Catalunya armonisa l'equilibri de les tres voltes característiques del grupu occidental, ab una solució intermitja de la que 's troba a la Provença y al Llenguadoch. El fet és una conseqüencia de nostra situació geogràfica y de la creixent influencia que en el curs del temps van exercint les terres dels trovadors enfeudades als nostres reys, de les quals erem nosaltres al mateix temps feudataris espirituals.

(1) Lasteyrie: obra citada, p. 453.

Fig. 910. — Solsona. Cornisa de mènsules. (Fot. Mas.)

IV

COBERTES Y CORNISES

De la coberta de lloses irregulars o de piçarres es va gradualment a la coberta de pedra lleugerament treballada, així com de les formes rústegues que llencen l'aygua degotant a lo llarch dels murs es va també gradualment als rechs que la recullen y a les canals, predeces-

Fig. 911. — Cornisa y gàrgoles de Sant Martí Sarroca. (Fot. Benet.)

Fig. 912. — Cornises y trencaygües de Sant Joan de les Abadesses.

sores de les gàrgoles gòtiques, que la encaminen, trobades en qualque esglesia del segle XII.

La major part de les esglesies eren cobertes per lloses irregulars: a la Sèu d'Urgell y a la de Gerri es conserven en part sota la teulada moderna. Sant Martí Sarroca era un exemple de les teules de pedra més o menys treballades que portaven les aygües a rechs també de pedra, que vorejaven el temple y vessaven per medi de canals rectangulars (fig. 911).

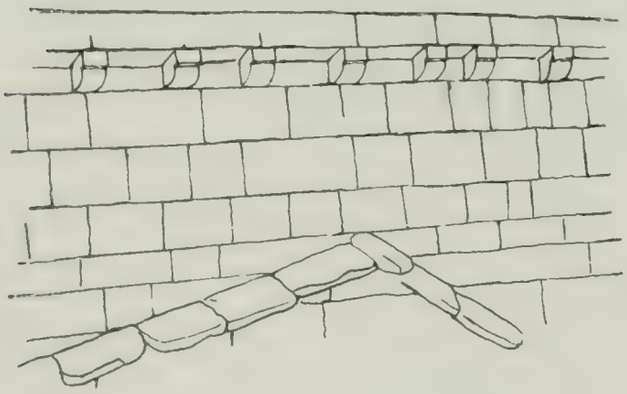

Fig. 913. — Detalls de la cornisa y trencaygües de Sant Joan de les Abadesses.

La teulada de teula aràbiga, de secció circular lleugerament cònica, és comú en l'època. Sant Joan de les Abadesses sembla no 'n tingué d'altra; però els constructors devien preocuparse del problema de les humitats ocasionades per la teulada apoyada directament sobre la volta sense intermedi d'encavallada de fusta, y pera aminorarla s'acudeix a diversos enginys. A Sant Joan de les Abadesses els ayguafons són amples

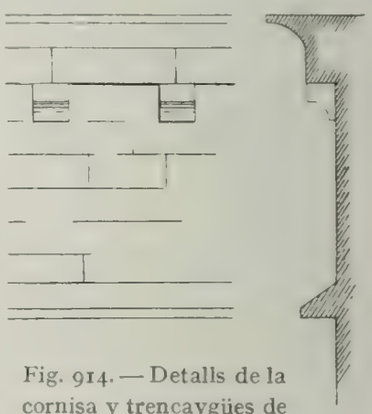

Fig. 914. — Detalls de la cornisa y trencaygües de Sant Joan de les Abadesses. Escala 1 : 50.

y construits de llosa; l'unió de la coberta ab els murs es protegeix per un trencaygües extremadament volat (figs. 912 a 914).

LA CORNISA

L'element de la coberta que té més interès arqueo lògich és la cornisa.

Hem descrit minuciosament sa disposició en el primer período romànich, formada de pedres de rebla picades y trencades a cops de martell o lleugerament geometrisades; hem ara de dir que aquella forma continua dominant en el segon período, oblidat y tot el sistema constructiu que la engendrà. La degeneració és gradual; el picapedrer, substituint al mestre de cases, aparella primerament els arquets antichs, ab precisió abans desconeguda (fig. 915); després, les formes engendrades pera ésser construides de varies peces, es redueixen a una sola en forma d'arch extradossat en cilindre (fig. 916), o en una (fig. 917) o dues peces (fig. 918) extradossades en pla horitzontal.

Fig. 915. — Gerri. Cornises d'archs lombarts aparellats. (Fot. Mas.)

Fig. 916. — Baget. Cornisa d'archs monolítichs extradossats en cilindre.

Sobre 'ls archs hi ha constantment un sardinell en dents d'engranatge, que de vegades és doble o triple (fig. 920); una filada de lloses de poca altura; un goteró en cavet, sobre 'l que s'apoyen les teules.

Seguint la mateixa evolució, les bandes lombardes es converteixen en columnes y les arcuacions prenen grans valors decoratius.

El sistema més usat és el de les arcuacions sense columnes ni pilastres, formant elles soles, ab un fris d'engranatge, el cornisament. Exemples: Sopeira (Noguera Ribagorçana) (fig. 190), Arboló (prop de Ger-

Fig. 917. — Sant Nicolau de Girona. Cornisa d'una peça d'archs extradossats horitzontalment. (Fot. Mas.)

ri (fig. 115), Marcèvol (Rosselló) (fig. 61), Cornellà de Conflent (fig. 605), Coustouges (Pirineus) (fig. 574.)

Es veu l'influencia de les colles constructores en l'igualtat

Fig. 918. — Serinyà. Cornisa d'archs extradossats horitzontals en dues peces. (Fot. Mas.)

Fig. 919. — Solsona. Arcuacions del campanar. (Fot. Mas.)

absoluta de cornisament en les esglesies properes: Sant Pere y Sant Vicens de Besalú (figs. 502 y 51), Serinyà (fig. 121); després predominen en els absis les grans arcades sobre columnes, com a Sant Joan les Fonts (fig. 158), Mura (figura 256), Sant Joan el Vell de Perpinyà (fig. 245) y Santa María de Besalú (figura 182), aon és conservada en els absis laterals, y sobre tot a l'esplèndida decoració exterior y interior (figs. 601 y 597) dels de Sant Martí Sarroca y Camarassa (figs. 571 y 590), les obres més completes, més luxoses y més refinades de nostre art romànich, que indiquen una riquesa extraordinaria y un saber fer potser exòtich. Mes totes les disposicions realisades en l'aparell rústech, es troben en aquesta manifestació més cuidada del art, disminuint l'ús de les pilastres y bandes lombardes. Exemples: dues arcuacions entre columnes; absis d'Agramunt (fig. 195). Tres arcuacions entre pilastres; absis de Bosost (Aràn) (figura 44), absis de Sant Llàtzer (Barcelona) (fig. 118), absis central de Sant Cugat del Vallès (fig. 198).

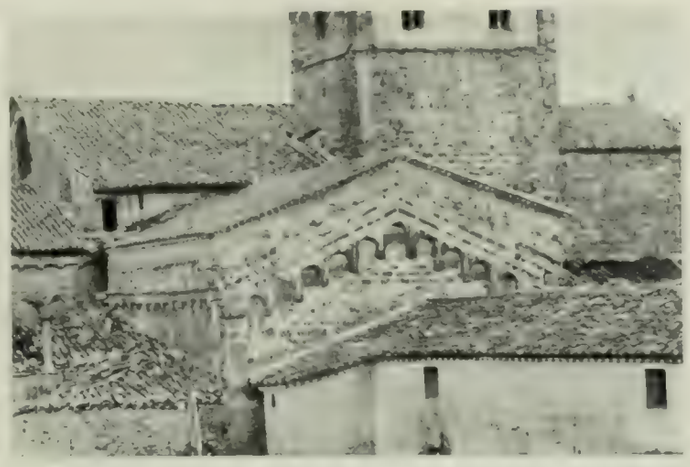

Fig. 920. — Sant Joan de les Abadesses. Frontis ab triple rengle de dents d'engranatge. (Fot. Masdeu.)

Fig. 921. — Sant Esteve de Bas. Finestres cegues geminades. (Fot. Mas.)

Excepcionalment les arcades decorant les bases dels campanars com a Sant Joan de Perpinyà (fig. 922), arriben alguna vegada, com a Solsona, a valors decoratius de gran riquesa (fig. 919). És notable el cas d'arcuacions com finestres cegues geminades

del absis de Sant Esteve de Bas (fig. 921). Són comuns en el segle XIII les arcuacions trilobulades, com les de la Catedral de Tarragona, etc.

Cal citar un exemple curiós d'arcuacions sostingudes sobre mènsules molt volades y interrompudes per matacans. Tal és el cas del absis de la Catedral de Tarragona (figs. 225 y 226), en que aqueix antich element decoratiu es transforma en un element militar de defensa.

Fig. 922. — Perpinyà. Arcuacions del campanar. (Fot. Brutails.)

CORNISES SOBRE MÈNSULES

Entretant, apareix una nova cornisa sostinguda sobre mènsules, importada probablement de França. Les seves formes tenen variants dintre un mètode; la més senzilla la constitueixen les mènsules que sostenen unes lloses, sobre les que, per intermedi d'altra llosa motllurada en cavet, s'apoyen les teules, com a Sant Joan de les Abadesses (fig. 912), a Sant Joan les Fonts (fig. 882) o a Porqueres (figures 254 y 255); en altres la forma és més complicada: sobre les mènsules hi va una llosa rectangular, segueix després un sardinell, ve després una llosa y finalment un cavet.

En les esglesies més sumptuoses l'esculptura ompla les lloses terminals (Sant Pere de Tarrassa) y sobre tot les carteles, que en el segle XIII prenen extraordinari valor decoratiu (fig. 910).

Fig. 923. — Bases trobades a Ripoll. (Fot. Mas.)

V

LA COLUMNA

La columna torna a reconquerir en el segon període romànich el lloch importantíssim que ocupà en l'arquitectura clàssica.

El pilà rectangular és constantment alleugerit, substituint sos cantons per aquell element arquitectònich, quan no ho és enterament la seva massa pesada per la més lleugera y mecànicament més racional de la columna. Així es transformen els pilans

del interior de les esglesies, les bandes lombardes del exterior dels absis, els espatllers més o menys robustos y 'ls montants de les portes y finestres.

Fig. 924. — Proporció de les columnes del claustre d'Elna. Escala 1 : 50.

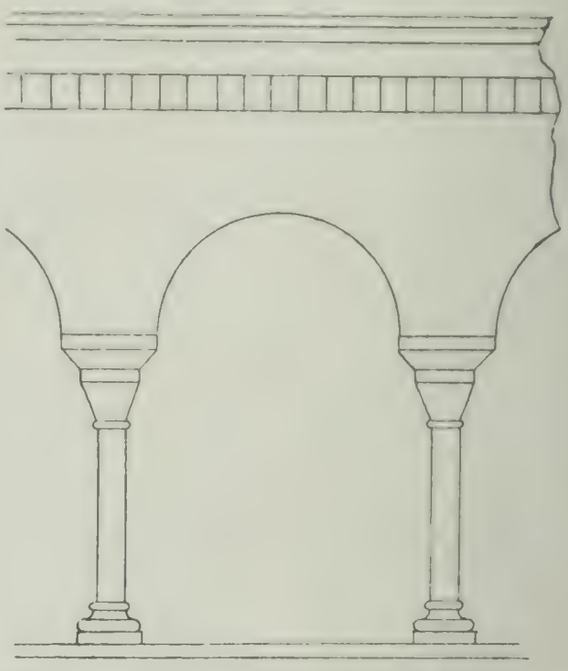

Fig. 925. — Proporció de les columnes del claustre de Vilabertràn. (Rogent y Azemar.) Escala 1 : 50.

RENAIXEMENT DE LA COLUMNA CORINTIA

Per altra part, és el segle XII el de la renaixença de la columna, tal com l'entengué l'antich món romà y helenístich, acabantse per sempre més.

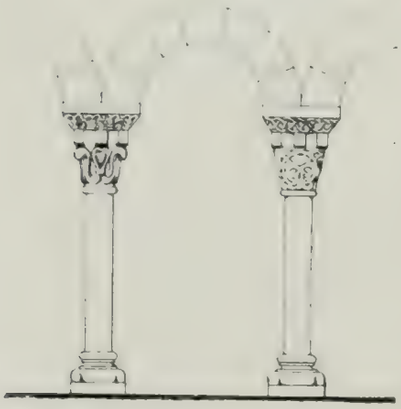

Fig. 926. — Proporció de les columnes de Llussà. Escala 1 : 50.

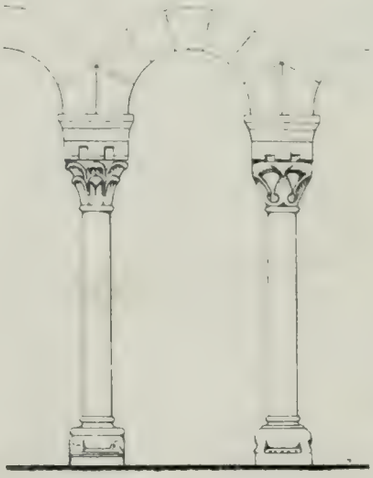

Fig. 927. — Proporció de les columnes del Estany. Escala. 1 : 50.

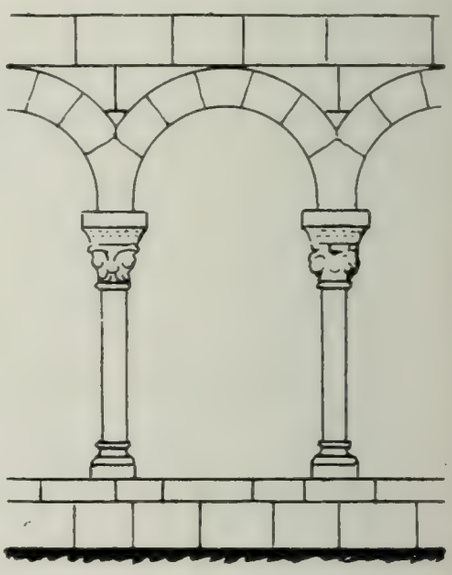

Fig. 928. — Proporció de les columnes del claustre de Sant Pere de les Puelles. (Iranzo.) Escala 1 : 50.

en l'arquitectura l'efímer regnat dels capitells mensuliformes orientals, tornant a ésser en sa massa general, en sos elements princi-

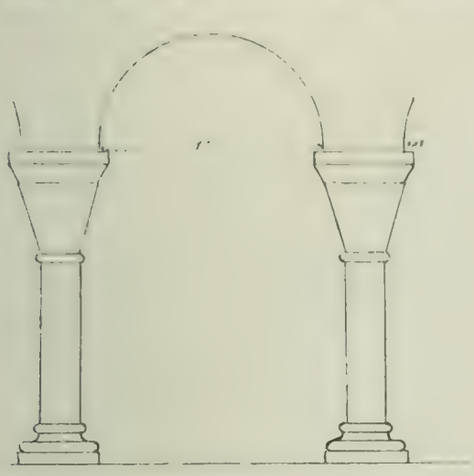

Fig. 929. — Proporció de les columnes del claustre de Cuixà. (Rogent.) Escala 1 : 50.

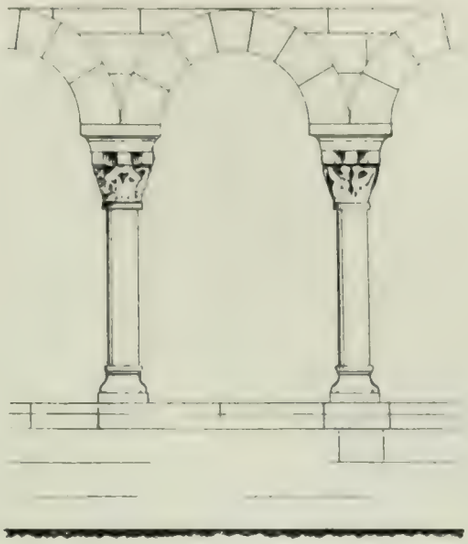

Fig. 930. — Proporció de les columnes del claustre de Sant Joan de les Abadesses. Escala 1 : 50.

pals, ja que no en ses proporcions y en sos detalls decoratius, la columna clàssica romana, la columna del ordre corinti. Lo que varià, deixant apart detalls de motlluratge, foren les proporcions y 'ls temes de composició dels capitells, heretant del período paleo cristià l'idea de la varietat dels mateixos, dintre una massa general comú.

Aqueix principi es manté fins que ve a substituirlo l'euritmia clàssica, portada no com idea estètica, sinó com a manifestació d'austeritat y pobresa, que introdueixen en l'arquitectura les ordres del Cister y de Sant Francesch, tornant a l'identitat dels capitells en els claustres y en les portes.

Les columnes, en nostra arquitectura, s'aparellen pera sostenir els murs gruixuts, sense arribarse a fon-

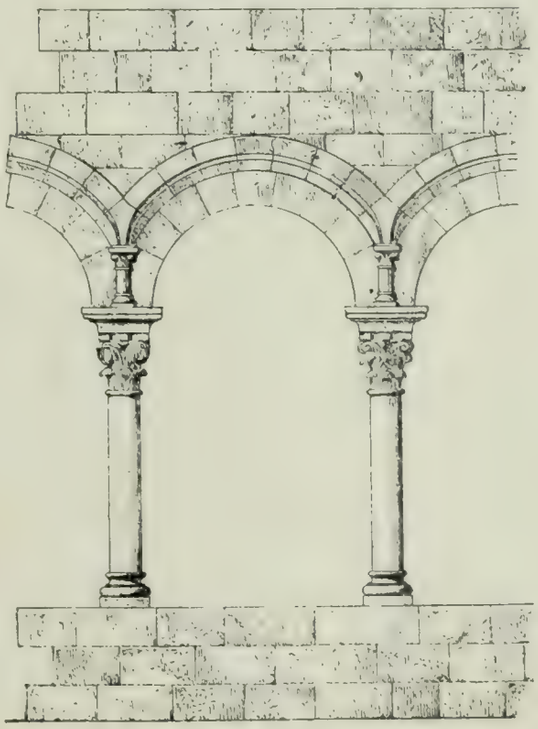

Fig. 931. — Proporció de les columnes y arcades del claustre de Girona. (Bassegoda.) Escala 1 : 50.

dre entre si, com succeeix en l'escola tolosana (claustre de Moissac y de la Daurada de Tolosa, segons els capitells guardats al Museu de Belles Arts dels Agustins), y en ses ramificacions del Foix (Sant Voluci de Foix al Museu de Foix), dels claustres de Sant Lizier y de Sant Bertràn de Cominges, de Navarra (Pamplona, Estella, Tudela, etc.), y d'Aragó (claustre de Sant Joan de la Penya y Sant Pere el Vell d'Osca).

Fig. 932. — Columnes del claustre de Sant Benet de Bages.

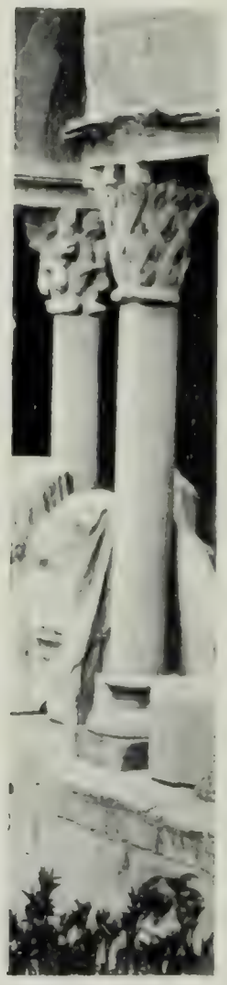

Fig. 933. — Columnes del claustre de Sant Pere de Galligans. (Fot. Mas.)

Fig. 934. — Columnes a Elna. (Fot. Mas.)

Per excépció, les columnes s'agrupen més de dues, substituint els pilans, en els claustres de Galligans (fig. 293 y 294) y Vilabertràn (fig. 641).

LA PROPORCIÓ

Les columnes en el primer período són extraordinariament robustes, baixes en general, arribant a tenir 4'50 diàmetres, essent la més comú de 6 a 7.

Aqueixa vella proporció és conservada en el claustre de Sant Benet de Bages (fig. 932 y vol. II, fig. 577), que és reconstrucció d'un claustre antich, quals columnes tenen 7 diàmetres, y a Cuixà, que 'n té 6'50 (fig. 929).

La proporció dels claustres del segle XII va en general més enllà, sobre-

Fig. 935. — Sant Cugat del Vallès. (Fot. Puig y Cadafalch)

passant en els claustres tipus la proporció vitrubiana de la columna corintia de 9'50 a 10 diàmetres.

El segueut quadre (1) donarà una idea clara de la gradació de proporcions:

		Diàmetres
Cuixà	té	6'50
Vilabertràn	»	7'50
Queralps	»	7'50
Santa María del Estany	»	8
Sant Joan de les Abadesses	»	8
Sant Pere de les Puelles	»	8'75
Sant Pere del Canigó	»	9
Elna	»	9
Sant Pau del Camp	»	9'50
Catedral de Girona	»	10
Sant Pere de Galligans	»	10
Sant Cugat del Vallès	»	10
Sant Pere de Roda	»	11
Sant Deniel de Girona	»	11'50
Ripoll	»	12
Sant Salvador de Breda	»	13

Fig. 936.—Canya en el cementiri de Llansà. (Fot. Mas.)

Els claustres de Sant Cugat (fig. 935), de la Catedral de Girona (fig. 931) y de Sant Pere de Galligans (fig. 933), que semblen obres d'un mateix taller, tenen quasi iguals proporcions. Així, cada intercolumni té la mateixa amplitut en els tres, y la altura entre les bases y la tangent horitzontal del arch, discrepa alguns centímetres que té més el de Sant Cugat. El detall de les columnes comparat, dóna una proporció entre 'l diàmetre y l'altura, aproximadament igual, de 1 a 10, y observant la que

(1) Hem aprofitat, pera formarlo, apart de les mides preses personalment, les monografíes citades den Rogent sobre Sant Cugat, Gustà, sobre Sant Benet de Bages, y especialment les noticies reunides per D. Ubalt Iranzo en sa monografía: *Importancia histórica del Monasterio de San Pedro de las Puellas*, publicada per l'Associació d'Arquitectes de Catalunya en son *Anuari* de 1903.

guarden els elements d'aquelles entre sí, es nota la mateixa semblança. A Sant Cugat la proporció és de 42 la basa, 57 la canya y 31 el capitell; a la catedral de Girona, 11 la basa, 60 la canya y 29 el capitell; a Sant Pere de Galligans, 16 la basa, 60 la canya y 24 el capitell (1). La distribució és molt altra en claustres que 's diferencien d'aquestos per la seva factura.

La distribució total de l'altura en els tres elements de la columna és diferent de la vitrubiana, tenint en linies generals, el capitell, un quart de l'altura total; la basa, com un sèptim, y lo restant la canya.

El següent quadre ens donarà una clara idea. Pera formarlo, s'han dividit les columnes en 100 parts, y en elles s'indiquen les que pertanyen respectivament a cada un dels tres elements de la columna.

Fig. 937. Bases d'Elna. (Fot. Mas.)

Fig. 938. — Bases d'Elna. (Fot. Mas.)

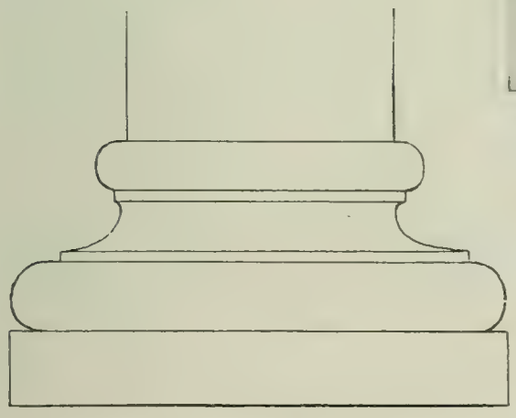

Fig. 939. — Basa de Cuixà. (Rogent.)

(1) Bassegoda: *La Catedral de Gerona*, ps. 29 y 30.

Fig. 940. Basa de la girola de Sant Pere de Besalú. (Fot. Mas.)

Fig. 941. — Basa d'Agramunt. (Fot. Mas.)

Fig. 942. — Basa de Sant Llorens prop Bagà. (Fot. Puig y Cadafalch.)

Fig. 943. - Bases del portal de Cistella.

	Capitell	Canya	Basa
Ripoll	19	69	12
Sant Pau del Camp	22	64	14
Queralps	23	63	14
Llussà	25	61	14
Canigó	20	55	25
Estany	23	62	15
Cuixà	30	56	14
Elna	22	66	12

Les columnes en les portes presenten diferentes proporcions, augmentades

en altura respecte a quan s'empleen com a element sustentant aillat. Aquestes s'exageren notablement quan formen part dels pilans dels temples. En general veurem que l'altura ab relació del diàmetre augmenta a mida que 'ls anys y l'experiencia porten noves idees de proporció y ensenyen l'ús més atrevit dels materials, fins arribar a les lleugerissimes columnes usades en els claustres del segle XIV.

Fig. 944. Bases de la Catedral de Girona. (Fot. Falguera.)

LA FORMA GENERAL DEL CAPITELL

La superficie envolvent del capitell, pren distintes formes. La més usual en el nostre país és la del capitell format en sa part alta per un prisma recte que arrenca del quadrat del àbach, y 's lliga al cercle de la canya per medi d'una superficie engarxida més o menys accentuada, còncava o convexa (fig. 284). El prisma de la part superior pot anar disminuint d'altura a suprimirse totalment, en qual cas les diverses seccions del capitell passen del quadrat del àbach a la forma circular de la columna, d'una manera gradual y insensible (fig. 282). Quan el prisma desapareix, els capitells redueixen la seva massa a una forma engarxida, apiramidada, truncada y invertida, més o menys allargada de cares.

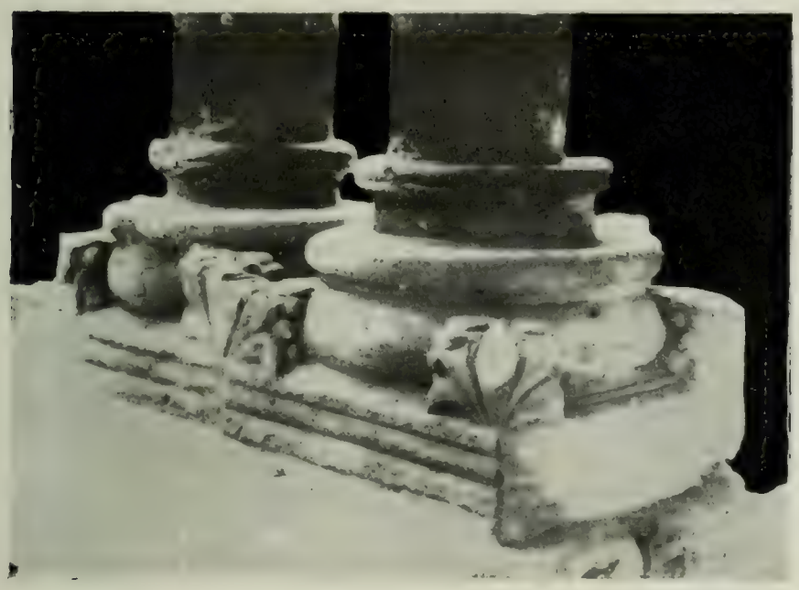

Fig. 945. – Bases del claustre del Estany. Galeria N.

El collarí quedà reduït a una diminuta forma toral, que alguna vegada és decorada (fig. 355).

Fig. 946. — Bases del claustre del Estany. (Fot. Mas.)

LES CANYES. Les canyes són en general llises. Senyalem únicament algunes canyes octogonals, probablement sense acabar, com les de Sant Pere de Galligans (figs. 297 y 299).

Poden citarse exemples de canyes estriades verticalment, com les de la porta de Baget (figura 1100) y Sant Joan les Fonts (fig. 1103); ab estríes helizoidals com al portal de Sant Pere de Galligans (fig. 1094) y Custoges (fig. 1105); a Santa María de Ripoll (fig. 1191); a Santa María de Bell-lloch (fig. 1150) y a Santa Coloma de Queralt (fig. 1149), es conserva la tradició clàssica de les canyes imbricades; altres són adornades ab zigzach. Les canyes decorades sumptuosament ab temes florals es troben, apart d'algunes portes, en el claustre d'Elna (figs. 937 y 938) y a la porta de Ripoll. (figura 1201). Al cementiri de Llansà es guarda una canya procedent de Sant Pere de Roda (fig. 936), decorada ab un tema derivat d'una tela en que uns lleons s'enllacen entre les malles d'una xarxa teixida de flors y a Castellet se'n guarda altra

Fig. 947. Bases del claustre del Estany. Galeria N. (Fot. Mas.)

interessant decorada de llargarudes aus; mes tot això és excepcional, conservantse comunment la canya cilíndrica de superficie llisa.

Fig. 948. — Bases del claustre del Estany. (Fot. Mas.)

LES BASES

Les bases presenten en general la forma àtica, iniciantse la tendencia a la disminució gradual de l'escocia (figs. 937 y 940). Hi ha formes excepcionals d'hipertrofia d'un dels elements, y així cal citar la basa de l'esglesia de Sant Llorens, prop Bagà, en que l'escocia predomina y redueix al mínim els tors superiors y inferiors (fig. 942). En cambi, en una basa del claustre de la Catedral de Girona l'escocia quasi desapareix ofegada per les dues formes torals (figura 944). En altres, com les del Estany, predomina el tor inferior (fig. 945), característica que 's perpetuava en l'art gòtich. Al mateix claustre del Estany (fig. 946) el motlluratge es complica duplicantse el tor inferior, arribant, al portal de Cistella, a duplicarse el

Fig. 949. Bases de la girola de Sant Pere de Besalú.

Fig. 950.— Bases trobades a Ripoll. (Fot. Mas.)

motlluratge total de la basa (fig. 943). En algunes bases s'estableix el predomini ornamental del plinte inferior, com al claustre del Estany y al temple d'Agramunt (fig. 941). Els carcanyols entre'l cercle del tor inferior y'l quadrat del plinte, s'omplen d'un element ornamental que origina diferentes composicions de bases que és interessant estudiar, encara que són excepcionals. Son predomini fa perdre tota memoria de la forma primitiva. Així, un grupu curiós ben apartat de la basa àtica, és el del claustre superior del Canigó (fig. 472), que va arreplegar y publicar el Sr. Massó y Torrents.

Fig. 951. Basa a Sant Pere de Besalú. (Fot. Mas.)

Posseim nosaltres curiosos exemplars esculpturals a Ripoll (figs. 923 y 950) y a Sant Pere de Besalú (figura 949), de bases decorades ab composicions ab representacions d'homes lligats o animals imaginaris.

A Sant Pau del Camp es troba (fig. p. 688) una basa romànica, que sembla un capitell invertit, y que és l'exemplar en que potser s'ha portat més enllà l'oblit de la forma clàssica. Igual degeneració es troba en una basa de Sant Pere de Besalú decorada ab una fulla d'acantus, recordant l'escultura provençal (fig. 951).

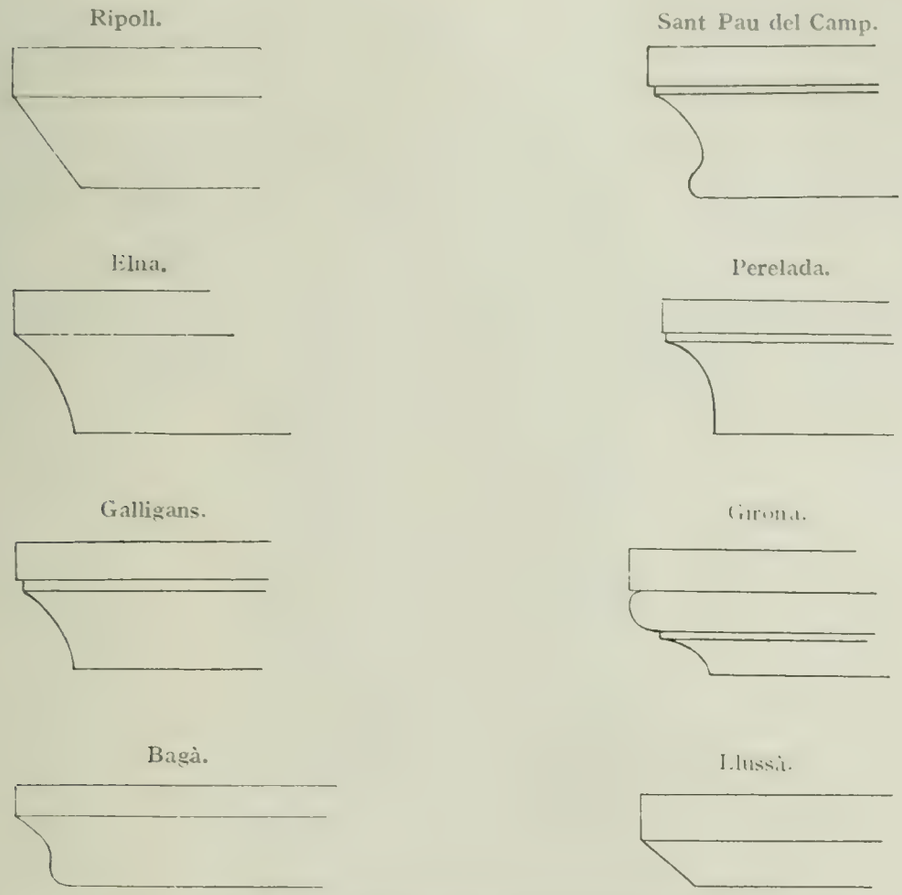

Fig. 952. — Formes de les impostes dels capitells romànichs a Catalunya.

L'IMPOSTA

L'àbach clàssich s'ha convertit en els nostres capitells, en una forma ornamental usada per rutina d'origen oblidat; en cambi l'entaulament antich ha degenerat en una imposta, que s'interposa entre la columna y l'arch que ha de sostenir, senzillament motllurada ab reminiscencies de les motllures romanes. Moltes d'elles són plenes d'ornamentació.

Els capitells de les columnes aparellades tenen en general una imposta comú en els claustres de les nostres esglesies, presentantse en lo restant ben aillats, com a Sant Cugat del Vallès, Girona, etc., o tocantse en la part superior del ornament esculptural, com a Sant Pau del Camp, Santa Maria del Estany, Ripoll; però may se confonen en una sola massa.

Basa decorada del claustre de Sant Pau. Barcelona. (Fot. Mas.)

Fig. 953. Capitells corintis de Sant Pere de Roda. (Fot. Mas.) Fig. 954.

VI

CAPITELLS D'IMITACIÓ ROMANA

La varietat dels capitells és tan gran, que fa difícil una classificació que agrupi 'l sensnombre de formes que floriren pels nostres claustres y que sostingueren les arcades de les nostres portes. Aqueixa no és possible ferla derivar de llur massa, sinó dels temes ornamentals que serviren per compòndrels.

Fig. 955. — Capitell corinti de Sant Pere de' Roda. (Fot. Mas.)

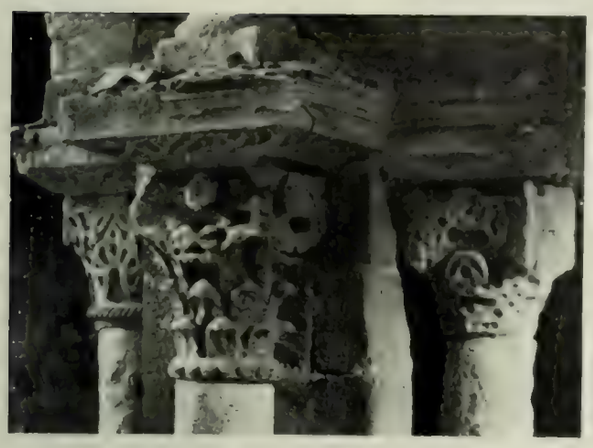

Fig. 956. Capitells corintis de Sant Pere de Roda. (Fot. Mas.) Fig. 957.

Existeix així un grupu nombrós, imitació del capitell corinti clàssich o de ses variants; un altre, qual decoració d'entrellaçats deriva de la típica decoració carolingia, transformada després en la llacería florida dels manuscrits de la centuria XII, que orna els capitells ab exuberancia may vista y que després torna a la primitiva senzillesa, quan les prohibicions de l'esculptura en els monastirs, fetes ab airats accents per Sant Ber-

Fig. 958. Capitells corintis de Sant Pere de Besalú. (Fot. Mas.) Fig. 959.

Fig. 960. — Capitell corinti de Sant Pere de Besalú. (Fot. Mas.)

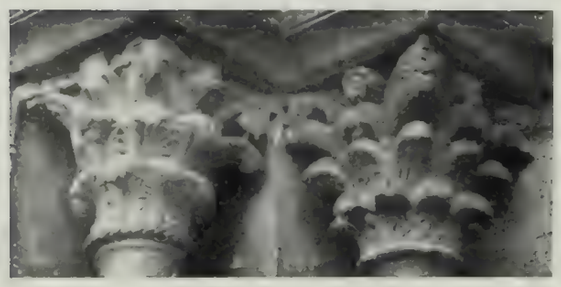

Fig. 961. — Capitells corintis del portal de Lladó. (Fot. Mas.)

Fig. 962. — Capitells corintis de Cistella. (Fot. Mas.)

Fig. 963. — Capitell corinti del claustre de Galligans. (Fot. del Centre Excursionista de Catalunya.)

Fig. 964. — Capitells corintis de Santa María de Besalú. (Fot. Mas.)

Fig. 965. Capitells corintis de Galligans. (Fot. del Centre Excursionista de Catalunya.) Fig. 966.

Fig. 967. — Capitell corinti de Galligans. (Fot. Rogent.)

Fig. 968. — Capitell corinti de Sant Cugat del Vallès. (Fot. Mas.)

nat: un tercer grupu és clarament derivat dels animals afrontats comuns en els teixits y marfils orientals, bisantins y aràbichs; altres ho són de les descripcions dels bestiaris, formant combinacions d'elements de la fauna més lliures, característiques del art romànich; finalment, un quart grupu és el dels capitells historiats, en que s'hi representen

Fig. 969. Capitells corintis en el portal de la Sèu de Tarragona. (Fot. Mas.)

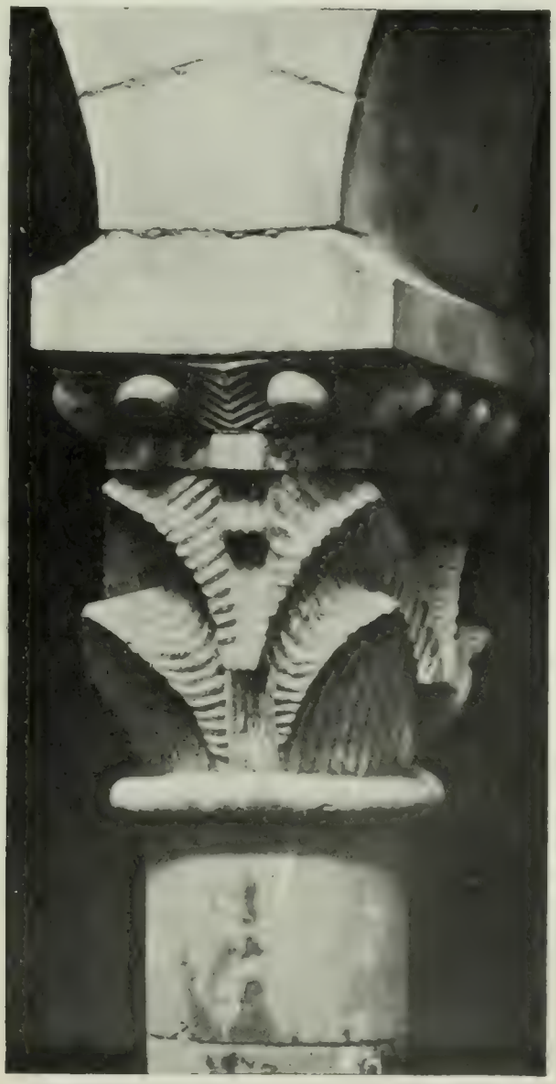

Fig. 970. Capitells corintis dels banys de Girona. (Fot. del I. d'E. C.) Fig. 971.

escenes de la tradició, de la fàbula, de l'historia o de la vida de l'època. Cada un d'aquests grupus serà objecte d'un estudi separat.

Fig. 972. — Capitells del claustre del Estany. (Fot. Mas.)

EL CAPITELL CORINTI Y SES VARIANTS

Els esculptors de l'epoca romànica s'enamoraren del capitell corinti. Ell era 'l tradicional, el que havia ornat els temples en que per primera volta havia celebrat les solemnes ceremonies la liturgia cristiana; ell era l'únich element de decoració que havia sobreviscut a la barbarie y a la pobresa dels primers temps, y així no sols se 'l reprodueix, sinó que el conjunt de la seva forma s'imposa fins als capitells qual tema vol inspirarse en formes enterament distintes.

Els que més s'acosten al tipus clàssich, com si l'esculptor hagués

Fig. 973. — Capitell de Sant Benet de Bages. (Fot. Mas.)

Fig. 974. — Capitell de Gerri. (Fot Mas.)

pogut recollir models en la propera vila grega de Roses o en la no llunyana colonia marsellesa d'Empúries, són els de Sant Pere de Roda (figures 953 a 957), repetintse en aqueix element en la nostra costa d'antiga colonisació, quelcom del fenòmen de renaixement clàssich del romànich provençal (1). En alguns (fig. 955) els caulícols superiors són deformats

Fig. 975. — Capitells del claustre de Ripoll. (Fot. Bruguera.)

pel volum de la rosa central y 'ls fullatges s'han exagerat de modo extraordinari allargantse 'l capitell, recordant el tipus de la Borgonya; llur modelat sovint és superficial (figs. 956 y 957); executada la massa general del capitell, s'ha decorat ab els nervis del fullatge sense arribar a modelarlos y l'astràgal s'ha deformat en una faixa estreta decorada.

Cal aquí notar el predomini del capitell corinti en les obres de disposició excepcional, com Sant Pere de Roda y Sant Pere de Besalú (figs. 958 a 960). Igual fet es veu a les ruines de Santa María de Besalú (fig. 964), quals capitells tenen també un cert ayre de classicisme. Sugereix això l'idea

(1) Lasteyrie: *L'Architecture religieuse en France,* p. 617 y següents.

d'una colaboració provençal en l'escultura d'aqueixes obres y en les de la comarca, en que, com a Lladó y Cistella, el capitell corinti hi és executat ab perfecció extraordinaria (figs. 961 y 962).

A Sant Pere de Galligans n'hi ha un que recorda el model de Sant Pere de Roda; treballat elegantment, de forma allargada, com en els capi-

Fig. 976. — Capitells de Sant Benet de Bages (Fot. Mas.)

tells de Vezelay (1), ab l'estrella central substituida per un cap caricaturesch fortament expressiu (fig. 963). Altres del mateix claustre, probablement posteriors, són més rústechs, més durs, més accentuada l'execució per medi de regates omplint tota la massa de les fulles (figs. 965 a 967). Un d'ells sembla recordar el capitell compost: les volutes s'uneixen en la part superior com un recort del capitell jònich clàssich (fig. 965).

Aqueixa forma es desnaturalisa després. Al claustre de Sant Cugat del Vallès (figs. 332, 333 y 968) y a Girona (fig. 1), s'han simplificat els caulícols, reduits a un cargol aplanat angular; el floró central s'ha trans-

(1) Lasteyrie: obra citada, p. 622, fig. 626.

format en una fulla, y 'l nombre d'aqueixes ha disminuit, endolcintse més el tractat general de regates. Per un fenòmen extrany, sobre 'l floró hi ha un dau, el dau que se li destinava al desbastarlo en els capitells romans y que junt ab els extrems del àbach formen aqueixos tres daus característichs de la major part dels capitells d'aquest período (fig. 332, 333 y 968).

La mateixa composició ab forma més reduida, conservant l'idea del floró del art clàssich, es troba en els capitells que 's guarden, formant la pica de l'aygua beneyta de Santa María de Lladó (fig. 480), provinents probablement del claustre destruit. A Elna, hi domina una sequedat y rigidesa que contrasta ab l'ele-

Fig. 977. — Capitells de Sant Benet de Bages. (Fot. Mas.)

Fig. 978. — Capitell del claustre de Ripoll. (Fot. Mas.)

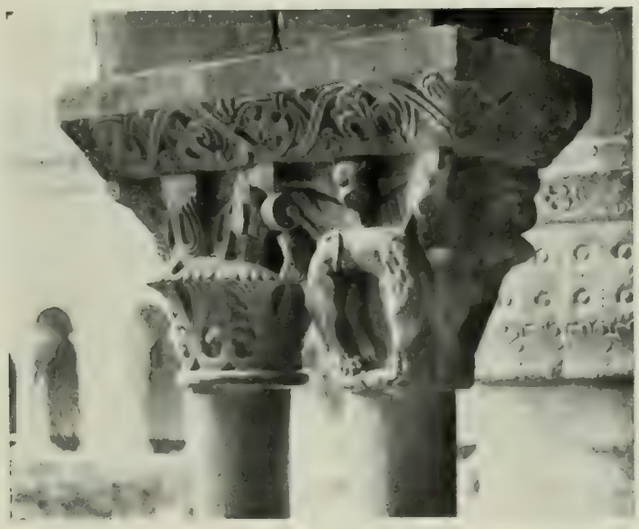

Fig. 979. — Capitells d'Elna. (Fot. Mas.)

gancia ab que altres temes hi són tractats (figs. 348 y 355), y al Estany segueix la general pobresa de l'esculptura (fig. 366).

Amont aquexa tendencia a la geometrisació es veu clara, és en els ca-

Fig. 980.
(Fot. Rogent.)

Fig. 981.
(Fot. Puig y Cadafalch.)

Capitells del claustre de Ripoll.

Fig. 982.

Fig. 983.

Capitells del claustre d'Elna. (Fots. Mas.)

Fig. 984. — Capitells clàssichs del claustre del Estany. (Fot. Mas.)

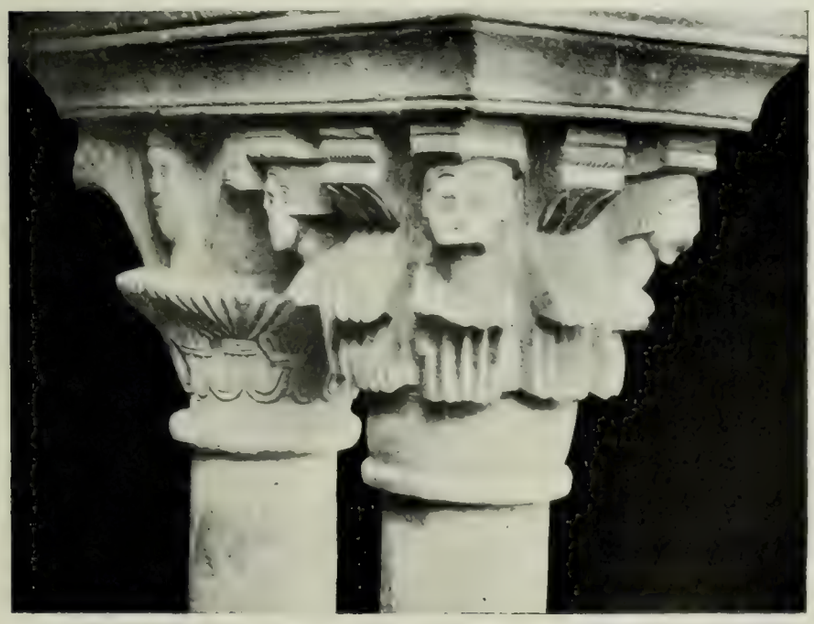

Fig. 985. — Capitells clàssichs del claustre del Estany. (Fot. Mas.)

pitells dels banys de Girona, que són unes derivacions del ordre corinti, segons la variant romànica del segle XIII, en que la flexibilitat de les fulles es resolta en dures y simplicíssimes regates rectes (figures 970 y 971), tal com en els claustres del Estany y Perelada, creant en realitat noves composicions.

Fig. 986. Capitells del claustre de Sant Pere de Galligans. (Fot. Mas.) Fig. 987.

Els capitells corintis en les obres de les darreries del segle XII, com a Tarragona (fig. 969) y Lleyda (fig. 215), y a Sant Pau de Barcelona (figs. 523 a 527), semblen retornar al naturalisme primitiu, exagerantlo potser; les fulles són caracterisades per son moviment no desproveit d'elegancia; la seva massa és més lliure y l'euritmia de la forma hi desapareix iniciantshi la llibertat dels esculptors de les catedrals del nou período; es podria dir que són uns capitells romans executats pels mestres del art gòtich.

Els artistes sovint es prenen una major llibertat a mida que'ns acostem al segle XIII, y en les seves mans el capitell corinti es transforma. Un de Sant Benet de Bages (fig. 973) y altre del porxo de Gerri (fig. 974) tenen les fulles riçades pel vent, semblant una llunyana reminiscencia dels capitells de la basílica de Ravena, precursors de l'esculptura més naturalista del período gòtich. Altres substitueixen la fulla d'acante per fu-

lles usuals estilisades rigidament. Aqueixes formes es repeteixen a Poblet y a la Catedral de Lleyda.

Devegades arriben els esculptors a una major simplicitat: els verticils de fulles es redueixen a un sol, y en alguns els rínxols del capitell corinti apareixen als angles en forma de voluta o de testa humana. Eren aqueixes fórmules comunes a tots els tallers, y se les troba al claustre de Cuixà (fig. 466), al porxo de Queralps (fig. 720), a Ripoll (figures. 445 y 975), a Vilabertran (fig. 640), a Sant Pau del Camp de Barcelona (fig. 528) y a Santa María del Estany (figs. 366, 972 y 985). Acompanya aquesta simpli-

Fig. 988. — Capitell de Galligans. (Fot. Monsalvatje.)

Fig. 989. — Capitells del claustre de Sant Benet de Bages. (Fot. Mas.)

citat un oblit de la forma natural: el modelat es torna més rígit, les regates ja no simulen els nervis de les fulles, sinó severes línies paraleles o temes ornamentals executats en la massa de la fulla. Era aquesta una pràctica moresca que hem vist reproduïrse a la basílica olivana de Ripoll, y 's troba en els capitells del absis d'Ager. Poch a poch, gradualment, se va a parar als capitells de la porta de Vilagrassa (fig. 991) y a les formes geomètriques característiques del gòtich català de la XIVª centuria, que sembla tenen llur preludi als claustres de la Sèu de Girona (figs. 289 y 290) y de Sant Benet de Bages (figs. 976 a 977 y 994).

Fig. 990. — Capitell del portal de Sant Benet de Bages. (Fot. Mas.)

IMITACIÓ DE FORMES CLÀSSIQUES DIFERENTES DEL CAPITELL CORINTI

L'imitació clàssica prenia de vegades altres models. A Ripoll (fig. 978) hi ha, per exemple, una traducció romànica d'una forma que fou comú en el período visigot (figs. 255 y 390 del vol. I), en el que és notable una barbre transcripció onzecentista dels collarets de perles clàssichs. Prop d'aqueix mateix n'hi ha un altre, llunyana imitació de les nombroses variants introduides en la baixa època romana, en que 'l primer rengle de fulles és substituit per les típiques palmetes (figs. 979 a 981). Aqueixa disposició es repeteix al Estany (figures 984 y 985), y, més o menys transformada, a Sant Pere de Galligans y a Elna (figures 979, 982 y 983).

CAPITELLS CLÀSSICHS AB ELEMENTS ZOOMÒRFICHS

Els capitells corintis en que al fullatge del acante s'hi barreja l'element animal, tenen un origen anterior al romànich, y cada

Fig. 991. — Capitells del portal de Vilagrassa. (Fot. Mas.)

Fig. 992. — Capitell del claustre de Galligans. (Fot. Mas.)

Fig. 993. — Capitell del claustre de Sant Benet de Bages. (Fot. Mas.)

dia són més nombrosos els exemples que d'aqueixes formes de lliure composició descobreixen els arqueòlechs en els edificis bisantins y en els romans (1) d'Italia y del Nort d'África. El P. Delatre n'ha descobert, no fa molt, d'interessantíssims en les ruines de Cartago (2), en els que hi apareix, no sols el cap de bè, reconegut ja en altres exemples italians de Venecia, Ravena, Verona y Tarento, y africans de Kaironan y Tuniç, sinó la testa de lleó y les àligues. Era això una intensa influencia oriental que arribava al art romà, que s'extengué per tot el món antich. Aqueixes formes són transmeses als nostres esculptors del segle XII. Ja és un cap ab bigoti y barba geomètrica y regularment pentinada que substitueix al floró central d'un capitell que recorda el clàssich, com un de Ripoll; ja un home que s'abraça als caulícols, com a Galligans (figs. 986 y 987); ja és una perdiu o un paó (fig. 451) o una àliga (fig. 993) que ha parat son vol sobre les

(1) Vegis l'estudi de M. Bréhier publicat en les *Nouvelles Études sur l'histoire de la sculpture byzantine. Archives des Missions scientifiques.* 1911. Fasc. 3, planes 30 a 36.

(2) A. Héron de Villefosse: *Chapiteaux à têtes d'animaux trouvés à Damons-el-Karita. Bulletin Monumental.* Paris-Caen, 1912. Vol. LXVI, p. 416 y següents.

fulles d'un capitell corinti (Ripoll, Llussà, Bages), o un cigne o un ànech, que posat sobre 'l collarí o sobre la primera anella de fullatge, devora la fruita d'un angle d'un capitell com el de Sant Cugat del Vallès (fig. de la p. 274); pu, finalment, veritables composicions en que la fauna lliurement viu entre les fulles d'acante (figs. 989 a 991).

Fig. 994. — Capitells del claustre de Sant Benet de Bages. (Fot. Mas.)

Així es passa per suau transició de les formes severes més comunment usades pels esculptors romans que 'ns ha transmès en ses descripcions el llibre de Vitrubi a les creades per la fantasía bisantina y ampliades extraordinariament pels esculptors romànichs; talment com el coneixement de la llengua llatina floria en els nostres monastirs y son ús habilidós alternava ab les llengües noves y la lectura dels poetes y historiadors romans y grechs ab la de les vides dels sants o dels exemples, faules y rondalles plenes de la ingenuitat de l'època.

Fig. 995. Capitells de Sant Pere de Roda. (Fot. Mas.) Fig. 996.

VII

CAPITELLS DECORATS DE LLACERÍES Y D'ORNAMENTS FLORALS

Els entrellaçats són, sens dubte, una supervivencia carolingia continuada en els segles XI y XII, seguint la tradició dels vells manuscrits, influits pels miniaturistes irlandesos (1); dels escriptors monacals passa aqueix tema antiquíssim a omplir els escassos elements que en el nostre primer período romànich eren entregats als esculptors; mes en general, en el segle XII, són els entrellaçats més complicats que en la vella arquitec-

(1) Vegis, sobre aquesta qüestió, GEORG HUMANN: *Die Beziehungen der Handschriftornamentik zur romanischen Baukunst.* Strassburg, 1907.

Fig. 997. — Capitells del Estany.

tura, plena de simplicitat; se 'ls troba a Sant Pere de Roda, aont abunden els temes que semblen més antichs (figs. 995 y 996), y en general en tots els nostres claustres, en els quals el treball d'un segle de durada permet acoplar ideologíes tan diverses: Sant Pere de Galligans (fig. 296), Sant Benet de Bages (fig. 998), l'Estany (figs. 368 y 997.)

Fig. 998. — Capitell de Sant Benet de Bages. (Fot. Mas.)

CAPITELLS AB LLACERÍES Y ELEMENTS VEGETALS

Mes en els manuscrits de la major part d'Europa, entre les llaceríes complicades que semblen sortides dels escriptoris celtes, entre les cintes infinites que les plomes dibuixen pera ornar les lletres capitals del llibre, hi floreixen aviat les plantes, com en les dels escriptoris de Ripoll y de Vich. Del

Fig. 999. Capitells de Sant Pere de Roda. (Fot. Mas.) Fig. 1000.

llibre els temes passen a l'esculptura, y un grupu nombrós de capitells es troba ornat d'aqueixes cintes que terminen en fullatge, que ondulen com una planta enredadora, tal com en els capitells de Sant Pere de Roda (figs. 999 y 1000), de Sant Benet de Bages (fig. 1001), de Sant Pere de Galligans (fig. 304) y de Lleyda (figs. 692 y 695), o es repleguen com un brot naixent de falguera en el mes d'Abril, com en el de Ripoll (figs. 1002 y 1003). Així es fa gradualment el trànsit de la decoració dels manuscrits arcàichs del segle XI, a la derivada d'elements d'una flora més o menys imaginaria.

No sempre el model posat en mans del esculptor és el manuscrit, sinó el teixit, el brodat, el marfil o l'obra de l'orfebre, y això dóna divers caràcter a les cintes dels llaços que unes vegades són estriades (figs. 304 y 1001); altres ornades de perles y lligades entre sí abans d'esclatar en florida exuberant (figs. 1004 y 1005); y sovint semblen com corretges seques y àrides que terminen en

Fig. 1001. — Capitell del portal de Sant Benet de Bages. (Fot. Utrillo.)

Fig. 1002. — Capitells del claustre de Ripoll. (Fot. Puig y Cadafalch.)

fulles (fig. 1003). Tots els claustres catalans podrien proporcionar exemples d'aqueixos temes, extesos pels artistes romànichs de tot Europa: citem solament els de Ripoll, Llussà, Elna, Girona, Galligans, fins arribar al monastir cistercench de Poblet. En els de Ripoll hi presidí l'idea de representar en forma esquemàtica un vegetal; totes las cintes arrenquen d'una minúscula montanya, representació de la terra, que's veu junt al collarí (figs. 1002 y 1003).

CAPITELLS AB DECORACIÓ FLORAL DERIVADA DEL IRIS

La forma gradualment es va complicant, y l'idea de la llacería primitiva quasi desapareix; l'ornament ja no és una cinta, sinó la tija flexible d'una planta complexa, ab fulles, poncelles y flors. L'especie que's reprodueix és discutida y recorda l'iris, tan comú en les fondalades humides y també són els iluminadors dels manuscrits els que la propaguen. L'escultor romànich s'enamora del tema que triomfa per tot.

Aqueix element és la forma vegetal única de gran nombre de capitells dels claustres de Girona, de Sant Cugat del Vallès, de Llussà y tants d'altres. Llur disposició és variadíssima: ja es coloca damunt d'un rengle de

Fig. 1003. — Capitells del claustre de Ripoll. (Fot. Puig y Cadafalch.)

fulles d'acantus (fig. 318); ja simètricament en cada cara, omplint la massa del capitell ab combinacions les més diverses, aixecantse com la flor que ornava l'escut de Florencia, popularisada pels florins d'or que s'acunyaren per tot Europa, o bé penjant invertida, es lliga ab cintes perlades, disposantse generalment ab simetria (figures 1004 a 1009), cercant devegades la forma no simètrica (figs. 1012 y 1013). El tema pren tota la seva bellesa, en el segle XIII, tan complicat pera l'historia de la nostra esculptura arquitectònica. May en cap altra època convergiren corrents més oposades: la varietat extremada dels capitells de la catedral de Lleyda, y la monòtona repeticiò d'entrellaçats cister-

Fig. 1004. — Capitells del claustre de Sant Cugat del Vallès. (Fot. Mas.)

Fig. 1005. Capitells del claustre de Sant Cugat del Vallès. (Fot. Mas.) Fig. 1006.

cenchs; la ornamental fonda istilisació de la Sèu lleydatana y 'ls primers intents naturalistes que apareixen al claustre de Tarragona; la riquesa exuberant de la porta d'Agramunt al costat de la pobresa de l'esculptura rural; la flexibilitat d'un saber fer portat a la darrera expressió, convivint ab la rigidesa o sequedat d'una esculptura geomètrica de picapedrer.

Anem a estudiar les variants dels capitells de que tractem en cada un d'aquests subgrupus.

Els capitells de Lleyda (figs. 203, 216, 217, 221, 1010 y 1011), Agramunt (fig. 1015), Tarragona (fig. 668), són el prototipus de la varietat ab que podia emplearse el tema de que tractem en la composició de capitells, y fins aont podia arribar l'esforç de composició d'un art que anava a morir sense decadencia. Ja no es tracta de reproduccions de manuscrits, sinó d'inspiradíssimes composicions decoratives,

Fig. 1007. — Capitell del claustre de Sant Cugat del Vallès. (Fot. Mas.)

potser en lloch superades; en elles es junta l'inspiració del artista ab l'habilitat manual, y 'l tema es juga lliurement sens trabes de la copia de les planes ornamentades dels llibres sagrats.

CAPITELLS AB TEMES DE CISTELLERÍA

L'entrellaçat, al mateix temps, en mans de l'ordre del Cistell, com a protesta contra 'ls animals groteschs o immundes que niaven en les esculptures del claustre, y que havia condemnat ab ira apocalíptica

Fig. 1008. — Capitell del claustre de Sant Cugat del Vallès. (Fot. Mas.)

sant Bernat, el fundador, tingué una nova florida en forma més regular, com un ennobliment dels lligats de vímets dels cistellers, com una sublimació de la vella ocupació dels solitaris del desert, que havia donat nom a l'ordre del Cister.

La forma lliure y variada del ornament esculptural de Lleyda y Agramunt, fa un contrast ben marcat ab la forma, monòtona com un teixit, de la decoració dels claustres cistercenchs (figs. 1015 y 1016). La seva esculptura és aplanada, repetint un tema minúscul, com si una xarxa cobrís la massa del capitell. Pesen sobre 'ls claustres de la nova ordre hàbits de senzillesa y austeritat; l'artista es veu cohibit pels manaments de

Fig. 1009. — Capitell del claustre de Sant Cugat del Vallès. (Fot. Mas.)

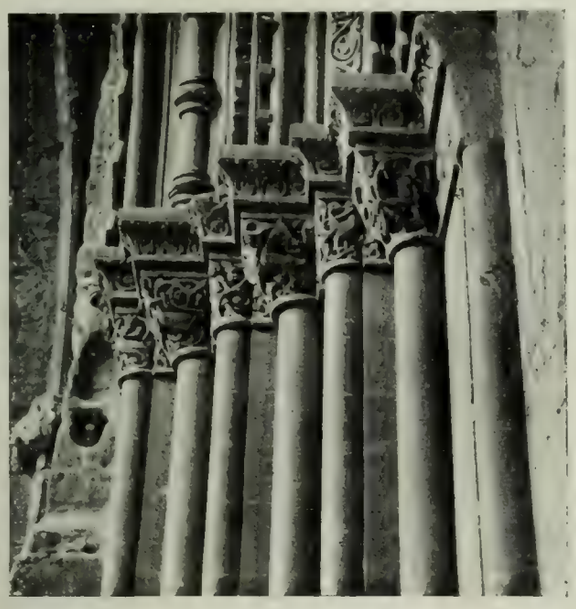

Fig. 1010. — Capitells de la Catedral de Lleyda. (Fot. Mas.)

sant Bernat. Sembla que és més aviat aquest l'origen d'aqueixes formes que entre nosaltres apareixen en la centuria XIII, que no el recort de prototipus romans y bisantins (1).

L'austeritat y la manca d'habilitat artística es reuneixen pera fer les imitacions rurals de les

(1) Ha indicat aqueixa idea' l comte ROBERT DE LASTEYRIE, referintse a un capitell del claustre cistercench de Sant Bertran de Comminges. Vegis *L'architecture religieuse en France à l'époque romaine*, citada, p. 611.

obres que hem descrit, com en les portes de Vilagrassa (fig. 1017), Gandesa y Santa Maria de Bell-lloch, en que s'accentua l'escultura rígida, de regates, que ha de caracterisar les obres del gòtich català.

FORMES DE LLACERIA D'INFLUÈNCIA MORESCA

En els capitells de les obres més tardanes apareixen formes decoratives desconegudes antigament. Així, al claustre de Sant Benet de Bages (fig. 1020), a l'esglesia de Sant Martí Sar-

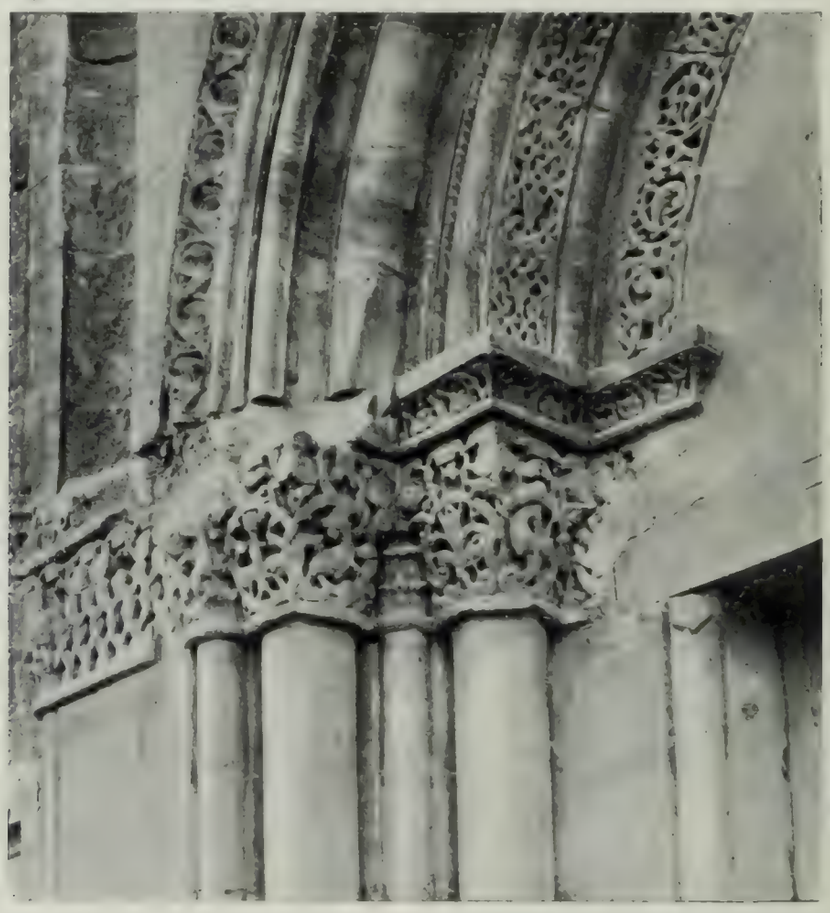

Fig. 1011. — Capitells del portal de la Catedral de Lleyda. (Fot. Mas.)

roca (fig. 600) y a la Catedral de Lleyda (fig. 214) s'hi troba una serie de formes que no existeixen als claustres de Girona, Sant Cugat y Elna.

D'entre elles el grupu més nombrós és una variant característica de llacería, la més simple de totes, com la trama elemental d'un tafetà en la que les cintes s'entrellacen en angle recte, deixant uns espays quadrats pels que surt un tema de fullatge enrotllat com un brot o una poncella,

Fig. 1012. — Capitell del Estany. Galería N. (Fot. Mas.)

Fig. 1013. — Capitell de Llussà. (Fot. Mas.)

arrencant en la part baixa en forma de voluta y terminant en la part superior ab una flor o una fulla.

Res tindria de particular aqueixa disposició de capitells, si no tinguessin una extraordinaria analogía ab un grupu ben típich que 's troba a la

Fig. 1014. — Capitells del portal major de l'esglesia d'Agramunt. (Fot. Mas.)

Fig. 1015. — Capitells de l'esglesia d'Agramunt. (Fot. Mas.)

sinagoga de Santa María la Blanca, de Toledo (figs. 1018 y 1919), y també a l'esglesia del Corpus Christi, de Segovia.

Junt ab aquesta nova forma de composició apareixen temes usats en disposicions distintes, com la voluta profusament empleada. Ab ells es

Fig. 1016. — Capitells del claustre de Poblet. (Fot. Mas.)

Fig. 1017. — Capitells del portal de l'esglesia de Vilagrassa.

Fig. 1018. Capitells de Santa María la Blanca, de Toledo. (Fot. Gómez Moreno.) Fig. 1019.

Fig. 1020. — Capitell de Sant Benet de Bages. (Fot. Mas.)

Fig. 1021. — Capitells d'Elna. (Fot. Mas.)

Fig. 1022.

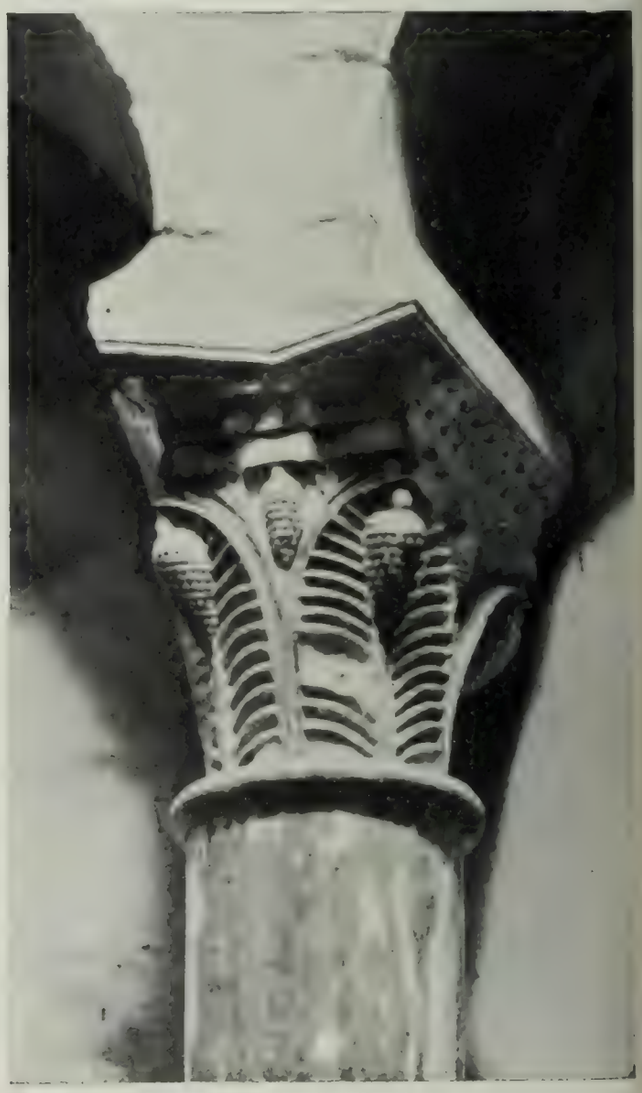

Fig. 1023.

Capitell dels banys de Girona. (Fot. del I. d'E. C.)

componen capitells que recorden la forma corintia, com el troval a Banyoles (fig. 1027) y com els del portal de Porqueres (fig. 1025).

Un altre tema de decoració molt extès, especialment en els claustres del Cister, és el de les fulles disposades com una darrera derivació del corinti, donant naixement en el centre de cada una d'elles a una pinya penjant, tema comú en els claustres del Cister (fig. 1026) que's troba també en els dels banys de Girona (figs. 1022 y 1023).

A aquestes formes les acompanyen altres vegetals no derivades del capitell corinti ni del entrellaçat.

Els capitells de Llussà (fig. 1024), Elna (figures 335 y 1021) y Lleyda (fig. 222), presenten una fulla que's doblega sobre sí mateixa, enquadrant la pinya central, tema que's troba també al altre costat dels Pirineus (1); un

Fig. 1024. — Capitell de Llussà. (Fot. Mas.)

Fig. 1025. — Capitell de Porqueres. (Fot. Mas.)

altre de Llussà presenta com unes linies ondulades de la que penja el fruit característich (fig. 464). Ell domina a Vallbona (figura 1026) y en general en les obres de les darreries del segle XII, com en la esglesia de Porqueres (fig. 1025) y en el

(1) D'aquesta forma són els capitells no acabats de Santa Creu d'Oloró. Vegis HAMILTON JACKSON: *Rambles in the Pyrenees and the adjacent districts*. Londres, 1912. P. 108 y següents.

Fig. 1026. — Capitells de Vallbona de les Monges. (Fot. Mas.)

claustre de Perelada (figs. 407 y 598). La pinya és també element dominant als capitells de Santa María la Blanca de Toledo (figs. 1018 y 1019.

A Perelada, qual decoració és excessivament barroera, algun capitell és decorat ab formes arborescents.

Fig. 1027. — Capitell del monastir de Banyoles. (Fot. Carreras.)

Fig. 1028. — Capitells de Banyoles. (Fot. Mas.)

Fig. 1029.—Capitells dels banys de Girona, actualment sostenint prestatges a la cuina del convent. (Fot. de la Missió del I. d'E. C.)

CAPITELLS SENZILLS EN L'ORDRE DEL CISTER Y SOS IMITADORS

Finalment, la simplicitat cistercenca dels darrers temps del segle XII crea les disposicions senzilles del claustre de l'ordre seguida, en una part del claustre de Tarragona, formades d'unes bracties llises, disposades simètricament (fig. 664). La moda s'imposa ab tanta intensitat que invadeix fins els llochs destinats al luxe, imitació de la fastuositat oriental. Tal es veu en els capitells que es guarden aguantant humils prestatges a la cuina del convent de caputxines, actual destí dels banys de l'antiga ciutat ducal, que presenten solament la massa de llurs fulles (fig. 1029). Són els que sostenien les arcades de les alcoves y les arcuacions de l'*apoditerium*, que veyé encara Laborde y representà en sos dibuixos (figs. 846 y 847). Així eren també els capitells dels banys de Barcelona (figs. 841 y 843) y de Valencia (figs. 832 a 835). Ells responen a la simplicitat portada per les ordres religioses de la fi del segle XII y començament del XIII.

Fig. 1030. — Capitells de Sant Benet de Bages. (Fot. Mas.)

Aquestes formes sembla tenen sa darrera evolució en el capitell reduint la seva massa geomètrica de Bellpuig de les Avellanes (fig. 647).

CAPITELLS INTENTS DE L'ART GÒTIC

Entremitg dels capitells ab que 'ls esculptors del segle XIII ornen profusament les obres arquitectòniques, hi tan llur aparició les primeres avançades de la flora naturalista gòtica contrastant ab l'istilisació extremada de la romànica. En llurs intents aillats els artistes no saben desprendres de sa habitut de geometrisació, y ses obres són encara enterques; vegis així el capitell de Sant Benet de Bages (fig. 1030), en que una fulla rígida feta de regates, unida barbrament per una cinta, simula, ab intent naturalista, una planta. Formes iguals es noten a la Catedral de Lleyda (figs. 213 y 214) y en son claustre.

Capitell de Sant Miquel de Fluvià. (Fot. Mas.)

Fig. 1031. — Capitell del claustre de la Sèu de Girona. (Fot. Mas.)

VIII

CAPITELLS AB REPRESENTACIONS ZOOMÓRFIQUES

Com en les formes clàssiques de que hem fet esment, la fauna ompla devegades part dels capitells ornats ab la florida llacería; ja són dos caps indefinits de goç, de quals boques arrenquen les cintes decorades de perles que terminen en el característich tema de la flor d'iris (figs. 334 y 448); ja dos basilischs, mig galls mig serpents, o taurs, o lleons, o ànechs, que 's barallen (fig. 310) o pacíficament beuen y pasturen, apoyats sobre

Fig. 1032. — Capitell del claustre de la Sèu de Girona. (Fot. Mas.)

el collarí d'un capitell qual part alta omplen les flors (figs. 286, 287, 328, 333 y 340); ja les formes animals se distribueixen simètricament o s'entrellacen ab els elements de la flora.

LES FORMES ZOOMÒRFIQUES EN ELS CAPITELLS DE LLACERÍA

Aqueixa composició, dintre encara d'una certa simplicitat, es troba al claustre de la Catedral d'Elna (fig. 363); en el de la Catedral de Girona pren ja una sumptuositat major (fig. 1031); però aont la riquesa del tema y la sabia composició arriben al màxim de bellesa, és a la Catedral de Lleyda (figs. 216, 217, 220 y 221) y al claustre de la de Tarragona (fig. 663); en ells l'artista esculptor fa veritables creacions, després ja de la copia servil de les miniatures dels lli-

Fig. 1033.

Fig. 1034.

Capitells de Ripoll. (Fot. Puig y Cadafalch.)

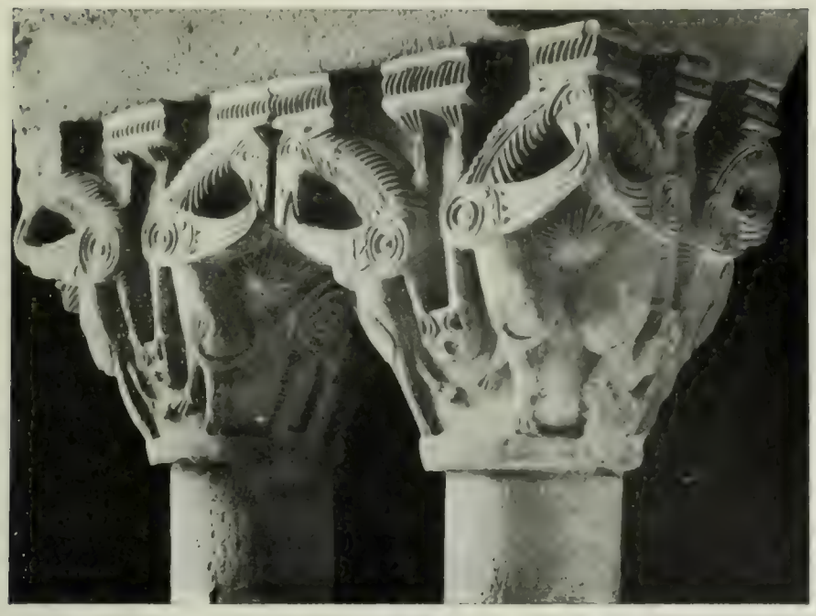

Fig. 1035. — Capitells del Estany. (Fot. Mas.)

bres sagrats, que, al cap d'anys de transcríurels, han passat a ésser part de la seva ànima, d'aont surten renaixents ab nova vida.

Fig. 1036. Capitells de Sant Pere de Galligans. (Fot. Mas.) Fig. 1037.

Fig. 1038. — Capitells de Sant Pere de Galligans. (Fot. Mas.)

CAPITELLS DECORATS AB TEMES REPRODUITS DELS TEIXITS Y EVORIS ORIENTALS

L'imitació de les teles y dels evoris orientals porta principalment a la nostra esculptura els temes zoomòrfichs següents: el ocells picant les raimades que pengen de sumptuoses llaceries; els mamífers y ocells afrontats; l'àliga devorant l'anyell; els lleons devorant aus o anyells pacífichs.

Fig. 1039. — Capitell de Sant Pere de Roda. (Fot. Falguera.)

És el claustre de la Sèu de Girona, un dels que'ns ha llegat a Catalunya més interessants exemples d'aquesta esculptura, d'altíssim valor decoratiu, en els amples capitells de sos pilans y'ls més reduits de ses columnes aillades. Un primer tema és basat en la flora característica ro-

Fig. 1040. — Capitell de Llussà. (Fot. Mas.)

mànica, entre la qual unes aus elegantment estilisades corren cercant els penjolls de grans que 's desprenen entre el fullatge (figs. 1031 y 1032). L'estofa original devia ésser comú y molt extesa. Uns capitells del nàrtex de Sant March de Venecia tenen ja aqueixa disposició d'uns ocells simètrichs, separats per un tema arborescent, picant unes pinyes que pengen sobre un cap de lleó, colocats en els angles del àbach (1), y 'l mateix tema es repeteix en un fris del Museu dels Agustins de Tolosa (2).

(1) Brehier: *Étude sur l'histoire de la sculpture byzantine*, p. VI.
(2) Id., íd., p. XI.

Després sòn el claustre de Galligans, aont la forma de lleons afrontats origina elegants capitells (figs. 1036 a 1038), y 'l claustre de Ripoll, aont uns goços cap per avall donen lloch a un tema anàlech que 's repeteix en la major part dels claustres, però que en aquell, per la minuciositat de son detall, sembla haver arribat al taller de l'esculptor desde l'art del teixit per l'intermedi d'un marfil (fig. 1033). Anàlech origen té el tema repetidíssim de les aus grius o basilischs simètricament encarats, tan comú en les estofes d'Orient (figs. 1034, 1035, 1030 y 1041).

Fig. 1041. — Capitell ab grius afrontats del claustre de la Sèu de Girona. (Fot. Mas.)

A Llussà, el tema es modifica barbrament en dues esfinxs simètriques, tema que 's repeteix a la porta de Ripoll (fig. 1040).

La demostració del origen de les formes romàniques dels capitells en l'imitació del teixit o del evori oriental, podria estendre's a altres temes: l'àliga agarrant l'anyell (fig. 1054), el lleó devorant el cervo (fig. 287), temes comuns al antich Orient, al art moresch, al bisantí y als nostres esculptors.

Mes aont la copia del teixit fou justíssima y minuciosa, és en el claus-

Fig. 1042. Capitells del Estany. (Fot. Mas.) Fig. 1043.

tre del Estany, monastir que ha proporcionat interessants exemplars a les col-leccions de teixits dels Museus: allí els ocells alats ab testa humana encaputxada, estàn als dos costats d'un arbre geometrisat (fig. 1042); en altres capitells, dues oques piquen de les fruites d'un arbre central (fig. 1043) o dos paons estàn ab el coll retorçat, com en els teixits aràbichs, formant ab les seves cues un tema central que recorda *l'homa* sagrat persa (figura 1044), tal com el cèlebre *pali de les bruixes*, de Sant Joan de les Abadesses, guardat avuy al Museu de Vich. La forma ornamental de la part superior de les ales y la disposició paralela

Fig. 1044. — Capitell del Estany. (Fot. Mas.)

Fig. 1045. — Capitell de Sant Pere de Roda. (Fot. Falguera.)

de les plomes adoptades pels dibuixants de teixits, hi són copiades al peu de la lletra; el model fou immediat y adaptat a aqueixa mena de quasi gravat, que seguint els procediments oriental, bisantí y musulmà, orna les cares dels capitells interessantíssims del monastir del Estany.

La procedencia moresca d'aquests temes té una comprovació evident en els capitells, fa poch descoberts a Sant Joan de les Abadesses, l'àbach dels quals està ornat d'una imitació d'una llegenda cúfica, tal com els

Fig. 1046. — Capitell d'un absis lateral de Sant Joan de les Abadesses. (Fot. Mas.)

Fig. 1047. — Capitell d'un absis lateral de Sant Joan de les Abadesses. (Fot. Mas.)

teixits que 'ls serviren de model. Els temes d'aquests capitells, pertanyents al grupu que estudiem, per altra part no poden tenir major caràcter oriental: els lleons colocats simètricament al voltant de l'ara del foch, tal com

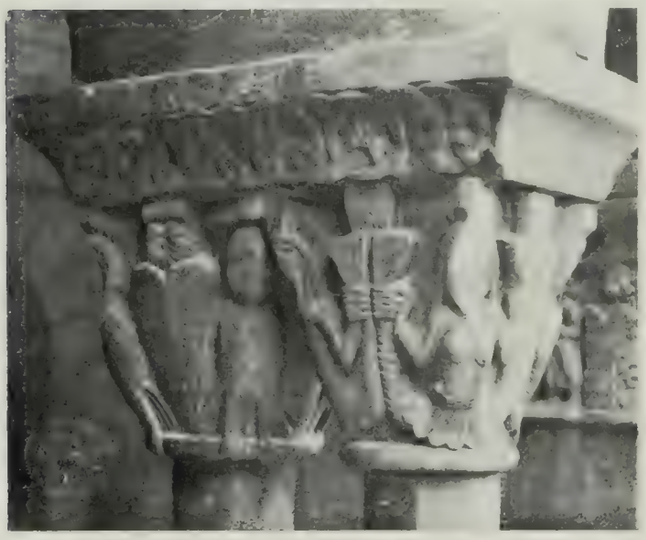

Fig. 1048. — Capitells del claustre d'Elna. (Fot. Mas.)

Fig. 1049. — Portal del claustre de la Catedral de Tarragona. (Fot. Mas.)

en alguns teixits perses y moreschs (fig. 1046): els monstres alats ab testa barbada (fig. 1047), tal com els que ornaven els palaus persepolitans y les ciutats reyals assiries.

Les transformacions dels temes al passar del teixit a l'esculptura arquitectònica, són les naturals. Hi ha, apart el cambi de tècnica, el de la forma geomètrica: en aquells, les formes de la fauna omplen espays, ja circulars, ja quadrilaterals curvilinis, determinats pel contacte de quatre circumferencies iguals; mentre que en els capitells han d'omplir trapecis ab la basa major a la part alta. Aqueixa forma determina cambis de proporció y de posició relativa, que és lo que diferencia el temes esculptòrichs dels que ornamenten els teixits aràbichs.

Fig. 1050. — Capitell dels banys de Girona. (Fot. de la Missió del Institut.)

Fig. 1051. — Capitell del claustre de Sant Quirse de Culera. (Fot. Mas.)

COMPOSICIONS DE CAPITELLS DERIVATS DE LES DESCRIPCIONS DELS BESTIARIS

Apart la copia de la decoració dels manuscrits, dels teixits y dels evoris orientals, foren element de composició esculptòrica les llegendes d'una rudimentaria historia natural, aplegades en els bestiaris, que traduits en les diverses llengües circulaven per tot Europa; barreja de tradicions populars y faules antigues, d'exemples y de consells

morals, de rudimentaries observacions de la ciencia popular y de lectures de les faules y histories naturals romanes, adaptades a la religió cristiana. En aqueixos capitells el llibre no sugereix un ornament, sinó un tema de rudimentaria ensenyança de la natura real o de l'imaginada, que omplia els llibres populars de l'Edat mitja.

Fig. 1052.—Capitell del portal de Santa Eugenia de Berga. (Fot. Mas.)

Un primer subgrupu és format per quatre animals en els quatre cantons de la massa del capitell, sense altre recurs de composició decorativa; l'idea del esculptor és sols la reproducció d'elements de la natura ab un fi d'ensenyança, anàlogament a lo que practica ab elements històrichs de les biblies y evangelis.

Fig. 1053.—Capitell de Valldoreix. (Fot. Mas.)

Els temes més usats són les aus que poblen els boscos, principalment les de presa, com els falcons caçadors (vegis Sant Pere de Galligans, figura 302; Sant Cugat del Vallès, fig. 343; Ripoll, fig. 447; Llussà, fig. 460; Sant Pau del Camp, fig. 529), o els mussols y òlibes, habitants de campanars y cementiris (fig. 1045); segueixen després els cans, guardadors de cases y castells (Ripoll, fig. 446), o els lleons, tan plens de llegendes y ensenyances

(Ripoll, fig. 446), y 'l simi (Ripoll, fig. 454), imatge del pecador, que per son pecat estrafà al diable.

Després de la fauna real els esculptors recorrien a la fantàstica, y les

Fig. 1054. — Capitells de Sant Benet de Bages. (Fot. Mas.)

Fig. 1055. — Capitell de Sant Benet de Bages. (Fot. Mas.)

Fig. 1056. — Capitell de Perelada. (Fot. Falguera.)

sirenes són l'element més abundós. L'Edat mitjana en conegué de tres menes: una, meitat peix; altra, meitat ocell, y altra, meitat cavall, les tres a la part superior ab la bellesa d'un còs de fembra, y com elles enganyadores; les que per medi de cants o músiques armonioses de trompeta y d'arpa adormien y mataven els dèbils homes. Els bestiaris afegien que «sirena es podia dir a la dòna de bona conversa que enganyava als homes». Aqueixa moral era retreta plàsticament en els claustres monacals. A Elna, en un parell de capitells hi ha la sirena del mar y la sirena

Fig. 1057. — Capitell de Llussà. (Fot. Serra y Vilaró.)

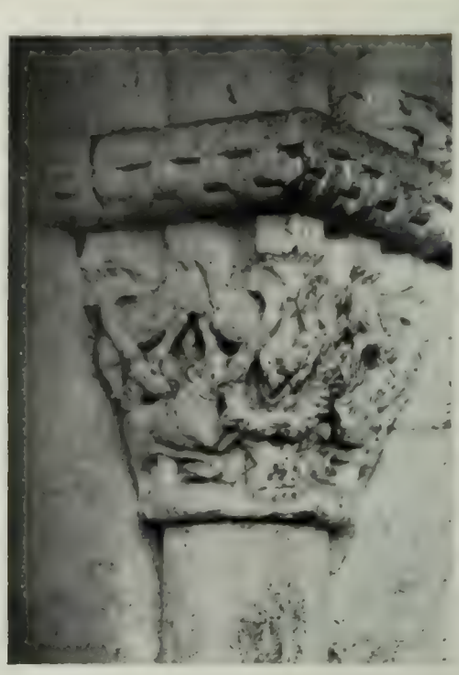

Fig. 1058. — Capitell de Sant Benet de Bages. (Fot. Utrillo.)

del ayre (fig. 1048); a Ripoll, al costat d'un capitell ab nàufrechs que bracegen ab les onades, hi ha el de les sirenes marítimes (fig. 449), y en altre, la de les sirenes del ayre; les primeres es repeteixen a Llussà (fig. 1040), y les segones a Sant Pere de Roda y en un capitell toscament treballat de Perelada (fig. 403).

Fig. 1059. — Capitells de la Catedral de Lleyda. (Fot. Mas.)

Un segon subgrupu el formen els capitells en que un tema zoomòrfich està centrat en les quatre cares del capitell. Tal són el capitell de les àligues, dels Banys de Girona (fig. 1050); dels falcons, de Sant Benet de Bages (fig. 1054); el de les sirenes, de Galligans (fig. 300), y 'l dels homes, a Ripoll y Sant Cugat (fig. 338).

Un darrer subgrupu el forma una composició a cada cara no simètrica que s'enllaça en els angles; com els dels lleons, de Sant Martí Sarroca; el del típich tema oriental tant usat pels artistes lombarts del lleó devorant l'anyell, de Cuixà (fig. 467); esfinxs, de Sant Cugat; els de la lluyta de feres, de Sant Benet de Bages, etc.

Fig. 1060. — Capitell del Museu de Girona. (Fot. Mas.)

Després de la fauna fantàstica ve la representació ornamental del home y 'ls sers sobrenaturals, que l'imatgería representa a faysó d'home, l'àngel y 'l diable.

La figura humana serveix per compondre capitells d'aqueixa forma ab més o menys rudimentaria acció, a Sant Cugat del Vallès, a Ripoll (fig. 450), a Llussà; la dels àngels es troba a Ripoll (figs. 450 y 453) y a Sant Quirse de Culera lluytant ab les serpents, imatge del infern (fig. 1051), la dels diables al claustre del Estany (fig. 390), y en un conservat del destruit de Valldoreix (fig. 1053).

Els esculptors dels claustres de Sant Cugat y de Girona, sobrepassen de vegades l'esforç de reproducció pera arribar als grans efectes decoratius. Vegis els capitells de Girona (figs. 1031 y 1032), y 'ls de Sant Cugat (figs. 339 y 341). A Sant Pere de Roda hi ha un capitell maravellosament esculpit, en que caps de lleó en els angles devoren unes potes de felí (fig. 1056). Els capitells de la Catedral de Lleyda assoleixen nous y originals resultats, introduint temes zoomòrfichs abans desconeguts, com els camells (fig. 218), els elefants y 'ls moltons (fig. 1059).

FORMES NATURALISTES CARACTERÍSTIQUES DEL SEGLE XIII

A mida que 'l temps avança, els esculptors obliden les antigues formes decoratives, tendint a un cert naturalisme. Tots els elements de la fauna s'animen y 'ls capitells es compliquen, com si s'iniciés un retorn al paissatgisme alexandrí; les fulles dels capitells es tornen com una sumaria reproducció

de les plantes d'un camp, y 'ls ocells pasturen en ells ab certa vida (figura 1057); les escenes de lluyta en que prenen part nombroses besties y adquireixen desconegudes energies (fig. 1058). A Llussà y a la porta de Sant

Fig. 1061. — Capitell de Sant Pere de Roda, al Port de la Selva. (Fot. Mas.)

Benet de Bages hi ha exemple d'aqueixes formes complexes, que 's reproduïxen devegades en les obres rurals.

A Tarragona y als claustres influïts per l'art gòtich, l'accentuació de la copia del natural és encara major.

Fig. 1062. — Capitells del absis de Sant Pere de Besalú. (Fot. Mas.)

IX

CAPITELLS HISTORIATS

En els claustres y en les portes hi tenen cabuda en lloch principal els capitells historiats, intercalats ab els altres formats d'elements vegetals y d'animals simbòlichs.

Hem descrit les fonts de la major part dels que 's troben en els claustres: els llibres sants, especialment el *Gènesi* en els més antichs, substituit més tart pels *Evangelis*. No era molt extens després d'aquestos el quadre ideològich a que acudien els nostres esculptors: les escenes de caça y de lluyta representades en els teixits y evoris moreschs; la tradició oral, els bestiaris y llibres de faules sovint

aplegats en uns mateixos manuscrits; les representacions dels mesos; en els darrers temps del romànich, en l'aubada del art gòtich, les costums rurals y les de la vida monàstica o ciutadana, arribant alguna vegada a la caricatura. Tal és la classificació que adoptarem al descriure aqueix grupu interessant de capitells característichs del art romànich.

Fig. 1063. - Capitell del portal del claustre de Tarragona. (Fot. Mas.)

CAPITELLS AB ESCENES DELS LLIBRES SAGRATS

L'origen del capitell historiat ab temes més o menys elementals procedents dels llibres sagrats, és bisantí; al Museu Nacional de Ràvena, per exemple, provinent del campanar de Santa Ágata, es conserva un capitell ab la representació de la Verge sentada, tenint el diví infant als braços; al nàrtex de Kahrié-Djami, de Constantinopla, hi ha dos capitells en que'ls rínxols d'acant alternen ab bustos angèlichs. El furor iconoclasta de bisantins y musulmans ha destruit sens dubte un gran nombre d'aquests capitells orientals (1). Mes el desenrotllo dels temes històrichs en la composició dels capitells, és una de les característiques del art romànich, y al Occident d'Europa, en el segle XII, és aont aqueixa forma original arriba a la plenitut.

Els temes religiosos ocupen tota la massa del capitell, y fins sa decoració és diferent dels altres: una mena de dosser en forma de petxina flanquejada de torres poligonals, que fa preveure les formes primitives del art gòtic, els de la porta de Chartres, per exemple, caracterisen els capitells de Sant Cugat (fig. 311 y següents), y 'l del portal del claustre de Tarragona (fig. 1063).

Entre 'ls llibres sants que sugereixen els temes, la preferencia la tingué el *Gènesi;* y, per excepció, qualque escena del *Llibre dels Jutges* referent a la vida de Samsó, y després els *Sants Evangelis.*

(1) BREHIER: article citat, p. 39 a 41.

En els claustres més tardans, com el de Tarragona, hi apareixen els temes de les vides de sants, tretes de la *Llegenda Daurada*, traduida més o menys a totes les llengües de l'Europa d'Occident.

Els temes del *Antich y Nou Testament* s'extenen pels capitells de les portes, completant el significat místich del tema central del timpà, y en general són els mateixos que 'ls usats als claustres. El pecat d'Adam y Eva y 'l de Caín acompanyen, per exemple, el relleu de la Verge corredentora dels homes; el pecat d'Adam y les Verges al sepulcre de Crist, al del Déu Creador, del portal de Sampedor; en les portes del segle XIII, sense apartarse de les mateixes fonts, els temes són en major nombre. Així, a la porta de la Sèu de Roda, en un costat hi ha dos temes de la vida de l'infancia de Jesús, desde la Concepció y l'Anunciació fins a la fugida a Egipte, mentres al altre es representen els episodis de la vida d'un sant bisbe martre; a la de Valencia, les escenes del *Gènesi* y del *Éxode* donen elements pera els capitells dels dos brancals.

Fig. 1064. — Capitell del arch triomfal de Santa María de Porqueres. (Fot. Mas.)

Al interior dels temples, el gran volum del capitell permet alguna vegada major desenrotllo als temes històrichs; així es veu en els capitells del absis de Besalú, ornats ab les escenes de la vida dels Sants Reys d'Orient. Un sol capitell basta pera contenir les escenes crudels de la degollació dels ignocents y la fugida d'Egipte, en dues faixes sobreposades, mentres en altre els Reys cavallers, com uns magnats del segle XII, fan son llarch viatge al voltant de la massa grandiosa del capitell (fig. 1062). El tema dels Sants Reys, tan estimat en l'època, és també el que serveix pel capitell central de la porta del claustre de Tarragona (fig. 1063).

En altres, que sostenen l'arch triomfal, com en els de l'església de Santa Maria de Bòquiries, les escenes sagrades omplen l'àbach, sostingut per gegants de barba riçada y llarguíssims bigotis corvats, sota d'ell, entre les tulles d'aire moresch que 'l decoren: en un hi ha Déu entre 'ls àngels en la serentat del cel y 'l pecat dels primers pares (fig. 1064); en l'altre, Jesucrist entre 'ls apòstols.

Fig. 1065. — Capitells del claustre de la Sèu de Girona. (Fot. Mas.)

CAPITELLS HISTORIATS DERIVATS DELS TEIXITS Y EVORIS MORESCHS

Hi ha alguns temes en els capitells que estudiem, que tenen llur origen en les representacions dels teixits y dels evoris moreschs: tals són el de la lluyta del home ab la fera y les escenes de caça, que tan freqüentment empleaven els escultors romànichs.

Citem entre ells el capitell de la Sèu de Girona, en que 's representa un home colocat al centre de dos monstres simètrichs, que escanya valerosament, capitell inspirat en el tema persa de Ghilgamech, l'Hèrcul del antich Orient o el Samsó bíblich, escanyant els lleons, representat en les estofes, especialment en la trobada en el sepulcre de Sant Bernat Calvó, guardada al Museu de Vich, y que 's repeteix en variades formes en els

claustres de la Sèu de Girona (fig. 1065), Galligans (fig. 1066), Ripoll (figura 1067) y Sant Cugat del Vallès.

Una altra variant no simètrica del tema del home dominant la força brutal representada per una fera, és també comú a les teles orientals y als nostres capitells romànichs de Sant Cugat (fig. 1069) y de Sant Joan de les Abadesses (fig. 1070). Les escenes de caça, imitació dels evoris, hi són representades per la lluyta del sagitari y la fera (fig. 282); del peó armat, clavant sa llança al lleó (figura 342), y pel cavaller que s'exercita a la caça noble del falcó (fig. 423), els tres temes característichs de les caixetes de marfil moresques.

Fig. 1066. — Capitell de Sant Pere de Galligans. (Fot. Mas.)

Fig. 1067. — Capitells del claustre de Ripoll. (Fot. Puig y Cadafalch.)

TEMES DE LA TRADICIÓ ORAL Y DE LES FAULES

La tradició oral ha donat peu també a formes interessants de capitells; així, la lluyta entre 'l cavaller y 'l dragó ha renovat el vell tema de la lluyta herculiana (figs. 282 y 1071), caracterisant algunes vegades per senyals heràldichs els escuts de guerra del lluytador; tal es veu en els capitells de Sant Cugat (figs. 324 y 325). Citem després els temes derivats de les faules, abundants en els àbachs del claustre de Tarragona. La representació més coneguda és l'anomenada

Fig. 1068. Capitells del claustre de Sant Cugat del Vallès. (Fot. Mas.) Fig. 1069.

la *Processó de les rates:* les rates porten a enterrar un gat ab alegría extraordinaria; el gat, que feya el mort, salta: aquesta vull, aquesta no, desfà la processó (fig. 1072). L'engany de les rates pel gat que fa'l mort és el tema d'una de les faules noves de Remici — faula 8 — (1). La representació de Tarragona n'és una variant d'aspecte eclesiàstich inventada en els monastirs o colegiates migevals.

El teme d'un engany anàlech, fet per la guineu, que 's troba representat en un altre àbach (fig. 1073), és tret dels bestiaris que descriuen així les costums de la guineu: «és la natura de la guineu... quant té fam s'embruta, s'en va a un camp, s'ageu, treu la llenga y s'està quieta, y quan els corbs y les cucales la veuen creyent que és morta se li posen damunt

(1) Llibre del sabi y claríssim fabulador Isop, historiat y notat per R. Miquel y Planes. Barcelona, 1908, p. 208.

per picarla y aquella, no oblidades les seves malicies, obra la boca y se les menja». Els autors dels bestiaris veyen en les guineus l'imatge del diable ab sos ardits pera tentar els homes (1).

Les faules propiament d'Isop han donat el tema sols a un capitell català, el descobert a Sant Joan de les Abadesses, ab la representació de la faula de la guineu y la cigonya (fig. 1074).

CAPITELLS AB REPRESENTACIONS DE LA VIDA REAL

Moltes vegades l'element representatiu és sols una cosa accidental en la composició; en un capitell corinti, compost o decorat ab les formes derivades d'iris, s'hi ha introduit una escena: el pastor, que ab bastó terminat ab bola, fa anar al cercat el remat de bèns:

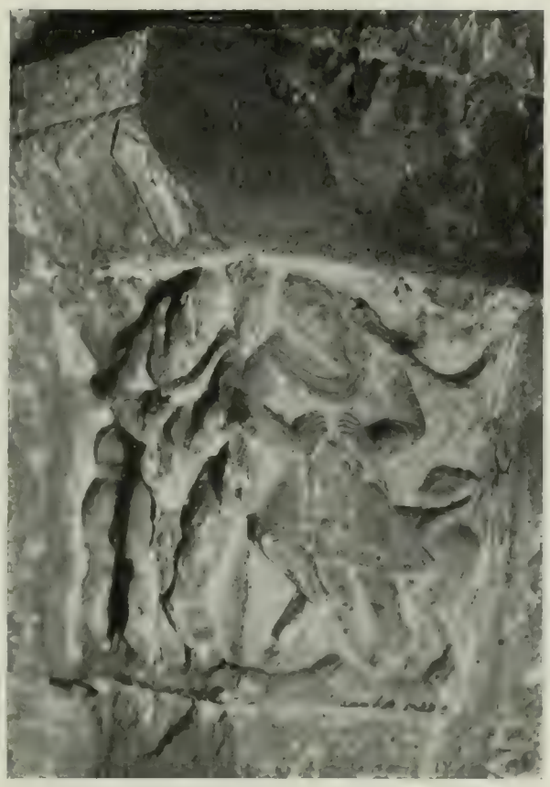

Fig. 1070. — Capitell del absis de Sant Agustí a Sant Joan de les Abadesses. (Fot. Masdeu.)

Fig. 1071. —Capitell en el museu de Girona. (Fot. Monsalvatje.)

els remats que pasturen (figures 326 y 327); els pastors ab els xais a coll (fig. 329); dos lluytadors agafats intenten tirarse a terra (figs. 283 y 330); la caça a cavall ab els goços saltant sobre les cabres monteses, que recorda per sa posa els temes de lluyta d'animals d'Orient (fig. 282);

(1) M. S. Garver, K. Mc. Kenzie: *Ll. Bestiario Toscano.* — Società Filologica Romanza. Studi Romanzi, VIII, p. 61, n.º 40, p. 72, n.º 81.

pastors abatent els braus o emmenantse els xais (fig. 329); els veremadors ab llurs portadores (vol. II, fig. 424); el boter posant cèrcol a les botes (vol. II, fig. 425); escenes de gent de guerra, de caça: escenes vives de la construcció d'obres (vol. II, fig. 25 y 70); les dances que 's veyen a

Fig. 1072. — Processó de les ratcs en el claustre de Tarragona. (Fot. Mas.)

les places; la vida monàstica (fig. 323), y tants d'altres que 's troben en els claustres de Sant Cugat, de Girona y de Sant Benet de Bages.

La visió directa del natural pera sorpendre la riquesa de sos temes variats, no fou coneguda desde l'origen; és escassa com hem vist en els claus-

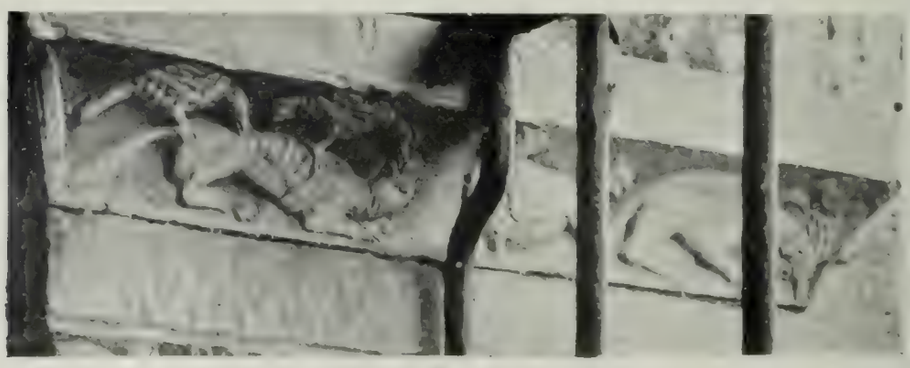

Fig. 1073. — Abach ab la representació de costums de la guineu. (Fot. Mas.)

tres de Girona, la Sèu, Sant Pere de Galligans y Elna, y augmenta de modo extraordinari en la part més moderna de Sant Cugat y del Estany. Ab tot no es pot suposar l'artista fent sempre la composició de sos capitells ab el recort personal de l'escena; hi havia, com avuy, la copia de segona mà, la visió de la natura pel dibuix o pel model d'altre, y per això

les escenes es repeteixen y es transporten d'una terra a l'altra ab extraordinaria uniformitat.

Hi havia també el vehicol literari. Hem notat com en els capitells del Estany algunes escenes de vida domèstica y de caça són les habituals de la representació dels mesos, tema tret probablement dels calendaris litúrgichs (figs. 383 y 387). Al Estany mateix hi ha una escena de vida amorosa: la dança, el prometatge, la *toilette*, que és possible respongui a una obra literaria, cançó o faula (figs. 379, 381 y 382).

La major part d'aqueixos capitells naturalistes representen escenes que no difereixen en res de la vida actual, y no cal explicar son origen; algun és excepcional, com el de les dances acrobàtiques, en que les dançaires ballen cap per avall, les mans en terra y les cames en l'ayre, que 's troba a Sant Pere de Galligans (fig. 301) y a Sant Cugat del Vallès, reproduint una escena viva, que per la freqüencia ab que 's repeteix devia ésser popular en l'època (1).

Fig. 1074. — Capitell d'un absis de Sant Agustí de Sant Joan de les Abadesses. Faula de la guineu y la cigonya. (Fot. Mas.)

Fig. 1075. — Capitell en el Museu lapidari de Vich. (Fot. Mas.)

(1) ENLART: *Manuel d'Archéologie française. Le Costume*. Vol. III, ps. 177 y 178. —

La representació dels vicis és sovint feta per homes y dònes cavalcant sobre besties que'ls simbolisen. Aqueixes imatges plàstiques de les debilitats humanes eren comunes en el llenguatge de predicadors y teòlechs. Sant Bonaventura explica com el diable imprimeix en les ànimes de poca fé l'imatge del lleó que és el pecat del orgull, o la del dragó que és el de l'envidia. El capitell de Vich (fig. 1075) representava una imatge dels vicis (1).

VIOLLET-LE-DUC: *Dictionnaire raisonné du mobilier*, Paris, 1874, vol. II, p. 150 y següents.

(1) ARTHUR MARTIN: *Chasse de Tauris d'Evreux* en les *Mélanges. Cahier*, volum II, Paris, 1851.

Capitell en el Museu lapidari de Vich. (Fot. Mas.)

Fig. 1076. — Fris del portal de la colegiata de Manresa. (Fot. Parera.)

X

LA FORMA ARQUITECTÓNICA DELS PORTALS EN EL SEGLE XII

Els elements arquitectònichs del segon grupu romànich, són tots una derivació sumptuosa dels anàlechs del primer, feta constantment pels mateixos mètodes: la substitució del pilà per la columna, y la transformació de l'obra de pedra de carreus reduits, per un aparell ben treballat o per peces monolítiques, algunes vegades oblidant l'estructura de la forma

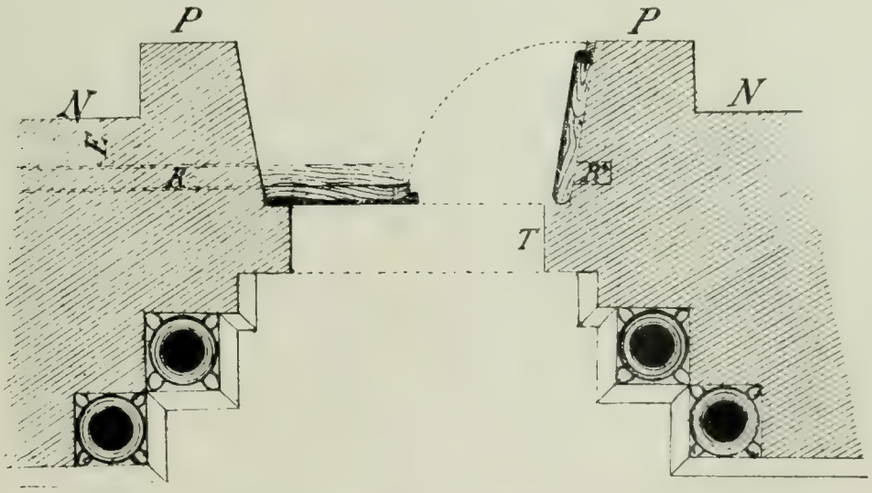

Fig. 1077. — Portal de l'esglesia de Custoges. Escala 1 : 50. (Noell.)

primitiva. El mateix fenòmen de derivació es verifica en els portals dels temples, element en que's concentra la major riquesa decorativa.

Fig. 1078.—Belipuig. Portal de la Trinitat. (Fot. Gaza.)

ESTUDI GENERAL
LA GRUIXARIA DEL MUR

Hi ha després en els portals un altra causa condicional de la composició, que és la gruixa extraordinaria dels murs dels portals mateixos. Un cert límit de gruix, té una explicació racional en lo usual en els murs romànichs; sobre tot en els murs de les fatxades laterals que reben l'empenta de les voltes y 'l pes dels cloquers que és sovint extraordinari, però hi ha en les portes un excés que té altra explicació. En Brutails va notar, al estudiar les portes rosselloneses, que sovint el mur, en el lloch de la porta, és més groixut que en lo restant; l'esqueixada ve a formar una veritable contraporta més ampla que l'arcada exterior. «S'ha emès l'opinió — diu — de que la construcció d'aquestes contraportes tenia per objecte l'evitar que 'ls batents, un cop oberts, fessin nosa per la circulació. L'explicació és difícilment admisible. En efecte: el remey hauria sigut pitjor que 'l mal; és més senzill rebatre els batents contra la paret, y en tot cas fan menys nosa que aquells dos enormes espatllers. La rahó d'ésser d'aquestes contraportes és, si no m'erro, la següent: els batents es mantenien tancats per una barra travessera, cavalcant en el mur (fig. 1077); calia donchs preveure el cas en que la porta sofriria un assalt y hauria de resistir cops violents; era donchs necessari deixar darrera de la barra un cert gruix d'obra, y com que l'enquadrament exterior de l'obertura ocupava gairebé tota la fondaria del mur, varen recorre a uns espatllers interiors. No deixa d'ésser interessant el posar de costat

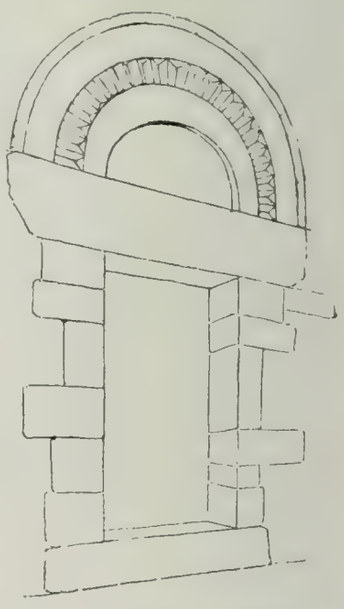

Fig. 1079.—Portal de Vilajuiga.

Fig. 1080. — Portal de Sant Pere de Tarrassa. (Puig y Cadafalch.)

Fig. 1081. — Portal d'Artíes en la Vall d'Aràn. (Fot. Juli Soler.)

aquest procediment, ab els usats als portals de les ciutats y viles» (1).

La porta romànica constitueix així, poch a poch, un element ab propia individualitat arquitectònica, independent del conjunt del edifici; y s'arriba sovint a exagerar sa gruixaria més enllà de lo que exigeixen y expliquen les necessitats materials: a augmentar el gruix de les portes, ab finalitat purament artística. El problema de composició que 's proposa l'arquitecte romànich, consisteix en resoldre una porta en un mur de gran gruixaria, senyalant aquesta conscientment com a element de monumentalitat.

Fig. 1082. — Portal de Lligorda, prop de Besalú. (Puig y Cadafalch.)

(1) J. A. Brutails: *L'Art religiós en el Rosselló*, citada, p. 97.

Hem descrit, al tractar del primer romànich (1), dos tipus de porta, tipus quasi romans: un ab l'arcada semicircular y altre ab la llinda, a la que un arch descarrega el pes del mur, deixant entre ells un timpa de forma semicircular. Després, tímidament, se inicia una arcada precedint la porta, tema que més tart arribarà al màxim del desenrotllo, originant les portes sumptuoses de múltiples arcades o arquivoltes en degradació del segle XIII.

Anem a tractar aquí d'aqueix element geomètrich, prescindint dels temes de l'esculptura y de sa execució, y tenint en compte solament la composició de l'arquitec-

Fig. 1083. — Portal de Molló. (Fot. Ilustració Catalana.)

Fig. 1084. — Portal de l'esglesia de Cabanelles. (Fot. Ilustració Catalana.)

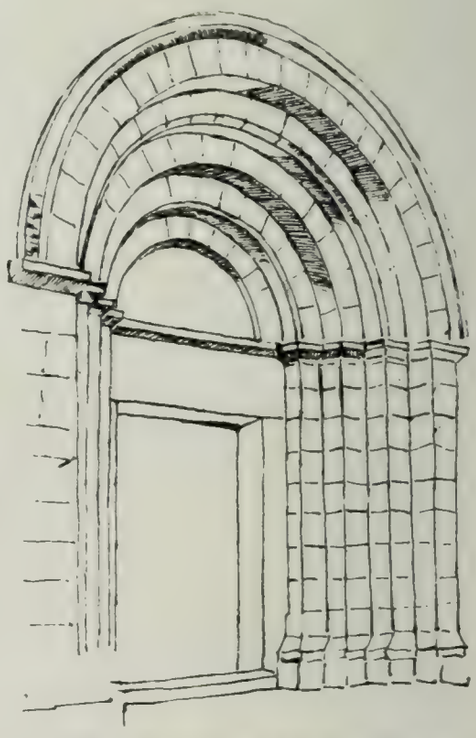

Fig. 1085. — Portal de Serrallonga. (Brutails.)

(1) Vol. II, p. 535.

tura de la porta. En aqueixos termes del estudi, les nombroses portes catalanes conegudes se redueixen totes a uns quants tipus compostos sistemàticament: són les portes de les esglesies primitives, precedides d'un nombre d'arcuacions, en les que gradualment van substituintse els pilans per columnes y motllurantse les arcades fins a convertirles en les formes torals característiques, com una perllongació de la columna, seguint la forma circular.

Cal en primer lloch citar els tipus de porta del segon período, en que

Fig. 1086.— Girona. Portal de l'esglesia d'Adri. (Fot. Monsalvatje.)

Fig. 1087.— Portal de l'esglesia d'Abrera. (Fot. Mas.)

l'artista s'ha limitat a reproduir o decorar l'estructura de les del primer, y que són les formes inicials y primaries. Tenim els dos tipus: el més senzill, format per un sol arch de secció rectangular que s'assenta sobre brancals de la mateixa secció, y 'l tipus ab llinda y arch de descàrrega.

Al primer tipus pertanyen la de Bellpuig, la de Sant Miquel de Cuixà al Rosselló y la de Bohí.

La de Bellpuig (fig. 1078) és senzillíssima, y sols per l'aparell se diferencia de ses rústegues antecessores.

La porta de la casa abacial de Sant Miquel de Cuixà (fig. 1175), és un

exemple de la decoració escultòrica d'aquelxa forma elemental primitiva. La corona un cornisament, ab un fris de dents de serra; l'escultura omplia les arcades y carcanyols. Segons en Massó y Torrents, els brancals eren els que fins ara han format els montants d'un barri, a l'entrada del monastir de Sant Miquel (fig. 1176). És la porta primitiva, ornada ab les sumptuositats escultòriques del segle XII (1).

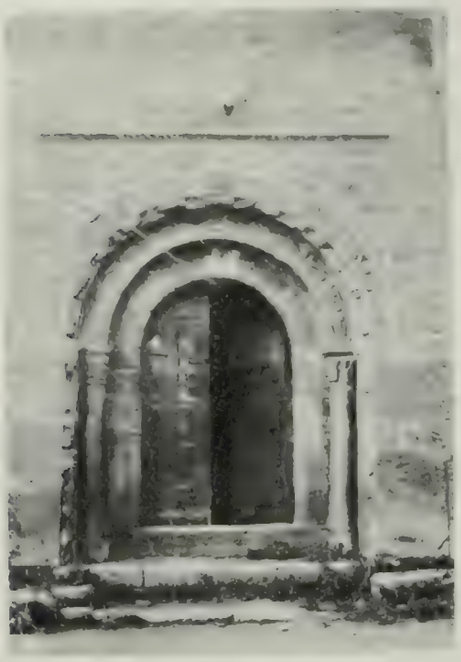

Fig. 1088. — Portal de l'esglesia d'All. (Fot. Rogent.)

La de Bohí, en cambi, és decorada per la pintura que la enquadra com luxosa tapicería, o com les obres riques de mosaich que ornaven les esglesies d'Orient (2).

Són nombrosos els exemplars de portes rectangulars o ab llinda, reforçada aquesta ab arch de descàrrega. El tipus més senzill és la de Vilajuiga (fig. 1079), al Empordà, igual també a ses predecessores del segle XI.

Fig. 1089. — Portal de l'esglesia d'Odelló. (Fot. Rogent.)

Citem després les de Sant Genís les Fonts y Sant Andreu de Sureda (figs. 630 y 466 del volum II), en que la llinda és l'element principal més visible, el més omplert de decoració; quasi sembla com si oblidantse la forma romànica del arch s'acudís a una disposició més propera de la clàssica. En les dos la llinda és una forma antiga reempleada.

La porta de l'esglesia del castell de Besalú (fig. 1170) és, en cambi,

(1) J. A. Brutails: obra darrerament citada, p. 141.

(2) *Les Pintures murals catalanes*, publicació del Institut d'Estudis Catalans, quadern III.

Fig. 1090.— Portal de l'esglesia de Talamanca. (Fot. Vintró.)

Fig. 1091. Portal de l'esglesia de Brollà. (Brutails.)

Fig. 1092.— Portal de l'esglesia de Serrabona. (Fot. Conservació de Monuments històrichs de França.)

Fig. 1093.— Portal del claustre de Santa María de Besalú. (Fot. Vintró.)

Fig. 1094.— Portal de l'esglesia de Sant Pere de Galligans. (Fot. del Centre Excursionista.)

Fig. 1095.— Portal de l'esglesia de Sant Pere de Cercada. (Fot. Monsalvatje.)

Fig. 1096.—Tarragona. Portal de l'esglesia de Santa Tecla. (Fot. Puig y Cadafalch.)

enterament llisa en sa llinda y arcades y la decoració es concentra en son timpà, omplert pel tema de Jesucrist rodejat del símbol dels evangelistes. Són la solució decorativa d'una mateixa estructura, accentuant diversos elements: en unes és la llinda la que's decora ab preferencia; en altres, l'arch de descàrrega, y en altres, el timpanell semicircular.

PORTALS PRECEDITS DE MÚLTIPLES ARCADES

Hem estudiat fins ara solament la forma primitiva de les portes; mes pera resoldre'l gruix del mur els arquitectes romànichs les fan precedir d'una o varies arcades: tal com en les de Sant Pere de Terrassa y la d'Arties, en la Vall d'Aràn, y pertanyents al primer grupu; y les de Serinyà, de Santa

Fig. 1097. — Portal del Hospital de Besalú. (Fot. Mas.)

María de Segaró y de Lligorda, prop de Besalú, les de Sant Feliu d'Amunt y Serrallonga, en el Rosselló, pertanyents al segon grupu.

A la de Sant Pere da Terrassa (fig. 1080) les arcades són de secció rectangular. En l'esglesia d'Artíes (fig. 1084), al Aràn, aont es conserven abdates més modernes les formes arcaiques, s'hi introdueix un bocell en els peus drets, quedant rectangulars les arcades. En Brutails indica com d'una disposició anàloga al Rosselló, les portes de Lló, Montferrer, Calmeilles y Oms (1).

(1) Obra citada darrerament, p. 163.

Fig. 1098.— Portal de l'esglesia de Llanàs. (Fot. Vintró.)

Fig. 1099. Portal de l'esglesia de Vilafranca de Conflent. (Fot. Vintró.)

Entre les del segon grupu, la de Lligorda (fig. 1082), es la de forma més simple, en que precedeix a la porta una sola arquivolta. A la de Serinyà (fig. 120), a la de Molló (fig. 1083), a la de Cabanelles (fig. 1084) y a la de Santa María de Sagaró (fig. 111) precedeixen a la porta propiament dita, tres arquivoltes sens cap ornamentació. La de Serrallonga té una disposició anàloga ab quatre arcades (fig. 1085).

La porta de Marcèvol (fig. 62) està construida del mateix modo, peró ab materials més richs: les arquivoltes y 'ls montants són de marbre blanch: el timpanell y la llinda, de granet rosa. L'arcada exterior està enquadrada per dents de serra, y 'ls brancals de la porta tenen son parament interior estriat (1). A Sant Feliu d'Amunt (fig. 1167) la llinda va sostinguda per uns permòdols coberts d'una lleugera esculptura en forma d'estrelles. El timpanell és ornamentat: dos àngels sostenen una efigie. En el basament s'hi veuen senyals d'una pedra sortinf tallada, potser en forma de monstres, com en la de Sant Pau del Camp de Barcelona.

(1) J. A. Brutails: obra darrerament citada, p. 158.

Fig. 1100.— Portal de l'esglesia de Baget. (Fot. Monsalvatje.)

Fig. 1101. Portal de l'esglesia de Guils. (Fot. Sagrera.)

En Brutails cita com d'anàloga disposició la de Camelàs y de Castellnou (1). Un exemple curiós és la portada de l'esglesia de Molló (fig. 1083), de llinda aparellada.

FORMES DERIVADES PER LA SUBSTITUCIÓ DEL PILÀ PER LA COLUMNA EN ELS PORTALS PRECEDITS D'UNA SOLA ARCADA

De les formes que acabem de descriure es deriven totes les portes romàniques de Catalunya; una primera jornada en aqueixa evolució ideal és la substitució del pilà per la columna.

Estudiem aqueixa transformació en les portes més senzilles precedides d'una sola arcada. La transformació es verifica en portes sense llinda y en portes ab llinda. Exemple en el primer grupu, en forma més senzilla, és el portal d'Adri (fig. 1086), de Beuda, prop de Besalú (fig. 54). Exemple del segon, la d'Abrera (fig. 1087), prop de Martorell, la d'Espinelvas, en el bisbat de Vich, la del Voló (fig. 1184), en el Vallespir, de gran interès iconogràfich y de la que parlarem més tart.

Poch a poch la secció rectangular del arch va motllurantse. En el cantó

(1) Obra citada, p. 159.

Fig. 1102. Portal de Santa Eugenia de Berga. (Fot. Mas.)

Fig. 1103. Portal de l'esglesia de Sant Joan les Fonts. (Fot. Mas.)

de les arcades apareix un diminut bordó (porta d'All, a la Cerdanya, fig. 1088), que va augmentant successivament (porta d'Odelló, fig. 1089), fins a omplir tota la secció de les claus, y acabant per ésser un element independent, com una perllongació en circumferencia de la columna, solució postiça, ornamental purament, sense lligam ab l'estructura que s'adossa al recó format per les arcades contigües, com en les portes de Talamanca (fig. 1090) y Brolla (fig. 1091).

La major part de les portes d'una sola arcada són d'aqueix darrer tipus, y aqueixa forma barroca caracterisa les obres de la segona meytat del segle XII. Les portes de Granollers del Vallès, de la Mare de Deu del Camí a la Garriga, de Llerona, del claustre de Sant Benet de Bages, la lateral de Sant Joan de les Abadesses, la de Pedret (fig. 428, vol. I), la de Gualter, la de Corrency (fig. de la p. 156), la de Serrabona (fig. 1092), etc., són d'aqueixa forma. Després sembla com si es perdés l'idea de la relació entre la mot-llura de les arcades y les columnes y 'ls pilans que les aguanten, y 'l motlluratge d'aquelles es complica, oblidantse sovint la forma rectangular de les claus; les motllures tendeixen a fondre, per dirho així, unes arcades ab altres, triturant llurs ratlles severes; estem als preludis del motlluratge

Fig. 1104. — Portal de l'esglesia de Navata, a l'Empordà. (Fot. Mas.)

gòtich: són ja les formes que caracterisen al segle XIII. La porta que donava al claustre, a Santa María de Besalú (fig. 1093), n'és un exemple.

PORTALS AB MÚLTIPLES ARCADES

Totes les solucions descrites s'apliquen a les portes ab múltiples arcades, ab una uniformitat de composició extraordinaria. Les variants consisteixen en barrejarles entre sí: ja 'ls pilans són substituits enterament per columnes; ja ho són alternativament; ja les arcades són totes substituides per formes torals; ja aquesta substitució és alternativa. Y aqueixes solucions s'apliquen indistintament a les portes dels dos grupus.

En algunes, ben poques, com en la bellísisma porta de Porqueres (figura 467, del vol. I), d'archs lleugerament tancats, les arcades es mantenen de secció rectangular sense motlluratge, llises y sostingudes totes sobre columnes, y això és tot el secret d'aqueixa porta excepcional en el nostre país, que presenta una grandiositat extraordinaria. En la de Sant Pere de

Fig. 1105. — Portal de l'esglesia de Costoges. (Fot. Janson.)

Galligans (fig. 1094), a Girona, les arcades, rectangulars també, es perllonguen alternativament fins al sol en forma de pilans, essent les altres sostingudes per columnes. Les arcades són decorades per formes geomètriques senzilles (1).

En algun altre exemple escàs, conservantse llur forma rectangular, les arquivoltes són lleugerament mofllurades, com a Sant Pere de Cercada (figura 1095) y a Folgaroles. Aqueixa decoració va gradualment augmentant,

(1) És possible que aqueixa porta hagi quedat sense terminar. Les dues primeres arcades són llises; les altres dues són decorades per medi de formes geomètriques, compostes de curves que semblen derivades de la primitiva orfebrería. La més exterior comença en sos rasaments per un entrellaçat y acaba per un tema floral.

prenent finalment la forma d'un tor seguint l'evolució explicada, acabant per ésser una forma postiça que 's posa, un cop acabada l'obra constructiva, com un ornament.

Unes vegades la forma toral y les columnes substitueixen completament les arcades, com a les de Guils (fig. 1101), Santa Tecla de Tarragona (fig. 1096) y Alaó en el grupu de portes ab arcada: la del hospital de Besalú (fig. 1097), interessant pel seu plànol, y la destruida de Sant Joan de les Abadesses entre les del grupu de portes rectangulars o ab llinda. Altres vegades la substitució és

Fig. 1106. — Portal de l'esglesia de Sant Benet de Bages. (Fot. Utrillo.)

Fig. 1107. — Portal de l'esglesia de Sant Martí Sarroca.

sols alternativa, y aquest és el cas més freqüent.

Citem com exemples entre les portes semicirculars les de Sant Benet de Bages, Sant Martí Sarroca (Penadés), Santa Eugenia de Berga (Plana de Vich), Montserrat, Coll (Vall de Bohí), Viu de Llebata (Flamisell), y entre les portes ab llinda les de Baget, Llanàs, Lledó, Sant Pol de les Abadesses, Aspira d'Agli (Rosselló), Bosost, Mig Aràn y Escunyau, a la Vall d'Aràn.

En un gran nombre de portes les motllures de les arcades agafen formes independents de les columnes; es suprimeixen els tors, y la secció del rasament no té cap relació ab la secció en els brancals. Aqueixa transformació segueix una serie continua desde la porta de Santa Tecla de Tarra-

gona fins a les de Llanàs, Baget, Guils y Cornellà de Conflent, y desde la de Costoges fins a les portes del segle XIII.

La disposició de les portes presenta analogies y fins igualtats, formant com families naturals per comarques y dependencies senyorials o monacals, que fan suposar són obres d'una mateixa colla d'escultors. L'exemple més típich d'aquesta igualtat és el de les portes de Baget (fig. 1100), Llanàs (figura 1098) y Vilafranca de Conflent (fig. 1099).

En les tres, l'arquivolta sobre les columnes exteriors no és un tor, sinó una motllura còncava, com una mena de guardapols, decorada de botons florals. En elles la segona columna sosté una motllura toral decorada en hèlix.

Fig. 1108. — Portal de l'esglesia d'Espira d'Agli. (Brutails.)

Fig. 1109. — Sant Vicens de Besalú. Portal lateral. (Fot. Mas.)

Segueix a aquest tipus la de Guils (figura 1101), de tres columnes, y la de Lló, a la Cerdanya, y la de Granyena, de dugues. Cal referir a aquest grupu, pel seu aspecte de conjunt, dues altres portes que's diferencien en alguns de-

Fig. 1110. — Portal principal de l'esglesia de Sant Vicens de Besalú. (Fot. Mas.)

Fig. 1111. — Portal de l'esglesia de Lladó. (Fot. Mas.)

talls: la de Sant Joan les Fonts (fig. 1103), més senzilla, ab la motllura toral decorada de temes de flors entrellaçades; la de Santa Eugenia de Berga (fig. 1102), ricament decorada, la de Navata (fig. 1104) al Empordà y la de Coustouges (fig. 1105), que recorda per sa decoració plana dels timpans, per sos capitells y canyes espiralades, l'arquitectura romànica italiana. En ella tors y arquivoltes són ornamentats, sobre tot els externs, que ho són profusament.

Les de Sant Benet de Bages (fig. 1106) y Sant Martí Sarroca (fig. 1107), semicirculars, semblen obra de la mateixa mà.

Senyalem després d'aquestes, un altre tipus de composició ben definida: les arquivoltes són diferents, més o menys complicades, dominanthi elements comuns; però la característica que 'ls hi dóna un aire de familia, és l'esbeltès de les canyes de les columnes, fetes de material dur y resistent, que permet obtenir peces cilíndriques extremadament primes. Sa situació és en dos llochs: en el Roselló y en el comtat de Besalú. En el primer país hi ha la d'Espira d'Agli (fig. 1108), de timpà llis, y la de Cornellà de Conflent, de timpanell esculpturat, ab la Verge en un nimbe rodejada

Fig. 1112. — Portal de l'esglesia de Cistella. (Fot. Mas.)

de dos àngels (fig. 1180). En la capital del comtat de Besalú, hi ha les dues portes de Sant Vicens (figs. 1109 y 1110): una en la fatxada principal ab les arquivoltes rectangulars motllurades, l'altra en la lateral ab el tor exterior en hèlix y ab dos monstres en el rasament de l'arquivolta interior. Exemple anàlech, però més rich, és el de les portades de les esglesies de Lladó (fig. 1111) y de Cistella (fig. 1112).

Les de Durro (fig. 1113) y Coll (fig. 1116), en la Vall de Bohí, y les d'Alòs (fig. 1115), Isabarre (fig. 1117) y Sant Joan d'Isil (fig. 1114) són també obra de colles que operen en cada una de les valls.

Notem finalment les arquivoltes acanalades dels portals de Sant Joan

de Perpinyà (fig. 1118) y d'Agullana al Empordà (fig. 1119), decoració rara a Catalunya y importació potser provençal.

Fig. 1113. — Portal de l'esglesia de Durro. (Fot. Missió del I. d'E. C.)

Fig. 1114. — Portal de l'esglesia de Sant Joan d'Isil. (Fot. Soler.)

Fig. 1115. — Portal de l'esglesia d'Alòs. (Fot. Brocà.)

Fig. 1116. — Potal de l'esglesia de Coll. (Fot. Missió del I. d'E. C.)

Fig. 1117. — Portal de l'esglesia d'Isabarre. (Fot. Mas.)

Fig. 1118. — Portal de l'esglesia de Sant Joan de Perpinyà. (Fot. Brutails.)

(1) *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XI au XVI siècle,* volume VIII, mot *serrurerie,* p. 293.

Les portes de fusta

Les portes de fusta que tancaven els nostres portals del segle XII, eren ben diferentes en sa construcció de les actuals compostes d'una armadura y plafons saviament juntats. Aquelles estaven formades per posts juxtaposades que unia fortament un sistema de ferros que les cobria y a la vegada decorava esplèndidament. Viollet-le-Duc ha descrit aquesta mena de fusteria y l'estructura de la seva ferramenta pera que deguem insistir (1). Ella componia al mateix temps el sistema de golfos pera penjar les portes y els

Fig. 1119. — Portal de l'esglesia d'Agullana. (Fot. Mas.)

Fig. 1120. — Porta ferrada a Massanet de Cabrenys. (Fot. Mas.)

Fig. 1121. — Porta ferrada a Terrades. (Fot. Mas.)

forrellats pera tancarles, a la vegada que cobria la fusta d'una veritable armadura fèrrea.

M. Brutails ha provat que 'ls manyans dels segles XVII y XVIII sabien copiar y reparar els ferros romànichs (1). Així, les de Prats de Molló foren restaurades en 1648, y les de Cosprons són datades de 1784. La reproducció del conjunt era exacta y algun tant simplificada, pera fer més fàcil el treball de forja; sos ferros són plans y llisos, mentres els antichs són fondament estriats, lo que avalora notablement el treball del forjador.

Una part dels ferros de les portes serveixen pera penjarles; una altra part no tenen altre objecte que 'l juntar fortament les posts que les formen. Els primers es composen d'una barra central acanalada, d'aont els dos extrems se corben en volutes fixades per claus y per augmentar l'efecte

(1) *Bulletin archéologique,* 1893, p. 351.

Fig. 1122. — Porta ferrada de Palalda, al Rosselló. (Fot. Labouche.)

artístich, mentres altres espirals s'apliquen al mig de la barra principal, convertida en element decoratiu d'extraordinari efecte. Aqueixa és la part més visible dels ferros de les portes y l'única aparent quan són tancades; mes aqueix element després es troba contornejant la porta y termina en un botó foradat que serveix pera penjarles. Entre ells altres ferros forjats de modo anàlech omplen l'espay que queda, y la porta apareix forrada exteriorment de múltiples espirals clavatejades que sostenen sòlidament l'obra de fustería.

La composició presenta dintre 'l conjunt algunes variants: en unes, les volutes arrenquen de la barra central simètricament, en un mateix sentit, com branques que 's desprenguessin d'un tronch, com en la porta de Sant

Fig. 1123. — Porta ferrada. (Museu del «Cau ferrat» de Sitges.) (Fot. Mas.)

Feliu d'Amunt, al Rosselló (fig. 1167); en algunes, les volutes es desenrotllen les unes oposades a les altres, com en les portes de Marcèvol, Massanet de Cabrenys (fig. 1120), Terrades (fig. 1121); en altres, en el centre de les barres es forma com una creu ab quatre volutes, imposant aquest tema clarament un altre eix de simetría a la composició, com en les portes de Llanas (fig. 1098), d'All a la Cerdanya (fig. 1088), de Palalda (fig. 1122) y Bellpuig (fig. 1078), al Roselló. La del priorat de Marcèvol es distingeix per una variant: són unes peces en forma de ∽ que separen les dobles files de volutes, com a Serralonga. En l'exemplar interessant guardat al Museu de cerrallería «El Cau ferrat» de Sitges, les volutes centrals són independenment forjades (fig. 1123). M. Brutails y altres arqueòlechs han senyalat altres portes fer-

tades a Camèlas, a Castelnou, a Coustouges, a Odeillo, a Molló (fig. 1083), a Prunet, a Vilar, a Vinca, a Vilar-de-Regnes y a Villalonga dels Monts (1). Els ferros d'aquets tipus complicat devien ésser carissims. Cap a la fi del segle XII els manyans trobaren més econòmich forjar les barres y volutes en ferro pla, com a Cornellà y Vilafranca del Conflent (fig. 1099). L'efecte produit és molt inferior al primer, ab barres acanalades.

Les portes del segle XII han estat representades en els capitells dels nostres claustres. En el claustre de Girona s'hi veu d'aqueixa faysó les portes del Infern, que cauen davant Jesucrist (vol. II, fig. 459); al d'Elna, les portes de Roma (fig. 356) en l'escena del *Quo Vadis*. Aqueix tema, repetit més tart en el mateix claustre (fig. 357), és un exemple clar de l'evolució d'aqueix element artístich. En el primer és clara la distinció entre 'ls ferros que servien pera penjar les portes formant dues volutes, y els purament decoratius; en el segon els ferros tenen les volutes simètricament colocades, tant horitzontal com verticalment, tal com els exemples que hem descrit.

(1) HENRY-RENÉ D'ALLEMAGNE: *Les Pentures de Portes au Moyen Age*, en el *Congrès archéologique de France, LXXIII session, tenue à Carcassonne et Perpignan en* 1896. París, 1907. P. 518 y següents.

Barana de ferro forjat, seguint la tradició, de la trona d'Olius (Fot. Mas.)

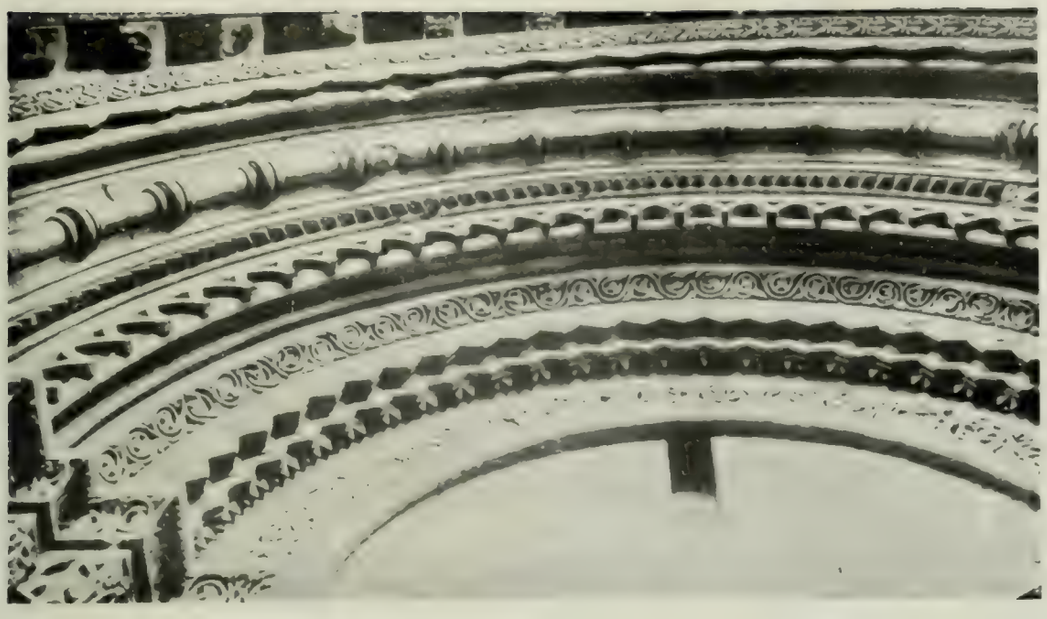

Fig. 1124. Portal dels Fillols de la Sèu de Lleyda. (Fot. Mas.)

XI

ELS PORTALS EN EL SEGLE XIII

El segle XIII tingué entre nosaltres el privilegi de les grans obres, principalment en la Catalunya d'Occident, aont la reconquesta oferí riqueses y l'ocasió de reconstruir les grans catedrals. Ell caracterisa també l'element culminant dels nostres edificis religiosos: els portals. Al estudiarlos es destaquen clarament tres grans grupus.

Un primer, que anomenarem de la Catalunya occidental, fastuós, riquissim, exuberant en la composició arquitectònica, tan esplèndit com sovint confós per l'aglomeració d'ornaments y de motllures: en ell es pot dir que hi convergia el saber fer dels esculptors tolosans que fugien de l'inva-

sió septentrional y la minuciositat dels escultors mudéjars: un segon, que classificarem ab un nom: l'escola cisterciencia y de les ordres mendicants: ab buscada austeritat, ab una simplicitat que fa retrogradar la composició als temps antichs del art romànich, en que en una forma plana, treta de les velles llaceries, era el tema fonamental. Entretant, a la Catalunya vella començava l'invasió del art gòtich en la decoració, y les portes de sos edificis formen un tercer grupu apart, que aquí cal també estudiar.

Fig. 1125. — Portal del claustre de la Sèu d'Urgell. (Fot. Mas.)

Fig. 1126. — Detall del portal del claustre de la Sèu d'Urgell. (Sans Barrera.) Escala 1 : 50.

GRUPUS DE LA CATALUNYA OCCIDENTAL

El primer grupu de la Catalunya occidental es troba en una serie d'edificis construits en les terres darrerament guanyades als musulmans: a la Catedral de Lleyda, començada en 1208 y acabada en 1278, seguint la de l'esglesia d'Agramunt, ornada ab una estatua de la Verge, després de ja acabada, donació dels mestres teixidors en 1283, segons l'inscripció de la mateixa porta, y la de Valencia, adossada a una Catedral començada en 1268, segons la làpida commemorativa de la primera pedra.

Se caracterisen en general aquestes portes pel major nombre d'arquivoltes aguantades sobre columnes que precedeixen al portal d'entrada. La porta de l'Anunciata de la Sèu de Lleyda en té dues; la dels Fillols, de la mateixa Catedral, tres; la lateral d'Agramunt, quatre; la de Valencia y la de Cubells, sis; la principal d'Agramunt, vuyt, y la de Xixena, catorze.

Exagerant aqueixa idea, els pilans se motlluren, simulant columnes per medi de grossos bordons en el cantó de la pilastra. Té això un precedent

en una de les portes de la Catedral de la Sèu d'Urgell (figs. 1125 y 1126), y s'aplica a la major part de les portes de la nova tendencia, a les secundaries que tenen sols dues arcades, com la de l'Anunciata de la Catedral

Fig. 1127. Portal de Salas (Osca). (Fot. Mas.)

Fig. 1128. Portal de Peralta d'Alcolea. (Osca). (Fot. Mas)

de Lleyda (fig. 1137): a les més senzilles de les parroquies rurals, com les de Vilagrassa (fig. 1145), Gandesa (fig. 1143) y Pla de Cabra (fig. 1147): s'imita en la de Salardú (fig. 1148), parroquia de la Iluryana vall pirinenca d'Aràn; així com regeix en la més rica de Cubells (fig. 1141) y en les sumptuosissimes d'Agramunt (figura 1135) y Lleyda (fig. 1130), en que cap fastuositat hi és estalviada.

Té la regla algunes excepcions escasses. La porta de Valencia (fig. 1133), tan semblant al tipus català, té en comptes d'un bordó un pla ple d'ornaments; la de l'esglesia de la Mare de Deu de Bell-lloch a Santa Coloma de Queralt (fig. 1150), presenta un triple bordó adaptat perfectament a la forma rectangular; la lateral d'Agramunt (fig. 1138), la de Verdú (figu-

Fig. 1129. Notre Dame du Champ à Pamiers.

ra 1144) y la de la Catedral de Roda (fig. 1151), tan relacionada ab la de Lleyda, es conserva el cantó rectangular de la pilastra ab tota la seva rigidesa. Un exemple simplicissim és la porta de l'esglesia de Vinaixa (fig. 1152), influida potser de les pràctiques artístiques del proper monastir cistercench de Poblet.

Fig. 1130. — Porta dels Fillols de Lleyda. (Fot. Mas.)

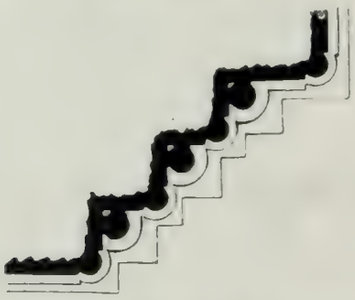

Fig. 1131. — Detall de la porta dels Fillols de Lleyda. Escala 1 : 50.

Les arcades d'aqueixes portes són totes diferentes; les portes més antigues tenen la seva composició fundada en la repetició de temes iguals o quasi iguals; en les de que parlem sembla com si l'arquitectura cerqués distreure per la varietat de la decoració les arcades numeroses, excessives. Les puntes de diamant, els zigzachs, les arcuacions, són elements que 'ls artistes judiquen com indispensables y s'usen en la major part de les portes. Es tendeix a prescindir del plan regular tradicional, deslligant completament les arcades dels brancals. Es veu això clarissimament en la porta de la Catedral de Roda.

L'estil traspassa les fronteres catalanes.

L'ermita de Salas (figura 1127) y la de Peralta de Alcolea (fig. 1128), a Osca, prop de la frontera catalana, y la de la Colegiata de Tamarit, són exemples al Aragó; la porta de Notre Dame du Champ, a Pamiers (fig. 1129), n'és un altra a les terres de Foix.

Pera establir un mètode de descripció, començarem per les formes més complicades, seguint després per les més senzilles; descrivint aquí llur arquitectura, deixant per altre article l'estudi dels elements iconogràfichs.

PORTAL DELS FILLOLS DE LA CATEDRAL DE LLEYDA

La porta de la Catedral de Lleyda (figs. 1130 y 1131) presenta una socolada contornejada per la motllura de les bases de les columnes, foses en un sol element ab les dels montants rectangulars. S'inicia en les canyes d'aquestos la tendencia a motllurarse, simulant la canya cilíndrica d'aquelles. Els capitells de columnes y pilans es fonen en ampla faixa decorativa, aont l'escultor hi desenrotlla els luxosos temes de llaços florits, entre 'ls que campen animals reals o fantàstichs: el grif, la sirena, el lleó, l'ànech o el cigne de coll allargat; els temes procedents de les teles y dels evoris moreschs hi són clarament visibles. De tant en tant un infant ix triomfant d'entre la complicada trenyina de cintes y fullatge. En un dels pilans un cavaller embesteix ab la llança a una fera, mena de lleó, qual cua s'enllaça indefinida ab el fullatge. Les arcades, decorades d'elements geomètrichs y vegetals, guarden encara alguna relació ab les columnes y montants que les sostenen (fig. 1124). Un guardapols terminat en sengles caps limita la sumptuosa decoració pel costat de fòra. El conjunt del còs sortint de la porta el termina una riquíssima cornisa (1). Una porta anàloga hi ha simètricament colocada al costat Nort de la Catedral (fig. 1132).

Fig. 1132. - Portal del costat Nord de la Catedral de Lleyda. (Fot. Mas.)

(1) Vegis unes interessants reproduccions fotogràfiques den MANEL HERRERA Y SANS: *en L'antiga Sèu de Lleyda. La porta dels fillols*, extret del *Butlletí del Centre Excursionista de Lleyda.*

Fig. 1133. Portal de la Catedral de Valencia. (Fot. Parera.)

Fig. 1134. Detall del portal de la Catedral de Valencia. Escala 1 : 50.

EL PORTAL DE LA CATEDRAL DE VALENCIA

El gran portal de la Catedral de Valencia, conegut per portal de Lleyda, té doble nombre de columnes que la que hem descrit, aguantant sengles arcades. La semblança entre 'ls dos indica, si no una mateixa colla de constructors, un mateix moment històrich; l'única diferencia estructural és que 'ls montants que alternen ab les columnes són motllurats en cavet y decorats ab una ornamentació floral,

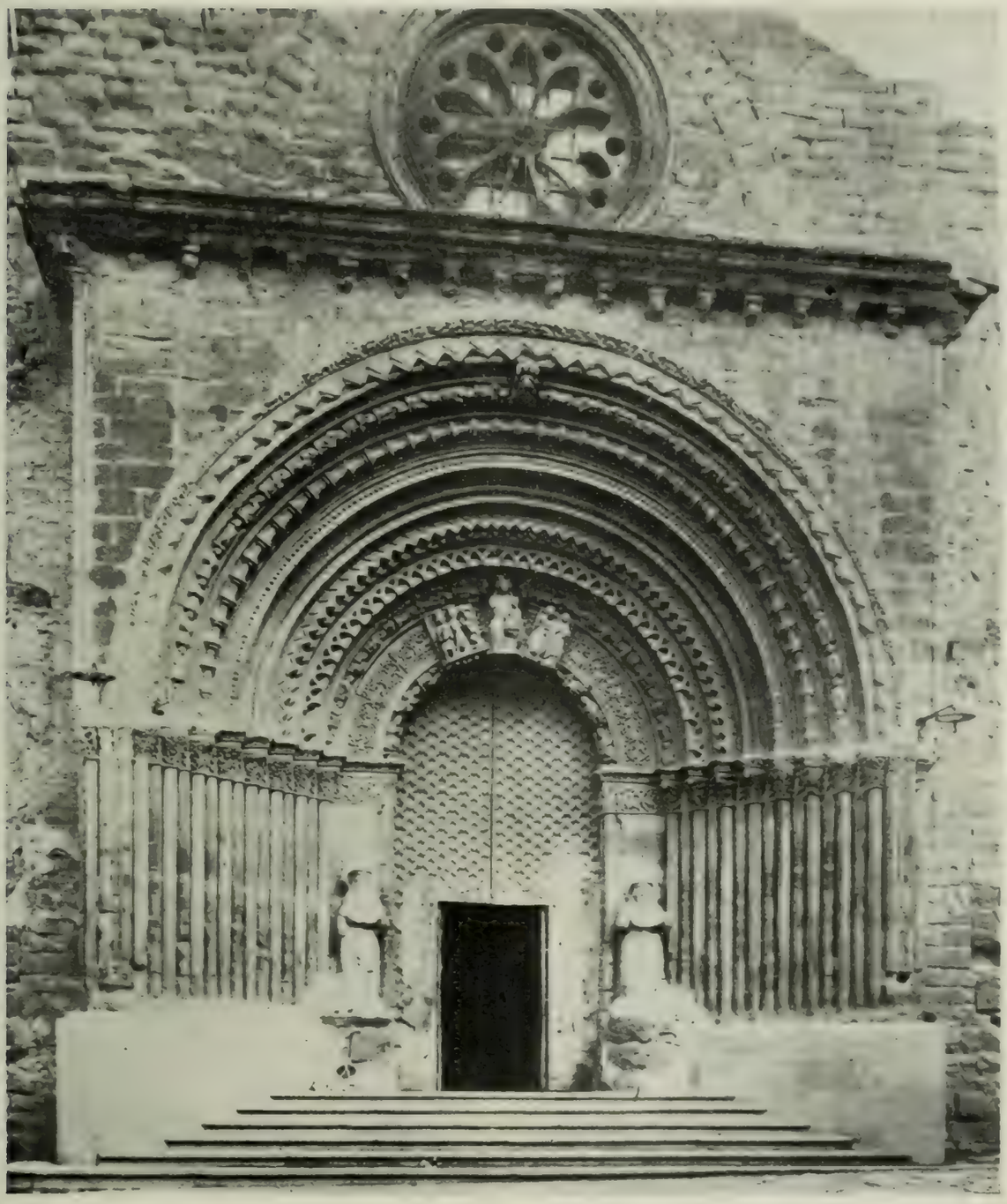

Fig. 1135. — Portal major d'Agramunt. (Fot. Mas.)

conservant ainsi les columnes llur individualitat desde la base al capitell; les arquivoltes, també més clarament senyalades, tenen la decoració característica del grupu. Una cornisa sostinguda per mènsules en forma de cap de dòna termina el còs de la porta. En ella és abundant l'iconografía que més tart descriurem (figs. 1133 y 1134).

PORTAL MAJOR D'AGRAMUNT

En el portal d'Agramunt els pilans estàn motllurats en forma que quasi igualen a les columnes, confonentse uns y altres en les bases y en les canyes, conservant fins a cert punt l'individualitat en els capitells (figs. 1135 y 1136).

Les arcades decoratives repeteixen els temes de les portes de Lleyda y de Valencia, l'estudi iconogràfich dels quals deixem pera un altre capítol.

Una cornisa sumptuosa corona també aquest portal.

PORTES LATERALS D'AGRAMUNT Y LLEYDA

Aqueixes tres grans obres dongueren la pauta de les ratlles generals de les portes laterals de les esglesies. La porta de l'Anunciata de la Catedral de Lleyda (1) és caracterisada pel predomini de les columnes sobre les baguetes que motlluren els montants; en cambi, les arcades tenen un motlluratge absolutament deslligat del element sustentant. Les arcades són en formes torals sense ornament geomètrich, a excepció de les dues darreres, decorades ab gran sumptuositat (fig. 1137). En els carcanyols s'hi obren dos ninxos construits ab elements morescos, aprofitats de les antigues construccions destruides. Terminen les arcades en un guardapols decorat, y sobre de la clau hi ha un monograma del Crist, en el qual, a més de la P y la S y de la A y la ω acostumades, hi ha una G y

Fig. 1136. — Detall del portal major d'Agramunt. Escala 1 : 25.

(1) MANUEL HERRERA Y GÉS: *L'antiga Sèu de Lleyda. La porta de l'Anunciata*, extret del *Butlleti del Centre Excursionista de Lleyda.*

una L, anagrama de Guillelm de Rocas (fig. 1139), el donador potser de la monumental obra, que commemora una inscripció sepulcral gravada en un dels montants (fig. 1140). L'inscripció diu així:

Fig. 1137. — Porta de l'Anunciata de la Catedral de Lleyda. (Fot. Mas.)

Fig. 1138. — Porta lateral d'Agramunt. (Fot. Mas.)

Fig. 1139. — Anagrama de la porta de l'Anunciata de la Catedral de Lleyda. (Herrera.)

Fig. 1140. — Làpida de Guillem de Rocas a la porta de l'Anunciata de la Catedral de Lleyda. (Herrera.)

ANNO : DOMINI : Mº | CCº : XVº : XI : KAL : MADII |
OBIIT : GUILELMUS : DE | ROCAS : CUIUS : AIE
SIT : REQUIES : |

Fig. 1141. — Portal del castell de Cubells. (Fot. Mas.)

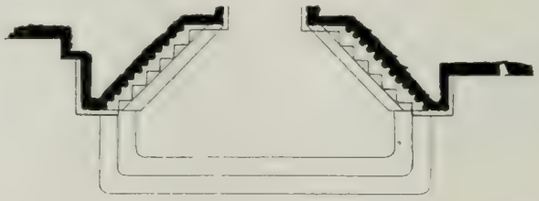

Fig. 1142. — Detall del portal del castell de Cubells.
Escala 1 : 100.

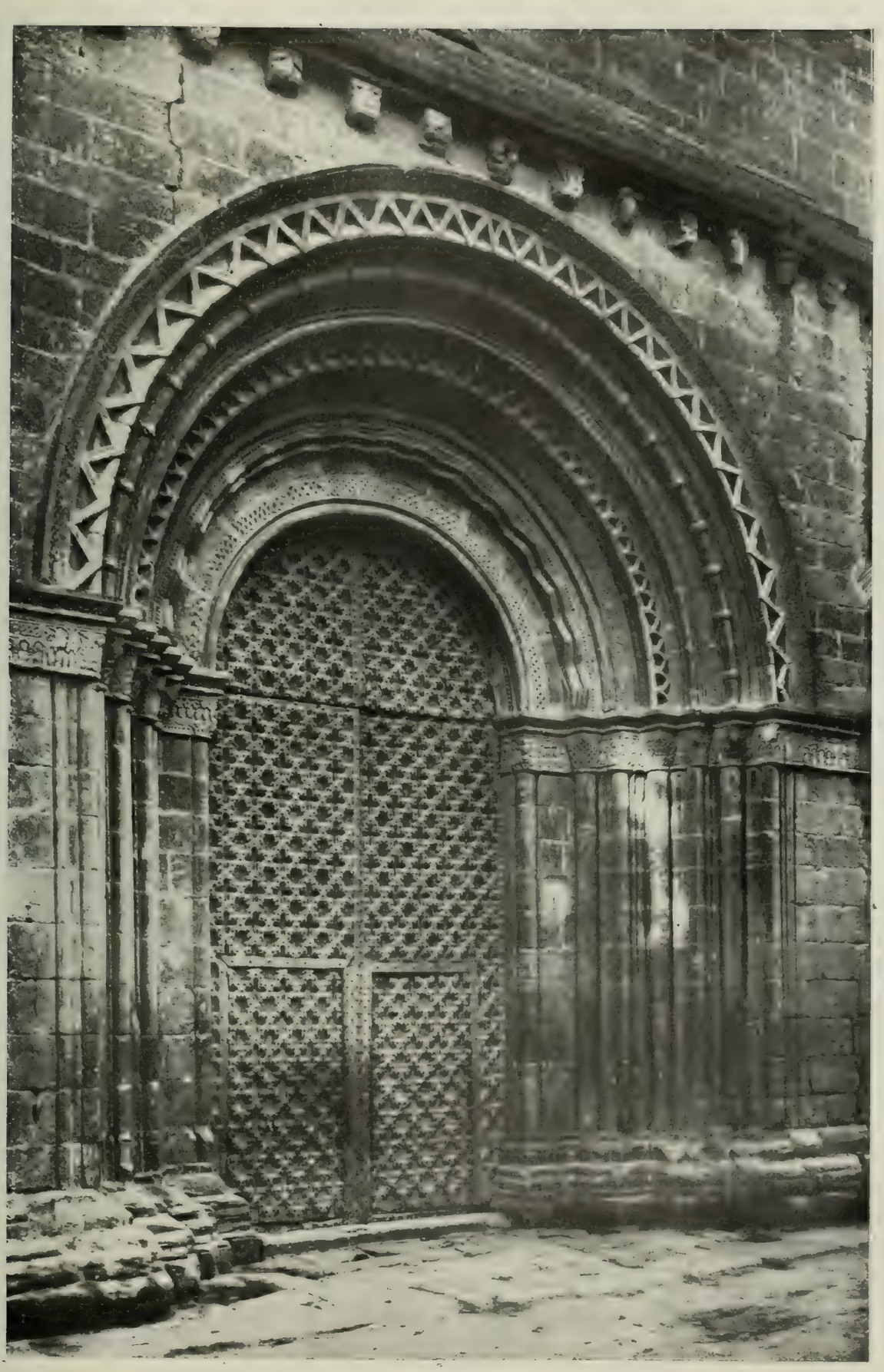

Fig. 1143. — Portal de l'esglesia de Gandesa. (Fot. Ripoll.)

Una sumptuosa cornisa sostinguda per mènsoles termina el cós de la porta.

La porta lateral de l'esglesia d'Agramunt té cinch montants rectangulars sense cap motlluratge, alternats ab columnes, y l'ornamentació floral està limitada als capitells de les columnes que's destaquen perfectament. Les arcades tenen solament decoració geomètrica. Una llinda dóna lloch a un timpà, en el que hi ha posades unes imatges (fig. 1138).

En cap més esglesia l'esculptura arriba a la perfecció dels mestres que executaren la de les catedrals de Lleyda y Valencia y de l'esglesia d'Agramunt; mes a son voltant s'organisaren colles d'esculptors rurals que construiren diverses portes en tota l'encontrada ab composició arquitectònica anàloga, mes ab esculptura més pobra, arribant devegades a la barbarie. És el fenòmen de sempre: als creadors de les belles formes els segueixen el llarch estol d'imitadors que acaba ab el que transforma l'obra artística en forma popular, ingenua y quasi selvàtica.

Fig. 1144. — Portal de l'esglesia de Verdú. (Fot. Mas.)

Fig. 1145. — Portal de l'esglesia de Vilagrassa. (Fot. Gallissà.)

Fig. 1146. — Detall de l'esglesia de Vilagrassa. Escala 1 : 50.

PORTES IMITACIÓ RURAL DE LES ANTERIORS

El més important de tots és el portal de Cubells (figures 1141 y 1142), que presenta, com el d'Agramunt, els pilans fondament motllurats simulant columnes. El caracterisa l'arcada interior decorada de llacería moresca, senyal de l'intervenció d'un esculptor mudèjar; la seva esculptura és una degeneració rural, imitació dels grans mestres que construiren les de Lleyda, Valencia y Agramunt.

A aqueixos tipus cal referir la porta de Gandesa (fig. 1143) ab esculptura més simple, més rural, y les més senzilles de Vilagrassa (figs. 1145 y 1146) y Verdú (fig. 1144).

La de Pla de Cabra (fig. 1147) és també una forma rural del mateix tipus, mes ab decoració diferent en les arxivoltes que alternen ab les llises senzillament motllurades; es destaca entre elles un guardapols exterior y

Fig. 1147. — Portal de l'esglesia de Pla de Cabra. (Fot. Font y Sagué.)

Fig. 1148. — Portal de l'esglesia de Salardú a Vall d'Aràn. (Fot. Missió del I. d'E. C.)

l'arcada formada d'àngels lloant a Deu, que està representat en braços de María, adorat pels Sants Reys en el centre de la part baixa del timpanell, que ha quedat llis en sa part superior.

A un tipus anàlech pertany també la de Salardú (fig. 1148), a la vall d'Aràn.

La de Santa María de Bell-lloch, a Santa Coloma de Queralt (fig. 1150), presenta els pilans rectangulars perllongats en arcades llises motllurades senzillament, alternant ab columnes profusament decorades que sostenen formes torals decorades de trenats (figura 1149). És interessant y li dóna caràcter la darrera arquivolta, plena de temes trets

dels teixits y brodats moresços. Recoberts de brodats són també els capitells que no tenen temes historiats. El timpanell s'aguanta, com en altres portes de l'època, sobre 'ls brancals de la porta sense l'intermedi de la llinda.

Una darrera evolució, seguint la complicació del motlluratge, és el portal de l'antiga Sèu de Roda, al Ribagorça (fig. 1151).

Fig. 1149. — Pilans a Santa Coloma de Queralt. (Fot. Mas.)

Fig. 1150. — Porta de l'ermita de Bell-lloch. (Fot. Mas.)

ELS PORTALS INFLUÏTS PER L'AUSTERITAT DEL CISTER

El Cister porta també sa influencia en els portals; en ells la decoració de les arquivoltes hi és reduida a pur motlluratge, y l'ornamentació dels capitells se suprimeix o es redueix a una llacería plana; un exemple claríssim és l'adjunta porta de Poblet (fig. 1153). Altre exemple interessant és el portal del monastir de Xixena (fig. 1154), sense altre ornament que la pomposa sumptuositat de ses múltiples arcades sostingudes sobre grans formes torals. La distinció entre 'l pilà y la columna que alternen en les altres portes en ella s'ha perdut en absolut, convertintse en elements idèntichs. Resta sols com a

recort del primitiu origen de la forma la desaparició del capitell, que no corona més que 'ls montants alternats.

L'austeritat del Cister tenia ses imitacions en les parroquies rurals, com en són exemple els portals de les esglesies d'Alcover (fig. 1155) y Vinaixa (fig. 1152).

Fig. 1151. — Porta de la Sèu de Roda. (Fot. Missió del I. d'E. C.)

Fig. 1152. — Porta de l'esglesia de Vinaixa. (Fot. Mas.)

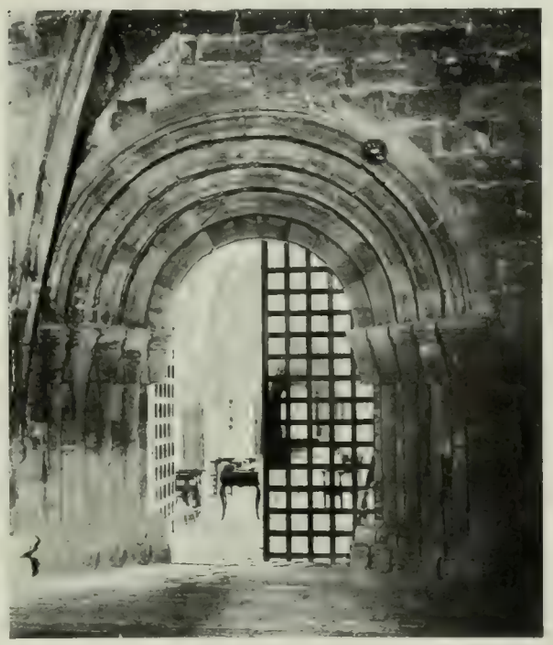

Fig. 1153. - Porta del claustre de Poblet. (Fot. Mas.)

PORTALS DE LA CATALUNYA ORIENTAL

Al Orient de Catalunya les portes no agafaven may la sumptuositat de les d'Occident, ni en la forma de sa composició ni en la riquesa y sumptuositat de la seva esculptura. En sa composició s'hi observen tres cambis; les arquivoltes no corresponen sovint a la forma de composició en gradació rectangular dels peus drets, sinó a un motlluratge, influencia de l'arquitectura ogival; l'ornamentació

Fig. 1154. Porta del monastir de Xixena. (Fot. Mas.)

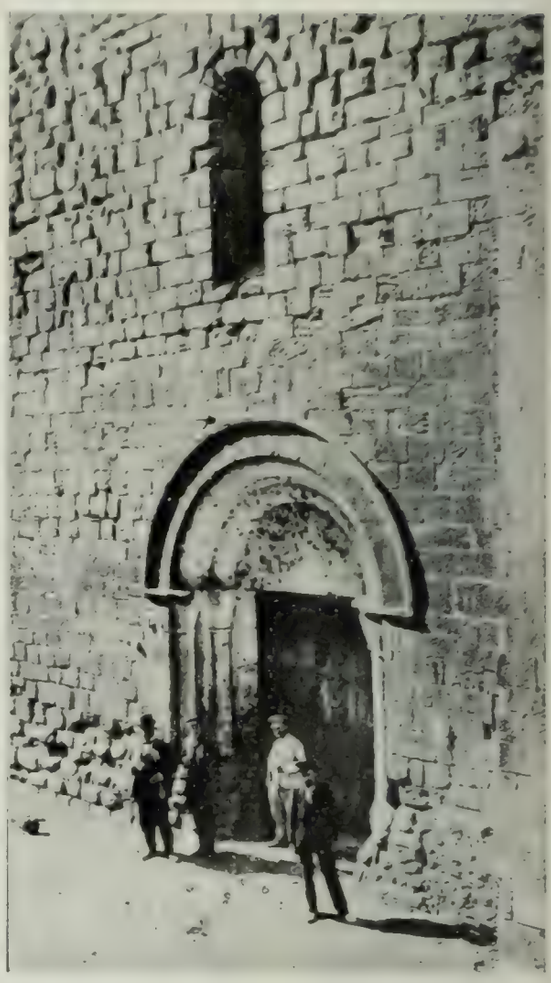

Fig. 1155. — Porta de l'esglesia d'Alcover. (Arco. Guia de Tarragona.)

dels capitells s'extén per columnes y pilastres, com una sola faixa decorativa, ab temes derivats del capitell corinti o de la decoració romànica del segle XII, intensament influida per l'esculptura que acompanya a l'arquitectura ogival que va gradualment predominant.

En dos casos excepcionals s'hi introdueix la columna sustentant la llinda en son centre; una en el portal del claustre de Tarragona (fig. 1184); altra sembla fou la de la Catedral de Barcelona, segons les excavacions practicades per l'arquitecte D. August Font y l'estudi de la part conservada actualment en el claustre (1).

Un exemple menys brillant és la porta lateral del Pi (figs. 1156 y 1157),

(1) F. Rogent y G. Soler: *Catedral de Barcelona*. Barcelona, 1898, p. 68.

Fig. 1156. — Capitells del portal del Pi de Barcelona. (Fot. Vintró.)

quals capitells són de composició romànica, executats ab més naturalisme, però ab menys art que sos similars del segle XII. Una forma anàloga és la de la porta del claustre de Sant Cugat del Vallès (fig. 1158). Citem encara una forma montanyenca: la de l'esglesia de Rubió, prop d'Igualada (fig. 1159).

Ab els anys la senzillesa predomina sobre tot en les arquivoltes; d'aquest tipus era exemple la porta destruida de Sant Tomàs de Valencia (fig. 1161), quals restes es conserven en el Museu d'aquella ciutat, y de la que donem una reproducció d'una litografía editada per la Comissió de Monuments, que devem a l'amabilitat del Sr. Tramulleres.

LES PORTES DE LLACERÍA

Si havien cambiat en la centuria tretzava els portals, més havien mudat les portes, influides intensament per la fustería mudèjar que impera en absolut en les obres de fusta de

Fig. 1157. — Capitells del portal del Pi de Barcelona. (Fot. Vintró.)

l'època en la Catalunya oriental, com a les portes que tanquen les portalades de Santa María d'Agramunt (figs. 1135 y 1138) y de Gandesa (fig. 1143), construides de *lazo lefe*, aplicantlos el nom usual entre 'ls fusters mudèjars castellans, sistema perpetuat en la fustería catalana fins en plena arquitectura gòtica y en el Renaixement.

Fig. 1158. — Porta del claustre de Sant Cugat del Vallès. (Fot. Thomas.)

Fig. 1159. — Porta de l'esglesia de Rubió.

Els fusters mudèjars distingien les llaceríes ensamblades de la *lacería lefe* o sobreposada sobre les posts o taules que 's volien decorar, clavantla ab claus decoratius. Les nostres portes eren decorades de *lazo lefe* (1).

(1) Pera l'estudi d'aquesta especial fustería musulmana, feta a basa de l'entrellaçat de fusta, hi ha un llibre interessantíssim ben conegut, que és la *Carpintería de lo blanco y tratado de alarifes*, de D. Diego López de Arenas, publicat a Sevilla en 1633, en el qual s'expliquen les regles pràctiques usuals entre 'ls fusters andalusos y castellans pera obtenir els títols necessaris pera exercir l'ofici en les ciutats en que aquestes pràctiques eren vives. Les pràctiques mudèjars es conservaren a Andalusía y Castella fins entrat el segle xviii, en que 's feren noves edicions d'aquest tractat de fustería. Les *Ordenanzas* de Sevilla y Toledo exigien als fusters, especialment als anomenats de *lo blanco* y *laceros*, que feyen els sostres y encavallades de

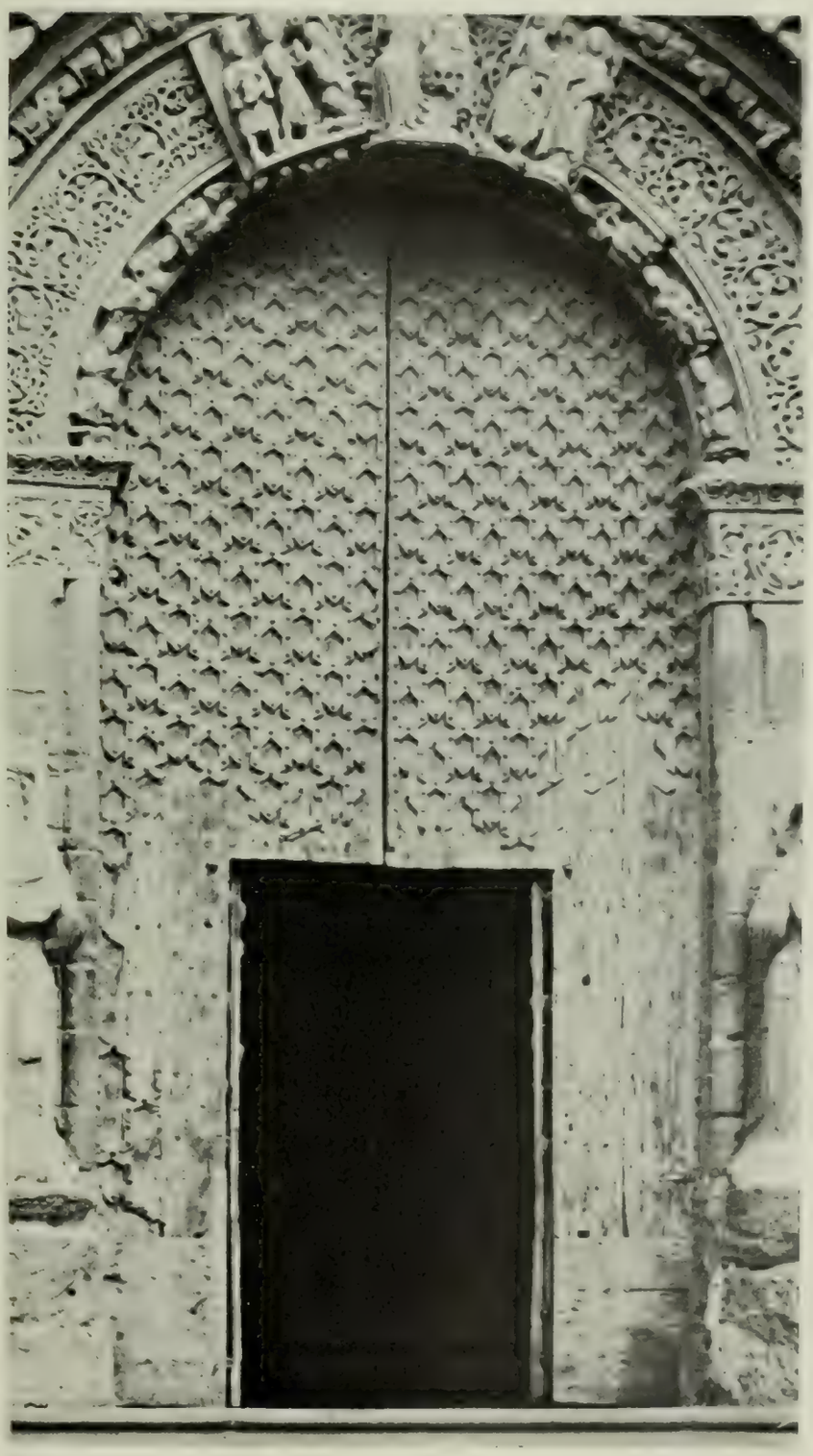

Fig. 1160. — Detall de la fustería de la porta principal d'Agramunt. (Fot. Mas.)

La forma més senzilla era la rectangular, com a la de Pla de Cabra (fig. 1147), o quadrada, com a la porta de Cubells (fig. 1141); a les de Gandesa les decora uns octògons estrellats de vuyt puntes que deixen entre sí uns espays cruciformes (fig. 1143); a les d'Agramunt els costats d'estrelles de sis puntes irregulars perllongades engendren exàgons, donant ja més o menys deformades les característiques d'una de les formes usuals en la decoració musulmana (figura 1160); a la de l'antiga Catedral de Roda, més propera a les terres moresques, la regularitat de la forma és ja completa, engendrant l'exàgon estrellat una compenetració de polígons exagonals y de triangles (fig. 1151).

Fig. 1161.— Porta destruida de Sant Tomàs de Valencia. (Litografía de la Comissió de Monuments.)

les cobertes decorades, el coneixement dels traçats geomètrichs d'antiga tradició musulmana que constituien son ornament. — Ha estudiat també especialment aquesta decoració geomètrica en fusta, A. Prieto y Vives: *El arte de la lacería.* Conferencia dada en el Ateneo de Madrid. Madrid, 1904.

Fig. 1162. — Portal de l'esglesia de Covet. (Fot. Mas.)

XII

L'ICONOGRAFÍA EN ELS PORTALS

La composició d'un gran nombre de portals trascendeix més enllà de lo purament arquitectònich y ornamental, pera passar a ésser composicions iconogràfiques a les quals la teología proporciona els temes, algunes vegades d'una extraordinaria complicació. Les ciencies religioses de l'època apareixien en elles ab sutils interpretacions, y l'afany d'ensenyança feya que'ls portals, com els claustres, fossin també com un sermó plàstich esculpit en pedra que parlava als homes, pera qui les lletres no eren enteses y 'ls iniciava en els misteris de la fe.

ELS PORTALS DECORATS

Hi ha diversos graus en l'aparició de l'iconografía en els portals. En els exemples més senzills es limita als capitells. En altres portals acompanyen a la porta barbres esculptures representant monstres lluytant contra l'home o un animal mansuet. La portada de la famosa esglesia de Tolva (fig. 1163) presenta semblant disposició. Un dubta si 's tracta d'uns temes ornamentals o de l'expressió alegòrica de la lluyta del bé y 'l mal o de la materia bruta contra l'esperit; mes la lectura dels *Bestiaris* ab sa constant interpretació moral de la natura, fa pensar en aqueixes darreres interpretacions.

Fig. 1163.—Portal de l'esglesia de Tolva. (Fot. Missió del I. d'E. C. a la ratlla d'Aragó.)

La porta principal de Santa María de la Sèu d'Urgell (fig. 1164) presenta una arcada exterior bàrbarament esculpturada, y 'ls monstres citats la decoren en la part alta. La disposició vertical que sembla tenir l'ornamentació de l'arquivolta exterior, és raríssima en la nostra arquitectura. Son estat de mutilació dificulta interpretarla. Els temes dels monstres, com en tantes portes lombardes, es repeteixen en la part baixa.

La fatxada de Sant Pere de Besalú presenta anàlogues representacions zoomòrfiques colocades junt al finestral sumptuós que s'obra damunt del portal (fig. 1213).

Després les representacions iconogràfiques passen als timpans, y l'artista les enquadra com una composició representativa; com un tema ideològicament principal, executat en la pedra.

Per excepció, el portal de Tologes (fig. 1165), al Rosselló, presenta en el timpà una mena de monstre que fa pensar en la representació de Daniel vomitat pel cetaci. En els capitells s'hi veuen, bàrbarament figurades, unes sirenes de mar y les sirenes del aire, ab cap de dòna y còs d'ocell símbol dels perills que té l'encant del pecat, ben concordant a l'historia del profeta. L'esculptura del portal no fou may acabada.

Anem a descriure gradualment aqueixos portals, començant per aquells que tenen la composició limitada al timpà, seguint ab els en que les imat-

ges omplen les arcades, y acabant, finalment, pels totalment decorats de temes esculptòrichs.

LES PORTES AB L'IMATGE DEL CRIST SOSTINGUDA PER ÀNGELS Y ARCÀNGELS

El segle XII va usar pròdigament en els portals els temes d'antich origen que ornaren també les portades de les *Biblies* y *Evangeliaris*. A Catalunya adopten formes rústegues, copies rurals d'obres artístiques llunyanes. Un dels més abundants és el Crist en la gloria, sostingut per arcàngels, que 's troba a Pelagalls, a la Ribera del Ció (fig. 1166) y en els restes de l'antiga porta de Sant Sebastià dels Gorchs (figura 1168), al Panadès. En la primera, d'una rusticitat extraordinaria, l'esculptor no ha sabut representar al Crist sentat y l'ha reduit a una barbre silueta; té a la dreta la representació del sol y 'ls arcàngels habillats d'una túnica simplicíssima y grollera. En el segon, el Crist està sentat, la mà dreta en actitut de beneir, l'esquerra aguantant el llibre de la vida; la testa barbada, el bigoti afeytat com un mariner de les costes bretones o normandes. Tal tipo iconogràfich del Crist és propi de l'escola de Tolosa (1).

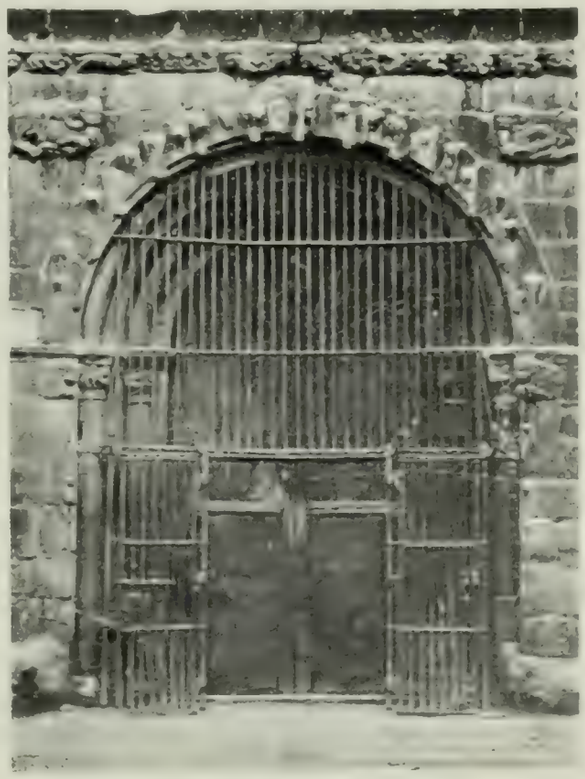

Fig. 1164. — Portal principal de l'esglesia de Santa Maria d'Urgell.

La porta de Sant Feliu d'Amunt sembla pertànyer a aquest grupu. Dos àngels en el timpà sostenen un cercle, en el que hi havia potser l'imatge del Crist, avuy destruida (fig. 1167).

El Crist també en actitut de beneir y ab el llibre de la vida a la mà esquerra, existeix a la part alta de la porta de Sagà (fig. 1169), a la Cerdanya.

Al portal d'una ermita del poble de Navata (fig. 1104), al Empordà, el Crist hi està rústegament representat per l'anyell místich.

(1) Vegis el Crist de marbre aparedat en el mur absidal de Sant Sadurní de Tolosa. (LASTEYRIE: *L'Architecture religieuse en France,* citada, p. 641, fig. 653.)

Fig. 1165. — Portal de l'esglesia de Tologes. (Fot. Mas.)

EL CRIST Y'LS SÍMBOLS DELS EVANGELISTES

La representació més comú de totes és la de Jesucrist sentat en el trono de la magestat, dintre la forma ametllada de la gloria, voltat dels quatre animals simbòlichs, vistos per Ezequiel, y que l'*Apocalipsis* descriu al entorn del trono del Altíssim (1).

Aquesta representació es troba en les portes de Santa María de Besalú (fig. 1170), en les de Vilac (fig. 1173) y Bosost (figura 1172), a la vall d'Aràn y en la de Sampedor (fig. 1171). En la porta de Santa María de Besalú (fig. 1170), quasi en runes, el Crist seu al centre ab l'actitut de beneir, la testa barbada, ab el nimbe crucífer; du el mantell creuat a la cintura, com tants Crists provençals (2). El sitial se senyala lleugerament pels extrems d'un coixí. Els animals sagrats aguanten cada un un volum del text del evangeli; en dos d'ells es llegeix els noms de March y Lluch sobre la tapa del llibre.

Fig. 1166. — Portal de l'esglesia de Pelagalls. (Fot. Camps y Cava.)

El de Bosost (fig. 1172) és una bàrbara disposició montanyana del mateix temà. El Crist està ab la testa coberta, la mà dreta alta beneint, acompanyat del sol y la lluna y dels animals sagrats que aguanten cada un el corresponent volum enrotllat. La llinda és ornada d'un complicat monograma de Crist, al qui s'ha ajuntat les lletres P A y S, comú a Aragó y a les valls pirinenques catalanes fronterices. En el timpanell de la Catedral de Jaca hi ha l'explicació d'aqueixa forma usual en les portes de les esglesies araneses (3).

(1) Consultis, sobre'l significat que en el segle XII es donava a aqueix tema, a EMILE MALE: *L'art religieux du XIII siècle en France,* ps. 52 y següents.

(2) Vegis sobre aquest detall d'indumentaria lo que diu LASTEYRIE en l'obra darrerament citada, p. 135, nota.

(3) EMILE BERTAUX: *La sculpture chrétienne en Espagne,* en la *Histoire de l'Art,* d'ANDRÉE MICHEL, vol. II, part I, p. 248.

HAC IN SCRIPTURA, LECTOR, SI GNOSCERE CURA
P. PATER EST, A GENITUS DUPLEX EST ET S SPIRITUS ALMUS
III TRES IN JURE DOMINUS SUNT UNUS ET IDEM.

La de Vilac, en forma encara més grollera, presenta el mateix tema. El monograma de Crist es veu entre dues estrelles, en una pedra sobre les arquivoltes llises del portal (figura 1173).

Fig. 1167. — Portal de Sant Feliu d'Amunt. (Fot. d'Allemangne, Congrès archéologique de France.)

La porta de Sampedor, l'únich que resta de l'esglesia antiga, és la més artísticament executada, y per la perfecció de l'esculptura sembla datar del segle XIII. L'imatge del Salvador, solemnement assentada, té la mà dreta alta beneint y ab l'esquerra aguanta un llibre sobre 'l genoll; els animals simbòlichs semblen escoltar ses divines ensenyances. Tres dels quatre capitells tenen també representacions iconogràfiques. Un d'ells representa el pecat dels nostres primers pares, ab el Pare Etern llençantlos del Paradís; altre, el tema usual de la lluyta del home ab les feres; un altre, l'àngel assentat sobre 'l sepulcre de Crist, guardat per soldats, mentres les santes dònes, ab vasos de perfums, cerquen en va el sagrat còs ressucitat; el quart és un capitell corinti usual. En ells es resumeixen tres grans moments de l'*Historia Sagrada:* la creació, el primer pecat y la redempció (fig. 1171).

En el portal de l'esglesia de Covet, troba aqueix tema un rústech y ample desenrotllo: hi ha en el centre, Jesucrist sentat dintre un nimbe, sostingut per arcàngels de quàdruple ala que tenen al costat l'àliga y l'home, símbols dels evangelistes; enquadra la representació una arcada d'àngels ab les ales esteses, que hem senyalat al portal de Pla de Cabra, y que té sos monumentals precedents en el portal de Sant Trophim d'Arles, al de Conques

y al de Chartres (1); el toro y 'l lleó es veuen en el rasament de l'arquivolta immediata. Completen aquesta les representacions dels arcàngels Sant Miquel y Sant Gabriel tenint a llurs peus el diable vençut. En el rasament de la següent s'hi veu un matrimoni ab un nen, uns homens sentats sobre una fera y la representació d'un àngel. En l'arcada més externa, entre representacions estranyes y monstruoses, hi ha Adam y Eva al voltant del arbre prohibit; a un costat un monstre humà de dos caps, al altre, un estrany joch acrobàtich; segueixen altres representacions difícils de desxifrar, y, finalment, uns àngels tocant instruments de vent y corda. En el carcanyol de la darrera arcada uns monstres devoren un home. La representació és incompleta; l'esculptor ha vist aquells grans conjunts inspirats en l'*Apocalipsi*, mes no ha tingut el saber per enténdrels ni pera reproduirlos; inicia 'l tema en la part central, mes desseguida es pert y barreja coses incoerents (fig. 1162).

Fig 1168. — Portal de l'esglesia de Sant Sebastià dels Gorchs. (Fot. Puig y Cadafalch.)

Fig. 1169 — Portal de l'esglesia de Sagà a la Cerdanya. (Fot. Vintró.)

La composició d'aqueix portal recorda obres estrangeres. La disposició radial de figures en l'arquivolta inferior y exterior y la longitudinal en les dues intermitges, és raríssima en obres catalanes; es troba més aviat cap al Noroest, Soria, per exemple, en Sant Tomàs, en les esglesies navarres y al altre costat dels Pirineus, sobre tot al Poitou y a la Santonge. No es per tant això més que

(1) Lasteyrie: obra citada, p. 69.

Fig. 1170. — Portal de l'esglesia de Santa María de Besalú. (Fot. Mas.)

una reminiscencia del tema portat per un obrer aillat, ja que 'l conjunt de la fatxada és catalana y l'esculptura és montanyana, bàrbara y inhàbil, d'un obrer secundari. Els portals del Poitou y la Santonge són més sumptuosos, més richs, y sense ésser extraordinaria l'habilitat dels esculptors, són més hàbils que 'ls de Covet.

Totes aqueixes composicions rústegues havien de tenir un prototipus, obra que s'anava propagant y deformant, tal com els tipus iconogràfichs actuals.

És sabut fins a quin punt els artistes migevals, d'acort ab els teòlechs, donaven importancia a la gerarquía que 's manifestava per la colocació de les figures respecte el personatge principal (1).

Ordinariament als quatre animals, símbols dels evangelistes, se 'ls coloca en ordre segons l'excelencia de la seva naturalesa: l'home, l'àliga, el lleó, el bou. Quan se 'ls disposa al voltant de l'imatge del Crist, se té en compte la dignitat del lloch. Els de més dignitat dalt, y 'l més excels a la dreta (2); els inferiors a baix, y l'ínfim a l'esquerra. En aqueixa disposició estàn al portal de Sant Pau del Camp, de Barcelona y a l'esglesia de

(1) Emile Male: *L'art religieux du XIII siècle en France,* citada, p. 18.
(2) Id., íd.

Covet; a Santa María de Besalú l'àliga ocupa el lloch del home, y la mateixa disposició se segueix en el rústech portal de l'esglesia de Bosost, a la vall aranesa, y a la de Sampedor, que acabem de descriure.

EL CRIST AB ELS APÒSTOLS SANT PERE Y SANT PAU

En dos portals el Crist està acompanyat de sant Pere y sant Pau. Són en dues esglesies dedicades a sant Pau, anomenat sovint sant Pol a Catalunya. Una d'elles és la de Sant Pol, a Sant Joan de les Abadesses. Al costat del Crist, nimbat, ab la mà dreta beneint y aguantant un llibre ab l'esquerra, hi ha sant Pau y sant Pere ab les claus gegantines del cel, aguantant els dos apòstols un llibre ab la mà esquerra. Un àngel a cada costat els aclamen en violenta actitut (fig. 1174).

Fig. 1171. — Portal de l'esglesia de Sampedor.

L'altra, la de Sant Pau del Camp (1) de Barcelona, és una porta baixa, ab ampla llinda que clou un portal rectangular, reforçat per un arch de descarga. En el timpanell hi ha un relleu ab la magestuosa imatge del Etern Pare, a qui rendeixen homenatge sant Pere y sant Pau, y com aixoplugantlos, una arquivolta dominada per colossal bocell, que descansa sobre dues impostes, de desiguals perfils que destaquen sobre 'l parament simulant desproporcionats àbachs dels capitells visigots, imitats del compost y del corinti que 'ls sostenen. Completen la composició els monstres apocalíptichs, símbols dels evangelistes, com ho indiquen les inscripcions: l'àngel y l'àliga, posats com medallons en la part superior de la portada (2), y 'l bou y 'l lleó, en pedres sortints que les comporten, y la mà del Etern beneint, en la part alta.

(1) Vegis vol. II, fig. 52.

(2) D'aquestes inscripcions ne queden actualment sols tres: la del àngel en aquesta forma: MA TE VS (*Mateus*), la de l'àliga, IOHS (*Joannes*), y la del bou, LVCAS, no llegintse la de Marcus corresponent al lleó.

Fig. 1172. — Portal de l'esglesia de Bosost. (Fot. Vintró.)

Els apòstols estàn representats descalços en els dos portals, caràcter que Lasteyrie diu és típich de la segona meytat del segle XII (1).

Sovint en els relleus antichs sant Pau està colocat a la dreta de Crist y sant Pere a l'esquerra, y Damià dóna en el segle XII la raó, pera marcar que la gentilitat ha estat substituida a la sinagoga (2). Aqueixa tradició es segueix en els nostres portals de Sant Pau de Sant Joan de les Abadesses y de Sant Pau de Barcelona.

La porta de l'abadía de Cuixà presentava aqueix mateix tema dels apòstols en un grau major de desenrotllo. Avuy els brancals aguanten el barri d'un hort vehí mentres lo restant de la porta queda en son lloch, destinat a servey particular. L'arcada està decorada d'un tema bellíssim de feres que omplen els espays, que deixa una cinta ondulant. Als carcanyols hi ha el lleó

(1) Obra citada, p. 107.
(2) MIGNE: *Patrologia*, t. 165, p. 19.

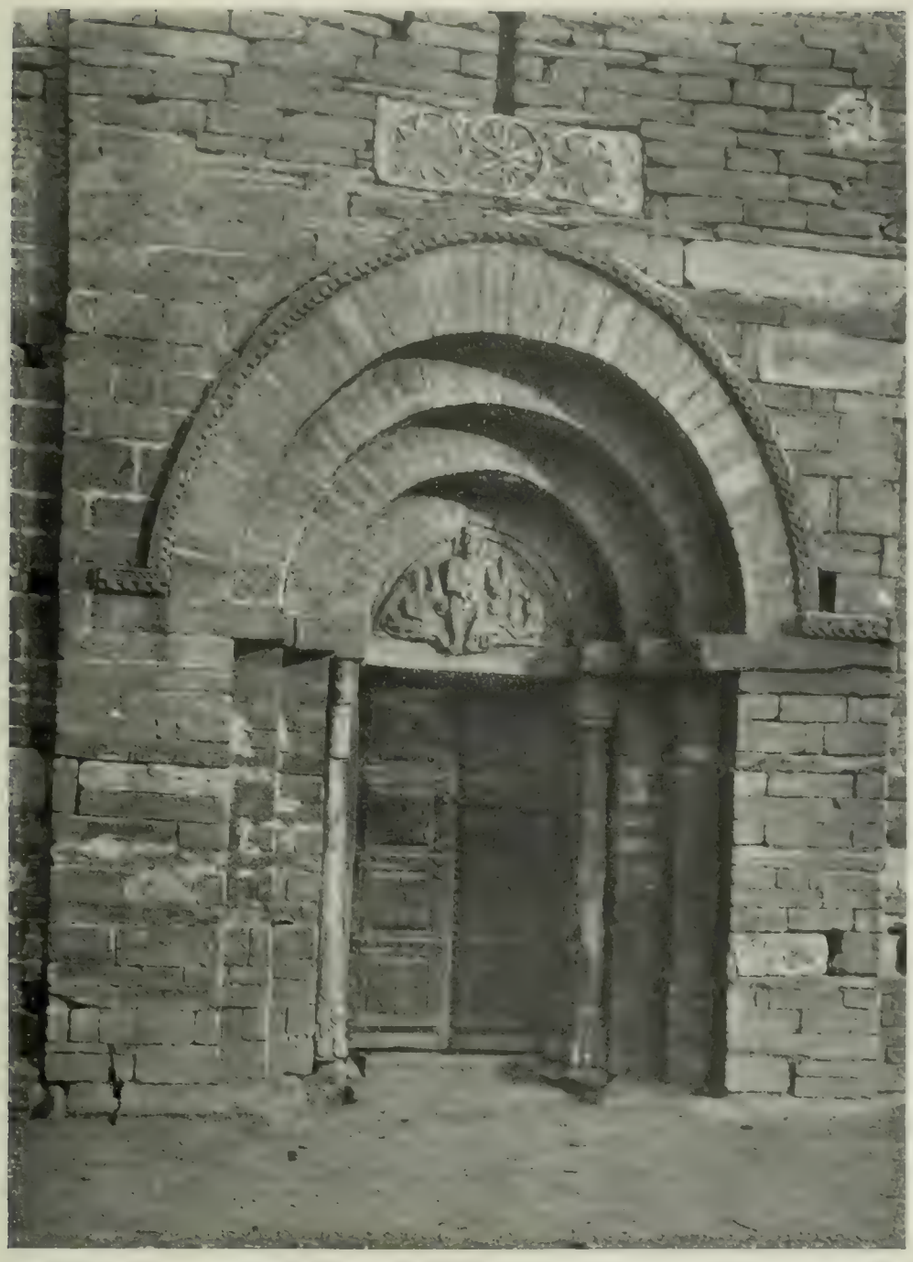

Fig. 1173. — Portal de l'esglesia de Vilach. (Fot. Centre Excursionista.)

y toro apocalíptichs y dos serafins ab les sis ales que vegé Isaíes (fig 1175). En Massó y Torrents (1), que midà la porta, creu que 'ls dos pilans ab les

(1) Massó y Torrents, citat per Brutails: *L'art religiós en el Rosselló,* citada, p. 140 y 141.

Fig. 1174. — Portal de l'esglesia de Sant Joan de les Abadesses. (Fot. Mas.)

imatges de sant Pere y sant Pau eren els brancals de la portalada (figs. 1176 y 1176 bis). L'istil és el mateix; el tema de la cinta ondulada y 'ls lleons es repeteix en els montants; així les formes de fulles de la duella decoren el march que enquadra els relleus dels apòstols. S'acut, al intentar aqueixa restauració, que 'l tema és incomplet; manquen els símbols dels dos altres evangelistes: l'home y l'àliga. Manca també la representació de Jesucrist, si 's vol que 'l tema de la visió apocalíptica sigui complet. ¿Hi hauria una altra arcada que clogués més la porta?

Els dos sants van habillats ab el trajo episcopal, tal com el fixa l'indumentaria del segle XII: l'alba, a sobre la dalmàtica y sobre la casulla d'antiga forma, com una gran capa (1).

Encara més sumptuosament el mateix tema dels apòstols es repeteix en el portal exterior de Sant Joan el Vell de Perpinyà (2). Era una porta senzilla ab un ressalt (fig. 1177). A cada costat exterior dels montants

(1) Vegis QUICHERAT: *Histoire du costume en France*, p. 170 a 176.

(2) Consultis ALBERT MAYEUX: *Saint-Jean-le-Vieux*. Perpignan. Caen, 1913. Pàgines 33 y següents.

hi ha dues estàtues: els apòstols sant Pere y sant Joan en el costat esquerra, sant Pau y sant Andreu en el costat dret. Ens resistim a vèurehi, com M. Mayeux a Sant Benet, que aniria vestit d'abat ab sa capa característica. El Crist, en actitut de beneir, forma la clau penjant de dos archs que divideixen el portal; un monstre que 's troba als peus del Crist y que està esculpit en la part inferior de la pedra, no deixa cap mena de dubte de que 'l portal era anàlech al de Sorde, a les Landes, al de Sauveterre de Bearn, al de Santa Clara de Zamora y al de la Catedral de Vigo (1).

Fig. 1175. — Portal de l'esglesia de Cuixà. (Fot. P. Vidal.)

LA REPRESENTACIÓ DE LA CRUCIFIXIÓ

En alguns portals de les darreries del segle XII com a Ciurana, a les serres de Prades y a Escunyau, a la vall d'Aràn, apareix en el timpà dels portals l'imatge del Crist crucificat. A la d'Escunyau (fig. 1178) resta sols la Magestat coronada d'or, clavada en quatre claus. Sobre la porta, entre dues estrelles, hi ha el monograma del Crist, en la forma usual al Nor-oest de Catalunya: dues creus omplen el petit espay que resta entre les formes circulars que enclouen aqueixos elements. El

(1) Vegis la reproducció de la primera en les *Mémoires de la Société des antiquaires de France,* vol. LXIV, p. X, y la segona y la tercera en DIEULAFOY: *Espagne et Portugal,* fig. 254.

tema de la creu potenciada es repeteix en dos carreus, un a cada costat. A Ginrana (fig. 1179), la creu del Crist està rodejada en alt del sol y la lluna y 'ls símbols dels evangelistes; a baix vuyt figures indesxifrables.

Fig. 1176. — Brancal del portal de l'Abadía de Cuixà. Sant Pere. (Fot. Rogent.)

El tema de la crucificació, que no abunda en l'esculptura dels portals romànichs, es troba en un dels portals de Sant Gil de Provença.

ELS PORTALS DEDICATS A LA VERGE

La representació de la Verge en l'esculptura es troba en portals que denoten la fi del segle XII o el començament del XIII.

Hi ha en la nostra iconografía dos tipus: el grech y 'l llatí. El primer és el de Cornellà de Conflent (fig. 1180), en que la Verge, assentada en son trono, sostenint son fill al centre a la falda, està inclosa en la gloria, en forma d'ametlla, que sostenen dos àngels. Aqueix tema es repeteix a la porta romànica de la Sèu de Manresa (fig. 1181), en que l'esculptura del timpà és més lliure; els àngels incensen a la Verge o pulsen instruments de corda (1).

En els capitells hi ha els temes del pecat dels primers pares, de que la Verge és corredentora y 'l de Cain y Abel.

En la del monastir del Cistell, de Vallbona de les Monges, obra clarament del segle XIII, la Verge, com en tantes vidrieres y en tants portals de les catedrals gòtiques, segueix l'antiga tradició llatina, de la regina sentada en son trono, «la corona al front, el ceptre florit a la mà, y sostenint l'infant que reposa sobre sos genolls» (2). Un àngel a cada costat la perfumen ab el flaire del incens litúrgich (fig. 1182).

(1) Vegis J. DEMAY: *Le costume d'après les sceaux*, p. 386 y següents.
(2) EMILE MALE: obra citada, p. 276.

L'ADORACIÓ DELS REYS Y L'ANUNCIACIÓ

En els timpans d'altres tres portes: la del santuari de Belloch a Santa Coloma de Queralt, la d'Agramunt y la rústega de Mura, apareix el tema de l'adoració dels Sants Reys, unit en la penúltima ab la representació de l'Anunciació.

La de Santa María de Belloch (1) pertany a aqueix grupu interessantíssim de la Catalunya Occidental, en que una esculptura delicada y minuciosa, barrejada ab qualque tema moresch, ompla tots els elements dels portals de les esglesies. El portal sencer respon a l'idea de representar la vida de Jesús en sa primera infancia: la visita dels Sants Reys al rey Herodes; la persecució dels ignocents y la fugida d'Egipte estàn representades en els capitells y les impostes, mentres l'escena culminant de l'adoració dels Reys ompla 'l timpà junt ab l'Anunciació (figs. 1149 y 1150).

Fig. 1176 bis. — Brancal del portal de l'Abadía de Cuixà. Sant Pau. (Fot. Rogent.)

En l'ímposta de l'esquerra, els reys màgichs, coronats com un rey d'Aragó, guiats per un àngel van a trobar a Herodes. L'àngel substitueix, com més d'una vegada en l'iconografía de l'època, a l'estrella guiadora. Seguint la tradició comú a l'Occident, els reys són tres: el primer és representat en el timpà com un vell agenollat en actitut d'adoració; els altres dos conversen; a l'escena hi assisteix sant Josep. Al altre costat hi ha representada la fugida a Egipte, ab l'arbre miraculós que baixa ses branques pera donar sos fruits als emigrants; un àngel els precedeix y 'ls guia; sant Josep tira del ronçal l'humil cavalcadura en que van la Verge y'l Fill, mirantlos ansiós; el goç fidel segueix la Sagrada Familia pel desert (2).

Aqueixos elements de vida rompent la rigidesa hieràtica de l'esculptura

(1) Vegis una reproducció del timpà y capitells d'aqueixa porta en l'«Anuari de la secció històrica del Institut d'Estudis Catalans», any V, 1913-1914. Barcelona 1915. Entre ps. 718 y 719.

(2) EMILE MALE: obra citada, p. 249 y següents.

Fig. 1177.— Portal de l'esglesia de Sant Joan el Vell, de Perpinyà. (Fot. Mayeux.)

bisantina, són caràcters de la nova escola que triomfava a França omplint de meravelles les noves catedrals. Són els artistes francesos del segle XIII a qui es deuen aqueixes innovacions felices de tornar la vida y moviment a l'obra esculptòrica encarcarada després de segles que «tot restant profondament respectuosos a la tradició s'esforçaven a introduir la vida en l'art, encara immòvil, del segle XII» (1). En els capitells hi ha altres interessants repre-

Fig. 1178. — Portal de l'esglesia d'Escunyau. (Fot. Soler.)

sentacions com la d'una investidura d'habit monacal y la lluyta del senyor de Queralt ab el lleó. Les senyals heràldiques de Queralt es repeteixen mantes vegades, a més de dos escuts (Anglesola y Ça Sala?) que es troben en un dels montants.

El mateix tema de l'adoració es repeteix a la sumptuosa porta d'Agramunt, el més rich exemplar que posseim d'aqueix art esplèndit y profús del segle XIII. L'obra devia estar acabada completament, quan els teixidors d'Agramunt se'ls hi acudí colocar en la clau d'una de les arcades l'imatge de la Verge,

(1) EMILE MALE: obra citada, p. 267.

y a un costat els Sants Reys en actitut d'adoració y en l'altre l'Anunciació de l'àngel. Una inscripció gravada sota la peanya de la Verge, fixa ab una precisió indiscutible el moment en que va ésser complert el vot del gremi del art de teixir:

«TEXTORIS AGRIMONTIS FECERUNT FIERI ISTAM
IMAGINEM BEATAE MARIAE
OCTOBRI ANNO DOMINI NOSTRI MCCLXXXIII»

o sigui: «Els teixidors d'Agramunt feren aquesta imatge de la benaventurada María. Octubre del any de Nostre Senyor 1283.» Al voltant de l'inscripció l'escultor hi cisellà les eynes simbòliques del ofici: les llençadores dels antichs telers a mà (figs. 1135 y 1160).

Tots els caràcters del art religiós del segle XIII ab son fons popular impregnat del perfum camperol de la llegenda, traspuen en aqueix grupu minúscul dels Sants Reys. Melchior, el més vell, ab una mà es treu respectuosament la corona, ja agenollat davant la Mare de Deu, magestuosament sentada en son trono, coronada la testa, tenint a sa falda el nen Jesús, ostentant en sa mà dreta el globo del món, símbol de son imperi. Gaspar hi és figurat com un home de mitja etat. Baltasar sembla un jovincel imberbe (1). Els trajos són interessants y ben propis de l'època. Sobre la túnica més curta que era apropiada pera cavalcar, una sobrecota ab amples mànegues penjants, ab obertures a la part alta pera passarhi 'l braç, quedant elles com llargues ales d'ornament (2). Aqueixa forma de sobrecota anomenada en francès *cotardie* o *cotte-hardie, tunica audax*, fou usual cap al 1240 y continuà fins en ple segle XV (3).

Fig. 1179. — Portal de l'esglesia de Ciurana. (Fot. Mas.)

(1) EMILE MALE: obra citada, p. 242 y següents.
(2) QUICHERAT: *Histoire du costume,* citada, p. 195.
(3) PITON: *Le Costume civil en France,* p. 64.

Fig. 1180. — Portal de l'esglesia de Cornellà de Conflent. (Fot. Mas.)

És aqueixa representació, al igual que la de Santa María de Bell-lloch, una fórmula de taller de les darreríes de la centuria XII. Durant la major part del segle XIII es remarca qualque vacilació en l'escena de l'adoració dels reys: la composició no s'ha pas fixat, les variants són nombroses.

A les darreríes del segle XIII, finalment, la fórmula és trobada. El primer dels reys màgichs, el més vell, s'agenolla. S'ha tret la corona y presenta ses ofrenes a Jesús. El segon, home d'etat madura, dret al costat d'ell, té la corona a la testa, y a una mà hi porta un vas. Mes en lloch de dirigir sa mirada al infant, gira el cap del costat del rey que 'l segueix, y ab l'altra mà li mostra l'estrella que acaba de pararse sobre l'estable. El darrer rey, jove imberbe, està també dret y coronat. Porta a la mà dreta el vas de les ofrenes y sembla atent a les paraules de son company (1).

M. Male sembla que descrigui els nostres relleus al explicar en síntessis els estudiats en els manuscrits, els ivoris y les esculptures del Nort de França. Les nostres esculptures segueixen el tema quasi literalment, ab

(1) Emile Male: obra citada, p. 266.

Fig. 1181. — Portal de la Colegiata de Manresa. (Fot. Parera.)

petites variacions: en el relleu de Santa María de Bell-lloch el rey adorant porta la corona; en el d'Agramunt, se la treu peresosament, com un pagès actual la barretina o la gorra. En aquest darrer, el rey d'etat madura, que sembla explicar quelcom al rey més jove, està colocat en tercer lloch. Ab tot y les variants, segueix la marxa de la composició dels esculptors y pintors del Nort de França, que creen una nova iconografía.

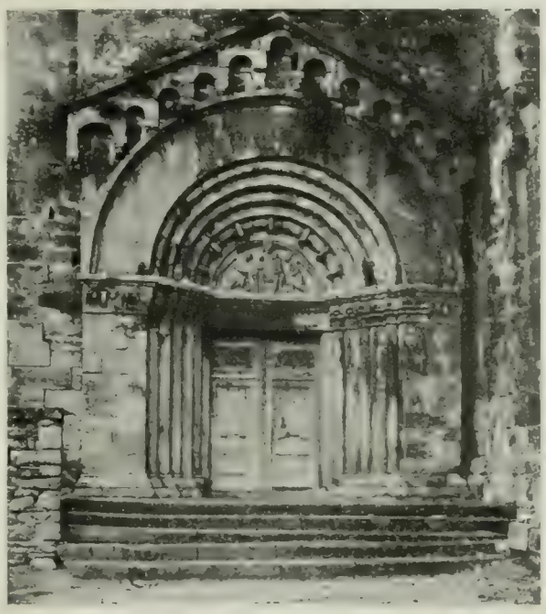

Fig. 1182. — Portal de l'esglesia de Vallbona de les Monges. (Fot. Mas.)

L'Anunciació està també representada a la faisó del moment. La Verge, dreta, sembla refusar ab actitut modesta la salutació del àngel, representat per un jovincel, portant en una mà un ceptre florit y en l'altra un pergamí en el que llegeix la divina embaixada (1).

(1) Emile Male: obra citada, ps. 284 y següents.

Fig. 1183. — Portal de l'esglesia de Mura. (Fot. Mas.)

Abans de que'ls teixidors d'Agramunt pensessin en donar al portal de llur esglesia aqueixes esculptures que constituiren com un tema central, s'havia pensat, sens dubte, en qualque representació a que les sumptuoses arcades servissin de monumentals pòrtichs. Excepcionalment, en aqueixa grandiosa portada, l'esculptor romànich havia esculpit, en dues de les arcades, figures sentades en actituts diverses.

Fig. 1184. — Portal del claustre de Tarragona. (Fot. Laurent.)

El primer rengle conté sis verges habillades ab túnica y mantell, cobert el cap ab el capell cilíndrich de l'època. Unes obren misteriosament un llibre, altres tenen a la mà com un vas de perfums.

La segona arcada presenta figures nimbades, orant en el centre de les volutes d'una garlanda romànica. El tema sembla arrencat d'un manuscrit de l'època.

A la tercera arcada, divuit reynes; la major part sentades, algunes dretes; el trajo és anàlech al de les verges, a excepció de la corona que cenyeix llurs testes. La major part duen un llibre tancat, altres obert en actitut de llegir; una porta un nen sobre 'l genoll; altres despleguen una filacteria.

Una darrera arcada repeteix la serie de figures uniformement vestides ab túnica cenyida a la cintura; semblen els patriarques, els profetes y 'ls sants, recordant els relleus que en el chor de Vezzolano acompanyen a la representació de la vida de la Verge (1).

Aqueixos mateixos temes es desenrotllen a cada costat de la sumptuosa porta de Sant Trophim d'Arles (2), y 'ls dos temes de l'adoració dels Reys y l'Anunciació coexisteixen en el timpà d'una de les portes laterals de Sant Gil.

Els reys porten damunt la túnica una sobrecota oberta pels costats, ben característica del començament del segle XIII (3).

A Mura la representació de l'adoració dels Reys, d'una gran rusticitat, es completa per la presencia de Sant Josep en l'acte de l'adoració (fig. 1183).

A la porta del Pla de Cabra s'hi repeteix, en una llinda semicircular que ompla el timpà de l'arcada, l'escena de l'adoració dels Reys y l'Anunciació. Al centre hi ha la Verge sentada en una gloria ametllada, tenint a la falda al nen Jesús y rodejada de dos àngels. Una arcada d'àngels, seguint el tema provençal que hem vist a Covet, aixopluga les escenes (fig. 1147).

Fig. 1185. — Portal de l'esglesia de Voló. (Fot Brutails.)

Al portal del claustre de Tarragona es combina el tema arcaich del Pantocrator ab els animals sagrats, colocat al timpà de la porta, y 'l de l'adoració del infant Jesús, representat en el capitell de la columna central que aguanta la llinda. En els capitells laterals hi ha representats els Reys

(1) VENTURI: obra citada, vol. III, p. 87.
(2) LASTEYRIE: *Études sur la sculpture française*, citada, p. 68.
(3) QUICHERAT: obra citada, p. 195.

Fig. 1186.— Capitells de la Sèu de Roda. (Fot. de la Missió del I. d'E. C. a la ratlla d'Aragó.)

dormint, advertits per l'Àngel, y la Verge acudint al sepulcre de Jesús ressucitat (fig. 1184).

Una interessantíssima síntesis de la representació de l'infancia de Jesús es troba a la porta de Voló (fig. 1185). En Brutails (1) la descriu com segueix: «En el fris de la portada s'hi desenrotllen, de dreta a esquerra, escenes de la Nativitat. S'hi veu l'Infant embolcallat segons la costum de certs països, els braços ajustats al còs y ficats a dins els bolquers. Una altra escena ofereix un particular interès: és el bany del Infant Jesús. És sapigut que

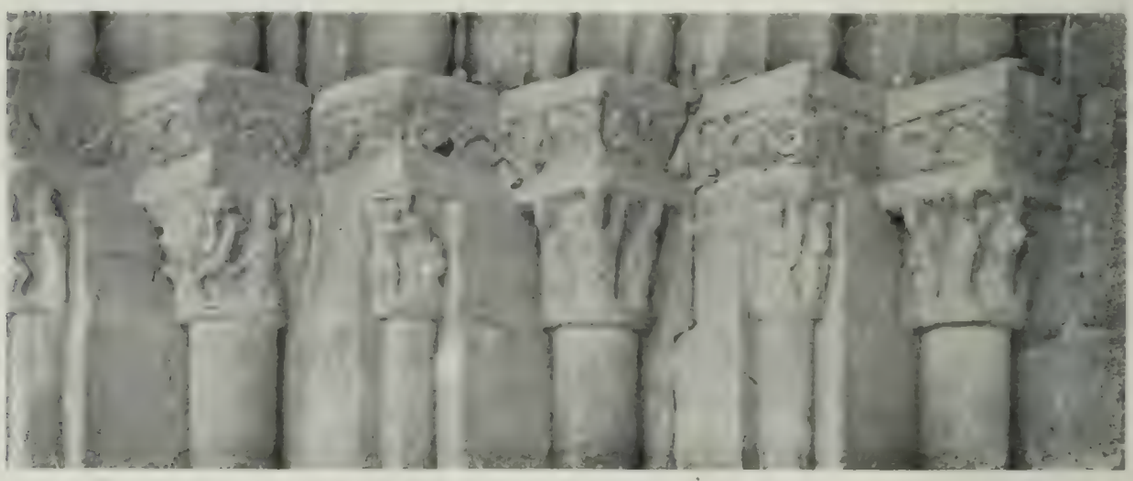

Fig. 1187.— Capitells de la Sèu de Roda. (Fot. de la Missió del I. d'E. C. a la ratlla d'Aragó.)

(1) *L'Art religiós en el Rosselló,* p. 162.

Fig. 1188. — Portal de la Sèu de Valencia. (Fot. Mas.)

aqueix assumpte, freqüentment tractat pels bisantins (1), ha sigut representat rares vegades en l'Europa Occidental; el fris de Voló pot ésser sumat als pochs exemples ja senyalats. L'Infant està ficat en una pica en forma d'olla llargaruda, l'aspecte de la qual recorda a la vegada les fonts baptismals de l'encontrada y 'ls cocis de que se serveixen les dònes en els masos per passar la bugada. Les dues llevadores renten l'Infant agenollades, una a cada costat del cubell. Potser aquestes esculptures donarien lloch a observacions interessants de detall, sobre 'ls Evangelis apòcrifs.» (2)

Els mateixos temes de la fugida d'Egipte, la visita del Reys a Herodes, el Naixement y l'Adoració ornen els capitells de l'antiga Sèu de Roda, fent simetría ab altres, ab escenes de la vida de sant Valer. En aqueixa porta la decoració es limita als capitells presentant llises les arcades (figs. 1186 y 1187).

EL PORTAL DE LA SÈU DE VALENCIA Y LA REPRESENTACIÓ DE LA CREACIÓ

El portal de la Sèu de Valencia reprodueix en sos capitells un tema ja fòra d'ús en l'època a Catalunya: el *Gènesi* y l'*Éxode* (3). Era per altra part el *Gènesi* un tema usual a les portes de les esglesies coetanies del Nord-est d'Espanya. El canonge Chabàs els ha resumit en la forma se-

(1) Se'n pot veure un exemple en l'obra de M. Diehl: *L'art byzantin dans l'Italie méridionale,* p. 221.

(2) Vegis sobre aqueixa representació de les llevadores, procedent dels evangelis apòcrifs, Emile Male: obra citada, p. 247 y següents.

(3) Ab el títol d'*Iconografía de los capiteles de la puerta de la Almoina en la Catedral de Valencia,* varen ésser estudiats per D. Roch Chabás, en el *Almanaque* de *Las Provincias,* any 1900, p. 135, del qual extractem les noticies del text.

Fig. 1189. — Portal de la Sèu de Valencia. (Fot. Mas.)

güent: en la primera columna de mà esquerra (fig. 1188): hi ha representat l'esperit de Deu cobrint tot lo creat y la creació dels esperits; en la segona columna la disposició del ordre en els astres y la creació d'Adam; en la tercera la creació d'Eva y'l pecat del primer home; en la quarta Adam y Eva s'amaguen tement el càstich diví y 'l Senyor condemnant-los al treball y al dolor; en la quintacolumna l'àngel guardant el Paradís y Adam y Eva expulsats a les miseries de la terra; a la sexta columna (fig. 1189) els sacrificis d'Abel y 'l crim de Caín; a la sèptima, Sem, Cam y Jafet marxen a poblar el món y l'ubriaguesa de Noè; en l'octava, la visió d'Abraham y la marxa d'Abraham cap a Betel; en la novena, el sacrifici d'Isaach; en la dècima, l'aparició dels àngels a Abraham a Mambre y Abraham després de lluytar ab els reys de Pentàpolis; en l'undècima, la brosta cremant y Moisès pregant per son poble; en la duodècima, l'institució dels jutges d'Israel y l'entrega de les Taules de la Lley.

Els documents notarials més antichs l'anomenaven la *porta de Lleyda*, que pot senyalar son origen dels artífexs que l'obraren. No es coneix cap document que 's refereixi a la data y nom dels constructors (1).

(1) José Sanchis y Sivera: *La Catedral de Valencia*. Valencia, 1909. Ps. 71 y següents.

Fig. 1190. — Portal del monastir de Ripoll. Batalla contra Amalech. (Fot. Mas.)

XIII

PORTAL DE SANTA MARÍA DE RIPOLL

NEM en aqueix capítol a estudiar apart aquest portal monumental, el més sumptuós dels portals catalans, resum de l'erudició teològica y del saber arquitectònich dels nostres monastirs.

Recorda en son conjunt un arch de triomf romà de baixa època, reproduit, o millor dit, traduit per medi dels elements romànichs, com un pensament d'Horaci o de Virgili expressat per un trovador del segle XII (figs. 1191 y 1192). A les arcades ab son perfil característich les han substituit les arquivoltes en degradació; a les pilastres sostenint un entaulament, les columnes apoyant directament les arcades; als genis

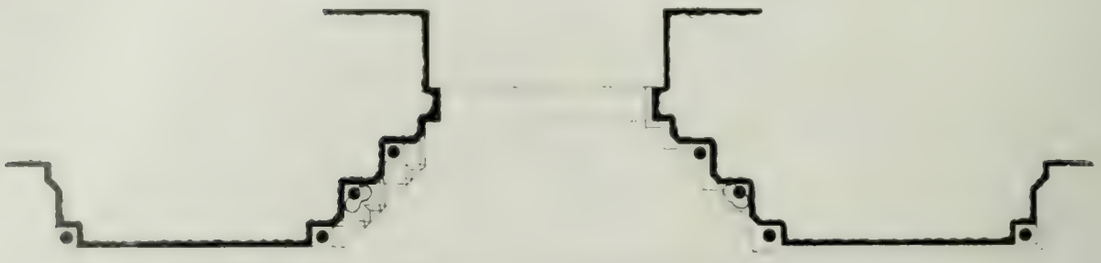

Fig. 1191. — Portal del monastir de Ripoll. Escala 1 : 50.

alats dels carcanyols dels archs, els símbols evangèlichs. Com en els archs triomfals romans, estàn disposades en faixes horitzontals les representacions icòniques, separades les unes de les altres per motllures, apoyantse en un basament y terminant en una mena d'entaulament anàlech al clàssich. Són les mateixes idees expressades en un nou llenguatge. En aqueixes faixes hi ha desenrotllat tot un poema religiós, y és admirable la disposició de llurs temes. Tal fou l'impressió dels primers arqueòlechs que intentaren estudiarla, resumida en la qualificació d'arch de triomf del cristianisme que li donà D. Josep M.ª Pellicer y Pagès (1), y que després elevà a les altures de la poesía nostre gran poeta nacional Verdaguer, en sa magnífica descripció de la porta de Ripoll, que ompla un cant del *Canigó*.

Sense negar aqueix concepte d'imitació d'una obra clàssica, avuy ens sembla ab més propietat l'execució en pedra d'una composició com la de les grans pintures murals que ornaven l'interior de nostres esglesies; ab ses monumentals teoríes de sants, fent d'excelses socolades a les faixes d'escenes bíbliques sobreposades, al istil bisantí, com una execució en esculptura, a faisó de la pintura arquitectònica, de les composicions que ab el fi d'ensenyança ornaven els manuscrits romànichs.

El portal era, com els claustres, més que altra cosa, una explicació de les coses sagrades, un sermó fet en pedra per instrucció dels illetrats; y 'l vehícol entre l'idea teològica y l'artista, sovint rústech y ignorant, eren les miniatures dels codis. Aquestes més d'una vegada havien donat el tema pera ornar els portals ab composicions policromes: tal es conserva encara a l'esglesia pirinenca de Bohí (2), y a Ripoll anaven a obtenir una sumptuosa y artística traducció com may hagués lograt l'art català per l'esculptura. En cap època havia arribat a tant el saber dels nostres teòlechs y dels nostres artistes, aunant sos esforços pera fer digne de la casa

(1) *Santa María del Monasterio de Ripoll.* Estudi *La Portada.* Mataró, 1888. P. 344.

(2) Vegis *Les Pintures Murals Catalanes,* del Institut d'Estudis Catalans, fascicle III, ps. 32 y següents.

Fig. 1192. — Conjunt del portal del monastir de Ripoll.

Fig. 1193. - Sacrifici d'Abel. (Fot. Ametller del Centre Excursionista de Catalunya.)

de Déu la porta del temple, que era com el preludi de la porta del cel. En ella l'escriptori de Ripoll hi vessà els tresors de ses ciencies eclesiàstiques y profanes, y lo més escullit de les miniatures que ornaven ses Biblies, calendaris litúrgichs y bestiaris, fou en ella esculpit pera ornament perpetual del panteó dels comtes de Barcelona.

DESCRIPCIÓ ARQUITECTÓNICA DE LA PORTADA

Davant el frontispici occidental del temple, sota una porxada més moderna, hi ha aqueixa obra arquitectònica. Forma un còs sortint rectangular, en qual centre s'obra el portal, que no s'aparta del tipus que hem descrit. El formen una serie d'arcades en degradació totes elles, profondament motllurades y decorades ab gran riquesa (fig. 1192). El sistema s'aguanta sobre l'acostumat mur escalonat en que'ls montants són alternativament substituits per columnes. Les arcades són set, essent la primera, tercera y quinta les que s'apoyen sobre aquest element arquitectònich, fentho les altres sobre montants rectangulars aixaflanats, a excèpció del que forma la porta propiament dita (fig. 1191). El motlluratge penetrant de les arcades fa que no sembli perllongació dels elements sustentants. L'ample massiç del còs en que s'obra la porta és dividit en nombroses faixes: la mès alta, que passa sobre la clau dels archs, termina en cornisa sostinguda per mènsules, y té en la part baixa una faixa decorada de dents d'engranatge, recordant en conjunt l'entaulament clàssich ab son arquitrau, fris y cornisa. Les tres faixes inferiors coronades per una perllongació dels àbachs de les columnes, formen com una sumptuosa socolada. Entre sòcol y cornisa queda un còs d'alçada igual a l'arcada més externa, dividit en tres faixes. Als cantons exteriors unes columnes sobreposades accentuen clarament aqueixa idea esquemàtica de la composició arquitectònica de la porta ripollesa.

FILIACIÓ DE L'OBRA

És interessant retreure aquí les opinions diverses dels que han descrit aqueixa obra pera cercarli filiació.

És unànim el parer de concedirli una originalitat de composició extraordinaria. Espanyols y francesos, tan fàcils a subjectar les obres artístiques a una mena de cens administratiu, coincidint ab l'organisació estataria actual, li refusen carta de naturalesa.

L'André Michel (1) hi veu una obra d'esculptura del país o al menys obeint a un gust local. No hi troba cap relació ab l'obra esculptòrica francesa, ni el vigor nerviós de l'escola tolosana, ni l'elegancia y'l relleu clàssich de l'escola provençal. Més aviat la relaciona ab la porta de Sant Zenon de Verona, y indica la possibilitat d'ésser executada per mestres del Como, com els de la Sèu d'Urgell. Camile Enlart, l'eminent director del Museu d'esculptura comparada del Trocadero, s'inclina també a vèurehi una relació ab Italia, principalment ab Sant Miquel de Pavía o la Catedral de Mòdena (2). M. Bertaux, a qui es deuen tantes investigacions sobre l'art espanyol, afirma que no hi ha a França cap fatxada romànica que puga passar com prototipus d'aquesta muralla de baix-relleus (3), buscanthi en cambi relacions ab les de Sant Zenon de Verona y Sant Jaume de Ratisbona. En Lampérez creu que cal buscar les fonts que l'inspiraren fòra d'Espanya, «més enllà del territori francès: a Lombardía y Alemanya», indicant possibles relacions ab els portals de Pavía, Cremona y Ratisbona (4).

Fig. 1194. — Sacrifici de Caín. (Fot. Ametller del C. E. de C.)

(1) André Michel: *Histoire de l'Art. Formation et développement de la Sculpture gothique,* vol. II, p. 260.

(2) Id., íd., *L'Architecture romane,* llib. I, cap. V.

(3) Id., íd., vol. II, part segona. — *La Sculpture chrétienne en Espagne des origines au XIVe siècle.*

(4) Lampérez y Romea: *Historia de la Arquitectura cristiana española en la Edad Media,* vol. I, p. 399, 658 y següents.

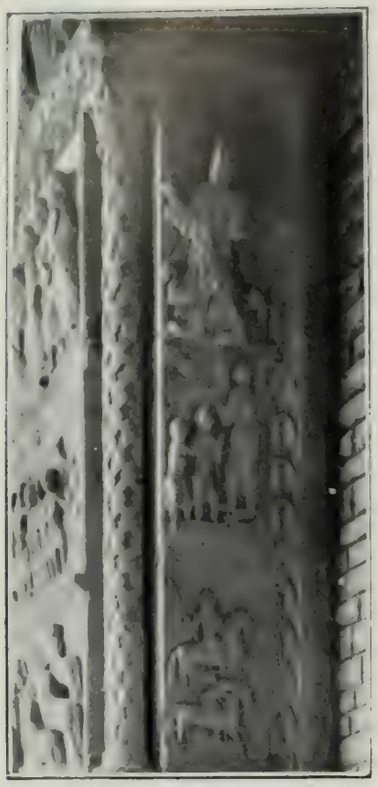

Fig. 1195. — El pas del Mar Roig. (Fot. Ametller del C. E. de C.)

Sant Miquel de Pavía (fig. 491) no té altra relació ab la porta de Ripoll que la disposició en faixes horitzontals; però a Pavía són aquestes com filades decorades d'esculptura, alternades ab altres llises, que omplen tot el frontispici. Tampoch es troba altra relació que la de les faixes horitzontals ab la porta de la Catedral de Mòdena (1), qual detall esculptòrich és molt més perfecte y l'iconografía molt diferent.

La de Cremona no presenta cap relació remota de composició iconogràfica ni d'execució de l'esculptura. N'hi haurà prou ab comparar la magnífica representació dels mesos de la catedral italiana, y la de la nostra porta més pobre y camperola (2).

La porta de Verona està rodejada de relleus; mes sa composició no presenta cap analogía ab la de Ripoll (3). Anàloga afirmació pot fersc referent a la de Ratisbona.

Menys es poden trobar analogíes ab el gran portal de Vézelay o de Sant Llàtzer d'Autun, admirables obres de l'esculptura borgonyona (4). És per nosaltres la porta ripollesa una obra catalana, presentant les qualitats y defectes de la nostra esculptura, més perfecte en l'ornament que en les representacions historiades; més aviat dura y enèrgica que elegant y delicada.

PLAN GENERAL DE LA ICONOGRAFÍA

No 's pot compendre la composició artística de la porta de Ripoll, sense resumir aquí l'interpretació que sembla més certa de sos temes iconogràfichs. En aquest cas, l'assumpte representat té una extraordinaria importancia artística.

Els temes són reproduits tenint a la vista un text bíblich, una de les tres *Biblies* que en el catàlech del any 1040 consta tenia el monastir. Aqueixa afirmació de Mossèn Gudiol ha estat plenament demostrada per D. Josep Pijoan en sa comparació de les miniatures de les *Biblies* de Roda y de

(1) CAMILLE MARTIN: *L'Art roman en Italie.* Paris. Vol. I, p. 42.
(2) Id., id. Vol. I, ps. 75 y següents.
(3) ADOLFO VENTURI: *Storia del arte italiano.* Milan, 1904. Vol. III, fig. 24.
(4) Vegis LASTEYRIE: obra citada, ps. 668 y següents.

Farfa, y 'ls relleus de la portada de Ripoll, que a més de son caràcter nacional per la composició de son conjunt, té 'l de sos temes iconogràfichs, copiats de les *Biblies* romàniques catalanes (1).

Aqueixos dos treballs ens estalvien entrar al fons de la qüestió, limitantnos a resumir les seves conclusions, o remetent als citats estudis als qui vu'guin conèixer ab més detall aqueix interessantíssim monument iconogràfich.

No és difícil vèurehi una unitat de pensament; els temes provenen de fonts diverses, mes presidides per una suprema finalitat que 'ls dóna l'unitat necessaria a tota obra artística; vol dir això que fou una composició literaria, una homilia metòdica, coherent, la que inspirà al esculptor en la juxtaposició dels temes diversos trets del *Gènesi*, del *Éxode*, del *Llibre dels Reys*, de *Jonàs*, de *Daniel*, dels *Fets dels Apòstols*, del *Apocalipsi* y de la *Llegenda daurada*, armonisats ab les representacions dels mesos, sense comptar els temes dels *Bestiaris*. Mossèn Verdaguer, en forma concisa, logra plasmar en un vers les seves linies generals, dient que contenia «present, passat y esdevenir del món». A cada un d'ells correspon una part de l'obra arquitectònica. El present, la vida de l'època ab sa fauna real y fantàstica, ab sos estaments, pot veures en la socolada; el passat, l'historia, sugereix els temes de les dues faixes centrals y les arcades, y 'l pervindre de l'humanitat està simbolisat en el cel, representat en la faixa tercera, més alta, y en el fris del entaulament.

Tal era el plan dels sermons, usual en l'època. En l'*Especulum Ecclesiæ*, d'Honori d'Autun, escrit al començament del segle XII, recull de sermons pera les principals festes del any, es comença en cada homilia per fer co-

(1) L'iconografía d'aqueixa portada ha estat objecte de diverses investigacions. En P. PIFERRER, PI Y MARGALL y PARCERISSA, en sos *Recuerdos y Bellezas de España, Cataluña,* vol. II, ps. 270 y següents, fan de la mateixa una descripció desproveida de tota crítica arqueològica, més aviat literaria que científica, y acaben ab les següents paraules, síntesi del pensament de la seva època sobre aquest interessant monument: «¿Què pot expressar, per fi, el conjunt d'aquesta fatxada del segle XI, tal volta la més completa de quantes existeixen a Espanya? L'alfabet en que estàn escrites aquestes grans creacions poètiques, és ja tan desconegut com els símbols de l'India y 'ls geroglífichs d'Egipte; el dia en que una observació constant y profonda descobreixi lo que signifiquen, tal volta llegirem mellor l'historia en les parets dels monuments que en les cròniques y en els manuscrits». Al cap de l'investigació, proveida ja de seriosa crítica, cal posarhi en JOSEP M. PELLICER Y PAGÉS, qui sembla recullí la tradició monàstica de Ripoll sobre 'l significat de la portada en un breu estudi publicat en 1872, reproduit en *Santa María del Monasterio de Ripoll,* citada, ap. II y principalment els moderns treballs de MOSSÉN JOSEP GUDIOL Y CUNILL: *Iconografía de la Portalada de Ripoll,* Barcelona, 1909, y l'estudi den JOSEP PIJOAN: *Les miniatures del octateuch en les Biblies catalanes,* citat.

Fig. 1196. — Portal del monastir de Ripoll. Escenes del èxode dels Jueus pel desert. Batalla d'Amalech. (Fot. I. d'E. C.)

Fig. 1197. — Portal del monastir de Ripoll. Escenes de l'Historia de David y de Salomó. (Fot. I. d'E. C.)

néixer el gran acontecimement de la vida del Salvador que l'Esglesia commemora en aquell dia; després cerca en l'*Antich Testament* els fets que s'hi poden relacionar y del qual són les figures; finalment, demana els símbols a la mateixa natura y s'esforça en retrobar, fins en els costums dels animals, l'ombra de la vida y de la mort de Crist.

LA REPRESENTACIÓ DEL CEL

El centre de tota la composició és el Creador Omnipotent, sentat sobre la clau de les arcades (fig. 1192), *in sede majestatis*, en la forma habitual descrita: els dos àngels a cada costat que l'adoren y l'incensen; darrera d'ells, l'àngel y l'àliga, y a sota, en el carcanyol de l'arcada, el bou y 'l lleó. Completen la visió apocalíptica de la divinitat, els vintiquatre vells, coronats, vestits d'amples mantells, en una mà la copa, en altra la cítara. El tema és antich: «durant més de vuytcents anys, sobre l'arch de triomf de les basíliques, y més tart en el portal de les esglesies romàniques, trona la figura apocalíptica voltada dels vells y dels animals» (1). Una disposició igual es troba en les portes de Moarves y de Santiago de Carrión (2). És ben sabut, per altra part, que l'*Apocalipsi*, sobre tot els *Comentaris* del Beat, abat de Lièbana, es trobaven sovint en les biblioteques dels nostres monastirs, decorats d'arcaiques miniatures derivades d'una font comú del segle VIII o IX, y que «monjos espanyols, en els vells monastirs de Catalunya, de l'Aragó y Navarra, hagueren potser l'honor d'ésser els primers en Occident d'il-lustrar el text de l'*Apocalipsi*» (3). Al peu del Creador, en la clau dels archs, completant el pensament, hi ha la representació del anyell místich portant la creu al coll, entre dos àngels adorantlo.

Fig. 1198. - El Rapte d'Elíes. (Fot. I. d'E. C.)

La faixa immediata de sota el fris és com l'enllaç entre l'eternitat de Deu y 'l temps, que ve representat en les faixes inferiors. En ella hi ha una llarga filera de sants y santes, alguns ab símbols característichs, com-

(1) MALE: obra citada, p. 402.
(2) ENRIQUE SERRANO FATIGATI: *Portadas artísticas de Monumentos españoles*. Madrid (sens data). P. 34.
(3) MALE: obra citada, p. 404.

Fig. 1199. — Arcades ab escenes de la vida de Jonàs. (Fot. Ametller del C. E. de C.)

pletant la representació de l'eternitat que ha d'engolir en sos misteris totes les coses.

L'HISTORIA REPRESENTADA PER L'ANTICH TESTAMENT

L'historia, pels esculptors y 'ls monjos que dirigeixen les composicions iconogràfiques romàniques, és l'*Historia Sagrada*, «l'historia dels sants y de tots aquells que, desde 'l començament del món han treballat a edificar la ciutat santa» (1). Així hem vist que 'l *Gènesi*, els *Evangelis* y la *Llegenda daurada* omplen els nostres claustres. «Aqueixos tres llibres contenen tot lo que és necessari saber al home sobre 'ls que han viscut abans d'ell. Són els tres actes de l'*Historia Universal*, que no 'n pot tenir més que tres. Déu ha arreglat l'arquitectura del drama: l'*Antich Testament* ens mostra l'humanitat esperant la lley; el *Nou* en fa conèixer la lley, encarnada, vivent; la *Vida dels Sants* ens fa assistir

(1) MALE: obra citada, p. 375.

als esforços del home pera conformarse ab la lley. Cada un d'aquests llibres marca donchs una de les èpoques de l'historia» (1).

L'*Antich Testament* està representat en el nostre portal pel fratricidi de Caín, per l'èxode del poble d'Israel y per la vida de David y dels profetes Jonàs y Daniel; el *Nou Testament* té una síntesi en l'anyell místich, ab la creu que és el centre de la revelació evangèlica; la *Vida dels Sants* ho és per la de sant Pere y sant Pau, les dues columnes de l'Esglesia.

Comença l'*Antich Testament* en la duella de l'arcada de la porta (figura 1192) (2), propiament dita, en que hi ha una abreviada alusió al *Gènesi*, especialment al fratricidi de Caín. En la clau, el Creador ab sengles àngels turiferaris als costats, recordant l'obra divinal de la formació del món. Simètricament colocats els dos germans, fills d'Adam, oferint llurs sacrificis; després l'escena del homicidi y Caín enterrant a Abel pera fer desaparèixer el rastre del seu pecat (figs. 1193 y 1194).

Continuen les representacions del *Antich Testament* per ordre cronològich en les grans faixes del centre de la portalada. En les dues de la dreta hi han els fets culminants del *Éxode:* comença al costat del còs que forma el portal, en la faixa superior ab el pas del mar Roig (fig. 1195); en la de davant continua ab la representació de Moisès fent rajar una font de la roca d'Horeb, pera donar beure als israelitas revoltats a Rafidim (fig. 1196); representats en l'escena següent, precedits de la columna de foch; ve a continuació l'arribada de vols de guatlles y la del manà, «*Virga la... Moyses reserat ferit unda et aquatur... a... data coturnix*», diu lo que avuy pot interpretarse de l'inscripció:

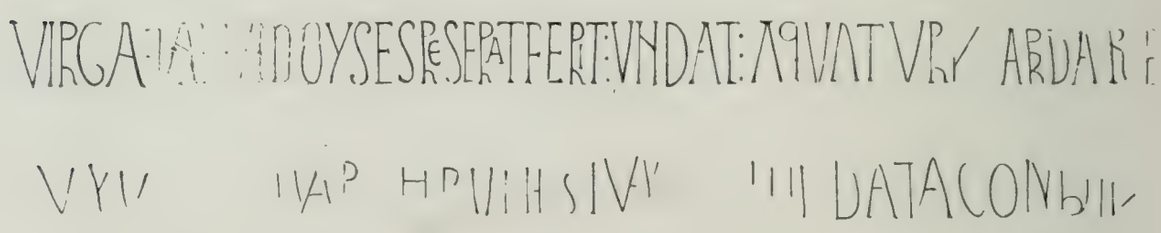

(1) Male: obra citada, ps. 161 y 162.

(2) Debem les figures quals clixés foren deguts a l'habilitat artística de don Antoni Ametller, a l'amabilitat de Mossèn Gudiol qui'ls publicà abans que ningú, al «Centre Excursionista de Catalunya» que galantment els han cedit al Institut per aquesta publicació. Hem de fer constar també la colaboració inteligentíssima de D. Francesch Martorell, a qui es dèu una revisió y nova lectura de les inscripcions curosament dibuixades pel Servey de conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona.

la que com la de les altres faixes, és molt mal conservada (1); segueix la batalla dels jueus contra Amalech a Rafidim, que ocupa la faixa inferior, a la que acompanya la llegenda: «*Ur et Aaron relevant manuum Moyse gravitatem dum... popul...nt Amalehc ferita...m*» (2).

En les dues faixes de l'esquerra (fig. 1197) hi ha els passatges del *Llibre dels Reys:* la traslació del Tabernacle en temps del rey David a la Ciutat Santa; uns músichs y un home dançant, representats al costat del portal, recorden la dança del Rey profeta y 'ls crits d'alegría del poble d'Israel acompanyantla: «*Archam cantantes deducunt et iubi*[*lantes*]» (3);

la peste de la ciutat de Sió, castigada pel pecat de son rey y deslliurada pel Profeta: «*Angelus est vindex sceleris sed Gad ne*[*ci iu*]*dex*».

Segueix en la faixa inferior l'escena en que David designa com a hereu de son regne a Salomó a petició de Bethsabé, y aquell dirigintse a la font de

(1) Mossèn Gudiol dóna, ab les necessaries salvetats, aquesta lectura: «*Virga latens Moyses... ferit unda et aqua... plebs... reanimatur... data coturnix.*»

(2) Mossèn Gudiol llegeix: «*Ur et Aaron relevant manuum Moyse gravitatem dum Josue et populus certant (?) levantes Amalehc feritatem.*»

(3) Les últimes lletres han desaparegut. A l'arca hi havia una inscripció avuy indesxifrable.

Ghió pera esser ungit rey; el judici de Salomó, un fragment de l'inscripció sembla reberush: «*Judicat hinc populum juste do...*»;

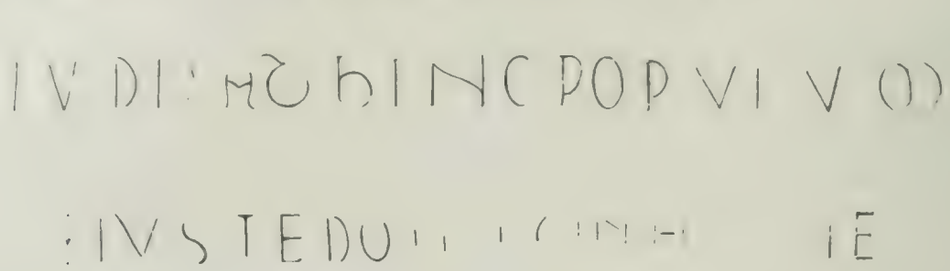

hi ha representat un home al llit y, sobre seu, dintre un nimbe admetllat sostingut per àngels, l'imatge del Creador, que, seguint a en Pellicer, creyem que significa l'aparició de Deu a Salomó en somnis, concedintli el dó de la sabiduría.

En el costat (fig. 1198) hi ha una ràpida alusió a l'historia d'Elíes, representat en sa ascensió al Cel sobre un carro de foch. En les *Biblies* catalanes els miniaturistes uneixen també aquest tema a les anteriors escenes. És interessant una comparació entre aquestes representacions y les miniatures de les nostres *Biblies*. En Pijoan ha portat a bon terme aqueix estudi que no hem de repetir, fent notar solament com la reproducció implica la presencia del manuscrit model a mans del esculptor.

Segueix després l'*Historia Sagrada* en la segona arcada sortint del temple, en que hi ha representades escenes de la vida dels profetes Jonàs y Daniel (fig. 1199); les inscripcions que les acompanyen indiquen clarament les escenes representades: «*Hic fit verbum domini super Ionam*;

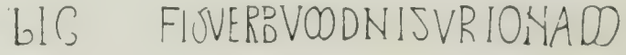

Ionas in ventre cete;

Evomuid picis Ionam;

Hic pred[ica]d Ninive».

HIC PRED. ' D ' NINIVE

La darrera inscripció «*Edra Ionas*» (l'eura y Jonàs)

·EDRA IONAS

aludeix al darrer episodi de la vida del profeta: mal content de que Deu hagués perdonat als ninivites, anà a viure als afores de la ciutat, sota una barraca ombrejada d'una planta que s'enfila, de ràpida creixença, que un verm segà a l'arrel y la matà en un instant y 'l sol secà en un dia. Llavors el senyor reprengué al profeta airat de la mort d'una planta, nascuda en una nit y morta l'altra, dientli si ell es planyia de la mort de lo que res li costava, com Déu devia vacilar en no destruir la gran ciutat poblada de pecadors, més plena encara d'innombrables ignocents.

L'altra mitja arcada es refereix a la vida del profeta Daniel. Les inscripcions indiquen també els assumptes: «*Visio quam vidit Nabugodonosor*»

VISIO Q/M VIDIT NABVGODONOSOR

il·lustra l'escena del rey dormit a la sombra d'un arbre poblat d'ocells; «*Statuam auream quam erexit Nabuco[donosor]*»;

STATVĀ AVREAM QVAM EREXIT NA BVCO

«*Tres [in] camino ignis*»;

TRES ·LAMINO IGNIS:

«*Abachuc*» «*Daniel in lachu leonum*».

ABACBVC DANIEL | INLACBVLEONVM |

LA VIDA DE SANT PERE Y SANT PAU

La *Vida dels Sants* completa el grandiós tríptich de l'historia humana, y d'aquests els escullits foren sant Pere y sant Pau, els primers entre 'ls apòstols. Els fets que 'ls elevaven al cel, trets dels leccionaris, es troben en l'arcada que sostenen dues columnes ab les estatues dels dos sants (figs. 1201 y 1202).

El significat de sant Pere és paralel a Moysès, com ell conductor d'homes a través del desert de la vida cap al cel. Una inscripció (fig. 1200), en el llibre que porta l'estatua del sant ho indica clarament: «*Petrus iter pandit et plebs ad sidera scandit*» (Pere obra el camí y guia el poble als estels).

Sis són les escenes que descriuen la vida del apòstol evangelisador de Roma: sant Pere y sant Joan curen un coix davant la porta *speciosa* del temple de Jerusalem (*Fets dels apòstols*, cap. III, vers. 1 a 7), (fig. 1203); «*Petrus atque Johannes erigunt claudum*», diu l'inscripció que l'acompanya;

PETRVS:ATQ IOHS:ERIGVT CLAVDVM

Sant Pere ressucita a la piadosa Tabita que havia mort a Joppe (*Fets dels Apòstols*, cap. IX, vers. 36 a 41); l'inscripció declara: «*Petrus defunctam suscit Tabitam*».

PETRVS DEFVNCTAM:SVSCITAT TABITAM

Les escenes següents són tretes de la tradició apòcrifa, vivent en l'Edat Mitja en els llibres piadosos. Vicens de Beauvais les havia recullides en son *Speculum historiale*, y d'ell passarien a la famosa *Llegenda daurada* del bisbe Jaume de Voragine (1230-1298), de que és transcripció més o menys lliure el nostre *Flos Sanctorum*. La primera escena és l'entrevista del sant ab Neró, disputant de la força de Deu y la del diable; contrapuntant els miracles del sant ab la màgica del famós Simon. L'inscripció ho declara: «*Altercacio Petri atque Neronis*»;

ALTERCACIO PETRI ATQ NERONIS

segueix el quadre en que Simon volant per diabòlica força, cau per la de la pregaria del apòstol: «*Ubi Simon celo rruit*».

VBI SIMON CELO RRVIT

Ve després la presó de sant Pere: «*Petrus tr[adi]tur ad carcem*» (figu-

PETRVS TVRADCARCEM

ra 1203), y 'l quadre inepígraf de sa crucifixió.

L'altra meytat de l'arcada està dedicada a la vida de sant Pau, l'apòssol de les gents, que en l'historia y en la llegenda acompanya sempre a tant Pere. Comença per la clau del arch ab l'escena de l'anada de Saule a Damasch (fig. 1203): «*Ubi Saulus producitur Damascum*»,

VBI SAVLVS PRODVCITVR DAMASCVM

qui cegat pel camí, és rebut per Ananíes; sant Pau va a les palpentes y l'abraça entre la gent del poble armada de pals y maces. A continuació hi ha l'escena del baptisme del sant, sumergit en una pila com les usuals dels temples romànichs: «*Ubi Ananias Paulum baptizat*» (fig. 1204),

VBI ANANIAS PAVLVM BAPTIZAT

seguint després abreviada l'historia de sa vida: «*Paulus disputat cum grecis atque iudeis*,

PAVLVS DISPVTAT CVM GRECIS ATQVE DEIS

Paulus a ministris ligatur;

PAVLVS A MINISTRIS LIGATVR

Ubi occuli Pauli man...or... untur »;

VBI OCCVLI PAVLI MAN OR VNTVR

La llegenda és incompleta, mes indica clarament la preparació al martiri que és consumat en l'escena següent: « *Hic presus capite truncatur* ».

HIC PS/SCAPITE TRVNCATVR

LA REPRESENTACIÓ DEL TEMPS PRESENT. LES MESOS

La faixa inferior, representativa del temps present, és indubtablement la menys fàcil d'interpretar; la manca d'inscripcions ajuda a l'imprecisió de la falta d'escenes de conjunt. Ab tot, ens sembla entrevèurehi una representació de la vida ab una exhortació d'elevarse al Creador. La característica de la vida són les mudances del temps, que van marcant sense pietat els anys que passen. Aqueixa idea està representada en la duella de la porta, en les escenes conegudes de la representació dels mesos del any, tema antiquíssim en l'iconografía catalana: la característica de la de Ripoll són sos temes agrícoles y boscatans, mancanthi en absolut tota alusió al saber clàssich o a la vida noble o ciutadana. La representació del Janer per l'imatge de *Janus bifrons* (1), que hem vist al claustre de Tarragona, és substituida per l'escena del llenyatayre esporgant els arbres y proveint de llenya (fig. 1205). La del Abril representat sovint per un rey coronat ab un ceptre a la mà, és substituida com en els calendaris de la Beauce y de l'isla de França, pel camperol contemplant el blat ja crescut en el camp cercat, y l'arbre vestit altra vegada de son vert fullatge, a qual ombra pasturen els xays y 'ls cabrits tendres, tal com diu l'adagi: «Per Sant Jordi, ves a veure l'ordi». El Maig, el mes de les nobles partides de caça y de les cavalcades senyorials, ho és per l'home abastant la fruyta primerenca dels cirerers y nisprers: «Per l'Ascensió, cireretes a abundó».

No cal dir si en la representació dels altres mesos es segueix la costum

(1) La nostra interpretació difereix de la de Mossèn Gudiol y den Pellicer, que cregueren veure en el quadre inferior del brancal esquerre la representació del mes de Desembre. Nosaltres creyem es tracta del Janer; d'aquest modo es conforma l'iconografía ripollesa de la major part dels mesos a la més usual dels calendaris. (MALE: obra citada, llib. II, ps. 83 y següents.) — Pels adagis citats vegis CELS GOMIS: *Meteorologia y Agricultura populars*, de la col-lecció *Folk-lore*. Barcelona, 1888.

de senyalarlos per les feynes del camp, que són avuy encara el calendari dels nostres pagesos. Així el Febrer, a Ripoll, és representat per una escena anàloga a altra de Sant Ursi de Bourges (1), que en Pellicer interpreta de la fabricació del formatge; a la França del Nort el representen per l'home escalfantse vora el foch y secantse de la pluja rebuda; el Març ho és pel tema, comú per tot, del treball de la vinya; el Juny, com en qualque manuscrit italià, està representat per la sega, tal com diuen els nostres pagesos: «Pel Juny, la falç al puny», «Sembraràs quan voldràs, y per Sant Joan segaràs»; el Juliol (fig. 1206), és el de la cullita y 'l del transport del blat al graner, que «qui no bat pel Juliol, no bat quan vol»; pel Agost, en el nostre calendari els boters asclen les botes per la propera brema del Setembre; al Octubre es poda; al Novembre, com en totes les terres, és el temps de la mort del porch, que pel Desembre permet reposar vora la llar pagesa, escalfantse en la flama fumejanta de la cuyna ornada del pernil posat a secar.

Fig. 1200. — Inscripció en la estàtua de Sant Pere. (Fot. Gudiol.)

LA REPRESENTACIÓ DELS POBLES LLOANT A DÉU

Els temes de davant de la porta són més indecisos. En la faixa més ampla, Mossèn Gudiol com en Pellicer hi descriuen quatre músichs tocant, mentres un personatge al centre dirigeix el chor (fig. 1207). Els instruments són la cítara, la campana, el corn y la flauta, com si es volgués recordar el *Salm CL* del rey profeta, convidant als pobles a lloar al Senyor: «*in sono tubæ, in psalterio et cithara, in cordis et organo, in cimbalis bene sonantibus*». Els cinch personatges de la dreta (figura 1208), en Pellicer creya simbolisaven els diversos estats socials: el noble

(1) Camille Martin: *L'art roman en France,* citada. Vol. III, p. 80.

Fig. 1201. — Portal de Ripoll. Sant Pere. (Fot. Mirapeix.)

està representat per un comte y son escuder; l'eclesiàstich per un bisbe y un monjo. El primer personatge representa Jesucrist, y està situat en el lloch preferent de la composició; el que segueix porta la tovallola, tal com en l'antiga liturgia es feyen les ofertes. Tot recorda el salm de David: «Alabeu al Senyor tota la gent, alabeulo tots els pobles». La simetría dels dos temes sembla convidar a acceptar l'interpretació.

LES PASSIONS Y LA PARÀBOLA DEL MAL RICH

Les arcades reposen sobre una ampla faixa, al centre de la qual, a cada costat, hi ha la representació usual de la lluyta del lleó ab un altre quadrúpet (fig. 1192). A l'esquerra, rodegen l'escena un home dret, armat d'una llança, y un cavaller ab escut, apuntant en actitut de llençar contra les besties la seva llança curta o *pilum*. A la dreta, un centaure llença sos darts, y un goç de caça persegueix una fera. A primera vista semblen les usuals escenes de caça y de lluytes de feres dels marfils morescos; mes per l'Etat mitja els sers naturals y 'ls sers fantàstichs, com tot l'Univers, són un símbol: «el món és un llibre obert, escrit de la mà de Déu, en el qual cada ser és un mot ple de sentit» (1), y «tota criatura és l'ombra de la veritat

(1) HUGUES DE SAINT-VICTOR: *Erudit didasc.*, llib. VII, cap. IV. *Patrologie*, t. CLXXVI, col. 814. Citat per MALE, p. 45.

y la vida» (1). Potser en els llibres antichs de Ripoll hi havia la clau d'aqueixes escenes indesxifrades.

La faixa inferior del costat esquerre, de set cercles a cada part, no sembla diferir dels frisos ornamentals de les pintures (2). A la banda dreta els temes són borrosos pera arribar a una conclusió certa. Mossèn Gudiol vacila en acceptar per ells la representació dels torments del infern. En un d'ells es visible clarament un àngel.

Les faixes verticals dels costats reconers de la socolada no tenen tampoch una clara solució: els del costat esquerre són un pur tema ornamental; en els de la dreta s'hi veu clarament la representació coneguda dels justos en el si d'Abraham, que acompanya la paràbola del mal rich, representada per l'escena del festí y la dels goços atiats contra el pobre importú, tan comú en l'iconografía dels nostres claustres.

Fig. 1202. — Portal de Ripoll. Sant Pere. (Fot. Ametller del C. E. de C.)

REPRESENTACIONS TRETES DELS «BESTIARIS»

En un espay dels carcanyols de la volta hi ha uns ocells de coll llarch, potes altíssimes y primes, ab un manyoch de plomes penjat a mig coll (fig. 1209). Es pensaría de primer moment en una cigonya o en un avestruç, que segons els *Bestiaris* pon els ous solament quan al «cel hi ha una estrella que s'anomena Virgilia,

(1) *Nouv. d'Antiq.*
(2) *Pintures Murals catalanes,* obra citada.

que apareix de Març a Abril», y 'ls oblida, deixant que la calor del sol els dugui a terme, representant, segons els llibres de l'època, un exemple de com nosaltres devem fer les bones obres, y després, oblidantnos de nostres merits, confiar en Deu.

LA CRONOLOGIA

La cronología de la porta de Ripoll té una extraordinaria importancia dintre la nostra arqueología y 'ls parers han diferit entre assignarli la data del any 1032, que és el de la consagració de la basilica de Ripoll per l'abat Oliva, y 'l segle XIII, época de les esplèndides portades del Orient de Catalunya.

En Pellicer y Pagès havia sostingut la primera opinió, interpretant amplament els poemes olivans, sense més examen arqueològich.

Mossèn Gudiol, en la seva citada monografía, la creu en una data intermitja entre l'esculptura «arcaica o primitiva» y l'«esplendent a que s'han d'incloure, per exemple, els capitells dels claustres de la Sèu de Girona y Sant Cugat y les portades influides per l'art tolosà, tal com les d'Agramunt, Lleyda, Valencia, etc.».

Pera estudiarla es pot acudir a diversos elements: les dates de la font de sa iconografía, la dels detalls d'indumentaria, la de la que pugui proporcionar els caràcters epigràfichs de ses inscripcions y, finalment, a sa composició arquitectònica.

FONTS LITERARIES DE LA PORTA DE RIPOLL

L'opinió den Pellicer ha trobat un darrer ressò en en Pijoan, qui atret per l'antiguitat de les fonts literaries de l'iconografía de Ripoll, s'ha inclinat a crèurela del segle XI, «perque 'ls manuscrits que porten aquestes representacions són tots dos de la fi del segle X o, màximum, del començament del XI» (1).

Pera refutar l'opinió den Pijoan, no cal més que recordar l'estat de la nostra esculptura en un document datat en 1020-1021, indubtable, la llinda de Sant Genís les Fonts (2), y compararla ab la de la porta ripollesa y pensar després en l'ausencia d'esculptura en la serie nombrosa dels nostres monuments qual data en la XI centuria és indubtable.

Fóra la porta de Ripoll un cas aillat, únich dintre la nostra historia, que hauria comparegut d'imprevist, ab tota sa complicació, resolt, mentres l'arquitectura de les portes dels nostres temples anava lentament y independent evolucionant. Això bastarà per afirmar que foren uns esculp-

(1) *Les Miniatures de l'octateuch en les Biblies romàniques catalanes,* obra citada. P. 479 y 480.

(2) Vol. II, p. 561.

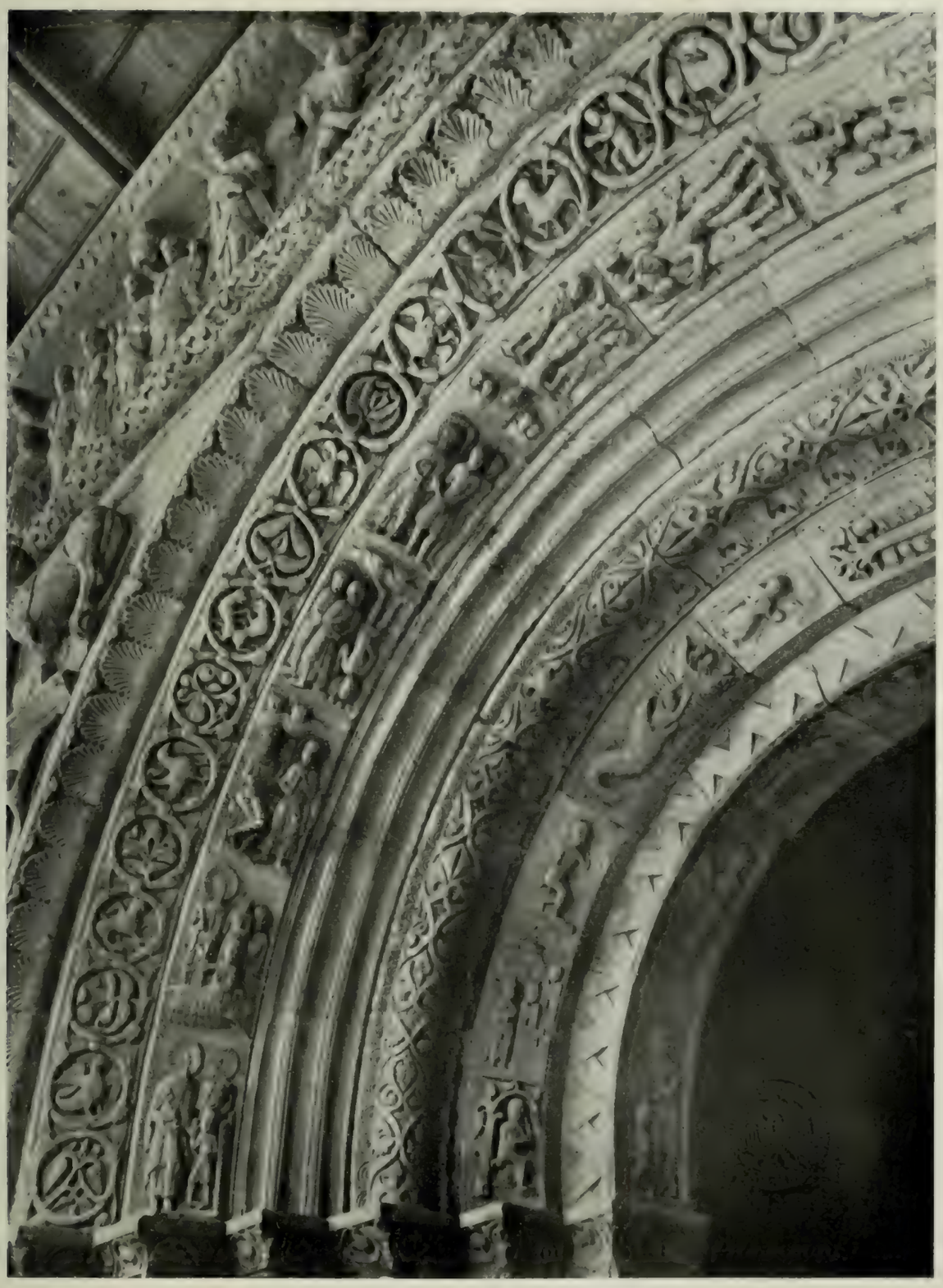

Fig. 1203. — Portal del monastir de Ripoll. Escenes de la vida de Sant Pere y Sant Pau. (Fot. Mas.)

Fig. 1204. — Ripoll. Escenes de la vida de Sant Pau. (Fot. Ametller del C. E. de C.)

tors del segle XII, y no del XI, que en presencia d'uns codis antichs la esculpiren, y reproduint ab rara minuciositat llur ilustració gràfica, arribaren a compondre aqueix monumental conjunt que precedeix a la basílica ripollesa.

Realment, l'antiguitat de les fonts iconogràfiques de nostres monuments és una de les dificultats pera fixar la seva cronologia; però els esculptors de Ripoll que treballaren tenint a les mans una *Biblia* catalana antiga, hi posaren quelcom de lo que veyen al seu voltant, quelcom indici de son temps y modificaren ara un detall dels trajos o del armament, ara els trajos en conjunt, y aquestos elements d'indumentaria seràn sens dubte suficients pera arribar a fixar una data més moderna que les fonts literaries copiades.

L'INDUMENTARIA EN ELS MANUSCRITS COMPARADA AB LA DE LA PORTADA RIPOLLESA

Els trajos en les dues *Biblies* conegudes de Roda y de Farfa, són en general els trajos antichs carolingis ab més o menys reminiscencies romàniques. La gent del poble d'Israel va ab el cap descobert y 'l cabell retallat, habillada ab una túnica curta, cenyida a la cintura; bragues estretes, ajustades, que arriben fins als peus; el mantell, antich, agafat a l'espatlla per una fíbula circular (1). Les dònes porten diverses vestidures: una túnica cenyida al còs, més ampla desde la cintura, ab mànegues ajustades; una sobretúnica ab mànegues folgada; un ample mantell cobreix de vegades tot llur còs desde 'l cap, al istil de les dònes carolingies (2); al cap un casquet esfèrich (3); mentres altres vegades és

(1) QUICHERAT: obra citada, p. 137 y 150. — Vegis també l'obra de CAMILLE ENLART: *Manuel d'archéologie française. Le Costume.* Paris, 1916. Vol. III, ps. 15 y següents.

(2) QUICHERAT: p. 117 y 118; fol. 6 v. de la *Biblia* de Farfa, fig. 13 de PIJOAN; fol. 70 de la *Biblia* de Roda, fig. 12 de PIJOAN.

(3) *Gènesi,* fol. 5 v. de la *Biblia* de Farfa, fig. 11 de PIJOAN.

un vel qui embolcalla llur testa (1), seguint la moda del segle XI. En qualques representacions el casquet agafa formes extraordinaries, recordant el que porta l'estatua de Santa Fe de Conques (2).

Els reys porten la corona carolingia d'un cèrcol ab tres florons rectes, molt llarchs (3), sobre la testa, de llarga cabellera; bigoti y barba devegades mig partida; vesteixen túnica llarga y mantell reyal, agafat sobre l'espatlla dreta ab una fíbula circular; les dues peces orlades; porten un ceptre flordelisat a la mà dreta, y altres vegades el pom y una espasa o llança.

Els soldats estàn representats ab la túnica curta; l'armadura del còs va sota'l trajo; les usuals bragues; escut circular sense l'umbo punxagut al centre; el cap descobert o ab un capell apuntat; la llança ab el característich travesser prop de la punta (4). Tal és el trajo dels soldats que guerregen en la representació de la batalla contra Amelech, que descriu l'*Éxode* (5), en que sols Josué porta la *brogue* o coraça de cuir forrada ab planxes de ferro imbricades y'l capell metàlich, propi dels senyors. Altres, com els soldats que fan guarda a David, porten un capell apuntat, y altres la pesada espasa característica de l'època. Tal és també'l trajo dels soldats de Faraó en el pas del mar Roig, y'l de Josué en la batalla de Gabaó.

En la *Biblia* de Roda, que és potser una copia de la nostra *Biblia*, feta ja en el segle XI, els guerrers vesteixen el trajo de la segona meytat del segle; la *brogue* o l'*haubert* a sobre tots els vestits, curt fins poch més avall de les caderes; capell esfèrich o cònich ab nasal; espasa d'ampla fulla o llança ab travesser junt al ferro; escut circular (6).

Igualment que'ls trajos cambiaven tot conservant les mateixes representacions iconogràfiques de la *Biblia* de Farfa a la de Roda, igualment se trasmudaven al esculpirse en pedra a la porta de Ripoll o en una *Biblia* que li serví d'original, copiada y miniaturada en el segle XII. La

(1) *Biblia* de Farfa, *Gènesi*, fol. 6 v., fig. 17 de PIJOAN; *Biblia* de Roda, Ruth II y IV, fol. 110 v., vol. I, y fol. I, vol. II, figs. 25 y 26 de PIJOAN. — QUICHERAT: p. 142 y 143.

(2) Representacions de Betsabé davant David y de les dònes en el judici de Salomó, fol. 95 de la *Biblia* de Farfa, fig. 5 de PIJOAN. — L'estatua de Santa Fe: vegis en ENLART, obra citada, p. 177.

(3) Representació de Faraó: *Biblia* de Farfa, Éxode XXXIV, fol. 6 v., fig. 17 de PIJOAN. — Nombres XXII-XXV, *Biblia* de Farfa, p. 82, fig. 18 de PIJOAN.

(4) *Biblia* de Farfa, fol. I, fig. 2 de PIJOAN. — QUICHERAT: p. 114. — Vegis també'ls soldats de Faraó en el fol. 82, fig. 18 de PIJOAN, y fol. 82 v., fig. 23 de íd.

(5) Vegis els soldats de Faraó, fol. 95, fig. 5 de PIJOAN.

(6) *Biblia:* representació de la batalla de Barac contra Sisaran, *Julges*, IV, foli 99 v. de la *Biblia* de Roda, fig. 24 de PIJOAN. — QUICHERAT: ps. 151 y 152.

Fig. 1205. — Portal del monastir de Ripoll. Els mesos. (Fot. Mas.)

Fig. 1206. — Portal del monastir de Ripoll. Els mesos. (Fot. Mas.)

Fig. 1207. Portada del monastir de Ripoll. Representació dels musichs.
(Fot. Ametller del C. E. de C.)

turba de jueus que peregrina pel desert, conserva en la nostra porta la mateixa disposició del trajo carolingi; els humils han conservat sempre les antigues formes de vestir. Sols s'ha cambiat la faixa lligada a la cintura ab els penjants cayent davant les cames (fig. 1212).

Les dònes són ben escasses en la porta de Ripoll; mes cal fixarse en la representada, seguint la *Biblia* de Farfa, entre 'l poble d'Israel, en els dos primers passatges del Éxode de la porta de Ripoll. La dòna, en la *Biblia*, vesteix l'antich trajo carolingi; les dònes copiades en la porta ripollesa porten un gipó ajustat al còs, de mànegues estretes, y la característica cintura sobre les caderes, deixada fluixa, penjant per davant (1), com el trajo que vesteixen tantes estàtues de les primitives catedrals franceses (2), moda que comença cap el 1140 y dura tota la segona meytat del segle XII.

Mes aont se noten els cambis més típichs és en els trajos militars, per son caràcter subjecte als progressos de la guerra y propagats ràpidament d'unes terres a les altres. Ab tot, aquest progrés no apareix en tots els quadres de la porta ripollesa; prop el rasament de l'arcada, a l'esquerra del espectador, hi ha un grupu de soldats en una escena de dubtosa interpretació (fig. 1210), vestint la túnica curta, armats d'escut circular, ab umbo y llança, de la que ha desaparegut el petit travesser superior carolingi. És aquest fragment de la porta la copia exacta, justa, d'un manuscrit carolingi com el de Farfa. En cambi, al altre costat (fig. 1196), hi ha la batalla contra Amalech (Éxode XVII, 8-13), aont després del grupu

(1) QUICHERAT: obra citada, p. 150.
(2) Id., id., p. 164. — ENLART: obra citada, ps. 35 a 37.

Fig. 1208. — Portada del monastir de Ripoll. Representació dels estaments adorant a Déu.
(Fot. Ametller del C. E. de C.)

de Moisès ab Araó y Ur està la batalla dels homes a peu, seguida de la lluyta dels cavallers. «L'esculptor de Ripoll — diu en Pijoan — veya en aquesta escena dels cavalls ocasió de lluirse y, sacrificant una part de la miniatura de la batalla dels infants, feya aquell grupu tan decoratiu dels sis cavalls, que és una de les coses més boniques de la portada», donchs en aquesta escena, menys copiada, més artística, l'esculptor habilla als guerrers d'un trajo més modern: porten el gran *brogue* o *haubert* tombant sobre la cuixa, deixant sortir per baix la túnica, encara més llarga, propia del segle XII (1). Els escuts han també cambiat; són llarchs y de forma ametllada y *umbo* ben marcat; les llances no porten la petita creu carolingia en la part alta; l'elm és cònich y ab nasal (fig. 1190).

A la portada de Ripoll hi ha guerrers que porten la *brogue* forrada de peces metàliques, altres el *haubert*, verdader teixit metàlich que vingué a substituirla. En Pijoan nota que «també és prova que 'ls esculptors de Ripoll tenien una *Biblia* com les de Farfa y Roda, la manera com estàn representades les armadures, sobre tot la d'un dels guerrers drets, esculpida com un reticulat caligràfich. Així són en les miniatures de les dues *Biblies*, les dels cavallers armats, ab la cota dibuixada ab ratlles creuades a la ploma.» Indubtablement, els homes a peu vesteixen la *brogue*, reforçada de plaques de metall, que tant en els segells com en els manuscrits és dibuixada en forma reticulada. És el trajo dels guerrers de la tapicería

(1) LASTEYRIE: *Études sur la sculpture française au moyen âge*, p. 71. — QUICHERAT: *Histoire des Costumes*, p. 151 y 152. — DEMAY: *Le costume d'après les sceaux*, p. 113. — ENLART: *Le Costume*, ps. 451 y següents.

Fig. 1209. — Portal del monastir de Ripoll. Representació d'un avestruç. (Fot. Mas.)

de Bayeux, que data de cap el 1115 (1). Cap a la meytat del segle XII la *brogue* és cosa de la gent de peu; els cavallers y 'ls elevats personatges l'han substituida per la cota de malla, pel *hauhert*, qual teixit compacte y metàlich cobria el còs d'una xarxa impenetrable a les llances. Tal vesteixen la major part dels cavallers de la porta de Ripoll (figs. 1190 y 1210), representats en la mateixa forma trenada que als claustres de Girona y Sant Cugat. Aqueixa forma de trajo, diu Lasteyrie, comença a usarse cap a la segona meytat del segle XII (2). Demay reprodueix un segell de Guillem de Nevers, de 1140, ab igual trajo que 'ls cavallers de Ripoll; més tart, cap el 1170, l'armadura s'exten a defensar les cames, que 'ls soldats y 'ls cavallers de Ripoll porten indefenses (3). La primera forma dura fins a la fi del segle XII; la segona comença a ferse vulgar al començament del XIII. Els trajos militars enclourien la porta ripollesa entre 'l 1140 y 'l 1170.

(1) Vegis DEMAY: obra citada, fig. 59. — ENLART: id., ps. 451 y següents.
(2) Obra citada, ps. 55 y 71.
(3) DEMAY: ps. 113 y següents. — És de consulta profitosa l'obra de D. FERRÁN DE SEGARRA: *Sigilografía catalana*. Barcelona, 1916. Vegis l'escut ab umbo y 'l capell ab nasal en el segell de Ramon Berenguer IV, n.º 1, del any 1157. Les cames del cavaller apareixen clarament armades en el segell n.º 2 del propi comte, en un pergamí de 1166.

Queda encara un altre element d'indumentaria a estudiar: el trajo episcopal representat a la part baixa entre les grans figures a la dreta del espectador (fig. 1208). El bisbe està representat «vestint ornaments pontificals: folgada casulla, bàcul a sa dreta y un llibre a sa esquerra, en que sembla llegirshi ésser el pontifical, veyentse sobre sa casulla l'escapulari o fres, cayent, després de rodejar el coll, y terminant inferiorment en tres bolles o cascabells, segons la costum del temps. En la pedra del fons hi queda encara rastre de la baixa mitra que lluhiria la seva testa» (1). Era aqueixa, per lo que's pot deduir, la de forma triangular y no la bicornia més antiga. Lasteyrie s'ha ocupat, al tractar del claustre de Sant Trophime d'Arles, del valor d'aquest detall d'indumentaria com a element cronològich, atribuint la generalisació de tal forma y demostrantho pels segells a la proximitat del 1200. Ab tot, cita exemples de bisbes provençals que s'han fet representar ab la mitra bicornia als segells en 1168, 1186 y 1188, deduintne que'l permet afirmar que l'obra no és de la primera meytat, ni tan sols de la meytat del segle XII (2).

Fig. 1210. — Portalada del monastir de Ripoll. Soldats armats ab escut y llança. (Fot. Mas.)

L'estola és rectangular y no s'aixampla a la part baixa.

(1) GUDIOL: *Iconografía de la portalada de Ripoll,* ps. 25 y 26.
(2) LASTEYRIE: *Études sur la sculpture française au moyen âge,* citada, p. 72.

Fig. 1211.— Portal del monastir de Ripoll. Soldats de l'exèrcit de Faraó. (Fot. Mas.)

Citem encara la disposició dels cabells y barbes partides, riçades en els vells del *Apocalipsi* y en els apòstols (fig. 1192).

Pot encara aduirse un altra dada. Els apòstols que's troben a cada costat del portal (figs. 1201 y 1202) y 'ls representats en la part superior porten els peus nusos. M. Lasteyrie indica «que és això una vella tradició iconogràfica, que s'és perduda precisament a la segona meytat del segle XII», fent notar després en una nota que 'l fet no és ben absolut, atribuint ell mateix el claustre de Sant Trophime, en que 'ls apòstols estàn representats descalços al 1180 (1). Tots aqueixos elements d'inducció ens portarien a senyalar una data cap a la meytat del segle XII.

Hi ha, finalment, una contraprova indubtable, y és l'examen del sarcòfach de Berenguer III *el Gran*, mort l'any 1131.

Hi ha en ell varis quadres representant escenes de la mort del comte: la seva agonía en un llit humil del hospital de Barcelona (fig. 767), ben semblant ab la forma en que'l llit és representat a la porta ripollesa—llit de Salomó en l'aparició de Déu (fig. 1197), llit mortuori de Tabita (1203), en la vida de sant Pere; — el bisbe y 'l clergue pregant sobre la caixa mortuoria; el dol de la ciutat. La mort de Ramon Berenguer hi està representada ab tanta fidelitat, que confirma la tradició del monastir sobre 'l destí d'aquest monument funerari. Així, els relleus del sarcòfach foren sens dubte posteriors a 1131, any de la mort del comte de Barcelona, y algun dels detalls d'indumentaria (un bisbe ab la mitra bicornia) (fig. 768), el fan, indubtablement, anterior a la portada.

Igual conclusió porta l'exàmen de la disposició dels relleus, més primitius potser, d'una simplicitat infantil que sembla anterior a la manera de

(1) LASTEYRIE: obra d. rrerament citada, p. 56-59.

fer dels relleus de la porta, qual obra estaria situada entre 'ls relleus susdits y l'escultura del claustre pel monastir ripollès, datat perfectament per l'inscripció del abat Berga, posterior, per lo tant, a 1172, any de la seva elecció, y anterior a 1205, data de la seva mort. Això ens conduiria encara cap a la meytat del segle XII, entre 'ls anys 1150 y 1175.

Fig. 1212. — Portalada del monastir de Ripoll. Representació del poble jueu al desert. (Fot. Mas.)

LA CRONOLOGÍA PELS CARÀCTERS EPIGRÀFICHS

L'estudi epigràfich de les inscripcions de la portada confirma el resultat que dóna el de l'iconografía y de l'indumentaria. És en el segle XII que l'antich alfabet evoluciona cap a les formes nomenades gòtiques que trobem ja fixades definitivament a últims d'aquest segle; donchs bé: l'alfabet de les inscripcions de Ripoll correspon perfectament a aquest período de transformació. Al costat de lletres atípiques y de les poques que conserven les formes primitives, la major part presenten una gran riquesa de variants que

permet fàcilment seguir la llur evolució: així la *A*, la *H*, la *T*, etc.; les formes no son encara establertes fixament, estem en plena transició y per tant a mitjants del XII. Si 's compara la làpida de consagració de Sant Climent de Taüll, datada en 1123 (fig. 24), ab la primera pedra de la Catedral de Lleyda, del 1203 (fig. 4), o ab la sepulcral de R. de Millà, mort en 1209 (fig. 5), es veurà clarament que és entre una y altres y més aproximada a les segones que a la primera que cal posar l'inscripció ripollesa, lo que 'ns dóna una data concordant ab la dels altres elements estudiats.

LA CRONOLOGÍA Y LA COMPOSICIÓ ARQUITECTÓNICA DE LA PORTA DE RIPOLL

La complicada composició iconogràfica que hem analisat enquadra un portal romànich usual, y l'estudi de son conjunt y de sos elements serà una comprovació del estudi cronològich que hem vingut fent.

La primera impresió és que no pertany al grupu característich de la centuria tretzava, sinó de ple a les que ornen les portes construides en el segle XII. Entre elles, si alguna analogía calgués establir, la trobariem, no entre les més simples, que bé es pot dir que són les més antigues, y les que més conserven la vella tradició, sinó entre 'l grupu de Santa Eugenia de Berga y Sant Joan les Fonts, que entre moltes d'altres tenen la particularitat de tenir, com la de Ripoll, la darrera arquivolta motllurada, com un guardapols decorat de fulles, o entre 'l grupu de Lladó y Cistella, que presenten ja deslligat el motlluratge de les arquivoltes del dels elements sustentants, forma que s'accentua en altre grupu: el de Llanàs, Cornellà de Conflent, Baget y Costouges. Resumint: es podría sens dubte colocar el portal de Ripoll despullat del seu sumptuós aditament iconogràfich, entre les portes dels temples del nostre período nacional, que té son moment d'esplendor a mitjans del segle XII.

L'exàmen dels capitells ens portaria a centrar sa esculptura al costat del claustre de la Sèu de Girona, de Sant Pere de Galligans y d'Elna, y anterior al período modern de Sant Cugat. No hi ha entre sos capitells cap que presenti els caràcters de la llacería moresca dels de Sant Benet de Bages, ni les pinyes penjants del portal de Porqueres o del claustre de Vallbona de les Monges. La conclusió que d'això es derivaria seria la d'una data anàloga a la deduida. Podriem així, resumint, dir que l'exàmen de l'indumentaria, de l'epigrafía y la dels caràcters arquitectònichs porten a resultats concordants: l'obra de Ripoll és de cap a la meytat del segle XII, moment d'esplendor, a la vegada, de la nostra esculptura y de la nostra arquitectura.

Fig. 1213 — Finestral de Sant Pere de Besalú. (Fot. Mas.)

XIV

LES FINESTRES

Les finestres no són en l'arquitectura romànica més que portals reduits de dimensions; son abaixat és obtingut per ressalts, ab idèntiques solucions que les en ells estudiades, desde les de pilans y arquivoltes de secció rectangular, més o menys motllurades (figs. 1214 a 1217), fins a les decorades ab columnes y formes torals, variant el nombre d'arquivoltes ab raó directa de la riquesa del edifici y del espessor del mur (figures 1218 a 1221); desde les precedides d'una sola columna fins a les precedides de dues o tres, que aguantant les respectives arquivoltes, donen un aspecte de sumptuositat y grandaria.

Aqueixa apariencia exterior sumptuosa adorna quasi sempre una es-

treta espitllera que deixa passar molt poca llum. Per dintre l'edifici es procura engrandirla per medi d'esqueixades amples o, repetint la decoració del exterior, ab arcades en degradació y sengles columnes.

En els edificis més sumptuosos de les darreries del segle XII les columnes que ornen l'exterior del absis es combinen ab les de les finestres logrant extraordinaris efectes de riquesa tant al exterior (figures 571 y 1223) com al interior del edifici (fig. 596).

Fig. 1214.— Finestra de l'absis de l'esglesia de Guils. (Fot. Sagrera.)

L'òculus

En les esglesies del período és comú la finestra circular, l'òculus. Se'n veuen en les fatxades de Santa Eugenia de Berga (fig. 83), Sant Pere de Galligans (fig. 146), Sant Pau del Camp, on, sens dubte, procedeix de la reforma feta ja entrat el segle XII. És comú en les esglesies dels últims temps del art romànich català: Agramunt (fig. 191), Verdú (figura 1144), Santa María de Bell-lloch a Santa Coloma de Queralt (fig. 568), Escornalbou (fig. 567), etc.

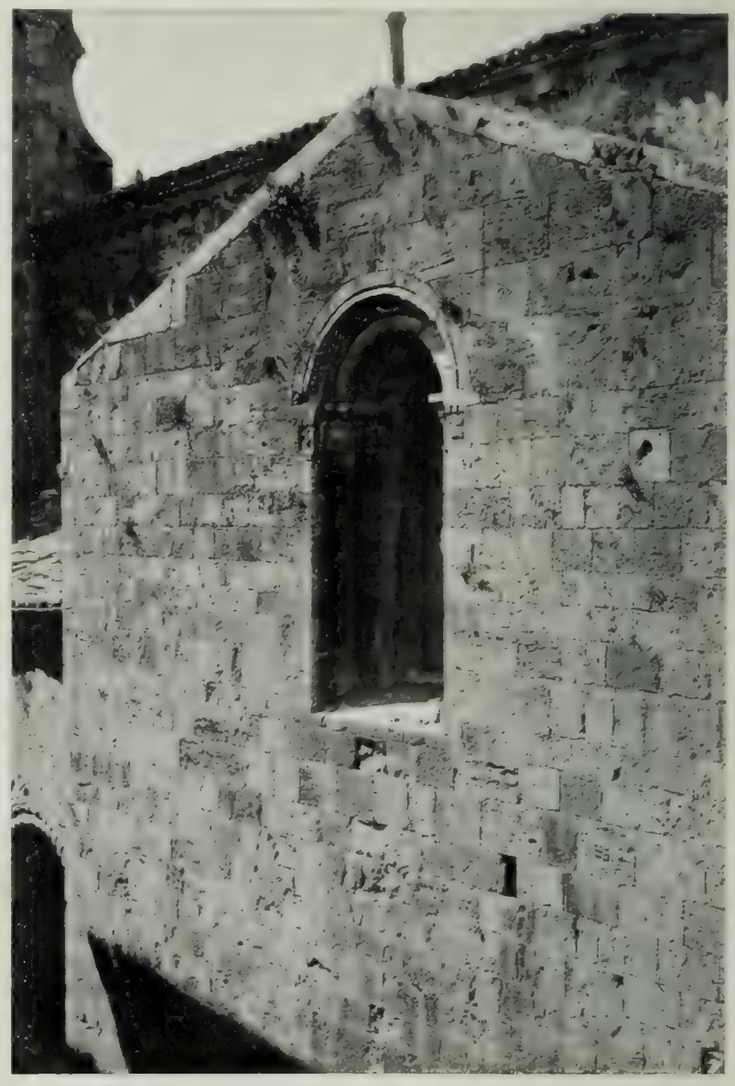

Fig. 1215. - Finestra de l'esglesia de Sant Vicens de Besalú. (Fot. Puig y Cadafalch.)

L'òculus, en el mur que lliga l'arch triomfal a la volta, és comú en les esglesies romàniques de Catalunya, del Rosselló y de la Provença. «Aquest òculus, diu Brutails (1), es troba alguns cops, però molt rarament, en nombre de dos, com en l'antiga esglesia de Corsaví y a Costoges (fig. 572).» Sovint és dividit per columnes radiades que, partint d'una forma circular central, van al cercle exterior,

Fig. 1216.— Finestra de l'esglesia de Sant Llorenç, prop Bagà. (Fot. Puig y Cadafalch.)

Fig. 1218. — Finestral de l'absis de l'esglesia de Sant Salvador de Bianya. (Fot. Mas.)

estrebantse sobre minúscules arcades. La forma ab els anys es complica y s'enriqueix (figs. 1224 a 1226).

En el segle XIII els tapa devegades una gelosía petria de tema moresch (figs. 1226 y 1227).

Fig. 1217.— Finestra de l'esglesia de Rodés.

(1) *L'Art religiós al Rosselló* citada, p. 99.

Fig. 1219. — Finestra de la fatxada de Cornellà de Conflent. Escala 1 : 50. (Rogent.)

FINESTRES GEMINADES. El sistema de les arquivoltes en degradació es troba en les finestres dels edificis religiosos, no en les dels edificis civils, ni en les finestres geminades aplicades principalment als campanars. En aqueixes la transformació que sofreix al passar la finestra al segon període és ben senzilla; a la columna de capitell triangular la substitueix la columna ab capitell d'ayre derivat del corinti. Comparis així la finestra del campanar de Sant Miquel de Fluvià, tipus arcaisant construit ab el nou aparell (fig. 1235), ab la del campanar de Prades (fig. 741), o de Castelló d'Empuries (figs. 744 y 1231).

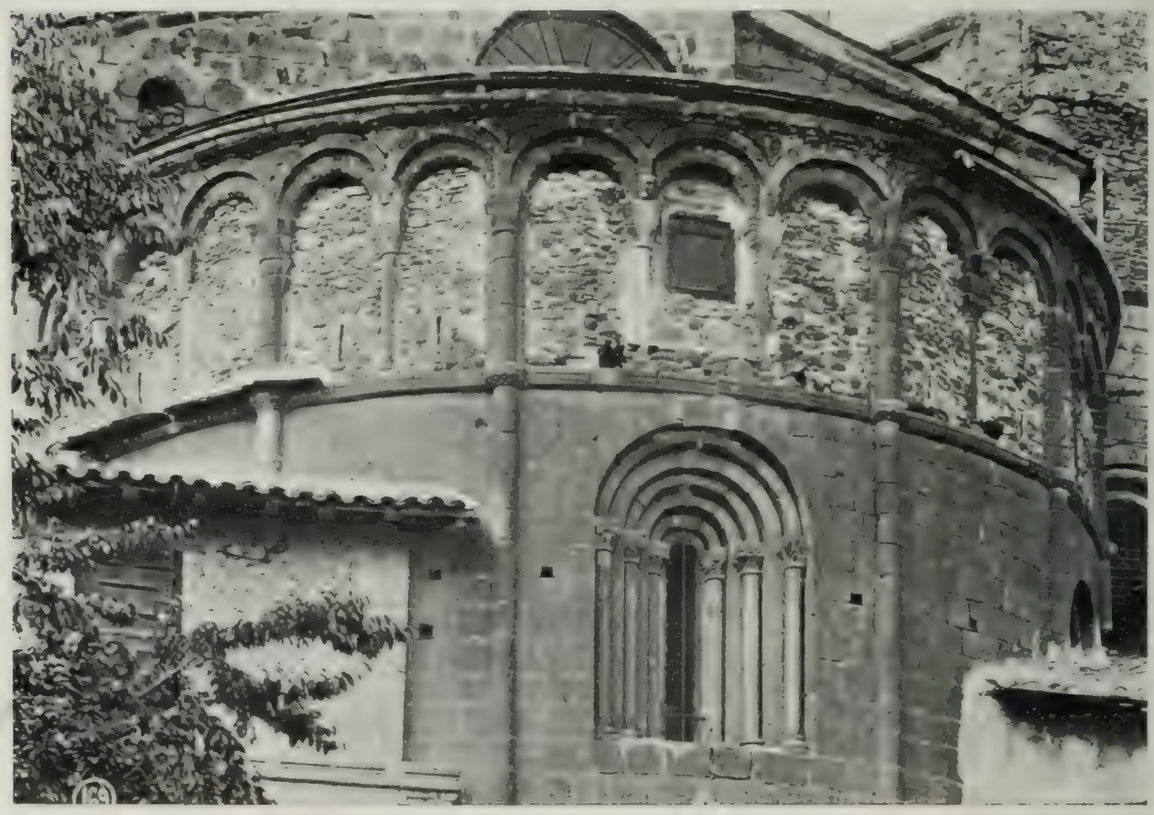

Fig. 1220. — Finestres de l'absis de l'esglesia de la Sèu d'Urgell. (Fot. Mas.)

L'espessor del mur obliga qualque vegada a la doble o triple columna en sentit de la fondaria.

Hi ha algun cas de finestra geminada en els frontispicis religiosos, com a Canovelles (fig. 1236).

Però aont la finestra geminada impera en absolut, és en l'edifici civil: minúscula y ab una sola columna, com la defensa exigia, es va successivament engrandint. Tal es veu ab tota claretat en el mur extern del castell de Sant Martí Sarroca, en el qual les grans finestres de dues columnes de grans dimensions substituiren ab el temps les més antigues y diminutes (fig. 1232). Aqueix

Fig. 1221. — Finestres de l'absis a Cornellà de Conflent. (Fot. Rogent.)

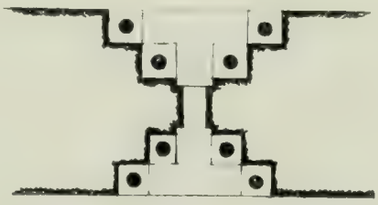

Fig. 1222. — Cornellà de Conflent. Escala 1 : 50. (Rogent.)

Fig. 1223. — Finestres de l'absis de Sant Martí Sarroca. (Fot. Mas.)

tipus de finestral perdura durant segles, no sofrint altre cambi que 'l de la decoració dels capitells, que segueix tota l'històrica evolució, y 'l de la proporció de la columna (figs. 1228 a 1230). Al claustre d'Elna se conserva una d'aquelles típiques finestres qual aspecte interior reproduim (fig. 1233).

Més tart apareix un lòbul en la part superior de les arcades (fig. 1232); és la forma que 's perpetuarà en les finestres gòti-

Fig. 1224. — Oculus de l'esglesia de Covet. (Fot. Mas)

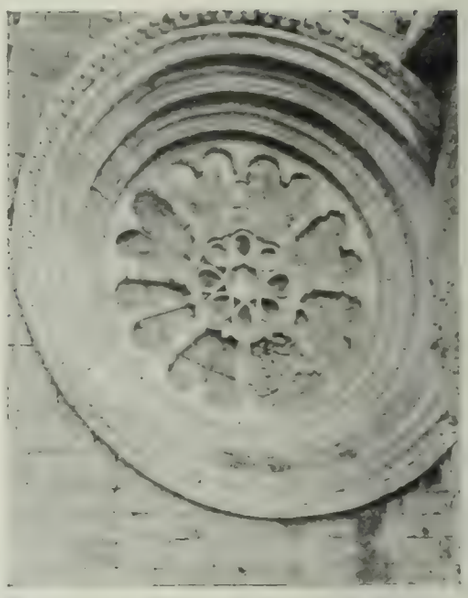

Fig. 1225. — Oculus de l'esglesia de Pla de Cabra. (Fot. Font y Sagué.)

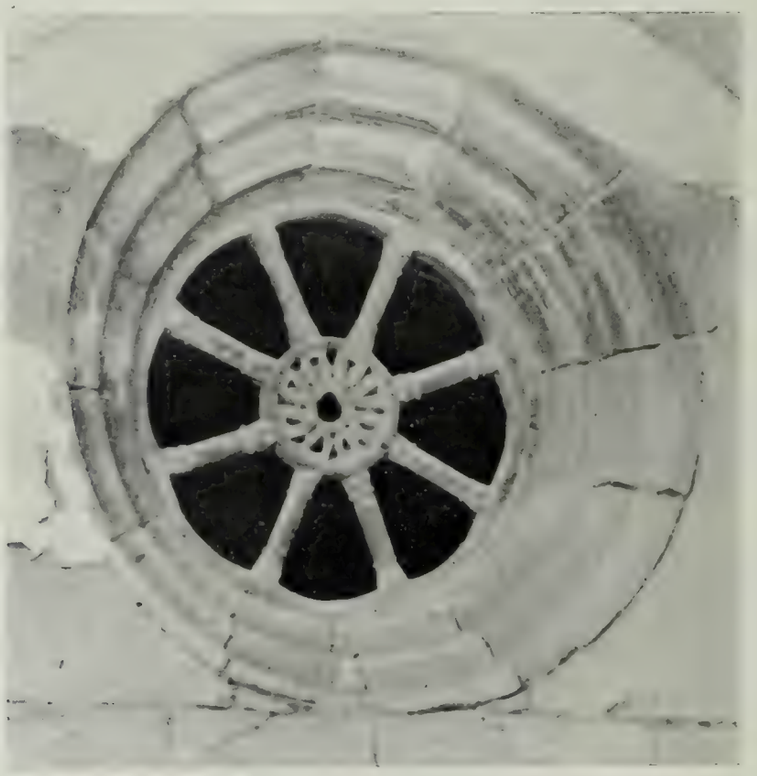

Fig. 1226. — Oculus en una arcada del claustre del monastir de Vallbona de les Monges. (Fot. Folguera.)

ques de tot el domini català, típica composició ab ses arcades minúscules, trencades per un lòbul superior; ab sos capitells, derivació remota del corinti, y ab ses columnes de marbre de Girona, que Viollet-le-Duc considera un element, del que anomena estil aragonès y Enlart ha trobat per la Sardenya, Sicilia, Xipre y Rodes (1).

La finestra principal de la fatxada de Sant Vicens de Besalú, ab ses

Fig. 1227. — Oculus del claustre de la Sèu de Tarragona. (Fot. Mas.)

columnetes que recorden les de l'arquitectura civil, és un sumptuós exemple de l'última època, en que 's junten un òculus y un finestral romànich, preludi de les formes gòtiques posteriors (fig. 1234). Una de tipus anàlech es troba en la fatxada de l'esglesia de Betren, a la Vall d'Aràn, construida en l'època gòtica.

(1) *Manuel d'archéologie,* citat, vol. II, p. 184.

Fig. 1228. — Finestra d'una casa del carrer de Basea. (Fot. Mas.)

Fig. 1229. — Finestra del monastir de Sant Quirse de Culera. (Fot. Folguera.)

Fig. 1230. — Finestra d'una casa a Martorell.

Fig. 1231. — Finestra del campanar de Castelló d'Empuries. (Fot. Mas.)

Fig. 1232. — Finestres del castell de Sant Martí Sarroca (Fot. Bonet)

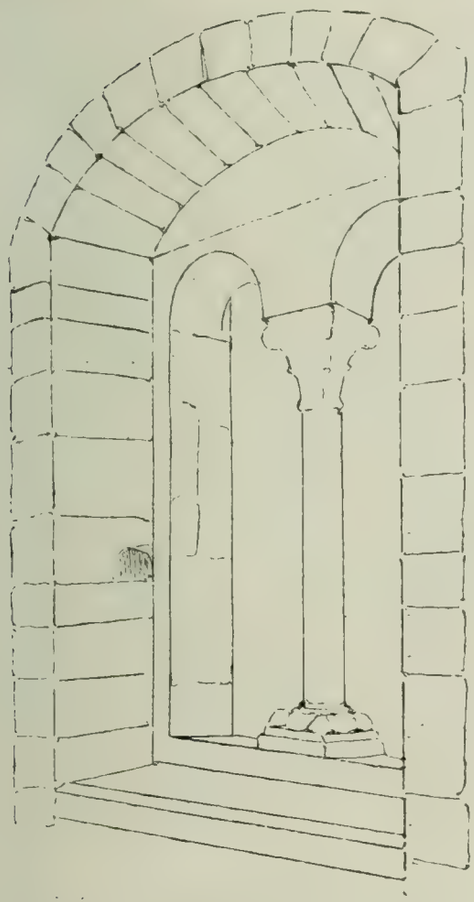

Fig. 1233. — Finestral del claustre d'Elna.

Fig. 1234. — Finestra de Sant Vicens de Besalú. (Fot. Mas.)

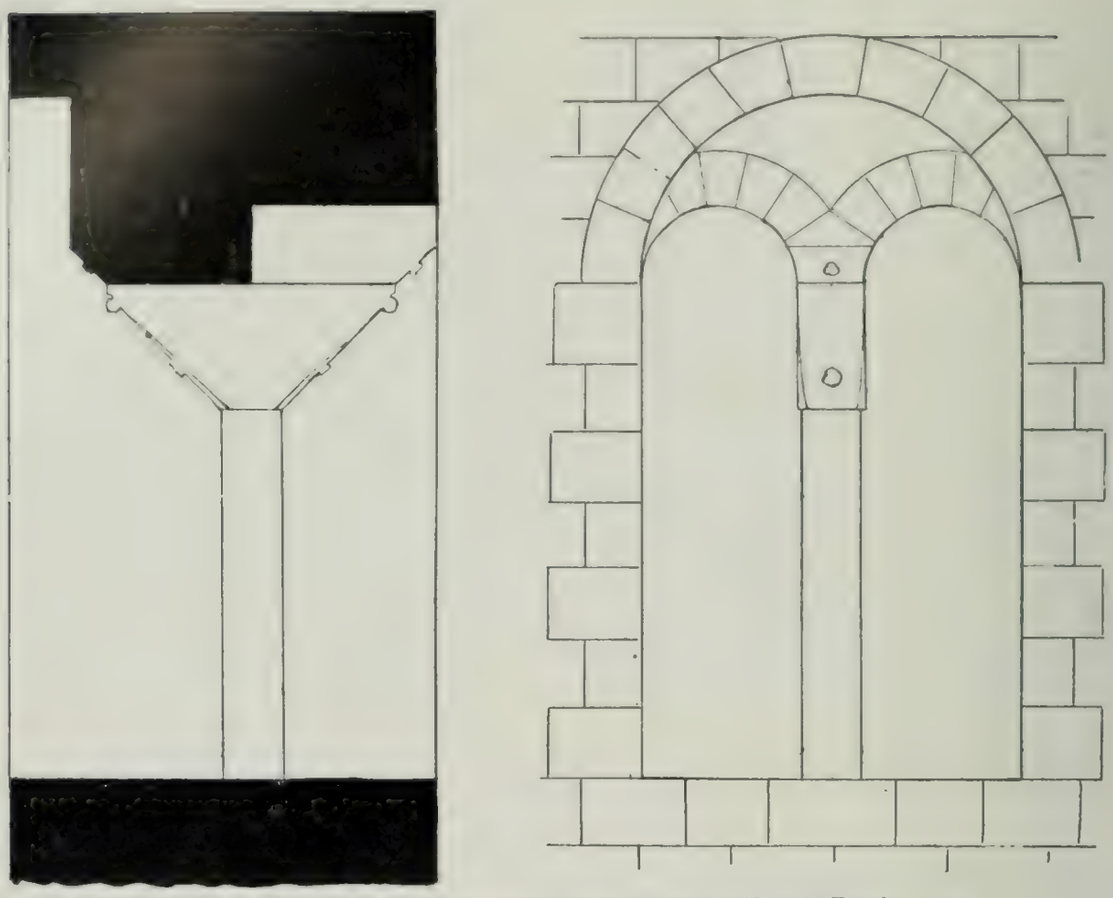

Fig. 1235. — Finestra del campanar de Sant Miquel de Fluvià. Escala 1 : 40.

TANCAMENT DE LES FINESTRES

Les finestres dels temples eren sovint obertes: es tancaven devegades ab petites reixes, com a Sant Joan de les Abadesses, o bé ab plaques d'alabastre, de les que han quedat fragments a Sant Benet de Bages. Les vidrieres de color foren poch menys que desconegudes fins a les severes esglesies del Cister. Les finestres civils es tancaven ab porticons de fustería.

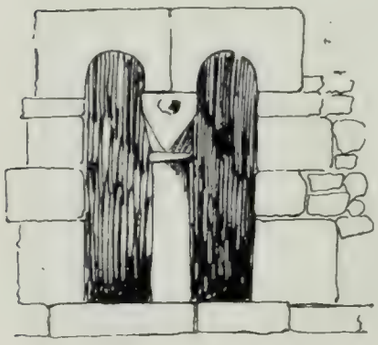

Fig. 1236.—Finestra de l'esglesia de Canovelles.

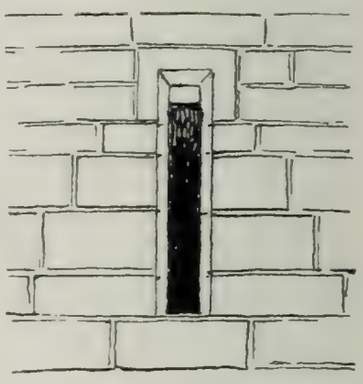

Fig. 1237.—Finestra de l'absis en la Pobla de Lillet.

Fig. 1238. — Manuscrit de l'Arxiu capitular de Tortosa. (Fot. Mas.)

XV

POLICROMIA Y ESCULPTURA

AL cap d'avall d'aqueix anàlisi de formes arquitectòniques: capitells, portalades, finestrals, serà útil donar un cop d'ull als elements de decoració empleats pels arquitectes y 'ls esculptors romànichs, agrupantlos primerament en dues grans divisions: policromía y esculptura. Cal dir, com introit a la qüestió, que la segona predomina sobre la primera en aqueix període arquitectònich, a l'inversa de lo notat al estudiar el nostre primer romànich. El fet és, per altra part, comú a tota l'Europa occidental, que en aquest moment retorna en certa manera a les tradicions clàssiques gregues y romanes, vencent l'influencia del art del Orient.

POLICROMÍA NATURAL

Cal, en primer lloch, parlar de la policromía obtinguda pels diversos colors dels materials de construcció. Els exemples a citar són nombrosos. En les esglesies de Sant Pere de Galligans y Sant Pere de Besalú, ab les calices del país s'hi barreja la lava volcànica, tan abundant en la regió olotina, buscantse l'alternativa de colors en els elements principals, com en les dents d'engranatge de la cornisa. En Brutails ha senyalat alguns cloquers del Rosselló, en que 'ls archs són també vorejats d'una filada de pedra negra. Aquesta mena de decoració es troba en els absis de Cabestany y de Vilallonga de la Salanque, prop de Perpinyà, que sembla datar del segle XII, on les arquivoltes són

d'arenisca roja; fent notar com a l'Auvernia és una de les característiques del romànich aquesta accentuació de les línies constructives per medi de la lava volcànica (1).

A l'esglesia de Cornellà de Conflent, el marbre blanch és barrejat ab el granet. Un fet anàlech es repeteix en la porta de la capella del castell de Perpinyà, construida en forma romànica, ja en período gòtich, ab marbre blanch y roig, y 'l mateix fet es troba en una porta del claustre d'Elna. En Brutails ha tractat detingudament aquesta qüestió, referintse a aquest interessant monument del antich cap episcopal de la Catalunya de França: «Les filades dels peus drets y doveles són alternativament en marbre blanch y marbre roig: s'ha vist en això — diu en Brutails (2) — una tradició bisantina perpetuada fins després de l'invenció del estil ogival. Això no és cert.» «L'alternativa de filades blanques y negres, blanques y roges, es produia en el Rosselló en un moment en que l'art de l'Europa occidental era prou rich pera no emmanllevar res al de Constantinopla. Si és precís veure en això un procediment d'importació, és a l'Italia aont devem trobar l'origen.»

Fig. 1230 — Capitell dels banys de Girona. (Fot. de la Missió del I. d'E. C.)

Quicherat parla de les «pedres de fil blanques y negres, en filades alternades, produint una construcció *zebrada*», y diu que «no existeix a França més que un petit nombre d'exemples d'aquest aparell, que és el de la major part de les esglesies romàniques de la Sicilia, de Toscana, de la Liguria y de Catalunya» (3). En Brutails adverteix acertadament que «aquest apa-

(1) Brutails: *Études sur la Cathédrale et le Cloître d'Elna*, citat, p. 222.
(2) Brutails: íd., íd , p. 239.
(3) Quicherat: *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, citat, p. 446.

rell és molt rar en el Rosselló, no haventhi penetrat fins el período gòtich; nosaltres creyem, afegeix, que son empleu ha sigut excepcional a Catalunya».

L'inserció de materials ha servit pera donar expressió a les obres esculptòriques. A Serrabona es nota en l'esculptura del pòrtich l'inserció de plom en els ulls, el nas y l'unió dels llavis. Aqueix medi ha estat empleat al claustre d'Elna, a la porta de la casa abacial de Cuixà y en un altar de Cornellà de Conflent (1).

Fig. 1240. — Capitell de Sant Benet de Bages. (Fot. Mas.)

LA PINTURA

Les esglesies de Tahull y Bohí, tipus pirinenchs que s'aixequen al començament del segle XII adoptant disposicions arcaiques, han conservat la policromía ab els temes típichs que hem descrit en el volum II (2). Després d'ells la decoració pictòrica és escassíssima en els edificis del segon período. Les investigacions del Institut d'Estudis Catalans y de la Junta de Museus no permeten citar fins avuy cap altre interior d'esglesia policromada d'aqueix segon período, a excepció de la d'Ager. Aquesta tenia pintada la volta de son absis en la forma tradicional: una renglera de sants omplia els panys llisos dels murs, mentres una decoració geomètrica brodava les columnes, els archs y 'ls petits ninxos. La pintura és avuy molt destruida. Mossèn Serra y Vilaró ha descobert la de Sant Pons de Casserres, ab pintures que segueixen les fórmules tradicionals y fa poch s'ha descobert un absis pintat a Santa María de Terrassa. Les restants esglesies conegudes no conserven senyals visibles de decoració pictòrica.

L'obra del pintor qualque vegada devia completar la del esculptor, pintant els fons ornamentals per a que lluís y 's destaqués l'obra retocada; així es presenta algun tema als claustres de Sant Cugat del Vallès y d'Elna (3). Aqueixes pintures són avuy de difícil percepció. Es possible

(1) BRUTAILS: *Note sur l'Eglise de Serrabone. Congrès archéologique de France, LXXII session.* 1906. Paris-Caen, 1907. P. 517.

(2) Vegis, p. 567, *Les Pintures Murals Catalanes.* Institut d'Estudis Catalans.

(3) GUDIOL: obra darrerament citada, p. 250.

que part de l'escultura fos pintada, tal com s'ha conservat en alguns claustres de Navarra.

En primer lloch preguntemmos com s'executaren aqueixes meravelloses obres, prodigi de decoració y sovint plenes de les sutileses de la ciencia teològica contemporania.

El treball de l'esculptura es preparava abans de la colocació en obra. En els claustres, dues vegades l'esculptor volgué representarse a sí mateix treballant en la forma habitual, y apareix sentat en un rudimentari tamboret de picapedrer, tallant ab l'escarpra un capitell, abans de colocarlo en obra (figs. 5 y 7 del vol. II). És impossible, en moltíssims casos, que això es verifiqués d'altra manera; ho impedia materialment la colocació de l'esculptura en llochs difícils de treballar. En Rogent, seguint a Viollet-le-Duc, tan en voga entre aquella generació d'arquitectes catalans, havia sostingut aquesta opinió; mes és lo cert que 's posaven nombrosos capitells sense acabar, ab l'esculptura a mig fer, com els que 's troben en els claustres de Sant Benet de Bages (fig. 1241), Llussà (fig. 1242) y Vilabertràn. En aqueix darrer, que resta inacabat, és possible escullirhi exemples curiosíssims (fig. 1243) de dos temes iguals en diferent estat de treball.

En els banys de Girona hi ha també un interessant capitell sense acabar, en el que unes fulles, al centre de les quals apareix la característica pinya, tan comú en els capitells de l'època (fig. 1240), estàn posades entre unes arcades sostingudes per columnes que divideixen en dues parts les cares del capitell.

El claustre de Sant Deniel de Girona presenta sos capitells, tots sense acabar (figs. 634 a 637).

Els que no eren acabats abans de colocarlos en obra, eren als menys desbastats, treballada la seva massa general, tal com era pràctica comú desde l'antiguitat, y després pacientment, durant anys, esculptors lliures o donats dels monastirs, o devegades esclaus moros, presoners de guerra, anaven brodant la riquíssima esculptura. El treball es verificava a escarpra y martell, y 'l trepàn hi jugava paper preponderant, com en l'esculptura bisantina.

ELS TEMES ESCULPTÒRICHS Y SON ORIGEN EN ELS MANUSCRITS EN ELS EVORIS Y TEIXITS

Els temes empleats són tot un món complicadíssim, format en gran part, abans d'aparèixer en l'esculptura, en la penombra dels escriptoris, en els llibres miniats dels monastirs. No sols les fonts literaries proporcionaven els temes, sinó les imatges resoltes en llurs miniatures.

Ho hem comprovat així clarament mantes vegades, com en el capitell del claustre de Galligans, en que l'esculptor sobreposa dos temes (1) iconogràfichs que devien venir un a continuació del altre en el llibre model corresponent; ho hem vist en les representacions iconogràfiques dels claustres de Girona y Sant Cugat del Vallès.

No fa molt en Pijoan ha pogut demostrar com els esculptors de la portada de Ripoll havien copiat les miniatures d'una *Biblia* catalana, com la de Farfa, guardada a la Biblioteca Vaticana, o la de Roda, de la Biblioteca Nacional de Paris, coneguda per del Duc de Noailles (2). Però l'influencia dels llibres s'estén més enllà de lo purament didàctich. Fins els temes ornamentals tenien per font principal els que decoraven les obres literaries (3).

Fig. 1241. — Capitells del claustre de Llussà. (Fot. Puig y Cadafalch.)

Després segueixen, com a font d'inspiració o de copia, els objectes mobles: els evoris, y els teixits, que 's portaven principalment de les terres musulmanes. Planava, finalment, sobre esculptors y arquitectes el prestigi del antich món romà y de son successor l'imperi d'Orient.

Per aquesta raó refluien en els temes romànichs totes les fonts que havien assadollat les races de l'Europa d'Occident y format llur civilisació: el vell fons de la civilisació romana; l'Orient bisantí, conegut pels llarchs pelegrinatges o pels objectes d'art que portava el comerç; la civilisació musulmana que penetrava al temple pels evoris, orfebrería, esmalts

(1) Vegis p. 252.

(2) J. Pijoan: *Les Miniatures de l'Octateuch en les biblies romàniques catalanes*, citada, p. 480.

(3) Humann: *Die Beziehungen der Handschriftornamentik zur Romanischen Baukunst.* Strassburg, 1907.

y teixits, o per l'escalu treballador; les tradicions del art barbre y les influencies geometrics céltiques ab ses llaceries complicades, trasmeses pels manuscrits, etc., y encara, finalment, la heràldica, en les darreries del período. Per això els temes es repeteixen en les diverses escoles ab una gran uniformitat.

Fig. 1242. - Capitells del claustre de Vilabertràn. (Fot. Rogent.)

Pera son estudi el classificarem en tres grupus: elements geomètrichs, elements vegetals y elements zoomòrfichs, deixant per un darrer grupu tot lo que fa referencia a les representacions historiades y especialment a l'estatuaria.

TEMES GEOMÈTRICHS

En un primer subgrupu dels temes geomètrichs hi podem reunir els d'imitació romana, que són escassos entre nosaltres: tal collarí ornat de rudimentaries imitacions de les perles o ous jònichs (figures 446 y 978); les arcades ornades de files de perles (figura 1172); les columnes acanalades (fig. 1094). Res es troba en la nostra arquitectura que equivalgui a les imitacions romanes de l'escola provençal, a excepció dels capitells corintis y de qualque basa o arcada ornada de fulles d'acantus.

Després ens caldrà citar les cordes (fig. 1098) y trenes (fig. 1090) que decoren la major part de les formes torals de portes y finestres, y

tindrem la major part dels temes que dominen en la nostra decoració del segle XII.

Menys abundosos hi trobarem els petits bordons interromputs que 'ls arquitectes francesos anomenen *billettes*, y 'l residu que 'ns quedarà de temes ornamentals geomètrichs són casos d'excepció. Així, a Sant Pere de Galligans hi trobarem una decoració de temes que semblen trets de les filigranes d'una primitiva orfebrería (fig. 1094); a Sant Joan de Perpinyà, les arcades acanalades (fig. 1118), usades per l'escola provençal que influí marcadament aquell temple.

Més important que aqueixos temes és l'entrellaçat que sobreviu al período anterior; se 'l troba en capitells de totes les dates en que 's practica l'esculptura romànica, en les impostes y en les arcades dels portals, reproducció dels entrellaçats decoratius dels manuscrits carolingis y indirectament dels irlandesos. No hem de repetir aquí lo dit (1) sobre l'antiga ascendencia d'aqueixos temes conservats de la primitiva decoració europea y ampliats y complicats més encara pels monjos irlandesos; ni com aquests els propagaren pels escriptoris carolingis, dels quals els heredaren els nostres miniaturistes que en els segles X y XI ornaren els llibres de Vich, Ripoll y Roda (figs. 1244 a 1248 y 1252); ni com el tema es reprèn simplificantlo, reduintlo a la reproducció d'un treball de cistelleria pels monjos de Sant Bernat, l'ordre del Cistell, com los hi deyen els nostres cronistes coetanis.

Fig. 1243 — Lletra del segle XI. (*Ars Prisciani*. Manuscrit de Ripoll n.º 59, f. 43, v. Arxiu de la Corona d'Aragó. Fot. Mas.)

Ab el segle XIII ens arriben nous temes geomètrichs, les puntes de diamant que en diversos tamanys ornen les arquivoltes (fig. 1124); les arcades,

(1) Vegis vol. II, p. 566.

senzilles o creuades, festonant les formes torals (figs. 1133 y 1135), jugant enginyosament ab la llum; les arcades trencades en zigzach (fig. 1130); els tors interromputs per quadrats o per formes anulars que prenen l'aspecte de reforços o de subjeccions, com si l'arcada fos un tor flexible (fig. 1143); temes que ab gran uniformitat apareixen a Lleyda, Agramunt, Valencia y ses derivades rurals.

L'element geomètrich més interessant que caracterisa el segle XIII, és la llacería moresca, rectilinia o curvilinia, que 's troba en les gelosíes que tanquen els òculus dels claustres de Vallbona de les Monges (fig. 1226) y de Tarragona (fig. 1227), y orna les claus de la sala capitular d'aquell monastir del Cister (fig. 1249) o de les voltes de la Zuda de Lleyda (fig. 1250), construides en temps de Jaume I; determina la construcció de les portes de fustería de la Catalunya occidental (fig. 1160), y d'una manera marcadíssima orna ab ses formes típiques l'arcada de la porta de Cubells (fig. 1251).

El llaç usat en l'esculptura sembla, en general, imitació d'obres d'orfebrería en que les rectes o corbes s'encreuen, sobreposantse les unes a les altres. A la porta de Cubells es veu com l'esculptor va treballarhi temes que coneixía pràcticament, encara que no encaixessin en l'àrea trapecial que havia de decorar; és interessant així com traça una forma circular en la part alta de les claus omplint l'espay que resta de temes diversos, vegetals o animals. La forma de les llaceríes de les portes és característica moresca, tant en sa disposició ornamental com en sa construcció, essent els llaços usats combinacions geomètriques senzillíssimes y vulgars.

ELS TEMES D'ORIGEN VEGETAL La flora ornamental romànica no és molt variada ni original; els temes es repeteixen per tot, y s'equivoquen els que, com Viollet-le-Duc, han cregut vèurehi reproduida la flora del país. La visió del natural no apareix fins als darrers temps del romànich, per influencia dels artistes que creen l'esculptura gòtica.

Cal primer citar la planta heredada de grechs y de romans, l'acantus del capitell corinti clàssich, executat ab més o menys rigidesa, unes vegades recordant lo saber fer antich; altres, com reproduint l'encarcarament de nostra esculptura romana, com la del Temple de Barcelona, esculptura pobre, colonial. Ella ompla devegades les arcades de les portes y les impostes que coronen els capitells.

Citem també les palmetes, herencia igualment antiga; després una sola especie de planta ompla la major part dels nostres capitells, una forma comú típica de l'esculptura de tota l'Europa romànica, usual en tota mena de decoració.

Una altra manifestació segueix l'evolució del ornament dels manuscrits: les cintes de la llaceria cèltica broten en fulles sense perdre son primitiu caràcter (figs. 1246 y 1247). La planta que s'hi engendra es interessantíssima: comença per fulles que 's desprenen de les cintes primitives y acaba esclatant en flors ubèrrimes, constituint una especie vegetal ideal, característica de la decoració romànica (fig. 1248).

Ens referim a la típica planta tantes vegades descrita, que pobla els capitells dels claustres, dels temples, de les portes, y de que tan ús feren els esculptors del segle XIII. És ella comú a tot l'Occident d'Europa. En Lasteyrie la descriu davant d'un capitell de Saint-Martin des Champs, de Paris (1), y pot sa descripció aplicarse als múltiples exemplars catalans. Consisteix en fulles digitades, ordinariament quadrifoliades d'entre les que surt sovint una mena de fruit, comparable a un raim o a una pinya o a la tija floral central d'un *arum;* fortes tiges, sovint perlades, porten aqueixes flors y dibuixen al voltant d'elles enrotllaments simètrichs que 's divideixen y ramifiquen de la faisó més graciosa. Quasi sempre als punts de sortida o als punts de contacte d'aqueixes ramificacions hi ha anelles perlades, que semblen copiades d'un model d'orfebrería.

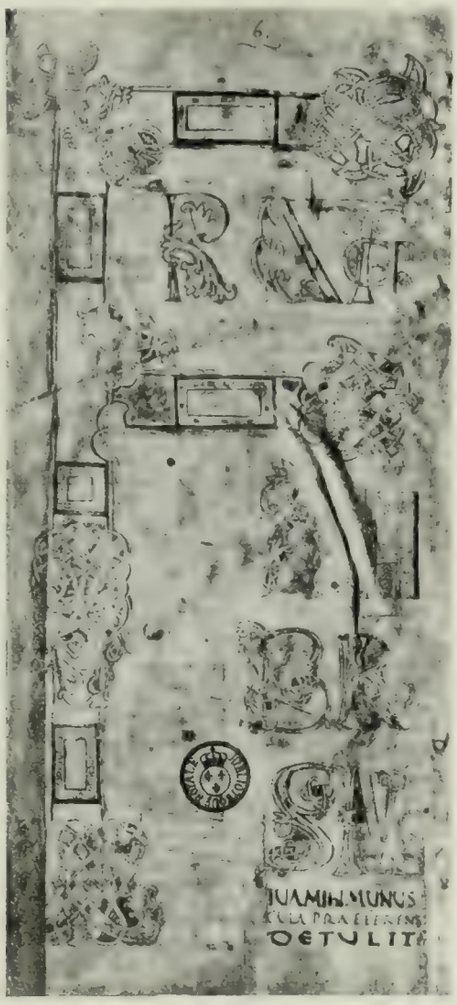

Fig. 1244. — Lletra del segle X. (Biblia de Sant Pere de Roda. Biblioteca nacional de Paris.)

Quan l'element floral d'aqueixa decoració és complet recorda la forma arcaica de la flor de les armes de Florencia, l'estilisació coneguda del iris de flor morada y groga, que adorna en la primavera les nostres fondalades y llochs humits, tan reproduida durant algun temps pels decoradors *moderne stil.* Tal fou l'opinió de Viollet-le-Duc (2); mes cal confessar que 'ls artistes romànichs repro-

(1) *L'architecture religieuse en France à l'époque romane,* citada, p. 624.
(2) *Dictionnaire d'Architecture. Flore,* vol. V, ps. 294 y següents.

dueixen l'ornament sense saberne l'origen. Les fulles decorades de grans en sa part interior recorden els estigmes petaloides del iris; mes no aixi la mena de fruit central com una panotxa, anàlech a la tija florida (*spadice*) del lirí d'aigua (gènere *arum*), el que sembla més aviat recordar, recobert de l'ampla bractia (*spatha*) característica.

Aqueix tema es va ab els anys complicant fins arribar a les tiges ondulades, tan comuns en la decoració dels manuscrits (fig. 1239), en que les primitives llaceries van gradualment treyent fulles y flors, convertintse en entrellaçats, lligats de tiges vegetals flexibles que, dels manuscrits y dels evoris, passen també a l'escultura arquitectònica.

En alguns capitells del claustre de Ripoll (fig. 455), y del arch triomfal de l'esglesia de Porqueres (fig. 1064), el tema recorda el fullatge comú en la decoració vegetal moresca d'Espanya. Caracterisa aquestes fulles, apart sos limbes retallats, sa terminació en el vèrtix y en la basa, en forma de voluta clarament accentuada. Sovint les fulles es presenten arrancant simètricament d'un mateix peciol. Tal es troba en els marfils moreschs hispànichs del segle x (1).

La semblança d'aqueixos fullatges ab la falguera quan tot just a la fi del hivern ha perforat la terra y naix enrotllada en forma com de croça, fou senyalada per Viollet-le-Duc, qui cregué reconèixerla en un capitell de l'esglesia abacial de Bourg-Dieu, prop de Château-Roux (Deols) (2); mes sigui la que 's vulgui la planta model originaria, per cap costat es troba en la nostra esculptura l'imitació del natural, sinó la reproducció de temes trets dels marfils de les arquetes aràbigues o d'altres objectes orientals, bisantins potser, d'ús corrent en les antigues esglesies catalanes, citats sovint ab el nom d'hispànichs o ultramarins en antichs documents.

Parlem, finalment, del tema característich de les pinyes penjants d'unes fulles que ornen els capitells de les darreries del segle XII y del començament del XIII, de que hem fet esment, y que acompanyen les volutes y les xarxes quadriculades decorades de flors, com en els capitells de Santa María la Blanca, de Toledo.

Cal cercar l'origen d'aqueixes formes en l'art musulmà andalús o mogrebita primitiu, anterior a la propagació de la llacería rectilinia. Un capitell corinti de l'Aljafería de Saragoça presenta les fulles d'acantus transformades en volutes. Les formes, com de pinyes allargades, tenen també una antiga tradició oriental. Una caixeta d'evori guardada al Museu del Lou-

(1) Vegis MIGEON: obra citada, vol. II, figs. 109, 111 y 116.
(2) Volum y article citats darrerament.

vre, que porta el nom de el-Mugirat, fill d'Abd er-Rahman III, datada en 968, presenta les fulles de palmera ab sos fruits decorats en forma anàloga a la que descrivim (1).

Ella predomina en el decorat de la pila d'ablucions procedent de Medinet er-Zahra, que, segons l'inscripció, fou encarregada per Mohammad abi Amer per l'alcàçar reyal proper a Córdova, l'any 377 de l'hègira (987 - 988). Se la troba també en l'arch del Mihrab de l'Aljafería de Saragoça (2).

Fig. 1245. — Lletra del segle XI. (Historia Tripartita. Manuscrit de la Biblioteca episcopal de Vich.)

Es ja vell quan apareix el tema a Santa María la Blanca de Toledo, obra que fixa la tradició judaica cap a la fi del segle XII y la decoració de la qual precedeix la de les obres datades més antigues del art granadí, que són de la segona meitat del segle XIII, representant una evolució d'aquell art en son període inicial, sense que sigui fàcil precisar més per falta d'exemplars paralels (3).

Així, els temes de les volutes, de les pinyes penjants y de les xarxes decoratives que trobem a Catalunya, anàlechs als que decoren les sinagogues

(1) MIGEON: *Manuel d'art musulman*, vol. II, fig. 111.
(2) Vegis MIGEON: vol. II, fig. 63.
(3) GÓMEZ MORENO: *Arte mudéjar toledano*. Madrid, 1916. P. 12.

de la capital castellana, tenen un remot origen comú en un capitell, potser desconegut, creat per l'art musulmà del Sur d'Espanya en son período primer, qual influencia fou, per altra part, portada durant la fi del segle XII pels objectes de luxe moreschs, que ab tanta freqüencia senyalen els documents.

TEMES ZOOMÒRFICHS EN LA DECORACIÓ ROMÀNICA

Hem estudiat les formes ab que 'ls elements zoomòrfichs componen els capitells, y cal aquí rependre el tema pera analisar per quin vehícol aqueixa transfusió de vida oriental era feta a les entranyes del nostre art.

Cal primer afirmar clarament que la copia dels marfils y dels teixits morescos proporciona la quasi totalitat dels temes zoomòrfichs en que domina l'estilisació (1), mentres un residu, en que predomina l'imitació del natural o es desenrotlla una escena incipient, és inspirat en les lectures dels *Bestiaris*.

És la transmissió de temes orientals, un fet ben sabut que 's realisa en una gran part de les escoles romàniques d'Europa, ornades d'esculptura, poblades de temes, l'origen dels quals s'ha de cercar en l'ideología oriental trasmesa pels teixits y 'ls marfils bisantins, perses y aràbichs, portats abundantment pel comerç ultramarí.

La transfusió de la decoració persa als teixits comença ben aviat. Des del segle VI els temes característichs simètrichs foren comuns en la deco-

(1) Era comú l'existencia de teixits moreschs en el tresor dels temples y monastirs. En un inventari de la sagristía del monastir de Sant Joan de les Abadesses, pres a 2 de Janer de 1257, que 'ns ha comunicat l'arxiver Mossèn Josep Masdeu, inteligent ordenador d'aquell antich arxiu monacal (*Manual de la Curia secular*, del any mencionat, llib. 38, núm. 319, folis 6 y 7), s'esmenten els següents ornaments fets ab teixits moreschs: tres palis d'obra moresca, una capa ab signes rodons y a dintre figures ab lleons y ocells; una de seda daurada ab figures de paons, dues de dos colors, vermell y vert, ab figures de bous, y una de seda ab àligues. En el mateix inventari s'hi continuen diversos brodats moreschs: un collar d'obra moresca y dos collars ab treballs moreschs d'or. — MOSSÉN JOSEP GUDIOL ha descrit les teles moresques trobades al sepulcre de sant Bernat Calvó (*Lo sepulcre de Sant Bernat Calvó, Bisbe de Vich*, vol. II del *Congrés d'Historia de la Corona d'Aragó, dedicat al Rei Jaume I i a la seva època*. Barcelona, 1913), y en el mateix article fa notar com en la *Crònica del Rei en Jaume* és fa menció de les teles moresques trobades a la torre de Montcada rendida sortint de Burriana: «E exin molta bona roba e perles, e sarces de coyl, e brassaderes daur e d'argent, e molt drap de seda e daltres robes moltes, si quentrels serrains e ço quen exi, que ben puja a .c. milia besans» (*Crònica*, § 202). — En DESCLOT diu que 'ls moros que abandonaren Valencia se venien «molt bell matalaff de sede e daltres draps ne bells cubertes; ne molt bell drap de seda e daur ne de molt bell arnes» (*Crònica*, cap. XLIX).

ració dels teixits perses Sassanides, y desde aqueixa època una serie nombrosa de monuments demostren l'imitació bisantina dels models assiàtichs que 'l comerç portava a les ciutats mediterranies.

Ab més intensitat encara «un nou corrent — escriu M. Bréhier (1) — d'influencies orientals invadí la Grecia al moment de la lluyta iconoclasta. Els vells temes simbòlichs dels primers temps del art cristià són llavors substituits per una nova fauna, d'un caràcter purament decoratiu y profà, a la qual les estofes perses y musulmanes proporcionen els models. Molts d'aqueixos teixits foren literalment copiats per esculptors amb tots els detalls de llur tècnica; d'altres, al contrari, en reproduiren tan sols els temes, seguint els procediments de l'esculptura en baix relleu. Aquesta invasió de la fauna oriental en l'art, ha estat demostrada a l'Italia meridional a la meitat del segle IX, com ho prova el famós calendari de Nàpols, executat en 850. A la mateixa època pertanyen els animals fantàstichs del baix relleu de la Petita Metropolitana d'Atenes o de la sala bisantina del Théseion, així com els quadrúpets alats que ornen, en mig d'enrotllaments, l'absis de l'esglesia de Skripiu, a la Beocia, datada en 874.

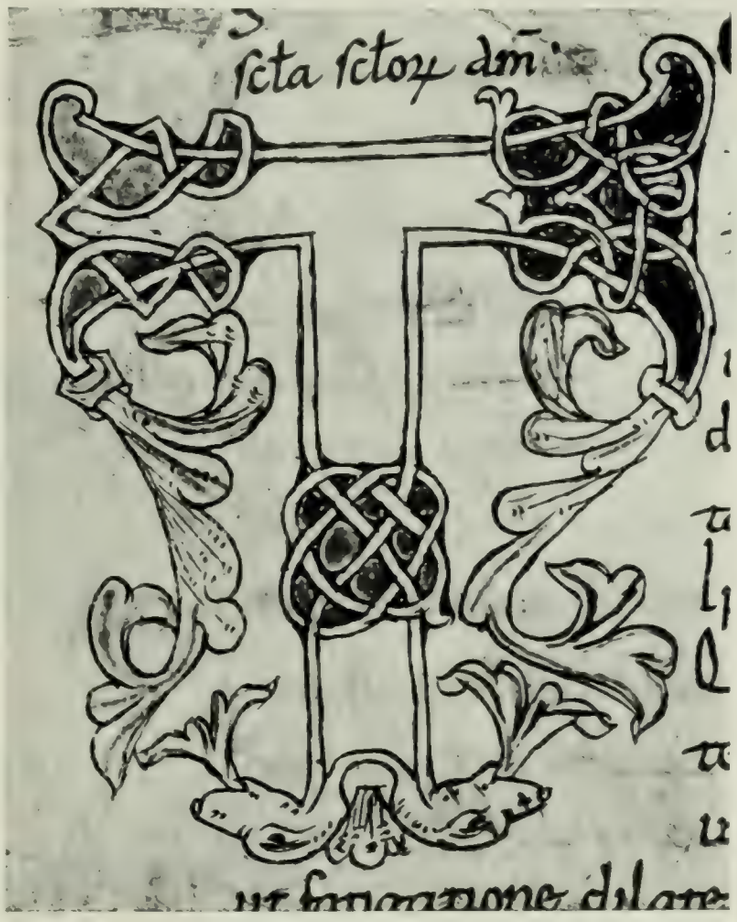

Fig. 1246. — Lletra del segle XI. (Vida y obres de Sant Gregori. Manuscrit de Ripoll, n.º 52, f. 94 v. Arxiu de la Corona d'Aragó.)

(1) *Études sur l'histoire de la sculpture byzantine*, en les *Nouvelles Archives des Missions Scientifiques*. 1911. Fasc. 3 de la nova serie, ps. 86 y 87.

»Hi ha aquí una concordança de fets que és impossible negar y que prova una renovació de la decoració bisantina, en un sentit a la vegada proká y oriental.

»Les lloses curiosissimes del Museu del Théseion que mostren ocells girant el cap de cada costat d'una branca ab pinyes, creus patades ab leons y esfinxs als costats, són un testimoni d'aqueixa transformació. Elles demostren, per altra part, que la copia no era sempre exacta, ja que s'introdunien temes cristians al mig d'aqueixa fauna emmanllevada al Orient.»

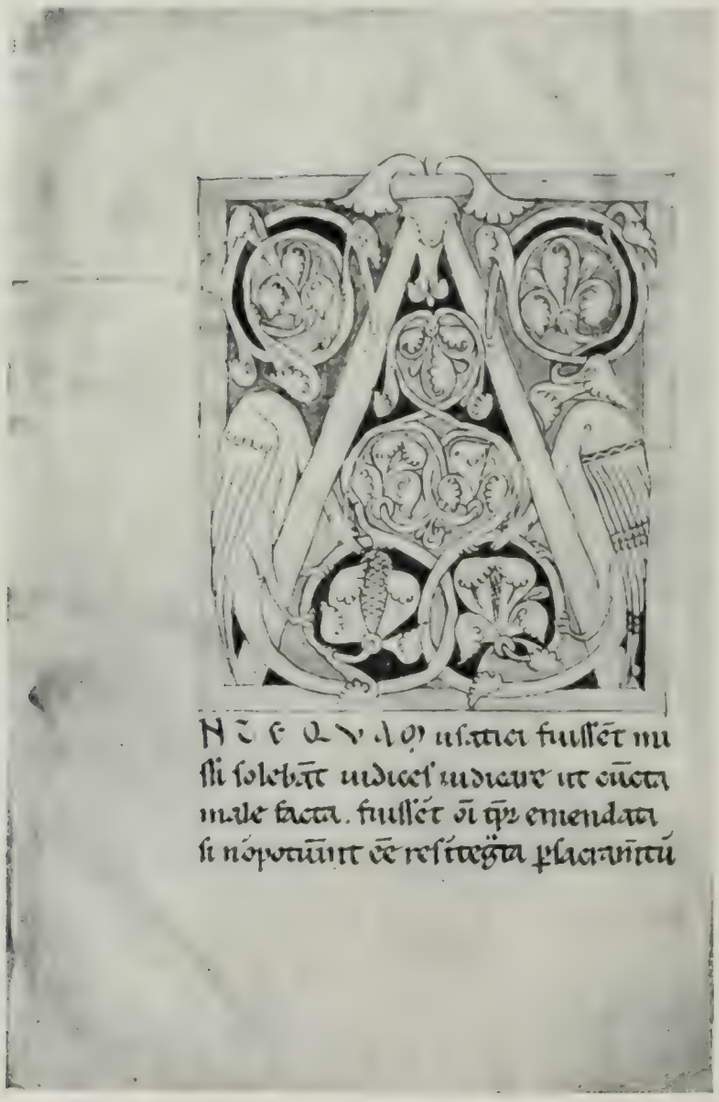

Fig. 1247. — Lletra del segle XIII. (Manuscrit dels Usatges. Biblioteca nacional de Paris.)

Els mateixos temes continuen en la segona edat d'or del art bisantí, y 'l segle X és una época de florescencia del art de teixir teles sumptuoses, obres destinades a l'ostentació imperial (1). A les teles s'hi uneix la riquesa dels evoris que, en forma d'arquetes y creus, invadeixen els tresors dels temples. Els dos corrents, persa y bisantí, es reuneixen en els tallers de teixir musulmans (2); y uns y altres, els tallers cristians y musulmans del Mediterrani oriental y 'ls tallers hispano-moreschs, porten als esculptors romànichs els models d'aqueixa decoració fastuosa interessantíssima.

(1) DIEHL: *Manuel d'art byzantin*, citat, p. 247 y següents, y 600 y següents.
(2) MIGEON: *Manuel d'art musulman*, citat, ps. 381 y següents.

Aquest sistema de composició de l'esculptura en l'art occidental, ofereix major varietat de temes y combinacions, y «cal sens dubte cercar la raó —ha dit, no fa molt, M. Bréhier— d'aqueix fenòmen en la llibertat major ab que treballaven desde 'l segle XII els mestres d'obres occidentals; mes deu també atribuirse a una influencia més completa y més intensa del Orient sobre l'art occidental. L'art bisantí no va adoptar més que una part de la decoració oriental, y l'Occident ha rebut directament temes que restaren desconeguts a Constantinopla. L'Espanya musulmana, l'acció de la qual ha estat mal estudiada fins aquí, restà per l'art romànich una font permanent d'influencia oriental. És ella, sens dubte, y no l'art bisantí, que explica l'importancia que l'imitació de teles prengué en l'esculptura romànica» (1). La tesi de M. Dieulafoy de l'influencia persa transmesa per l'intermedi musulmà, té en això una exacta y amplíssima aplicació (2).

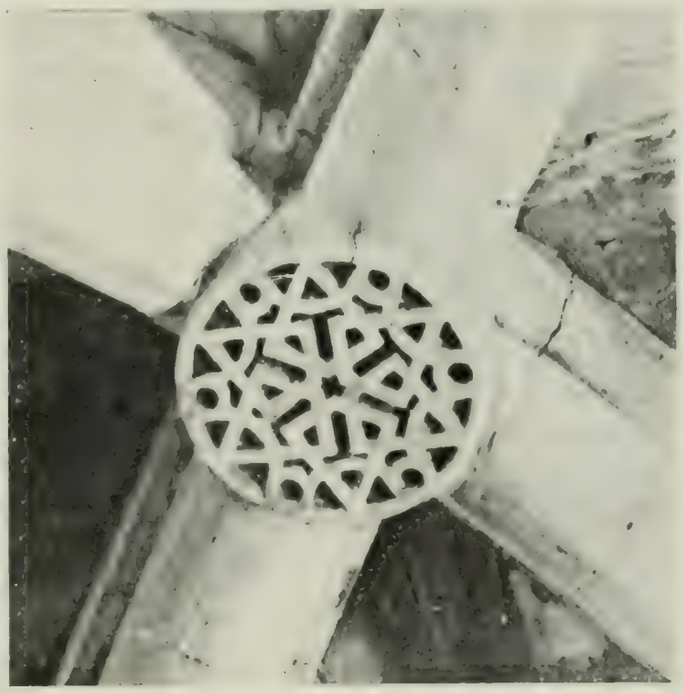

Fig. 1248. — Clau de volta de la sala capitular del monastir de Vallbona de les Monges. (Fot. Falguera.)

Comparis el tema dels mamífers y ocells afrontats del teixit (fig. 1254), tan comú a Catalunya, ab el tema igual de la caixeta moresca de Tortosa (figura 1256) y de la creu de León (fig. 1253) ab els capitells de les figures 1033 a 1043, y tindrem una primera prova. Juxtaposis el tema del frontal de les bruixes, del Museu de Vich (fig. 1255), ab el capitell del Estany (fig. 1044), y en veurem una decissiva comprovació en la copia literal de l'obra del teixit ab els medis de l'esculptura. Una darrera prova la trobarem en la comparació del capitell a Sant Joan de les Abadesses (fig. 1046), dels lleons al costat del altar del foch y el teixit conservat a Mans, descrit per M. Lenormant (3).

(1) Bréhier: *Études sur l'histoire de la sculpture byzantine,* citats, ps. 65 y següents.

(2) Dieulafoy: *Espagne et Portugal,* citada. Paris, 1913.

(3) *Anciennes étoffes. De l'étoffe conservée à la couture du Mans. De l'étoffe dite*

Resten altres temes d'origen també moresch: la lluyta del lleó y del cervo (fig. 282), o del llop y l'ovella (figs. 287 y 328) y la del àliga emportantse l'anyell que 's troben igualment en les arquetes moresques (figures 1258 y 1259).

Després d'aqueixos temes característichs hi ha encara el de les tiges ondulants, aont la maestría dels esculptors del començament del segle XIII arriba més enllà, igualant y superant devegades les meravelles de l'escola tolosana, que brodaren els claustres de Sant Geroni, de Sant Esteve y de la Daurada de Tolosa.

En el temps antich s'havia comprès ja el valor decoratiu dels elements de la fauna, entrellaçats en les lianes que romans y bisantins havien poblat d'aucells y quadrúpets; mes foren els decoradors romànichs els que sapigueren treure tot el partit d'aqueix tema y l'ennobliren fins a alcançar efectes d'art elevadíssim. Els precedeixen també els decoradors dels manuscrits (fig. 1239); mestres humils y ignorats, donaven vida a tot un món, entre les ratlles ondulants y les volutes d'una mena de bosch estilisat; mes el tema és possible ens fos transmès també per medi dels evoris moreschs, aont té un antich precedent perfectament datat, com la creu d'evori de Sant Isidor de Leon (fig. 1253), avuy al Museu Arqueològich de Madrid, treballada probablement per artistes moros, que porta l'inscripció:

FERDINANDUS REX
SANCIA REGINA

Molinier (1), que conegué el monument, fa notar el caràcter hispànich de la seva factura. La data sembla indubtable per l'època en que visqueren Ferràn y sa muller Sanxa, els que moriren respectivament en 1065 y en 1071. Consta ademés en una carta de donació feta a l'esglesia de Sant Joan Bautista, avuy Sant Isidor de Leon, del 1063, entre nombroses joyes riquíssimes: frontals d'or y plata, corones d'or ab lletres penjant *cum sex alfas in gyro*, creus auries plenes de pedrería y una de marfil ab l'imatge de Jesucrist: *et aliam eburneam, in similitudinem nostri Redemptoris Crucifixi*, que no pot ésser altra que la de que tractem (2).

de Saint Mesme, à Chinon, vol. III, p. 116 de les *Mélanges d'archéologie, d'histoire et de littérature* de M. CAHIER ET MATIN.— Vegis la reproducció del teixit en el vol. II de les *Mélanges*, p. XXXIX.

(1) EMILE MOLINIER: *Histoire générale des arts appliqués à l'industrie du Ve à la fin du XVIIIe siècle*. Ivonnes-Paris, 1890. Vol. I, p. 168.

(2) MANUEL DE ASSAS: *Crucifijo de marfil de Fernando «el Magno» y Doña Sancha*, en el *Museo Español de Antigüedades*. Madrid, 1872. Vol. I, ps. 194 y següents.

Finalment, queda un residu, a que 'ns hem ja referit, de representacions d'animals més naturalista. No hi ha en ells cap intent decoratiu, sinó sols el desig de referir l'historia y les costums plenes d'ensenyança, imatge de vicis y virtuts dels homes, símbol devegades d'elevats misteris escrits ab caràcters plens d'enigmes en el gran llibre de la natura.

Fig. 1249. — Clau de la Zuda de Lleyda. (Fot. Ribera.)

Si reduíssim a una enumeració de temes simples aqueix estudi, trobariem una síntesi del coneixement de la vida, transmès pels esculptors a la decoració romànica. Són la fauna real del país: els falcons; y les àguiles com en el capitell de Sant Pere de Roda (fig. 435), y en el de Galligans (fig. 302) o les perdius, els corbs, els cignes y els mussols de Sant Cugat (figures 333, 340, 341 y 343); o bé de l'exòtica, com els lleons del capitell de Galligans (fig. 1036), o de Sant Pere de Roda (fig. 1061), o els camells y elefants de la Catedral de Lleyda (figs. 218 y 1059), o els paons de Ripoll o del Estany, tan rich en les imitacions de teixits orientals (figs. 455 y 1044); la fauna fabulosa dels *Bestiaris:* com el griu, quadrúpet ab tors d'ocell dels capitells d'Elna (fig. 364), de Sant Pere de Roda (fig. 1039), del Estany (fig. 1035), Sant Cugat del Vallès (fig. 319), les sirenes, quadrúpet alat (figs. 438 y 1040), o còs de peix (fig. 300), o d'au (figs. 403 y 1048), ab cap de dòna; el dels basilischs de Sant Cugat, ocells ab cua de serp que 's devoren les cames (fig. 339), tema que 's repeteix en els pilans sumptuosos de Girona (fig. 74).

ELS TEMES HISTORIATS

Hi ha un grupu de capitells ornats ab escenes en que hi intervé l'home, que tenen més aviat un caràcter ornamental y que l'esculptor ha copiat, com els antichs temes purament zoomòrfichs, dels evoris moreschs.

No hi ha tema que sigui en les arquetes moresques que no tingui son parió en els nostres ornaments romànichs.

Examinem, per exemple, la caixeta moresca que, provinent del monastir de Leyre, guarda el tresor de la Catedral de Pamplona, datada per una inscripció en l'any 1005, anterior, per lo tant, a tota la nostra esculp-

Fig. 1250. — Llacería moresca en la porta de l'esglesia de Cubells. (Fot. Mas.)

tura romànica (1), y ornada, com tantes altres arquetes moresques, ab escenes de cacera (figs. 1258 y 1259). En ella hi han els animals afrontats al costat del arbre; l'àliga que s'emporta en ses urpes el petit ocell o l'anyell de llet; el tigre o el lleó lluytant ab el cervo temerós o l'ovella; el paó que exten ses ales sumptuoses, que hem vist en la nostra decoració; mes després d'ells la lluyta del home a peu, armat de llança, ab la fera, que trobàrem en els claustres de Girona (fig. 284), de Sant Cugat (figs. 324, 325 y 342), del Estany (figs. 388 y 389); la del cavaller contra el lleó (fig. 424); la del sagitari ab l'arc tirant, com al claustre de Girona (fig. 282); la caça del falcó (fig. 423); resumint tots els temes no sagrats que decoren els nostres claustres. Igual estudi podria repetirse ab la caixeta de Tortosa (figs. 1256 y 1257).

Els teixits han proporcionat també elements d'escenes històriques, principalment la lluyta de Samsó y 'l lleó, en dues variants, diferentes de les provinents de les miniatures bíbliques: la lluyta disposada simètricament del Hèrcul bíblich ab dos lleons, característica dels teixits moreschs (fig. 1260), y la en que Samsó abat el lleó agarrantlo per la gorja y abatentlo ab la força poderosa de sos braços, tal com es representa en la tela bisantina del South - Kensigton (fig. 1261). En les figs. 1065 a 1070 hem vist les corresponents traduccions en l'esculptura.

Després, com ho hem demostrat de modo indubitable, els temes esculptòrichs segueixen els sagrats llibres, començant pel *Gènesi*, que és el tema que ompla quasi exclusivament el claustre de Girona y el de Sant Cugat, y

(1) *Exposición retrospectiva de Zaragoza.* Text històrich y crítich d'Emile Bertaux. Saragoça-Madrid, 1910. Ps. 205 y següents.

que té una magna ampliació a la portada de Ripoll. En ells es barregen els temes del *Nou Testament* que gradualment van predominant, com si ab els anys anessin els ulls dels artistes recorrent els fulls successius dels llibres sagrats, y deixant l'historia antiga, que era un preludi o una imatge borrosa, passessin al *Nou Testament*, que era la realitat clarament revelada. Així, els temes evangèlichs van substituint les histories del *Gènesi*, y acaben per suplantarlo enterament al claustre del Estany, dedicat al *Nou Testament*, com si ell omplís tota l'historia, entre dos temes capitals que li fan de proemi y de final: la creació del món y el judici darrer.

Fig. 1251.—Lletra del segle XI. (*Ars Prisciani*. Manuscrit de Ripoll n.º 59, f. 2. Arxiu de la Corona d'Aragó. Fot. Mas.)

El *Nou Testament* predomina també en les portes, excepció de la de Ripoll que ve a ésser com una *Biblia* esculpida en l'entrada del temple sagrat.

Cal citar encara vagues representacions del *Apocalipsi*, notant com la clàssica representació del judici final, tan comú a França, no arriba a les portes dels nostres temples.

Més tardans són encara la *Vida dels Sants* y 'ls temes profans vius, sense representació històrica. Aquestos es pot dir no es troben a la Sèu de Girona; algun que altre fa sa aparició al claustre de Galligans, com les dònes dançant cap per avall; són més freqüents a Sant Cugat, en que s'hi veuen escenes de monjos y pastors sense cap significat històrich. A l'Estany s'hi representen les escenes de caça, de la vida domèstica rural, com la mort del tocino, o del conreu de la terra, com l'escena del batre, tretes segurament d'una representació dels mesos, tema que 's reprodueix al claustre de Tarragona y al portal de Ripoll.

Cap a les darreries del segle XII apareixen els temes d'origen literari,

dels llibres de fables, com en el de la guineu y la cigonya: l'enterro del gat, portat per una processó de rates. Sempre 'l llibre apareix adoctrinant al esculptor.

Això indica com els trajos ab que 'ls personatges són representats poden ésser més antichs que l'època de la construcció y com, per lo tant, l'indumentaria no és en general un element segur y precís de cronología. Per altra part, la representació dels fets històrichs difícilment podia ferse ab trajos contemporanis y locals. Avuy mateix a Espanya és comú representar la Verge dels Dolors com una viuda endolada del segle XVIII, ab ses toques y mantell negre, ab sa ampla faldilla, y ningú s'atreviria a habillarla senyalant els trajos recents que 'ls homes recorden.

Alguna que altra vegada acudien els esculptors al natural en la representació d'escenes vives de llur temps, y allavors el trajo pot ésser un element de cronología: com la benedicció dels treballs al claustre de Girona; o l'execució de l'esculptura en un capitell d'aquest claustre o del de Sant Cugat; o en la representació de dances del de Galligans, etc. Y encara, per aqueixos temes que 's repeteixen en diferents claustres, devien haverhi models consagrats que portarien en dibuix les colles d'esculptors trashumants.

FILIACIÓ DE L'ESCULPTURA CATALANA EN EL SECTOR DE L'ESCOLA DE TOLOSA

L'escola catalana d'esculptura romànica té personalitat, y may se la confondrà, ni ab les escoles del Llenguadoch (Tolosa o Moissac), ni ab la de Provença (Arles, Sant Gil), ni ab les escoles que floriren a Italia. Ab tot, si s'hagués de cercar una filiació, no se la podria incloure entre les escoles del Nort, sinó que caldria classificarla en el grupu immens y complexe del Migdía, y més especialment del Migdía de França.

Feta aquesta afirmació, cal afegirhi que no és una escola importada, sinó obra nacional dintre el gran sector, qual centre era Tolosa, de la que ni política ni ètnicament podem considerarnos agens. Devegades té menys finor, acostantse a les formes provençals, de les que 'ns vénen tantes influencies.

El problema de quin dels pobles d'aqueixa gran extensió del Migdía fou el que plasmà l'esculptura romànica, és difícil de resoldre. L'analogía dels temes decoratius és extraordinaria, y entre ells predominen els que vénen directament de les terres moresques, aont s'hi executen en marfil al començament del segle XI. És un problema de dates difícil d'establir.

De moment sembla que l'escola de Tolosa és anterior a la de Provença, essent aquesta com una provincia d'aquella. Les esculptures dels apòstols

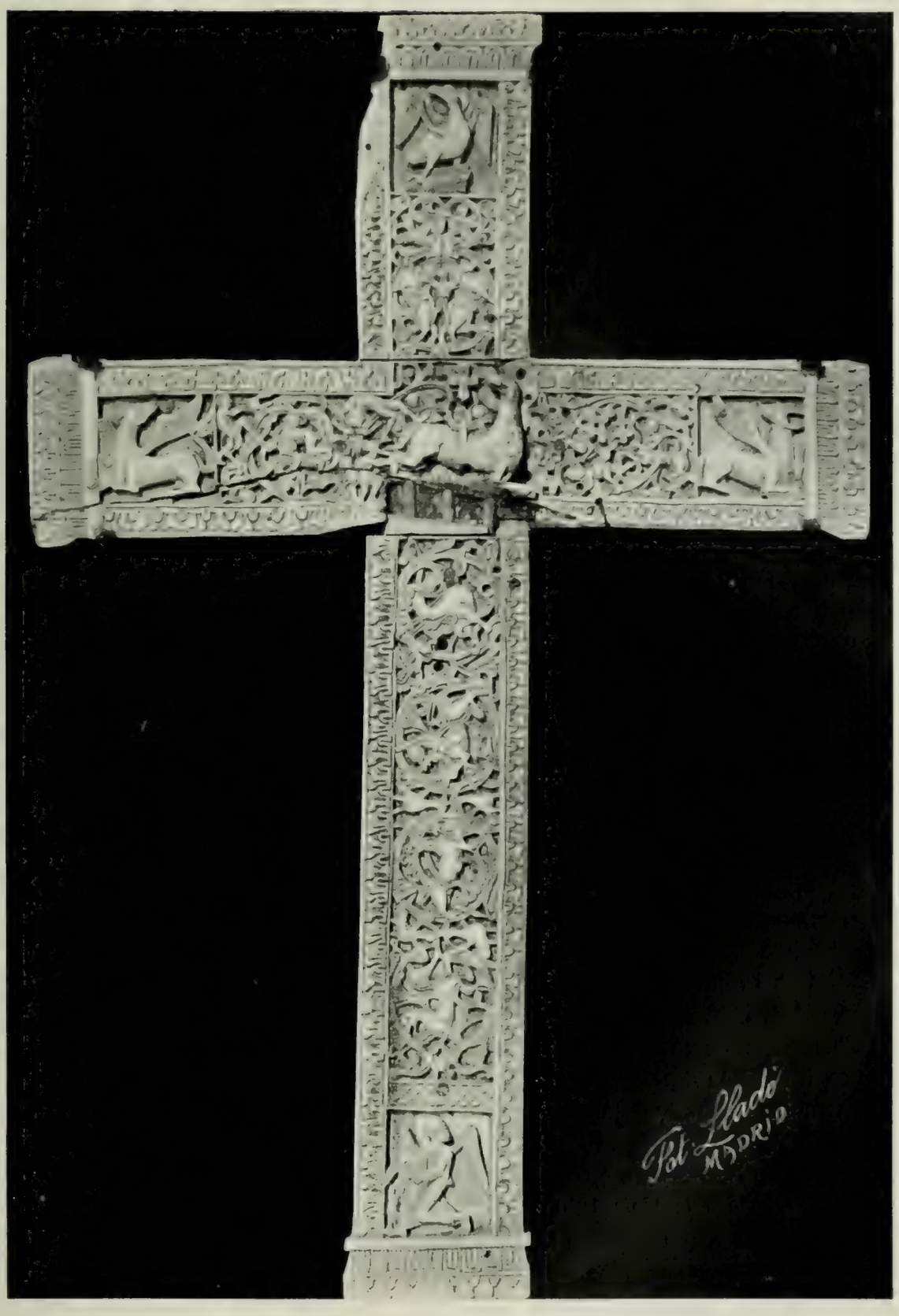

Fig. 1252. — Creu de Sant Isidro de Leon. (Museu arqueològich de Madrid. Fot. Lladó.)

de Moissac foren executades cap al any 1100, en temps del abat Anquetil. Els capitells del claustre, sembla als arqueòlechs francesos que són de cap al any 1150 (1). Les esculptures de Sant Serni de Tolosa, de data més difícil de precisar, vénen acompanyades d'inscripcions, quals caràcters paleogràfichs són del segle XII, però representen encara un art anterior a la porta lateral de Sant Serni dedicada a l'Ascensió, més antich, a la vegada, que 'ls restes de la porta de Sant Esteve que 's guarden al Museu tolosà. En una paraula: el desenrotllo y evolució del art tolosà sembla quelcom anterior al anàlech català y provençal.

Fig. 1253. — Tela moresca ab ocells i mamífers afrontats. (Museu de Barcelona)

L'escola de Provença fou més tardana. La galería Nort de Sant Trofim data del 1180; el portal de Sant Gil del tercer quart del segle XII, el portal de Tarascó de 1187 a 1197, el de Magalona de 1178 (2).

Les dates de la major part de les obres d'esculptura catalana són difícils d'establir. Entre l'any 1020-1021, en que consta fou treballada la llinda de Sant Genís les Fonts, y les de les primeres esglesies de cap el 1100, en que hi apareixen capitells esculpturats, hi ha un buyt de vuytanta anys, en el que 's pot citar únicament la referencia a les esculptures del cibori de Cuixà, fetes en la carta del monjo García (3), y del 1100 fins a la portalada de Ripoll y al esclat prodigiós de l'esculptura en els claustres de Girona, hi ha uns cinquanta anys. En el 1150 és el moment que en tota Europa fa la seva florida esplèndida aquest art oblidat, que ràpidament dóna obres comparables ab les de l'antiguitat, y superiors a ella potser en la decoració. El portal principal de Chartres es començava en 1150, durant l'obra fins al 1175.

Aqueix esclat ve determinat entre nosaltres per una obra molt nom-

(1) Ernest Rupin: *L'abbaye et les cloîtres de Moissac*. Paris, 1897. — Auguste Angles: *L'abbaye de Moissac*, de la colecció *Petites monographies des grands édifices de la France*.

(2) Lasteyrie: *Études sur la sculpture française au moyen âge*, citada.

(3) Vol. II, ps. 561 y següents.

brosa y variada, pera no ésser obra indígena. La porta de Ripoll té personalitat ben determinada sense analogia ab el grupu interessantíssim dels claustres de Girona y Sant Cugat, que poden filiarse en un sol taller que treballà durant cinquanta anys. El claustre d'Elna indica altra colla d'esculptors; Llussà y Ripoll, una altra. Ab elles no tenen relació els esculp-

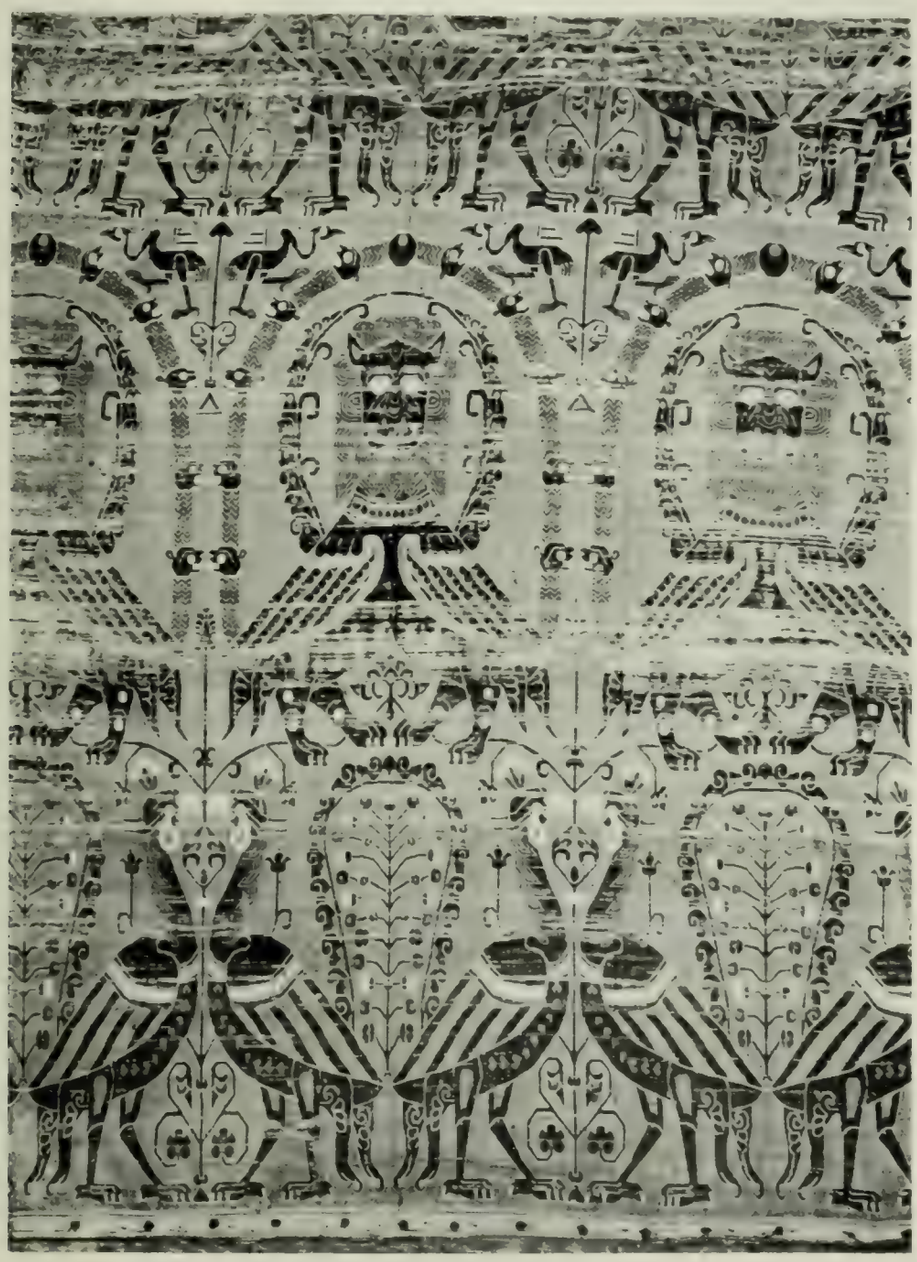

Fig. 1254. — Teixit serraí en el museu episcopal de Vich, procedent de Sant Joan de les Abadesses. (Fot. Mas.)

tors de Sant Pere de Roda y de Sant Pere y Santa María de Besalú, ni els de Sant Benet de Bages. Aquests tallers tipus els acompanyen y imiten colles rústegues. Tot indica un art nostrat, provincia del gran art tolosà.

Aqueixa teoría té una comprovació en les obres esculptòriques produides en el segle XIII a la Catalunya occidental. Es desenrotlla una exuberant esculptura en els portals d'edificis que en llur disposició arquitectònica són sovint influits per l'arquitectura de Provença; mes ella resta ab grans analogíes ab les obres de l'escola esculptòrica tolosana.

El caràcter que s'hi senyala immediatament és el d'ésser més sumptuosa, de detall més petit, més complicada y rica de composició que l'usual de Catalunya en el segle XII. Salta a la vista també la tendencia a aillarla de la massa constructiva que adorna: l'eyna treballa per sota aqueixos brodats que s'enrosquen, y 'ls fa sortir al ayre donàntloshi més vigor per les sombres negres dels buyts.

Tal es troba en alguns capitells de Sant Cugat del Vallès, y es veu també abondantment en els preciosos exemplars romànichs del claustre de la Daurada del Museu de Tolosa; però la nostra esculptura d'Agramunt, de Lleyda y de Valencia, és més lliure de composició y d'imaginació més rica: és com una última florida dels capitells de Girona y de Sant Cugat, fets ab més habilitat y més fantasía, ab quelcom de les enginyoses geometríes moresques. És una mescla curiosa d'elements de diversa procedencia en el moment de sa íntima fusió; però que al cap y la fi tenen un origen comú en l'Orient. Són corrents que parteixen d'una mateixa font y que 's convergeixen en un mateix punt després de córrer per terres diverses, produint la florida més exuberant de l'esculptura romànica.

En l'esculptura tolosana hi dominen també elements qual origen cal cercar en el Migdía moresch; influencies antigues que havien ascendit cap al Nort en forma d'estofes y marfils, retornaren al segle XIII a relligar en la Catalunya occidental, novament conquerida, el vell parentiu oblidat. Així, el capitell de Moissac, tantes vegades retret pels historiadors francesos, ornat ab una simulada llegenda cúfica, té son còs recobert, ab la xarxa o malla decorada, y la pinya penjant, moresca, hi fa també sa aparició (1). A Moissac hi arribaren també les influencies dels evoris moreschs, si no l'esclau moro esculptor.

(1) ERNEST RUPIN: *L'abbaye et les cloîtres de Moissac*, citada, figs. 118 y 137.

Es comprova així que si el centre del esclat fou la culta capital del Llenguadoch, centre d'una literatura potent y d'una civilisació intensíssima, no cal oblidar la font d'origen: l'Orient quals aygües anaren a l'Europa occidental a travers del món musulmà.

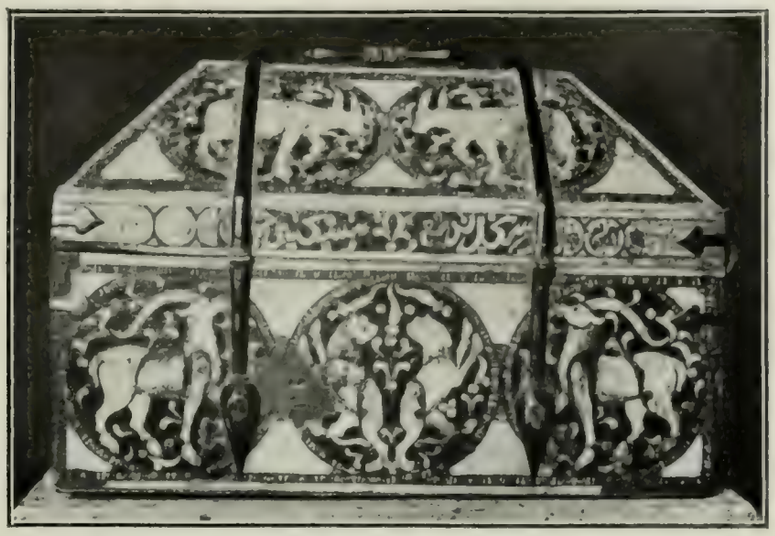

Fig. 1255. — Arqueta moresca de Tortosa. (Fot. Borrell.)

CAUSA HISTÒRICA DE LA RELACIÓ ENTRE LES DUES ESCOLES

Les causes històriques del fet que hem establert, són, apart de l'unitat política y ètnica dels pobles de les dues vessants dels Pirineus, dos fets históríchs ben concrets: l'emigració cap a Catalunya dels esculptors tolosans fugint de la guerra dels albigesos, portant junt ab sa habitual esculptura les avançades del art gòtich, y l'existencia d'esculptors moros, que devien abundar en les ciutats novament vençudes.

Circumstancies històriques ben conegudes produeixen l'immigració a Catalunya d'artistes llenguadocians. El rey Pere II, *el Catòlich*, era senyor feudal del comte de Tolosa, y com a tal es considerà obligat a protegirlo contra la creuada de Simó Montfort. La cayguda de Tolosa fou pel Llenguadoch com una nova invasió de la gent del Nort, y pera son art romànich la victoria de l'arquitectura gòtica, obra també

Fig. 1256. — Arqueta moresca de Tortosa. (Fot. Borrell.)

de la gent septentrional. La vinguda d'esculptors llenguadocians la proven els capitells del interior del temple d'Agramunt que són signats per gent procedent de prop de Cahors o de prop de Montpeller (1).

Les obres en que treballen són principalment les grans catedrals en que apareixen les novetats artístiques del temps.

Així, en la Catedral de Lleyda l'exuberancia decorativa romànica arriba al màxim d'intensitat en els capitells que sostenen els archs ogius de les voltes gòtiques vingudes del Nort.

A Tarragona apareix, aixoplugada pels archs polilobulats moros de ses cornises, una esculptura més moguda y una flora més semblant a la natural. Un ventijol de vida ha commogut les encarcarades figures romàniques; els capitells han florit en una flora més natural y viva, que sembla com si l'agités el vent.

Els esculptors avesats als temes romànichs, emigrats cap a les terres catalanes, es trobaven ab els artistes mudèjars que venien d'Aragó o que habitaven en les viles de poch conquerides, y uns y altres donaren a l'ornamentació romànica l'enginy d'execució y la finor del esculptor decoratiu tolosà y la complicada fantasía de la composició dels marfils moreschs.

La situació de les viles y ciutats conquerides de poch, havia de ferles abondants en obres d'art moresch y en artistes moros. Al costat mateix d'una d'eixes portes, la lateral de Lleyda, hi ha dos ninxos enterament moreschs (fig. 1137). L'obra moresca coexisteix ab la romànica; així, la porta de Cubells està decorada de llacería moresca, obra sens dubte d'artistes musulmans (fig. 1251).

Un mestre muzàrab és empleat a exercir son ofici al costat d'un mestre tolosà y aplica les llaceríes en un element determinat; mes son art no aconsegueix entrar en el conjunt, sinó que, com l'oli y l'aygua, resten els dos l'un al costat de l'altre sense barreja. Tota l'Edat Mitjana concebeix així l'art: admetent la colaboració del decorador exòtich, del esculptor foraster ab llurs temes especials executats com una rutina de l'ofici, sense preocuparse del mestre que treballa prop seu temes d'un art divers o oposat. El mateix fenòmen s'esdevindrà a casa nostra ab la vinguda tardana del art gòtich y ab l'importació de les formes italianes del Renaixement abans de que arribin a nacionalisarse.

(1) La vinguda concreta de tolosans és, en general, poch estudiada; ab tot, devem al Sr. Carreras y Candi la nota que en l'any 1281, idus d'Agost, dos anys abans que 'ls teixidors d'Agramunt acabessin la porta famosa, el rey ordena sigui defensat en son dret Arnau Tolosà, que havia passat a viure a Agramunt. (Arxiu de la Corona d'Aragó, regs. 48 y 50, fol. 151.)

L'ESCULPTURA DECORATIVA AL SIGLE XIII AL ORIENT DE CATALUNYA

A mida que avança el temps, el problema del estudi del origen dels elements arquitectònichs decorats per l'esculptura es complica extraordinariament. Convergeixen en ells influencies variadíssimes y contraposades, y així mentres en uns llochs la fastuositat ompla d'ornaments les parts principals del edifici, la pobresa s'ostenta en altres, reduintlos a formes geomètriques. Al mateix temps que apareixia en els claustres dels nostres monastirs l'austeritat cis-

Fig. 1257. — Arqueta de Pamplona. (Fot. Mas.)

tercenca, l'esculptura romànica arribava al màxim de son esplendor. May tanta elegancia, may tanta riquesa de temes, ni tan saber en l'execució s'havien reunit per ennoblir les portes de les esglesies. May tampoch les formes arribaren a tal grau de barroquisme, deslligantse de les grans linies de composició, ni es presentaren més complexament barrejats els ornaments de diversa procedencia: els antichs temes romànichs, y 'ls primers indicis d'imitació naturalista gòtica de les plantes; en la fauna y l'iconografía s'inicia ja la fauna expressiva més natural de l'esculptura gòtica, destacantse al costat de la rígida y hieràtica imaginería romà-

mica: les llunyes orientals de feres; els homes y sagitaris dominantles; els monstres alats dels antichs bestiaris.

Una tendencia seca y pobre és la primera manifestació de l'esculptura gòtica, de temes copiats de la flora del país en la Catalunya vella, en la Catalunya oriental, y d'ella són exemple algunes obres de Barcelona.

És un fenòmen estrany aquest contrast, que sols pot explicar la comunicació més fàcil del Occident català ab els artistes moreschs y l'existencia d'aquestos en les ciutats novament conquerides, obertes per altra part més fàcilment als immigrants, mentres que en les ciutats de la Catalunya vella dominaven les idees noves d'austeritat y hi arribaven pobres y migrades les innovacions artístiques, tal com en els nostres dies els moderns estils belgues y vienesos arriben als nostres fusters y ebanistes camperols; les ordres noves havien en elles infiltrat més les idees de pobresa de Sant Francesch o de Sant Domingo que les meravelles del art ogival.

Els que executaren les obres de la primera mena eren educats en els procediments de l'esculptura romànica, y rejovenits al conctacte d'una intensa y nova corrent artística; els segons semblen gent temerosa, gent d'ofici, poch entesa, que imiten de lluny una nova esculptura, sense preparació tècnica ni educació artística de cap mena.

No poden ésser més barbres les formes de representació humana empleades en algunes de les portades del Orient de Catalunya, ni pot ésser més gros el contrast ab les obres magnes d'Agramunt y Lleyda.

L'ESTATUARIA Y SA FILIACIÓ ARTÍSTICA

Al segon període romànich pertany l'honor de la restauració de l'estatuaria, que degué quasi desaparèixer d'entre nosaltres durant el llarch período que va desde començaments del segle VIII fins al segle XI. No cal insistir en les causes que produiren aqueix fenòmen: decadencia en totes les arts; reflexe del moviment iconoclasta oriental, predominant en aquell temps. És en terra catalana aont el moviment d'aquesta renaixença ha deixat la més antiga obra datada coneguda en l'Europa occidental, indici de la situació del centre d'una nova activitat artística, que és probable fou la ciutat de Tolosa.

Aquesta és l'autorisadíssima opinió de M. de Lasteyrie, qui afirma que «l'esculptura va més aviat desarrollarse en les provincies franceses compreses entre 'ls Pirineus y la Loira, que en les que 's troben al Nort d'aqueix riu. A judicar pels monuments existents avuy, aqueixa opinió sembla fundada; és, en tot cas, al Migdía aont cal anar a cercar les més antigues esculptures a data certa que posseim».

«La primera en antiguitat orna la llinda de la porta d'entrada de l'es-

glesia de Sant Genís les Fonts (Pirineus Orientals) (1). Sant Andreu de Sureda posseeix una llinda que ofereix una gran analogía d'estil ab la de Sant Genís (2).»

«Se li pot juntar — continua — encara l'interessant creu de la fatxada de l'esglesia d'Arles del Tech (3). Mes jo 'm guardaré bé d'afirmar que aqueixos tres troços siguin contemporanis. Car si és cert que l'art de l'esculptura fou cultivat de bona hora en aqueixa part del Migjorn, els altres exemples d'aqueix art que s'han conservat al Rosselló proven que 's desenrotllà lentament, sens dubte a causa de la duresa de la pedra que empleaven. Tal es pot concloure de les curioses figures dels apòstols conservades a Sant Miquel de Cuixà (figs. 1176 y 1176 bis); dels timpans de Sant Feliu d'Amunt (fig. 1167) y de Cornellà de Conflent (fig. 1180); de les pesades figures de Crist y dels apòstols, provinents d'una antiga porta, y empotrats avuy en els murs de Sant Joan el Vell, de Perpinyà (fig. 1177), y més encara dels curiosos monuments funeraris de Guillem Jordà († 1186), de F. de Soler († 1203) y d'un bisbe incògnit, conservats en el claustre d'Elna (figs. 787 a 789). Tots aquests monuments, en efecte, siguin les que siguin llurs diferencies d'estil, tenen una

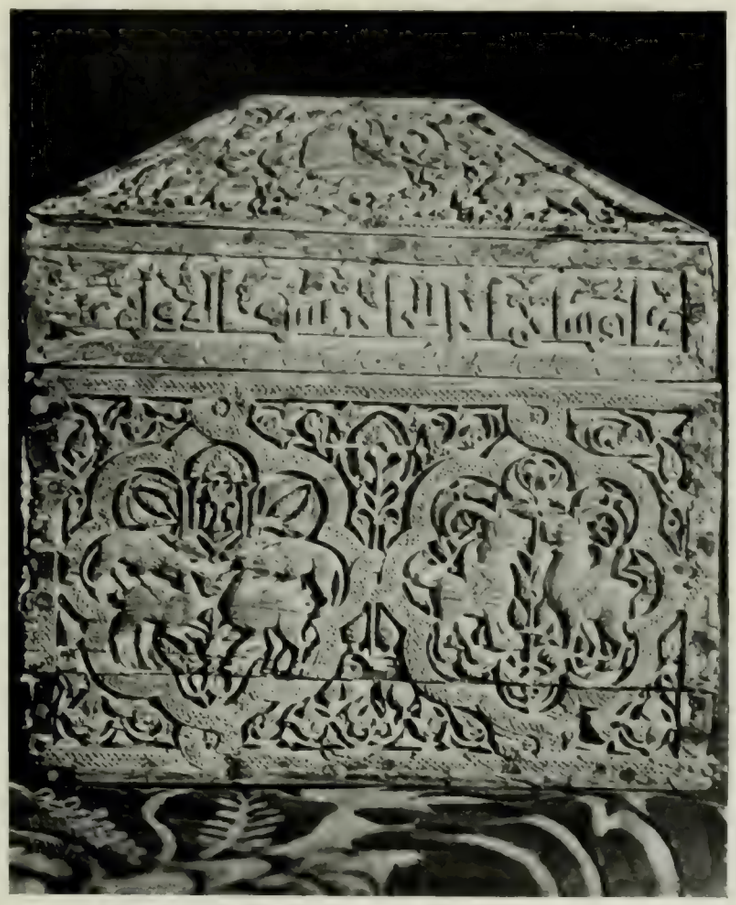

Fig. 1258. — Arqueta de Pamplona. (Fot. Mas.)

(1) Vegis vol. II, fig. 476.
(2) Id., íd., fig. 501.
(3) Id., íd., fig. 470.

mateixa aparencia arcaica que podria enganyar, si molts d'entre ells no fossin acompanyats d'inscripcions que fan conèixer llur data tardana.»

«L'escola d'esculptura, qual existencia acabem de comprovar desde 'l segle XI a un dels extrems dels Pirineus, sembla haver treballat per lo llarch de la serralada durant tota l'època romànica. Se li deuen els timpans de Sant Bertran de Commenge, de Valcabrera y de Sant Aventí, en l'Alta Garona, de Nostra Senyora d'Oloron, de Mimizan (Landes) y de

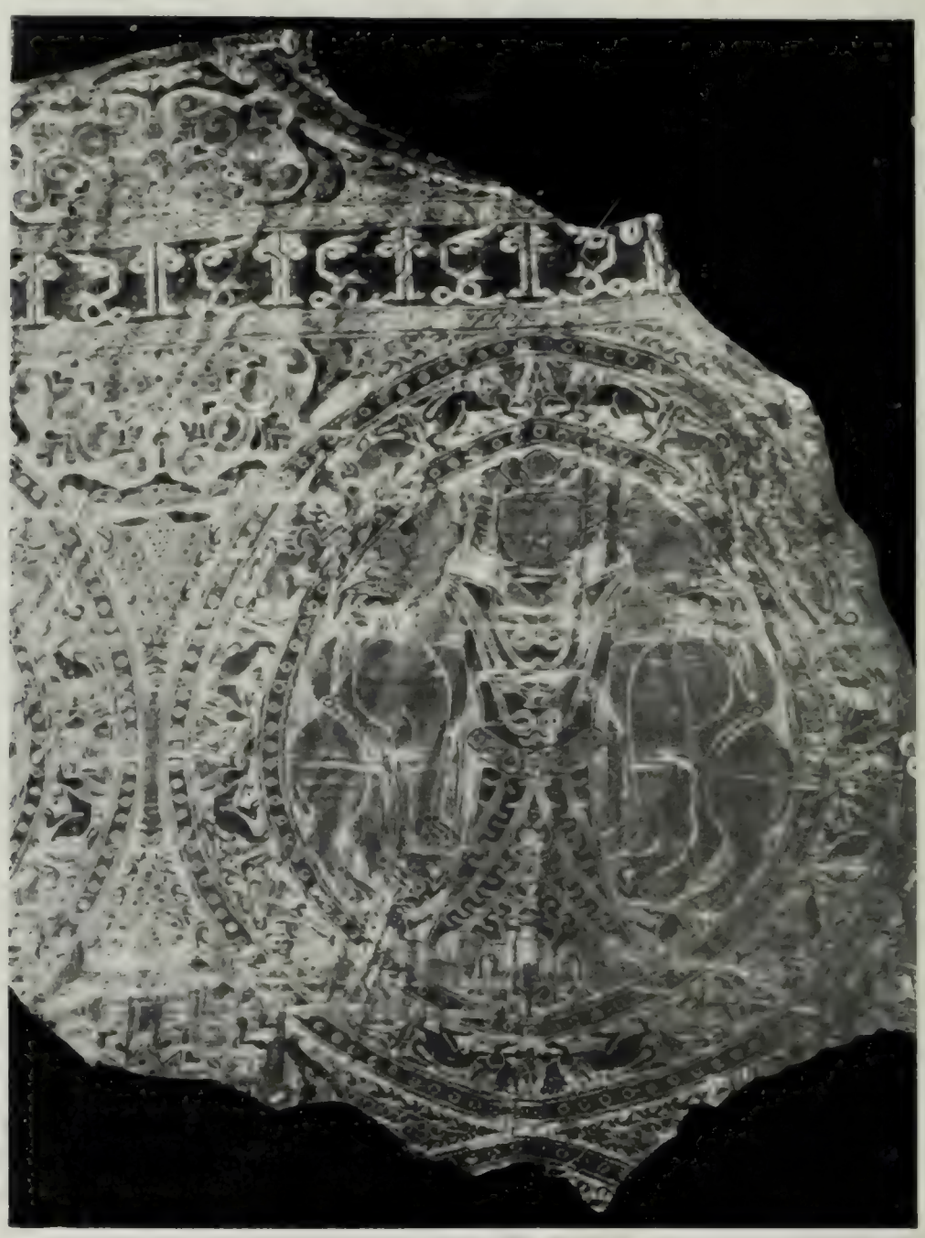

Fig. 1259. — Teixit mudèjar en seda del segle XIII, en el museu de Vich. (Fot Mas.)

Morlaas (Baixos Pirineus), que 's fan tots remarcar per la mateixa factura seca y arcaica, encara que algun d'ells no sigui anterior al segon y fins al tercer quart del segle XII. Això és especialment veritat del portal de Valcabrera, quals columnes ab grans estatues adherides són, probablement, una imitació de les columnes del mateix genre de Chartres y de moltes altres esglesies del Nort, de la fi del segle XII. Això és veritat per la bella porta de Sauveterre, del Bearn, qual timpà és portat per dos archs sens peu dret intermig, disposició enginyosa y savia que devia igualment tenir la porta de Sant Joan el Vell, de Perpinyà, del que he mencionat abans les pesades esculptures.

Fig. 1260. — Teixit oriental del segle VI. (Museu de South - Kensigton.)

« Tolosa era, sens dubte, el principal centre d'aqueixa escola, y s'hi conserven, com a Moissac, alguns dels baixos relleus interessants que ella va produir. » (1)

L'enumeració després de l'estatuaria a Catalunya, és limitada als relleus de les portes que hem minuciosament descrit, entre les quals cal citar principalment la portalada de Ripoll.

L'estatuaria aillada, de valor artístich, és reduidíssima en aquest costat dels Pirineus, com si els autors de les estatues d'Elna y d'Arles no haguessin fet escola. Citem com un cas aillat extraordinari, l'estatua de la Mare de Déu del claustre de Solsona, de la primera meitat del segle XIII, pròxima en data a la Mare de Déu d'Agramunt, datada per una inscripció en 1283.

La capital llenguadociana fou, en efecte, un gran centre artístich, principalment esculptòrich, que irradia ben lluny les seves ensenyances. La rodejava una gran regió artística ab unitat de temes y de mètodes que

(1) LASTEYRIE: *L'architecture religieuse en France à l'époque romane,* p. 617 y següents.

s'extenia cap a Moissac, cap a Beaulieu, a Brive, a la Graulière, a Saint-Chamant y fins als límits de l'Auvernia, a Mauriac, a Ydes y a la Rouergue, al celebre monastir de Santa Fe de Conques y al Quercy, a Souillac, a Carennac y a Cahors (1). Irradia, ben segur, fins al extrem Nordest d'Espanya, cap a Santiago de Galicia; més enllà extenia la seva influencia cap a la Provença, y al altre costat dels Pirineus a Navarra, a Aragó y a la nostra terra catalana.

L'escola de Provença ha conservat de l'esculptura dels sarcòfachs cristians del segle IV «certa noblesa de moviments, cert art en el modo de vestir les figures; però n'ha exagerat els defectes: pesadesa en l'execució, manca de finor en els detalls, manca de proporcions en les figures, que són generalment massa curtes, y quals testes tenen sovint una grossaria exagerada; manca de distinció en les fisonomíes, que va devegades fins a la vulgaritat y a la deformitat» (2). Podriem, en una paraula, afirmar que és una escola provincial de Tolosa en un medi d'intensa tradició clàssica, mes ab l'imperfecció de tota obra reflexada.

A Catalunya, pels Pirineus en general, en cambi hi faltaven els esplendors del sol clàssich, que no hi brillà ab el poder y intensitat del de terra provençal. Ho hem notat al estudiar l'arquitectura romana: la nostra colonisació fou rústega, y aqueixa antiga rusticitat se'ns revela encara en ple segle XII al produir la nostra esculptura arcaisant, derivada d'antigues miniatures, copia de vells retaules y antichs evoris ab ses figures expressives, sovint barroeres y primitives.

Però sota aqueixa deformació s'entreveu la font llunyana d'origen.

Notem en la portada de Ripoll, la més antiga de nostres obres esculptòriques, el modo de creuar les cames d'alguns dels personatges. Es trobat com a casos aillats tal posició en les figurines que 'l gran conjunt de les tres portes del Portal reyal de Chartres, a la fatxada de Saint-Denis, en un dels portals de Senlis, les primeres obres del art gòtich; se 'n cita algun exemple al portal provençal de Sant Gil; mes no és això una característica de l'escola de Provença (3), sinó de l'escola tolosana.

L'estatuaria senyala també, donchs, una mateixa corrent d'influencia artística a Catalunya.

(1) LASTEYRIE: obra citada, ps. 640 a 648.
(2) LASTEYRIE: *Études sur la sculpture française au moyen âge*, citat, p. 134.
(3) Id., íd., citat, ps. 135 y 136.

Fig. 1261. — Portal de Santa María de Belloch a Santa Coloma de Queralt. (Fot. Mas.)

XVI

CONCLUSIÓ

L arribar al final d'aqueix volum, que és també el final de l'obra, com l'excursionista que ha pujat una aspra montanya, sentim el desig d'abarcar d'un cop d'ull el llarch itinerari seguit en la jornada darrera, posantlo idealment en relació ab el conjunt del viatge.

Haviem arribat en el volum II a fixar els caràcters d'un art romànich primitiu que durà fins cap al darrer terç del segle XI; una arquitectura de voltes de canó equilibrades, bastides ab petits carreus, sense esculptura, ab la sola arcaica decoració exterior de bandes y arcuacions lombardes, de remotíssim origen assiàtich, enriquida al interior ab traduccions occidentals en pintura dels esplèndits mosaichs bisantins.

Al començar el segle XII cambia el nostre país, y aqueixes mudances són la causa de la formació d'una nova arquitectura.

Muden les condicions geogràfiques: les anexions y conquestes arrodoneixen la terra catalana dels Pirineus al Ebre; els vells comtats s'agleben al

de Barcelona, caygut al domini cristià Tarragona en 1128, Tortosa en 1148 y Lleyda en 1149, tots llavors en poder dels musulmans. Per herencia es troben sota un mateix domini, més o menys efectiu, la Provença primer, despres l'Arago, pel casament de Ramon Berenguer IV ab Peronella, filla de Ramir *el Monjo* (1150), més tart el Bearn y la Gasconya, y en temps de Jaume I (1213-1276) les Balears y Valencia.

Aqueixos fets históríchs posen la nostra terra en contacte ab els reyalmes cristians y musulmans d'Espanya, y obren ses fronteres als corrents de l'Europa de l'època. Els monastirs s'agreguen als grans centres monacals francesos depenents de Cluny; el comerç ens porta gent de tot el Mediterrani: marxants de Grecia, naus d'Italia, muslims de morería, jueus de la Siria, gent d'África y del Assia. Els grans fets de l'historia universal fan venir a casa nostra les ordres de cavallería, al mateix temps que s'introdueixen les reformes del Cister y de les ordres mendicants, que determinen característiques evolucions en l'arquitectura.

Tot això determina les nostres relacions internacionals, minvant l'antiga influencia de l'Italia y accentuantse la de la França del Migdía, ara vinguda desde Tolosa, ara de les terres joliues de Montpeller, ara de les planes assoleyades de Provença.

Penetra a casa nostra en aqueixa època l'influencia musulmana portada pels esclaus y pels vençuts, aglebats a les ciutats conquerides en barris apart, com els jueus o vinguts dels reyalmes musulmans y cristians, ab els que les noves fronteres ens posen en contacte. El nom d'Espanya deixa d'indicar la terra moresca, y 's troba per primera vegada citat en els documents com un cos geogràfich que comprèn els diversos reyalmes cristians ibèrichs.

Poch a poch van formantse els grans poders socials y políticbs. Som als temps d'Alfons VII de Castella, emperador imaginari d'una mena d'imperi hispànich, y d'Alfons VIII, que logra una aliança dels reys cristians contra l'invasió almohade (1212).

S'engrandeixen les ciutats, es confederen els monastirs, y a la primitiva economía rural la va substituint lentament una economía d'Estat rudimentaria, que permet obres més grans y de major riquesa. En aqueix medi van formantse els homes ab valor y saber personal pera administrar y dirigir les obres, que deixen d'ésser anònimes; y als primitius pagesos y monjos que basteixen encara els temples, sovint els substitueixen la gent d'ofici agremiada y les colles trashumants y immigrants que vénen atretes per la fama de les grans obres empreses: unes vegades colles de lombards o artistes muslims y mudèjars; altres, artífexs de Provença que

senyalaven ab marques els carreus que treballaven, o esculptors del Llenguadoch que signen ab son nom el capitell humil qu'han esculpit.

Les obres es modifiquen lentament: primer cambia sols el picat de la pedra en dimensions y en perfecció, conservantse la supervivencia de les més velles pràctiques arquitectòniques en les esglesies cobertes ab fusta de les valls de Tahull y del Aràn; en les cobertes ab volta de canó semicirculars, sense archs torals, dels comtats pirinenchs de Besalú y del Conflent, y en els absis triconques de les petites esglesies.

Poch a poch el sistema de voltes és més saviament comprès y la semicircular de la nau mestra és contrarrestada, com arbotants seguits, per voltes de quart de cercle y 'ls archs torals són més comuns; poch a poch fa sa aparició la columna ornant portes y finestres y aguantant els archs de reforç del interior del temple, y floreixen ab esplèndida esculptura els capitells y es decoren saviament les portalades. Llavors l'escola nacional del segle XII és ja creada.

És al començament del segle la data en que apareixen els temples ab tots els caràcters de l'escola; ab son plan de basílica de tres naus, de senzillesa primitiva, ab sos tres absis al fons, obrintse ja en un transcepte clarament senyalat, ja directament a cada una de les naus; ab sos archs torals y formers apoyantse sobre pilans, als que s'adossen les columnes que accentuen llur ofici de sustentant d'una complicada estructura.

L'aspecte interior és d'una gran senzillesa; cap escola d'Europa ha guardat tanta severitat, que recorda la dantesca pobresa avara de la terra.

La decoració dintre dels edificis es limita als capitells; rara vegada apareix en els absis una ornamentació d'arcuacions o una accentuació especial decorativa de llurs finestres. A l'austeritat interior li correspon anàloga al exterior, reduit a les linies de construcció, concentrant l'ornament en les portes, en les finestres y en les cornises, o bé als absis que s'ornen escassament ab arcuacions y cornises de mènsules, com les dels temples francesos, substituint les antigues arcuacions lombardes vingudes d'Orient.

Tal és en ratlles generals la nostra escola arquitectònica romànica.

Cap terra pot gaudirse d'haver creat ella sola una escola artística. Cap escola romànica del segle XII pot considerarse lliure d'influencies. L'escola catalana determinada per la força de la tradició, que feu conservar l'es-

tructura creada en el primer periode, vegé aixecarse entre les obres nacionals les que eren creació exòtica importada.

El fet historich precedí al fet arquitectònich. En contacte Catalunya ab la Provença y 'l Llenguadoch, de més intensa cultura, es trobà poch a poch sota sa influencia. De Provença vénen els bisbes de les séus de Tarragona, Lleyda y Tortosa; a Provença tenen llur cap l'ordre del Cister y la militar dels Templers; a ella van els nostres reys com a sa propia casa, y d'ella ens vénen els cants dels trovadors ab noves formes de bell dir.

La seva conseqüencia artística és la determinació d'un período ple de complicacions en que 's construeixen obres de mena diversa, totes ab la comú característica de l'influencia més o menys decisiva de la França meridional.

Aqueixa tingué distintes y successives jornades.

Un primer grupu el formen esglesies de plan característicament provençal, com les d'Agramunt y de Sant Cugat del Vallès, quals carreus estàn senyalats per modo imborrable per les marques dels picapedrers, ab sos pilans ab múltiples recons determinats pels archs de secció escalonada, ab llurs absis ennoblits per sengles arcades y coberts ab volta decorada de bordons seguint son meridià. En elles l'influencia és encara de detall, sense arribar a l'estructura.

Un segon grupu són els casos esporàdichs, en que l'influencia francesa s'exerceix principalment en el santuari complicat en formes diverses, adaptades a donar facilitat als fidels pera voltar l'absis adorant les santes reliquies. L'influencia trascendeix ja a l'estructura de la part principal del temple, y és profondament transformat el plan antich basilical y l'idea canònica dels tres absis tradicionals, adaptats a la forma antiga de la missa. Ha mudat la costum en la celebració del sant sacrifici y s'ha augmentat y prodigat el nombre d'altars.

Un tercer grupu, ben propi de l'època, el formen les obres marcades ab senyals indubitables per l'influencia del Cister ab sa pobresa, que té per conseqüencia els plans ab les capelles del santuari de secció rectangular, y sobre 'l que, reaccionanthi les tradicions dels constructors, engendren primer les capelles circulars per dintre, rectangulars per fòra, com obertes en el gruix del mur terminal del temple, y, finalment, el del santuari ab girola ab múltiples capelles radials, que és el tipus de Poblet y que serà el que fonamentalment determinarà el santuari de les catedrals gòtiques.

Un quart grupu és, finalment, el de les nostres grans catedrals, encara romàniques, en els elements sustentants, gòtiques ja en les voltes, la darrera evolució de la basílica en la nostra terra.

Mes l'innovació més trascendental que nasqué a Catalunya, per sa unitat espiritual ab la França del Migdía, fou el renaixement de l'esculptura.

Barbres relleus senyalen en el primer período, en terra catalana, els assaigs d'obra esculptòrica més antichs coneguts a la Europa Occidental, després de sa desaparició ab les darreres celisties de la cultura romana. Y és cap a la meytat del segle XII en que s'esculpeixen els claustres magnífichs del monastir de Galligans y de la Sèu de Girona, de Sant Cugat del Vallès y tants d'altres, essent certa a Catalunya la afirmació de M. Marignan que l'esculptura romànica es coetania de les primeres obres gòtiques (1).

Ella és l'element principal de la composició de les portalades y dels claustres, que cap escola produí ab més sumptuositat ni ab més ciencia. Prenen aquests membres del edifici un caràcter doctrinal, d'exposició d'una ensenyança de la fe, com el portal de Ripoll, que és una veritable homilía traduida en pedra. Unes vegades, com en els claustres de Sant Cugat o de Girona, l'exposició dels misteris és feta ab cert desordre; mes altres, com el del Estany, s'hi explica metòdicament la vida de Jesús inclosa entre la creació y la fi del món, com omplint ab sa realitat o ab sa figuració y conseqüencies tota l'historia.

Tota la ciencia de l'època inspira al esculptor, y 's trasllueix en l'esculptura arquitectònica: l'*Antich* y 'l *Nou Testament;* la *Llegenda daurada* o el *Flos sanctorum*, recopilacions de les vides dels sants plenes de candor popular y de l'ingenuitat de l'època; les faules d'Isop y les costums dels *Bestiaris;* les rondalles morals més o menys còmiques; les representacions dels mesos dels calendaris litúrgichs. Qualque vegada l'esculptor aixeca els ulls del llibre y plasma en l'esculptura lo que 'l rodeja: les costums dels monjos; les escenes de caça y de guerra y les festes populars; la vida agrícola o de pastoreig; les lluytes d'espectacle y les dances acrobàtiques que s'executen en el mercadal els jorns de fira. En ella es reflexa tota la civilisació de l'època: estranys elements geomètrichs que és difícil reduir a classificació y regla, d'origens variats; un més ample ús d'una flora ornamental profondament estilitzada, que s'adapta a tota mena de combinacions decoratives; escenes de caça o de lluyta, tretes dels marfils y dels teixits orientals, aràbichs principalment, al costat d'una fauna real o fantàstica, plena de misteris y ensenyances, més viva, menys hieràtica.

L'esculptura, copiant de la miniatura, de l'estofa o del tenue relleu d'evori, pren el lloch y l'ofici de la pintura que havia dominat exclusivament

(1) MARIGNAN: *Histoire de la sculpture en Languedoc,* citada. Introducció.

en el primer período, suplantantla y emmanllevantli sos caràcters de precisió, de minuciositat y d'episodi, deixant la vaguetat y la serenitat imprecisa que havia caracterisat a l'esculptura clàssica.

L'escultor esculpeix, mes dicta l'esculptura un monjo ab el llibre a la ma, y les composicions del miniaturista són fidelment traduides en la pedra. És cap a les darreries del segle, quasi a l'època de la seva mort, quan l'artista gira el cap al món que l'envolta y s'atreveix a reproduirlo.

Aqueixa esplèndida florida esculptòrica sofreix també llavors l'acció de les idees del temps. L'ordre del Cister, ab ses predicacions contra els monstres representats en els claustres que distreuen als monjos de llur món interior, té la seva conseqüencia en una nova austeritat de les formes, en una regressió a l'igualtat dels capitells y en llur geometrisació.

L'arquitectura romànica, com l'arquitectura grega, fou essencialment una arquitectura del temple y del claustre, de la qual l'arquitectura civil és com una derivada, com una aplicació secundaria de lo creat pera més excels destí.

El temple y el monastir s'aixecaven predominant en les nostres ciutats romàniques sobre les cases de tapia modestíssimes, com avuy és encara en els pobles aont l'obra arquitectònica no logra traspassar els límits dels llochs sagrats.

En el segon romànich, en que 's formen les primeres organisacions ciutadanes, la casa qualque vegada s'aixeca ab son primer pis d'amples finestrals partits per columnes, elevantse lleugeres sobre 'l mur llis dels baixos, sense altra obertura que 'l portal, y 'l castell va gradualment complicant ses dependencies, tornantse civil, fins a formar el palau fortificat, constituit per la torre, la sala, el temple y els magatzems tancant un pati.

Les costums cada dia complicantse originen ja major varietat d'edificis: així l'hostal, la parada y el fondach, l'hospital y el bany públich prenen formes típiques característiques. La vida pert son antich caràcter pagesívol y la vila y la ciutat creixen y s'organisen.

Tal és el quadre en conjunt de l'obra de la nostra escola romànica.

És aquest período arquitectònich una evolució lògica del anterior, seguint la lley històrica de transformació de l'arquitectura de tota l'Europa occidental; no cal cercar, donchs, altra causa pera explicarla. Les influencies externes les hem indicades, porten el segell del país d'origen y són en

general episòdiques y anecdòtiques; en l'arquitectura, l'influencia provençal, que modifica en alguns temples qualques detalls, sense transformar el conjunt; en l'esculptura, l'escola de Tolosa, a qual gran sector pertany la catalana; en els temes decoratius, l'influencia moresca. Cal insistir sobre 'l valor d'aquesta darrera, discutida tantes vegades, y en la que no fa molt un savi arqueòlech, M. Dieulafoy, hi ha volgut veure l'origen immediat de nostra arquitectura romànica y 'l de la de tota l'Europa.

S'ha de confessar que la penetració musulmana en la nostra esculptura fou més aviat anecdòtica; més aviat d'assumpte, que de forma; mes en l'obra artística el tema és independent de l'obra d'art que 'l plasma; una Deméter adolorida resta diferent d'una Verge del Dolors cristiana; l'Hèrcul abatent un lleó, executat per un artista clàssich, és ben diferent del mateix tema executat en un capitell romànich o en un teixit oriental; el mateix capitell corinti que ha perdurat desde 'l segle v (a. de J.), és una obra d'art diferent en mans dels grechs, dels romànichs, dels musulmans, dels homes moderns.

És ben distinta aquesta influencia de l'exercida per l'art musulmà al Aragó y a les terres de Castella. Allí la transfusió de formes ve llargament preparada: nuclis de cristians muzàrabs resten ab llurs pràctiques visigodes enclavats en els dominis musulmans, conservant antigues regles d'arquitectura; l'evolució de la primitiva escola asturiana és plenament influida per l'art aràbich; les costums en llurs mudances prenen un caràcter marcadament oriental; la formació d'una escola romànica ab maó allí localisada (1) y la existencia d'un art exercit pels mudèjars porta a la creació de formes típiques, derivació del art musulmà, ben determinades.

La conclusió a que pot arribarse del examen del nostre art, és que no existeix entre nosaltres un art arquitectònich importat per la població mudèjar. Eren probablement massa rústegues les poblacions conquerides a Lleyda perquè influissin en la nostra arquitectura, repetint a Catalunya el fenòmen del art mudèjar castellà bastint temples, monastirs, palaus y castells cristians disfreçats ab les formes sumptuoses de les meçquites o dels harems moreschs.

Aqueixa penetració artística és nula en el conjunt fins en el moment en que 's basteixen els banys de pla moresch, reflexe d'un costum foraster que penetra al país, y en ells queda limitada a la pura disposició dels serveys. En cambi, té una gran intensitat en l'esculptura romànica, que

(1) LAMPÉREZ: *Historia de la arquitectura cristiana española*, citada, vol. I, pàgines 699 y següents.

s'executa desde la meytat del segle XII y durant una part del segle XIII, portada per treballadors moros, y principalment per les estofes y evoris tan abundants en els tresors eclesiàstichs catalans y d'una gran part de França y d'Italia. Mes ella es circumscriu als temes, sense penetrar en el fons de l'obra artística.

Tal ha esdevingut sempre que una forma estrangera penetra dintre l'ambient d'un art personal y fort; tal esdevé encara en les imitacions europees de l'arquitectura oriental que'l snobisme basteix a París o a Barcelona, ab temes mal traduits, com mots mal pronunciats en que'l propi accent triomfa de la farsa, com en els que parlen una llengua que no ha penetrat llur esperit.

El nostre estudi ens ha portat a una conseqüencia interessantíssima; s'havia afirmat que l'arquitectura romànica era la resultant de les tentatives pera cobrir ab volta la basílica de tres naus, y que a aqueix fet primordial l'acompanyaven el conjunt de solucions artístiques y ornamentals que determinaven l'estil. En una paraula: que'ls dos problemes estructural y artístich havien estat resolts en un mateix procés d'evolució. Aqueixa tesi fou sostinguda per Quicherat, per Viollet-le-Duc, per De Caumont, y havia tingut encara una darrera expressió exagerada, en autors recents com Marignan (1), qui repeteix mantes vegades que les esglesies romàniques ab volta no són anteriors al segle XII.

Donchs bé, a casa nostra el procés estructural precedeix de dos segles al procés artístich definitiu: les esglesies es cobreixen ab volta en llurs tres naus durant el cicle del primer romànich, que acaba en el darrer terç de la centuria onzava, mentres que la transformació decorativa que l'ennoblí y l'ornà d'exuberant esculptura omple el cicle del segon romànich, que s'acompleix durant la segona meytat de la centuria dotzava. L'obra romànica ens apareix així com el fruyt, no d'un sol moment creador, sinó de dues èpoques distintes.

El nostre estudi posa la qüestió de si el fenòmen de la primera creació artística migeval seguí en les altres terres d'Europa una lley anàloga a la que regí a Catalunya. La classificació estructural de Quicherat hauria llavors sigut una realitat històrica clara, viva, sense que la pertorbessin la diversitat d'elements artístichs que se l'hi sobreposaren un segle després.

(1) *Les Méthodes du passé dans l'archéologie française.* Paris. Ps. 15, 48, 153 y següents.

Desgraciadament, l'estudi y separació minuciosa dels dos períodes romànichs no ha estat feta encara a Espanya ni en la major part de França, y es poden avuy solament estudiar les escoles del segon romànich, complicades per la convergencia en elles de les diferentes solucions constructives y ornamentals a que s'arribà durant dues jornades distintes.

D'aqueixa comparació difícil y confosa resulta la personalitat de la nostra escola, unida ab ses convehines per analogía de solucions, separada d'elles per caràcters específichs, conseqüencia de nostres diferencies nacionals.

Hem fet en el volum I la comparació de l'escola catalana ab les que usaven anàloga estructura (1), y ens cal ara ferla solament en lo que 's refereix al conjunt de l'obra arquitectònica.

D'elles la separa clarament la definitiva solució arquitectònica.

De l'escola provençal, que usà la volta de canó en la nau central y les de quart de cercle, més o menys geomètriques, en les laterals, ens en diferencia l'idea del equilibri, que fa optar als nostres constructors per una estructura més pesada, més sòlida, en la que les finestres no il-luminen directament a la nau major; ens en separa la major senzillesa en la composició sense escalonats en la secció dels archs, però encara més la concepció de sa esculptura imitadora dels models clàssichs.

Ab l'escola del Poitou, que M. de Lasteyrie considera que arribà fins als voltants de Pau, llindant quasi ab Catalunya, ens hi uneix l'equilibri perfecte de les voltes de les tres naus, que no permet l'obertura de finestres; mes d'aquesta escola ens en diferencia la forma dels pilans, característicament derivant de la forma rectangular o de creu a casa nostra; circular o quadrilobar al Poitou; però encara més la sumptuositat de ses fatxades complicades y de sos campanars.

A Catalunya, la composició dels edificis és d'una simplicitat com en cap altra escola, reduida a ses ratlles estructurals, sense més ornaments que en els capitells de les columnes, en les portes y en les finestres. Ella és l'espill de la pobresa del país, de ses habituts tradicionals de simplicitat, que porten a un art auster fins a l'avaricia y a un predomini de l'estructura sobre l'ornament, a una sobria arquitectura que may és esborrada, ni tant sols dissimulada o atenuada. Sa esculptura és sovint rica y saviament composta; però és a son lloch; no es mou dels capitells o dels

(1) Vegis vol. II, p. 510.

timpans y arcades de les portes; no trenca ni un moment les ratlles seques del conjunt sever de la basílica primitiva, creada en el primer període. Cap escola fou en això més conseqüent a la tradició de la basílica romana, seguida pels arquitectes catalans ab major fidelitat que en la mateixa terra d'Italia, d'aont ens fou transportada. Terra pobra la nostra, aixeca les obres ab els elements indispensables, y prescindeix per necessitat primer, per hàbit y per gust després, de ço que sobra.

Tal és la síntesi d'aqueixa arquitectura de Catalunya, que bastí els temples, els monastirs y 'ls palaus dels temps de grandesa de la patria, y logrà ésser com l'imatge d'ella ab sa severitat y pobresa barrejada, ab esclats de sumptuosa pompa oriental, subjectats y lligats a l'obra arquitectònica.

May més hem assolit temps com aquells de personalitat y de llibertat per la terra catalana, y may més l'art ha lograt, com llavors, formar una escola característica y propia. Perduda l'independencia política, ha estat per sempre més provincia artística d'altres pobles més forts o més sortosos.

Miniatura d'un manuscrit del Museu Episcopal de Vich.

TAULES

ÍNDEX BIBLIOGRÀFICH

ADLER, Marcus Nathan: *The itinerary of Benjamin of Tudela.* - Londres, 1907.

AGUIRRE: *Collectio maxima conciliorum.* — Roma, 1754.

ALART, J. B.: *Mémoire sur l'église primitive d'Elne et sur l'époque de la construction de la cathédrale actuelle. «Congrès archéologique de France, XXXVe session tenue à Carcassonne, Narbonne, Perpignan, Béziers».* — París, 1899.

— *Notices Historiques sur les Communes du Roussillon.*—Perpinyà, 1868.

Album Pintoresch Monumental de Catalunya. Segona col·lecció. — Barcelona, 1879.

ALEGRET, Adolf: *El monasterio de Poblet.* — Barcelona, 1904.

ALLEMAGNE, Henri-René de: *Les Peintures de Portes au Moyen Age. «Congrès Archéologique de France, LXXIIIe session, tenue à Carcassonne et Perpignan en 1906».* — París, 1907.

ALSIUS Y TORRENT, Pere: *Ensaig històrich sobre la vila de Banyolas.* — Barcelona, 1872.

— *Serinyà. Reseña histórica de este pueblo desde la más remota antigüedad hasta los tiempos modernos.* — Girona, 1895.

Almanaque de las Provincias. — Valencia.

AMADOR DE LOS RÍOS, Rodrigo: *Casas de baños de los musulmanes en España. «Hojas Selectas».* — Barcelona, 1904.

ANGLÈS, Auguste: *L'abbaye de Moissac «Petites monographies des grands édifices de la France».* — París.

Anuaris de l'Institut d'Estudis Catalans. — Barcelona.

Anuaris de la Assosiació d'Arquitectes de Catalunya. — Barcelona.

ARABÍA Y SOLANAS, Ramon: *Una Excursió a Santa María del Estany. «Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana».*—Barcelona, 1881.

Archiv für Litteratur und Kirchen-geschichte des Mittelalters. — Berlin-Freiburg i. B.

Archives de la Commission des Monuments Historiques (que publica el Ministeri d'Instrucció pública de França).

Archives des missions scientifiques. — Paris.

ARCO, Angel del: *Notas arqueológicas de la diócesis de Tarragona. IV. Iglesia de Alcover. «Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos».* — Madrid, 1905.

— *Paseos arqueológicos por la diócesis de Tarragona. I. Iglesia de Nuestra Señora del Milagro. «Boletín Arqueológico».* — Tarragona, 1914.

— *Restos artísticos e inscripciones sepulcrales del monasterio de Poblet.* — Barcelona, 1897.

ARCO, Luis del: *Guía artística y monumental de Tarragona y su provincia.* — Tarragona, 1906.

Arquitectura y Construcción. — Barcelona.

Ars Prisciani: ms. de Ripoll, n.º 59. Arxiu de la Corona d'Aragó.

ASSAS, Manuel de: *Crucifijo de marfil de Fernando «el Magno» y doña Sancha. «Museo Español de Antigüedades»*. — Madrid, 1872.

AULESTIA Y PIJOAN, Antoni: *Monastir de Santa María de Vallbona de les Monges. «Album Pintoresch Monumental de Catalunya»*, segona col·lecció. — Barcelona, 1879.

AYMAR Y PUIG, A.: *Capilla de Nuestra Señora, hoy bajo el título de la Guia, vulgarmente conocida por Capilla de Marcús*. — Barcelona, 1914.

BADÍA Y LEBLICH, Domingo: *Viajes de Ali Bey el Abbassi (Don Domingo Badía y Leblich) por Africa y Asia, durante los años* 1803, 4, 5, 6 *y* 7. — Valencia, 1836.

BALARI Y JOVANY, Josep: *Orígenes históricos de Cataluña*. — Barcelona, 1889.

BARRAQUER, Gayetà: *Las Casas de Religiosos en Cataluña durante el primer tercio del siglo XIX*. — Barcelona, 1906.

— *Los Religiosos en Cataluña durante la primera mitad del siglo XIX*. — Barcelona, 1915-16.

BARTHÉLEMY, Édouard de: *Étude sur les établissements monastiques du Roussillon*. — París, 1857.

BASSEGODA, Joaquim: *La Catedral de Gerona*. — Barcelona, 1889.

BAUDON DE MONY: *Relations politiques des Comtes de Foix avec la Catalogne, jusqu'au commencement du XIVe siècle*. — París, 1896.

BEAT DE LIEBANA, Sant: *In Apocalypsin ac plurimas utriusque fœderis paginas commentaria... opera et Studio R. P. doct. Henrici Florezi*. — Madrid, 1770.

BEAUVEAIS, Vicens de: *Speculum historiale*. — Venecia, 1591.

BERNAT, Sant: *Apologia ad Guillelmum S. Theodorici abbatem*. MIGNE: «*Patrologia Latina*», vol. CLXXXII. — Paris, 1879.

BERTAUX, Emile: *La Sculpture Chrétienne en Espagne*. ANDRÉ MICHEL: «*Histoire de l'Art*», vol. II, part 1.ª — Paris, 1906.

Biblia.

Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome. — París.

BILSON, John: *The Architecture of the Cistercians*. — Londres, 1909.

BOFARULL, Pròsper de: *Los Condes de Barcelona vindicados*. — Barcelona, 1836.

BOFARULL Y BROCÀ, Antoni: *Poblet*. — Reus, 1881.

BOFARULL Y SARTORIO, Manuel de: *Gremios y Cofradías de la antigua Corona de Aragón*. — Barcelona, 1876.

BOFILL Y POCH: *Anals inèdits del Real Monastir d'Alaon en lo Noguera Ribagorzana. «Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana»*. — Barcelona, 1887.

Boletín de la Real Academia de Buenas Letras. — Barcelona.

Boletín de la Real Academia de la Historia. — Madrid.

Boletín de la Sociedad de Atracción de Forasteros. — Barcelona.

Boletín de la Sociedad Española de Excursiones. Madrid.

Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana. — Palma de Mallorca.

BONNEFOY: *Epigraphie Roussillonnaise. «Bulletin de la Société Agricole, Scientifique et Littéraire des Pyrénées Orientales»*. XIV. — Perpinyà.

BONNET, Emile: *Antiquités et Monuments du département de l'Hérault*. — Montpellier, 1905.

BOTET Y SISÓ, Joaquim: *Girona* (a la *Geografia General de Catalunya*).
— *Les monedes catalanes.* — Barcelona, 1909-1911.
BOVÉ, Salvador: *Institucions de Catalunya: Les Corts, la Diputació, lo Concell de Cent, los Gremis y lo Consolat de Mar.* — Barcelona.
BRÉHIER, Louis: *Études sur l'histoire de la sculpture byzantine. «Nouvelles Archives des Missions Scientifiques et Littéraires».* — París, 1911.
— *Nouvelles recherches sur l'histoire de la sculpture byzantine. «Nouvelles Archives des Missions Scientifiques».* — París, 1913.
BRUNIQUER, Esteve Gelabert: *Rúbriques de Bruniquer. Ceremonial dels magnifichs Consellers y Regiment de la Ciutat de Barcelona.* — Barcelona, 1912-1916.
BRUTAILS, Jean Auguste: *Étude Archéologique sur la Cathédrale et le Cloître d'Elne. «Bul. de la Société Agricole, Scientifique et Littéraire des Pyrénées-Orientales».* — Perpinyà, 1887.
— *Étude sur la condition des populations rurales du Roussillon au moyen-âge.* — París, 1891.
— *Guide du Roussillon «Congrès Archéologique de France, LXXIIIe session, tenue à Carcassonne et Perpignan en 1906».* — París, 1907.
— *L'archéologie du moyen âge et ses méthodes.*— París, 1900.
— *Les vieilles églises de la Gironde.* — Bordeaux, 1912.
— *Note sur les églises d'Espira d'Agly et Taxo d'Avall. «Gazette Archéologique».* — Paris, 1910.
— *Notes sobre l'art religiós en el Rosselló,* traducció de J. MASSÓ TORRENTS. — Barcelona, 1901.
Bulletin Archéologique. — París.
Bulletin de la Société Agricole, Scientifique et Littéraire des Pyrénées-Orientales. — Perpinyà.
Bulletin de la Société Ariégeoise. — Ariège.
Bulletin Monumental. — París.
Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana. — Barcelona.
Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya. — Barcelona.
Butlletí del Centre Excursionista de Lleyda. — Lleyda.

CABROL, Fernand et LECLERCQ, Henry: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie.* — París.
CAHIER-MARTIN: *Mélanges d'Archéologie, d'Histoire et de Littérature.*—París, 1847-1856.
CARRERAS Y CANDI, Francesch: *Caciquisme polítich en el segle XIII. «Boletín de la R. A. de Buenas Letras».* — Barcelona, 1905-1906.
— *El Castell de Burriach o de Sant Vicenç.* — Mataró, 1908.
— *Evolució històrica dels juheus y juheisants barcelonins. «Estudis Universitaris Catalans».* — Barcelona, 1909.
— *Geografia general de Catalunya.* — Barcelona, s. a.
— *Los Castells de Montserrat. «Jochs Florals de Barcelona».* — Barcelona, 1890.

CARESMAR, Jaume: *Indice cronológico de todos los instrumentos que se hallan en el Archivo de la Colegial de Ager.* Ms. a la parroquia d'Ager.

Cartoral de la Seu d'Urgell. Arxiu Capitular; copia a l'Institut d'Estudis Catalans.

CASADEMUNT, Josep y Adrià: *Santa Catalina.* — Barcelona, 1886.

CASADES Y GRAMATXES, Pelegrí: *Lo Lluçanès.* — Barcelona, 1897.

— *Memoria de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques.* — Barcelona 1886.

CHABÁS, Ro h: *El libro del repartimiento de la ciudad y reino de Valencia, «El Archivo».* Valencia, 1892.

— *Iconografía de los capiteles de la puerta de la Almoina en la Catedral de Valencia. «Almanaque de las Provincias».*—Valencia, 1900.

CHABRET, Antoni: *Sagunto.* — Barcelona, 1888.

CHALANDON, Ferdinand: *Histoire de la domination Normande en Italie et en Sicile.* — París, 1907.

Chronica o comentaris del Rey en Jacme Primer. — Barcelona, 1873.

Colección de Documentos inéditos del Archivo general de la Corona de Aragón. — Barcelona 1847-1876.

Col·lecció Moreau. — Biblioteca Nacional de París.

COMENGE, L.: *Perdrà lo puny. «Boletín de la R. A. de Buenas Letras».* — Barcelona, 1901-1902.

Congrès Archéologique de France:

XXXVe session tenue à Carcassonne, Narbonne, Perpignan, Béziers. — 1898.

LXXIIIe session tenue à Carcassonne, Perpignan. — 1906.

LXXVIe session tenue à Avignon. — 1909.

Congrès d'Historia de la Corona d'Aragó. — Barcelona, 1913.

Constitucions de Catalunya. Col·legi d'Advocats de Barcelona, 1909.

Costumbres de la ciudad de Barcelona sobre las servidumbres de los predios urbanos y rústicos, llamados vulgarmente den Sanctacilia, con capítulos del «Recognoverunt Proceres», traducidos por la Real Academia de Buenas Letras. — Barcelona, 1842.

Costumes de Perpignan, ed. MASSOT-REYNIER. — Montpeller, 1848.

COY, A.: *Sort y comarca Noguera-Pallaresa.* — Barcelona, 1906.

CREUS, Teodor: *Ensaig monogràfich sobre el monastir cisterciense de Santes Creus. «Album pintoresch monumental de Catalunya»,* segona col·lecció.— Barcelona, 1879.

DAREMBERG, Ch., et SAGLIO, Edm.: *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines.* — París.

DEHIO y v. BEZOLD: *Die Kirchliche Baukunst des Abenlandes.* — Stuttgart, 1884.

DEMAY, G.: *Le Costume au moyen-âge d'après les sceaux.* — París, 1880.

DENIFLE, Heinrich: *Die Constitutionen des Predigerordens von Jahre* 1228. *«Archiv für Litteratur und Kirchen-geschichte des Mittelalters».* I.—1885.

— *Die Constitutionen des Predigerordens in des Redaction Raimunds von Peñafort. «Archiv für Litteratur und Kirchen-geschichte des Mittelalters».* — 1889.

DESCLOT, Bernat: *Crònica del Rey En Pere.* — París, 1840; Barcelona, 1885.

DESPUIG, Cristòfol: *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa.* — Barcelona, 1877.

DIAGO, F.: *Historia de la provincia de Aragón de la orden de Predicadores desde su origen y principio hasta el año de mil y seyscientos.* — Barcelona, 1598.
DIEHL, Charles: *Manuel d'art byzantin.* — París, 1910.
— *L'art byzantin dans l'Italie méridionale.* — Paris, 1894.
DIEULAFOY, Marcel: *Espagne et Portugal.* — París, 1913.
DOMÉNECH MANSANA, J.: *Nota d'alguns monuments de la Garrotxa y l'Alt Empordà. «Butlleti del Centre Excursionista de Catalunya».* — Barcelona, 1913.
Dotium sive Dotaliorum o Dotaliarum Ecclesiae Urgellensis. Arxiu Capitular.
DOUAIS, C.: *Acta Capitulorum provincialium ordinis fratrum praedicatorum.* — Toulouse, 1895.
— *Essai sur l'organisation des études dans l'ordre des frères prêcheurs.* — París, Toulouse, 1884.

El Archivo. Revista de Ciencias Históricas. — Valencia.
ELÍAS DE MOLINS, A.: *Catálogo del Museo Provincial de Antigüedades de Barcelona.* — Barcelona, 1888.
ENLART, Camille: *L'architecture gothique du XIIIe siècle.* A. MICHEL: *«Histoire de l'Art»*, vol. II, part 1ª. — Paris, 1906.
— *Manuel d'Archéologie française, depuis les temps Mérovingiens jusqu'á la Renaissance.* — París, 1902-1906.
— *Origines françaises de l'architecture gothique en Italie. «Bibliothèque des Ecoles Françaises d'Athènes et de Rome»*, fasc. 66. — 1894.
Estudis Universitaris Catalans. — Barcelona.

FALGUERA, Antoni de: *Sant Pere de Roda.* — Barcelona, 1906.
FERNÁNDEZ CASANOVA, Adolfo: *La Catedral de Tarragona. «Boletín de la Real Academia de la Historia».* — Madrid, 1907.
FERRÀ, Bartomeu: *Baños árabes en Palma. «Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana».* — Palma, 1889.
FINESTRES Y MONTCALVO, Jaume: *Historia del Real Monasterio de Poblet.* — Cervera, 1753.
FITA, Fidel: *Codex de Compostelle.* — París, 1882.
— *Los Reys d'Aragó y la Seu de Girona. «La Renaixensa».* — Barcelona, 1872.
FLÓREZ, Enrique: *España Sagrada.* — Madrid, 1747-1801.
FONT, François: *Histoire de l'abbaye royale de Saint-Michel de Cuxa (diocèse de Perpignan).* — Perpinyà, 1882.
FOULCHÉ-DELBOSC, R.: *Bibliographie des voyages en Espagne et en Portugal. «Revue Hispanique».* — 1896.
Fur de Valencia. — Valencia, 1539.

Gallia Christiana. — Paris, 1715-1865.
GARVER, M. S., y KENZIE, K. MC.: *Il Bestiario Toscano secondo la lesione dei codici di Parigi e di Londra. «Studi romanzi»*, VIII. — *Roma*, 1912.
Gazette Archéologique. — París.

GIRBAL, Enrich Claudi: *Estudio histórico-artístico acerca de los llamados baños árabes de Gerona.* — Gerona, 1888.

GODAY Y CASALS, Josep: *Medis d'atach y de defensa en la crònica del rey Don Jaume. «Congrés d'Historia de la Corona d'Aragó».*—Barcelona, 1913.

GÓMEZ MORENO, Manuel: *Arte mudéjar toledano.* — Madrid, 1916.
Guía de Granada. — Granada, 1904.

GOMIS, Cels: *Meteorologia y Agricultura populars. «Col·lecció Folk-lore».*—Barcelona, 1888

GUDIOL Y CUNILL, Josep: *El Necrologi de Roda. «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans 1907».*
— *Iconografía de la Portalada de Ripoll.*—Barcelona, 1909.
— *Lo sepulcre de sant Bernat Calvó, bisbe de Vich. «Congrés d'Historia de la Corona d'Aragó ».* — Barcelona, 1913.
— *La torre de Saladeures. «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans 1909-1910».*
— *San Cucufate del Vallés. «Museum»*, 1912. *«Boletín de la Sociedad de Atracción de Forasteros».* — Barcelona, 1913.

GUIGNARD: *Les Monuments primitifs de la Règle Cistercienne.* — Dijon, 1878.

HAMILTON JACKSON: *Rambles in the Pyrenees and the adjacent districts.* — Londres, 1912.

HERNÁNDEZ SANAHUJA: *Monasterio de Santas Creus.* — Tarragona, 1886.

HERON DE VILLEFOSSE, A.: *Chapiteaux a têtes d'animaux trouvés à Damons-el-Karita. «Bulletin Monumental».* — París-Caen, 1912.

HERRERA, Manuel: *L'antiga Seu de Lleyda. La porta dels fillols. «Butlleti del Centre Excursionista de Lleyda».* — Lleyda, 1912.
— *L'antiga Seu de Lleyda. La porta de l'Anunciata. «Butlleti del Centre Excursionista de Lleyda».* — Lleyda, 1912.
— *Viatge a Vallbona de les Monges. «Butlleti del Centre Excursionista de Lleyda».* — Lleyda, 1908.

Histoire générale du Languedoc, edició PRIVAT. — Toulouse, 1872-1904.

Histoire littéraire de la France. — París, 1733, 1763, 1865-1906.

Historia tripartita. Ms. de la Biblioteca episcopal de Vich.

HOLTMEYER, A.: *Cisterzienserkirchen.* — Jena, 1906.

HONORI D'AUTUN: *Speculum Ecclesiae.* MIGNE: *«Patrologia Latina»*, vol. CLXXII. — Paris, 1895.

HUCH DE SANT VÍCTOR: *Eruditionis didascalicae libri septem.* MIGNE: *«Patrologia Latina»*, vol. CLXXVI. — Paris, 1879.

HUMANN, Georg: *Die Beziehungen der Handschriftornamentik zur romanischen Baukunst.* — Strassburg, 1907.

Ilustració Catalana. — Barcelona.

IRANZO, Ubaldo: *Importancia histórica del Monasterio de San Pedro de las Puellas. «Anuario de la Asociación de Arquitectos de Cataluña».* — Barcelona, 1903.

ISIDOR, Sant: *Etymologiarum.* — Oxford, 1911-12. MIGNE: *«Patrologia Latina»*, vol. LXXXII. — Paris, 1878.

Isop. V. *Miquel y Planas.*

Izquierdo, Lluís, y Serra, Manuel: *Excursió a Camarasa. «Butlletí del Centre Excursionista de Lleyda».* — Lleyda, 1908.

Jaume Roig: *Llibre de les Dones.* — Barcelona, 1905.

Labande (L. H.): *Études d'histoire et d'archéologie romane: Provence et Languedoc.* — Avinyó-París, 1902.

— *Guide Archéologique. «Congrès Archéologique de France. LXXVIe session, tenue à Avignon».* — París, 1910.

Laborde, Alexandre de: *Itinéraire descriptif de l'Espagne.* — París, 1808.

— *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne.*—1806-1820.

Lacrivier, R.: *Notes sur Elne. «Revue d'Histoire et d'Archéologie du Roussillon».*— Perpinyà, 1911.

Lahondes, J. de: *Fonfroide. «Congrès Archéologique de France. LXXIIIe session, tenue à Carcassonne et Perpignan».* — Paris, 1907.

Lampérez y Romea, Vicens: *El bizantinismo en la arquitectura cristiana española. «Arquitectura y Construcción».* — Barcelona, 1900.

— *Historia de la Arquitectura Cristiana Española en la Edad Media.* — Madrid, 1908.

— *Historia de la Arquitectura cristiana española. Extracto de las lecciones... «Arquitectura y Construcción».* — Barcelona, 1901-1902.

— *Los comienzos de la arquitectura ojival en España. «Boletín de la Sociedad Española de Excursiones».* — Madrid, 1902.

Lasteyrie: *Études sur la sculpture française au moyen-âge. «Fondation Eugène*

— *Piot. Monuments et Mémoires»*, vol. VIII. — Paris, 1902.

— *L'Architecture religieuse en France à l'époque romane.* — París, 1912.

Lefèvre-Pontalis, Eugène: *L'école gothique du midi de la France au XIIIe et au XIVe siècle. «Bulletin Archéologique».* — Paris, 1907.

— *Les plans des églises romanes bénédictines. Bulletin Monumental.* — París, 1912.

Lepormant, Ch.: *Anciennes étoffes. De l'étoffe conservée à la couture du Mans. De l'étoffe dite de Saint Mesme, à Chinon.* Cahier-Martin: *«Mélanges d'archéologie, d'histoire et de littérature»*, vol. III. — Paris, 1853.

L'esglesia del Miracle a Tarragona. «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya». — Barcelona, 1913.

Les Pintures murals catalanes. Institut d'Estudis Catalans. — Barcelona.

Liber Antiquitatum. Arxiu Capitular, Barcelona.

Liber Feudorum. Arxiu de la Corona d'Aragó.

Llaguno y Amirola: *Noticias de los arquitectos y arquitectura de España desde su Restauración.* — Madrid, 1829.

Llatas, Emili: *La Catedral vella de Lleyda. «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya».* — Barcelona, 1905.

Llibre de notes y resolucions del Reyal Monestir de Vallbona.—Ms. Arxiu del Monestir.

Llibre del repartiment del regne de Valencia. «Documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón». Vol. XI. — Barcelona, 1856.

LLORENÇ, arquebisbe de Pisa: *De bello Balearico.* MIGNE: *«Patrologia Latina»*, vol. CLXIII. — París, 1893.

LÓPEZ DE ARENAS, Diego: *Carpintería de lo blanco y Tratado de alarifes.*—Sevilla, 1633.

MALE, Emile: *L'Art religieux du XIIIe siècle en France.* — París, 1902.

Manual de la curia secular (Arxiu de Sant Joan de les Abadesses).

MARCA, Pere de: *Marca Hispanica sive Limes Hispanicus.* — París, 1688.

MARÇAIS, Georges et William: *Les monuments arabes de Tlemcen.* — París, 1903.

MARIGNAN: *Histoire de la sculpture en Languedoc au XIIe-XIIIe siècle.* — París, 1902.

— *Les méthodes du passé dans l'archéologie française.* — París.

MARQUARDT, Joaquim: *De l'organisation financière chez les romains*, traducció d'ALBERT VIGIÉ. — París, 1882.

MARTÈNE-DURAND: *Thesaurus novus anecdotorum.* — París, 1717.

MARTIN, Camille: *L'Art roman en Italie.* — Paris, 1912.

MAS, Josep: *Notes històriques del bisbat de Barcelona.* — Barcelona, 1906-1915.

— *Notes sobre antichs pintors de Catalunya. «Boletín de la R. A. de Buenas Letras».* — Barcelona, 1911.

MASSÓ, Antoni: *Album de Poblet.* — Barcelona.

MASSÓ Y TORRENTS, Jaume: *Monografía de Sant Martí de Canigó. «Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana».*—Barcelona, 1888.

MAYEUX, Albert: *Saint-Jean-le-Vieux à Perpignan.* — Caen, 1913.

Memorias de la R. A. de Buenas Letras. — Barcelona.

Mémoires de la Société Archéologique de Montpellier. — Montpeller.

Mémoires de la Société des Antiquaires de France. — Paris.

MENÉNDEZ PIDAL, Ramón: *Cantar de Mio Cid. Texto, gramática y vocabulario.* — Madrid, 1908-1911.

MERCADER, conde de Bell-lloch, Joaquín de: *Historia de las capillas de los Santos Apóstoles Pedro y Pablo, que hoy existen en el castillo de Bell-lloc.* — 1876.

MESTRE, Bernat: *Libre o blasó de les armes dels Cavailers*, ms. de la Biblioteca de Catalunya.

MICHEL, André: *Histoire de l'Art.* — París, 1905-1912.

MIGNE, J. P.: *Patrologiae cursus completus.* — París, 1879-1890.

MILÀ Y FONTANALS, Manuel: *Apuntes históricos sobre Olérdula. Obras completas.* III. — Barcelona, 1890.

MIQUEL Y PLANAS, Ramon: *Llibre del sabi y claríssim fabulador Isop.* — Barcelona, 1908.

MIRET Y SANS y CARRERAS Y CANDI: *Historia del comtat de Pallars* (inèdita).

MIRET Y SANS, Joaquim: *Investigación histórica sobre el vizcondado de Castellbó.* — Barcelona, 1900.

— *La casa de Montcada en el vizcondado de Béarn. «Boletín de la R. A. de Buenas Letras».* — Barcelona, 1901-1902.

— *La casa condal de Urgell en Provenza. «Boletín de la R. A. de Buenas Letras»*, vol II. — Barcelona, 1903-1904.

MIRET Y SANS, Joaquim: *Les cases de Templers y Hospitalers en Catalunya.* — Barcelona, 1910.
— *Los vescomtes de Bas en la illa de Sardenya.* — Barcelona, 1901.
— *Relaciones entre los monasterios de Camprodón y Moissac.* — Barcelona, 1898.
MONFAR, Diego: *Historia de los Condes de Urgel.* — Barcelona, 1853.
MOLINIER, Emile: *Histoire générale des arts appliqués à l'industrie du Ve à la fin du XVIIIe siècle.* — Ivonnes-Paris, 1890.
MONCADA, J. Ll. de: *Episcopologio de Vich.* — Vich, 1891-1904.
MONNERET DE VILLARD, Ugo: *L'Architettura romanica in Dalmacia.* — Milà, 1910.
MONSALVATGE, Francesch: *Noticias Históricas.* — Olot, 1889-1915.
MONTOR: *Historia de los Pontífices romanos,* 1858.
MORERA, Emili: *Tarragona cristiana.* — Tarragona, 1898-1901.
— *Tarragona* (a la *Geografía general de Catalunya*).
MORERA Y LLAURADÓ, Emili: *Memoria o descripción histórico-artística de la Santa Iglesia Catedral de Tarragona.* — Tarragona, 1903.
MORTET, Víctor: *Recueil de textes relatifs à l'histoire de l'Architecture et à la condition des architectes en France, au moyen-âge, au XIe et XIIe siècles.* — París, 1911.
Memorias históricas del Real Monasterio de San Cucufate del Vallés. — Barcelona, 1790.

NEUSS, Wilhelm: *Das Buch Ezechiel in Theologie und Kunst zum Ende des XII Jahrhunderts.* — Münster i. W. 1912.
NOELL, Lluis: *Notice architectonique sur l'église de Coustouges. «Bulletin de la Société Agricole, Scientifique et Littéraire des Pyrénées Orientales».* — Perpinyà, 1889.
Notice sur l'église et la paroisse d'Unach et sur leur annexe de Luxenac. «Bulletin de la Société Ariégeoise». — Ariège, 1897-1898.
Nouvelles Archives des Missions Scientifiques.

O'CALLAGHAN, Ramon: *La catedral de Tortosa.* — Tortosa, 1899.

PACH, VISTUER, Pere: *Reseña histórica de la ciudad Ribagorzana, hoy villa de Roda.* — Barcelona, 1899.
PALAZUELOS, Vizconde de: *Santa María de Porqueras. Monografía artística. Asociación literaria de Gerona.* — Girona, 1891.
PANO, Mariano: *Signos lapidarios del castillo de Monzón (Huesca) y de la catedral de Toledo. «Boletín de la R. A. de la Historia».* — Madrid, 1902.
PARASSOLS Y PI, Pau: *San Juan de las Abadesas y su mayor gloria el Santísimo Misterio.* — Barcelona, 1874.
PASCUAL, Jaume: *El antiguo obispado de Pallars en Cataluña.* — Tremp, 1785.
— *Sacrae antiquitatis Cataloniae monumenta,* ms. inèdit.
— *Carta al M. I. S. Marqués de Capmany o sea Recopilación de noticias y documentos los más interesantes para la historia del monasterio de Santa María de Vallbona.* — Barcelona, 1837.

PELLA Y FORGAS, Josep: *Historia del Ampurdán.* — Barcelona, 1883.
Tratado de las servidumbres entre fincas. — Barcelona, 1901.
PELLICER Y PAGÈS, J. M.: *Estudios histórico-arqueológicos sobre Iluro.* — Mataró, 1887.
— *Santa María del monasterio de Ripoll.* — Mataró, 1888.
PERAY, Josep de: *Monografia històrich-descriptiva de Sant Cugat del Vallès.* — Barcelona, 1908.
PERROT-CHIPIEZ: *Histoire de l'Art dans l'antiquité.* — París, 1882-1914.
PIFERRER, Pau: *Recuerdos y bellezas de España.* — Barcelona, 1839.
PIFERRER Y PI Y MARGALL: *Cataluña* (de la sèrie: *España, sus monumentos y artes, su naturaleza e historia*). — Barcelona, 1884.
PI Y ARIMON: *Barcelona antigua y moderna.* — Barcelona, 1854.
PIJOAN, Josep: *Les miniatures de l'octateuch a les Biblies romàniques catalanes.* «*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans 1911-1912*».
PITON, Camille: *Le Costume civil en France du XIIIe au XIXe siècle.* — París.
PLEYAN DE PORTA, J.: *Apuntes de Historia de Lérida.* — Lleyda, 1873.
— *Guia cicerone de Lérida.* — Lleyda, 1877.
PONS DE YCART: *Libro de las grandezas y cosas memorables de Tarragona.* — Lleyda, 1572.
PONS TRAVAL, Joan B.: *Monasterio de Santas Creus.* — Barcelona, 1796.
PRIETO Y VIVES, A.: *El arte de la lacería. Conferencia dada en el Ateneo de Madrid.* — 1904.
PUIG Y CADAFALCH, Josep: *Els banys de Girona y la influencia moresca a Catalunya.* «*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans 1913-1914*».
— *Historia general del Arte.* Vol. II. — Barcelona, 1901.
— *La casa catalana.* Vol. II del «*Congrés d'Historia de la Corona d'Aragó*». — Barcelona, 1908.
— *Les esglesies romàniques ab cobertes de fusta de les Valls de Bohí y d'Aran.* «*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans 1907*».
PUIG y CADAFALCH, J. y MIRET Y SANS, J.: *El Palau de la Generalitat.* «*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans 1911-1912*».
PUIGGARÍ, M.: *Catalogue biographique des évêques d'Elne.* — Perpinyà, 1842.
PUJADES, Geroni: *Crònica Universal del Principat de Catalunya.* — Barcelona, 1609.

QUICHERAT: J.: *Histoire du costume en France.* — París, 1875.

Recueil des Historiens des Gaules et de la France. — Paris, 1869-1904.
Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos. — *Madrid.*
Revista de Ciencias Históricas. — Barcelona.
Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa. — Barcelona.
REVOIL, H.: *Architecture romane du Midi de la France.* — París, 1873.
Revue d'Histoire et d'Archéologie du Roussillon. — Perpinyà.
Revue Hispanique. — París.

RIBERA, Julià: *Topografía de Alcira árabe. «El Archivo».* — Valencia, 1887-1888.
RIVOIRA, G. T.: *Le Origini dell'Architettura Lombarda e delle sue principale derivazione nei paesi d'oltri Alpi.* — Roma, 1911.
ROBERT, Ulysse: *Etat des monastères espagnols de l'ordre de Cluny, aux XIIIe-XIVe siècles. «Boletín de la R. A. de la Historia».* — Madrid, 1892.
ROCA Y FLOREJACHS, Lluis: *La Seo de Lérida.* — Lleyda, 1911.
ROCAFORT, Ceferí: *Del Noguera-Pallaresa al Noguera-Ribagorzana a travers del Flamissell. «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya».* — Barcelona, 1904.
— *Excursió als Pirineus de Lleyda, Alt Pallars, Vall d'Aràn, Maladetta y Caldes de Bohí. «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya».* — Barcelona, 1901.
ROGENT, F. y SOLER, G.: *Catedral de Barcelona.* — Barcelona, 1898.
ROGENT, Elíes: *Sant Cugat del Vallès.* — Barcelona, 1881.
RUBIÓ Y LLUCH, Antoni: *Documents per la historia de la cultura catalana mig-eval.* — Barcelona, 1908.
RUPIN, Ernest: *L'abbaye et les cloîtres de Moissac.* — París, 1897.
Ruscino. — Perpinyà.

SAGARRA, Ferran de: *L'Ordre del Sant Sepulcre a Catalunya,* monografía llegida a la Academia de Bones Lletres, de Barcelona (inèdita).
SALARICH, J.: *Vich: su historia, sus monumentos, sus hijos y sus glorias.* — Vich, 1854.
SAHUC, J.: *L'Art roman a Saint-Pons-de-Thomières. «Mémoires de la Société Archéologique de Montpellier».* — Montpeller, 1908.
SAINT-PAUL, Anthyme: *Viollet-le-Duc et son système archéologique.* — Tours, 1881.
SALADIN, H., et MIGEON, G.: *Manuel d'art musulman.* — París, 1907.
SALAS, Ramon: *Guía histórica y artística del Monasterio de Poblet.* — Tarragona, 1893.
SALSAS, Albert: *La Cerdagne Espagnole.* — Perpinyà, 1899.
SANCHIS SIVERA, Josep: *La catedral de Valencia.* — Valencia, 1909.
SANPERE Y MIQUEL, Salvador: *La pintura mig-eval catalana. Els Trescentistes.* — Barcelona.
— *Monografía del Dr. Jaume Pascual. «Revista de Ciencias Históricas».* — Barcelona, 1880.
SANTACANA, Francesch: *Catàlec il·lustrat del Museu Santacana, de Martorell.*— Barcelona, 1909.
SARRÈTE, J.: *Le Pardon de Marcèvol. «Revue d'Histoire et d'Archéologie du Roussillon».* — Perpinyà, 1901.
SCHULTZ FERENCZ: *Monuments d'Architecture inédits.* I fasc.: *Gérone.*
SÉJALON, H.: *Nomasticon Cisterciense.* — Solesmes, 1892.
SELGAS, Fortunat de: *San Félix de Játiva y las iglesias valencianas del siglo XIII. «Boletín de la Sociedad Española de Excursiones».* — Madrid, 1903.
SERRALLACH: *Memoria de la restauración de San Pedro de Camprodón.* — Barcelona, 1896.
SERRANO FATIGATI, Enric: *Portadas artísticas de Monumentos españoles.* — Madrid.
SERRANO Y SANZ, M. *Autobiografías y memorias.* — Madrid, 1905.

SERRA Y VILARÓ, Joan: *Notes històriques d'Olius.* — Barcelona, 1908.
— *Senyoriu de la vescomtal família Miró. «Butlleti del Centre Excursionista de Catalunya».* — Barcelona, 1909.
SISCAR, Ramon de: *La carta puebla de Agramunt. «Memorias de la R. A. de Buenas Letras»*, vol. IV. — Barcelona, 1887.
SOLER, Juli: *La Vall d'Aràn.* — Barcelona, 1906.
SOLER Y PALET, J.: *Cartulario del Priorato Egarense. «Boletín de la R. A. de la Historia».* — Madrid, 1899.
STREET, G. E.: *Some account of Gothic Architecture in Spain.* — London and Toronto, 1912.
Studi Romanzi. — Roma.

TODA, Eduard: *Poblet. Recorts de la conca de Barberà.* — Barcelona, 1883.
TOESCA Pietro: *Aosta. Catalogo delle cose d'arte o di antichità d'Italia.* — Roma, 1911.
TORRAS, Cèsar August: *Pirineu Català.* — Barcelona, 1905.
TRISTANY: *Corona Benedictina.* — Barcelona, 1777.

VALLS Y TABERNER, Ferran: *Las «Consuetudines Ilerdenses»* (1227) *y su autor Guillermo Botet.* — Barcelona, 1913.
VASSAL, J.: *Les leproseries du Roussillon au moyen-âge. «Revue d'Histoire et d'Archéologie du Roussillon».* — Perpinyà, 1901.
VENTURI, Adolfo: *Storia dell'Arte Italiana.* Vol. II-III. — Milà, 1902-1904.
VIDAL, Pere: *Chronique archéologique des restes du cloître de Saint Michel de Cuixa. Ruscino.* — Perpinyà, 1910.
— *Elne historique et archéologique.* — Perpinyà, 1887.
— *Étude historique sur le Prieuré de Marcèvol. «Bulletin de la Société Agricole, Scientifique et Littéraire des Pyrénées-Orientales».* — Perpinyà, 1888.
— *Guide historique et pittoresque dans le département des Pyrénées-Orientales.* — Perpinyà, 1899.
VIDAL Y ROSICH, Cosme: *Monografía histórica de Alcover.* — Barcelona, 1887.
VILLANUEVA, Jaume: *Viaje literario a las iglesias de España.* — Madrid, 1802-1852.
VILLARD DE HONNECOURT: *Album manuscrit publié en fac-simile, annoté et suivi d'un glossaire par J. B. A. Lassus.* — París, 1858.
VIOLLET-LE-DUC: *Dictionnaire raisonné du Mobilier Français de l'époque Carlovingienne à la Renaissance.* — París, 1873-74.
— *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle.* — París, 1858.
VORAGINE, Jacques de: *La Légende Dorée*, trad. ROZE. — París, 1902.

ZURITA, Jeroni: *Anales de la Corona de Aragón.* — Saragossa, 1669.

ÍNDEX ANALÍTICH

Aaron, 827.
Abadal (R mon de), 101.
Abahuch, 829.
Abd-el-Mumen, 27.
Abd-er-Rahman I, 386.
Abd-er-Rahman III, 869.
Abdon (Sant), 559, 560.
Abel, 238, 483, 486, 487, 814, 818, 826.
Abellà, 657.
Abella de la Conca, *Esglesia*, 158-160, 531.
Abenhiara, 605.
Abou-Jousouf-Jakoul, soldà del Marroc, 28.
Abraham, 233, 235, 239-241, 258, 261, 263, 271, 272, 483, 486, 488, 814, 835.
Abraham, alfaquí, 608.
Abraham, *ferrerio iudeo*, 56.
Abraham, rabí, 16.
Abrera, 751, 757.
Adalmodis, muller de Bernat Amat, 43.
Adam, 227, 235, 237, 238, 260, 280, 281, 293, 483, 486, 739, 797, 804, 814, 826.
Adelaida, muller de Martí Petit, 554.
Adelanda, muller de B. Bonfill, 17.
Adler (Marcus Nathan), 16.
Adri, 751, 757.
Africa, 12, 16, 29-31, 291, 512, 529, 612, 619, 705.
Agar, 486.
Agela (torre de), 563.
Ager, 467; — *Arxiu*, 208; — *Castell*, 437, 438; — *Sant Pere*, 40, 61, 209, 436-439, 528, 532, 554, 660, 661, 704, 861;—*Sant Salvador*, 436; — *Sant Vicens*, 436.
Agnès, muller de Gerard I comte del Rosselló, 23, 458.
Agnès de Poitiers, muller de Ramir, rey d'Aragó, 10, 25.
Agnès de Tarroja, 642.
Agramunt, 178;— *Arxiu municipal*, 178; —*Esglesia*, 177-181, 342, 343, 429, 648, 653, 658, 663, 673, 682, 686, 712, 713, 715, 716, 773, 777-779, 782, 783, 788-790, 805-807, 809, 810, 836, 850, 866, 882, 885, 886, 889, 894; *porta*, 884.
Aguiló (Mariàn), 550, 551, 582, 588, 590, 593, 594.
Aguirre (Josep S. de), 176.
Agullana, *Esglesia*, 765, 766.
Agustí (Sant), 379, 435.
Aimeri Picaud, 26.
Aix, 667.
Alaó, 503;—*Santa Maria*, 144, 170, 173-176, 342, 528, 658, 761.
Alart (Julià B.), 17, 54, 276, 444, 600, 632.

Alass, 40.
Albareda, 563.
Albenga, *Albenguena*, 65.
Albesa, 44.
Albi, 24.
Albinyana, *Castell*, 60.
Alcanyiç, 588.
Alcira, *Banys*, 604, 613; — *Santa María*, 512.
Alcover, 46, 199; — *Esglesia de la Sanch*, 224-226, 785, 786.
ALEGRE (Francesch), 323, 324.
ALEGRET (Adolf), 25, 60, 61, 63, 67, 68, 451.
Alemanya, 13, 206, 819.
ALERAND, canonge de Vich, 549.
Alet, 22.
ALEXANDRE IV, papa, 39, 199.
Alexandría, 16.
Alfambra (Ordre de), 598.
Alfers, Les Garrigues, 140.
ALFONS I, *el Cast*, 10, 14, 15, 18, 23, 26, 27, 29, 45, 46, 394, 406, 416, 425, 451, 582, 584, 598, 632.
ALFONS II, 46, 452, 607, 608.
ALFONS IV, *el Magnànim*, 649.
ALFONS I d'Aragó, *el Batallador*, 15, 18, 25.
ALFONS VII de Castella, 12, 15, 20, 26, 27, 449, 892.
ALFONS VIII de Castella, 10, 12, 26, 892.
ALFONS X de Castella, 26, 28, 593.
ALFONS II comte de Provença, 23.
ALFONSO, mestre, 186.
ALÍ, *sarraceno hali pictore*, 60.
ALI-BEY. (V. BADÍA, Domingo.)
ALIONOR, filla de Guillem X d'Aquitania, 12, 13.
ALIONOR, muller de Jaume I, 26.
ALIONOR DE PANADERS, abadessa de Vallbona, 477.
All, 758, 769.
ALLEMAGNE (Henri-René de), 770.
Allesa, 563.
Allo, 41.
AL-MACCARI, 603.
ALMANÇOR, 254.
ALMEDA (Manuel), 617, 618.
Almenar, 563.
Almería, 10, 26, 27.
Alòs, 160, 764, 765.
ALÒS (Ramon de), 52.
ALSIUS Y TORRENT (Pere), 124, 220.
ALTEMIR, capellà de l'esglesia de Tolva, 38.
ALVAR, vescomte d'Ager, 510, 516.
Alvastra, 457.
AMADOR DE LOS RÍOS (Rodrigo), 604, 613.
AMALECH, 815, 822, 827, 839.
Amalfi, 14.
AMATA, viuda de Guillem Botet, 606.
Amélie-les-Bains, 603
AMETLLER (Antoni), 818-820, 825, 826, 835, 838.
ANANÍES, 830
ANASTASI IV, papa, 412.
Andalusía, 526, 530, 604, 613, 788.
Andorra, 648.
ANDREU (Sant), 42.
Aneu (Vall de), *Valle de Anavi*, 158, 159, 160.
ANGEL DE NUCE, 64.
Angers, 668.
Anglaterra, 13, 457, 506.
ANGLÈS (Auguste), 880.
Anglesola, 806; — *Hospital*, 598.
ANGLESOLA (Familia de), 410, 478.
Angulema, *Catedral*, 373.
Angustrina, *Esglesia*, 123.
Aniane (Hérault), 333.
ANJOU, 12, 13.
ANQUETIL, abat de Moissac, 880.
Antioquia, 17, 65.
Aosta, *Claustre de l'esglesia dels Sants Pere y Orso*, 334.
Aquitania, 12, 668.
ARABÍA Y SOLANAS (Ramon), 289.
Aragó, 10-12, 25-27, 29, 31, 34, 59, 80, 394, 588, 774, 792, 795, 812, 824 884, 890; 892, 897.
Aran, 80-86, 95, 503, 527, 540, 655, 656, 673, 754, 755, 762, 773, 783, 795, 803, 855, 893.
Arau, 43.

Arbolo, *Esglesià*, 118, 122, 123, 671.
Archs de Santa Pau, *Esglesia*, 65, 68: *pila baptismal*, 540.
Arco (Angel del), 224, 412, 451.
Arco (Luis del), 224, 786.
Argelès, 55, 540.
Argentona, 629.
Arias Montano, 16.
Ariège, 652.
Aristóbul, 526.
Aristot, 40.
Arles, 667, 878; — *Sant Honorat*, 186; — *Sant Trofim*, 135, 244, 261, 272, 796, 811, 880.
Arles del Tech, 421, 889; — *Monestir*, 383, 514, 517, 563, 603, 887; — *Sant Esteve*, 48; — *Santa Tomba*, 559, 560.
Armengol (V. Ermengol).
Armenia, 652.
Arnald Gausfred, 24.
Arnall, 17, 41.
Arnall, 40.
Arnall, *s·rrador*, 56, 590.
Arnall Onofred, 40.
Arnalleta, filla de Guillem Arnau, 558.
Arnau, fundador de Sant Pere d'Ager, 437.
Arnau, obrer de Sant Esteve d'Arlés, *Arnallus operarius*, 48.
Arnau Berenguer d'Anglesola, 598.
Arnau Carnicer, 58, 579.
Arnau de Cloquer, 598.
Arnau de Fortià, 552.
Arnau de Gurb, bisbe de Barcelona, 515.
Arnau d'Isarn, *Isarnis*, 42.
Arnau de Llers, *de Lertio*, 608.
Arnau de Perexens, bisbe de la Seu d'Urgell, 50, 51, 352.
Arnau de Soler, ardiaca de Besalú, 547.
Arnau de Tonaria, 590.
Arnau Gaufret, comte del Rosselló, 598.
Arnau Mir de Tost, 438, 443.
Arnau Miró de Sant Martí, 428.
Arnau Roger, 444.
Arnau *Strucionis*, 558.
Arnau Tolosà, 884.
Arnau Vilalba, abat de Sant Joan de les Abadesses, 380.
Arrahona, *Castell*, 17.
Arsendis, muller d'Arnau, fundador de Sant Pere d'Ager, 437.
Artal, bisbe d'Elna, 55.
Artau I, comte de Pallars, 444.
Artau II, comte de Pallars, 160.
Artíes, 81, 83; — *Esglesia*, 81, 527, 749, 754, 755.
Arts, 40.
Asia, 16, 652.
Asnurr, 41.
Asparrech de la Barca, arquebisbe de Tarragona, 46, 199, 203, 593.
Aspira d'Agli, *Esglesia*, 761.
Assas (Manuel de), 874.
Assua, 40.
Asturies, 386; — *Santa Cristina de Lena*, 386.
Atbran, 588.
Atenes, *Pètita Metropolitana*, 871; — *Théseion*, 871, 872.
Athos mont, 293
Ató, bisbe de Roda, 129.
Aude, 511.
Aulestia y Pijoàn (Antoni), 410, 428, 478.
Autun, *Sant Llàtzer*, 820.
Auvernia, 356, 374, 667, 890
Avinyó, 508; — *Sant Ruf*, 15, 24, 25, 69, 144, 172, 175, 197, 210, 216-218.
Ayguatebia, 42, 43.
Aymar y Puig (A.), 128.
Aytona, 61.
Azemar (Josep), 676.

Badía (Domingo), *Ali-Bey*, 610-612.
Bagà, 161; — *Esglesia de Sant Llorens*, 158, 161-164, 528, 657, 662, 682, 685, 687, 851.
Baget, *Esglesia de Sant Cristòfol*, 56, 123, 671, 684, 757, 761, 762.
Baho, *Baso*, *Bason* (Rosselló), 632.
Baixas, *Hospital*, 598, 599.
Balaguer, 45, 66, 467, 510, 563, 588,

605; — *Alchoraz, castell*, 44; — *Banys*, 605; — *Gerundella, castell*, 44; — *Meçquida*, 44.
BALARI Y JOVANY (Josep), 17, 22, 25, 27, 44, 55, 58, 60, 119, 128, 212, 552, 583, 584, 588, 590, 592, 595, 596, 603, 630, 631, 654.
BALDONI, comte de Flandes, 13.
Balears, 10, 11, 17, 27, 892.
Balsareny, *Castell*, 643.
Banat, 41.
Banyoles, 220, 429, 648; — *Monestir de Sant Esteve*, 124, 174, 361: *claustre*, 55, 719, 720.
BARAC, 839.
Barcelona, 16, 18, 25, 34, 63, 66, 503, 508, 511, 596, 609, 630, 631, 648, 649, 886, 898;— *Academia de Bones Lletres*, 391; — *Alfondech*, 594; — *Arxiu de la Corona d'Aragó*, 22, 27, 212, 865, 871, 877, 884; — *Banys*, 605-608, 613, 615, 622, 721; — *Capella de Marcús*, 128, 138, 139; — *Capella de Santa Llucia*, 507, 515; — *Capitol de la Sèu*, 428; — *Carrer de Basea, finestra*, 856; — *Cementiri de l'Arenal*, 556; — *Cementiri de Montjuich*, 555;— *Cementiris jueus*, 562; — *Centre Excursionista de Catalunya*, 754, 801, 818-820, 825, 826, 835; — *Ciutadela*, 556; — *Comtes*, 818; — *Confraria dels mestres de cases*, 63; — *Conservació de Monuments*, 9, 10, 15, 22, 23, 826, 892; — *Foro* (actual Plaça de l'Angel), 58;—*Hospitals*, 596; — *Montesión*, 517; — *Mont Tabor*, 58; — *Museu d'Antiguitats*, 391; — *Museu de Santa Agata*, 146, 186, 292, 323, 510, 542-547, 549, 562;—*Obradors*, 590, 591; — *Palau de la Generalitat*, 517; — *Palau episcopal*, 593, 594; — *Pedralbes*, 515, 517;— *Sant Felip Neri*, 556; — *Sant Francesch*, 502, 503, 509, 510; — *Sant Joan de Jerusalem*, 517; — *Sant Just, pila baptismal*, 540; — *Sant Llàtzer*, 123, 124, 673;— *Sant Pau del Camp*, 103, 107, 108, 138, 350, 522, 525, 653, 654, 659, 663, 664, 680, 682, 687, 688, 702, 703, 732, 756, 798-800, 850: *claustre*, 385-392, 394; — *Sant Pere de les Puelles*, 39, 145, 525, 676, 680: *claustre*, 329, 322, 323; — *Santa Agna*, 18, 401, 410, 414, 504, 517, 663; — *Santa Caterina*, 500, 501, 507, 508, 510, 515; — *Santa Maria del Mar*, 594, 608; — *Santa Maria del Pi*, 785, 787; *Sèu*, 39, 61, 119, 120, 189, 513, 518, 554, 580, 588, 786; — *Sepulcrum sedis*, 556; — *Temple romà*, 866.
Barguga, 43.
Bari, *Sant Nicolau*, 14, 352, 358.
BARONUS, paborde de Santa María de la Sèu, 43.
BARRAQUER (Gayetà), 183, 466, 468, 469, 508, 517, 567, 572.
BARTHÉLEMY (Edouard de), 457.
BARTOMEU, orfebre, 548.
BARTOMEU DARNOSA, abat de Santes Creus, 576.
Bas, *Esglesia de Sant Esteve*, 209-212, 341, 342, 673, 674; — *Vescomtat*, 210, 342.
BASSEGODA (Joaquim), 228, 230, 244, 548, 661, 697, 681.
BAUDON DE MONY, 354.
BAUS, 15.
Bayeux, *Saint-Vigor-le-Grand*, 206.
Bayona, 508.
Bearn, 10, 23, 892.
BEAT de Lièbana, 294, 824.
BEATRIU, muller de Pons Huc de Cervera, 641.
Beaulieu, 890.
Bell-lloch, *Santa María*, prop de Santa Coloma de Queralt, 416, 653, 684, 714, 773, 783, 784, 805, 809, 850, 891.
Bell-lloch, *Sant Pere*, en el Vallès, 390, 391.
Bellpuig (Vallespir), *Esglesia de la Trinitat*, 98, 656, 748, 751, 769.
Bellpuig de les Avellanes, *Monestir*, 21: *claustre*, 464, 467-469, 516, 722.
BELOT, 598.
Benavent, *Benavento*, 40.
BENET, abat (Sant), 803.
BENET VIII, papa, 172, 371.
BENET XIII, antipapa, (V. LUNA, Pere de.)

Benet de Rocaberti, arquebisbe de Tarragona, 38, 199.
Bénévent, *Esglesia*, 455.
Benjamí de Tudela, 16.
Beocia, 871.
Berenguer, abat de Sant Feliu de Girona, 121.
Berenguer I, abat de Sant Pere de Camprodon, 403.
Berenguer, abat de Santa María de la Grasa, 24.
Berenguer, abat de Vilabertran, 121.
Berenguer, arquebisbe de Tarragona, 151.
Berenguer, bisbe de Barcelona, 154.
Berenguer, bisbe de Carcassona, 153.
Berenguer Wifred, bisbe de Girona, 94, 151, 153, 154.
Berenguer, bisbe de Roda, 134.
Berenguer, bisbe de Vich, 121.
Berenguer Bonfill, 17.
Berenguer d'Anglesola, 598.
Berenguer d'Erill, bisbe de Lleida, 212.
Berenguer de Guardia, 27.
Berenguer de Llers, bisbe de Girona, 121.
Berenguer de Montcada, 509.
Berenguer d'Obició, *Obicionis*, obrer de la Sèu de Lleyda, 48, 49.
Berenguer de Queralt, 580.
Berenguer de Riudeperes, abat de Santa María de l'Estany, 290, 296, 297, 298.
Berenguer de Sant Domí, 629.
Berenguer de Vilademuls, arquebisbe de Tarragona, 198, 202.
Berenguer *Fabri*, 55.
Berenguer Guifret, 35.
Berenguer *Lombardus*, 22.
Berenguer Ramon I, comte de Provença, 23, 39.
Berenguer Ramon II, 34.
Berenguer Ramon de Baus, *de Baucio*, 45.
Berenguera, filla de Ramon Berenguer III i muller d'Alfons VII de Castella, 26.
Berenguera de Cervera, 409.
Berga, 591; — *Mercat*, 587, 588.
Bergadà, 35, 161.
Bergadà (Ramon), 410.
Bergamo, *Santa María la Major*, 350, 356.
Bernat (Sant), 20, 28, 320, 415, 448, 449, 459-461, 567, 713, 865.
Bernat Calvó (Sant), 740, 870.
Bernat, 42.
Bernat, constructor del claustre de Sant Benet de Bages, 52, 311.
Bernat, mestre de l'obra de la Sèu de Tarragona, 53.
Bernat, abat d'Alaó, 37, 176.
Bernat, bisbe de Barcelona, 153.
Bernat, bisbe de Girona, 154.
Bernat I *Tallaferro*, comte de Besalú, 88, 151, 172, 636.
Bernat II, comte de Besalú, 174, 403.
Bernat III, comte de Besalú, 23, 37.
Bernat Amat, 43.
Bernat Berenguer, 550.
Bernat Bonfill, 40.
Bernat Cardona, 40.
Bernat d'Aguilella, 30.
Bernat d'Anglesola, 598.
Bernat d'Arbussols, 92.
Bernat Davi, 41.
Bernat de Berga, bisbe de Barcelona, 110.
Bernat de Caldes, 58.
Bernat de Castelló, bisbe de la Séu d'Urgell, 354.
Bernat de Forcià, 428.
Bernat de Linyola, 581.
Bernat de Mur, bisbe de Vich, 104.
Bernat de Nespleda, abat de Sant Benet de Bages, 312.
Bernat de Pampa, 165.
Bernat de Tort, arquebisbe de Tarragona, 197.
Bernat de Vilamur, bisbe de la Sèu d'Urgell, 354.
Bernat Ecard, 642.
Bernat Faber, 56.
Bernat Gerovard, 40.
Bernat Guillem, 121.

Bernat Guillem de Fraxinet, 17.
Bernat *Joglerias*, 43.
Bernat Marcús, 596.
Bernat Olivella, arquebisbe de Tarragona, 199.
Bernat Roger, bisbe d'Urgell, 165.
Bernat Rotllan, 45.
Bernat Tord, arquebisbe de Tarragona, 25, 479.
Bernat Umberti, bisbe de Girona, 17.
Berri, 206.
Bertaux (Emile), 231, 244, 252, 267, 366, 483, 486, 488, 490, 795, 819, 876.
Bertran de Meyà, 60.
Bertran II, de Provença, 22.
Besalú, 88, 503, 547, 609, 655, 749, 755, 757; — *Arxiu municipal*, 88; — *Bisbal*, 172, 372; — *Cases*, 584, 585, 589,-591, 594; — *Castell*, 752; — *Comtat*, 54, 56, 57, 122, 139, 174, 341, 763, 764, 893; —*Hospital*, 761; — *Sant Pere*, 36, 124, 365-370, 393, 522, 528, 582, 673, 682, 685-687, 691, 692, 697, 737, 739, 792, 798, 799, 849, 859, 882;— *Sant Vicens*, 66, 68, 88, 89, 118, 124, 649, 654, 656, 660, 673, 762-764, 850, 855, 857; — *Santa Maria*, 24, 88, 144, 157, 168, 171-176, 342, 426, 649, 653, 657, 664, 673, 693, 697, 753, 759, 795.
Bescaran, *Esglesies de Sant Martí, Sant Miquel y Sant Vicens*, 40.
Betel, 814.
Betren, *Esglesia*, 855.
Betshabé, 827, 839.
Beuda, *Beiuta, Bevita, Boveta*, 89, 122;— *Sant Feliu*, 88, 90, 118, 174, 522, 527, 651, 653, 654, 656, 757.
Bezold (Gustav v.), 354, 398, 401, 433.
Bianya, *Esglesia de Sant Salvador*, 128, 129, 851.
Biar, 28.
Biert, *Sant Martí*, 57.
Bigorra, *Comtat*, 10, 23.
Bilson (John), 20, 400, 448, 449, 457, 528.
Bizanci, 13.
Blanca d'Anglesola, abadessa de Vallbona, 410.
Blanca de Calders, abadessa de Vallbona, 477.
Blasco d'Alago, 588.
Boada, *Esglesia de Sant Feliu*, 35.
Bofarull (Pròsper de), 14, 22, 372, 559, 563.
Bofarull y Brocà (A.), 451.
Bofarull y Sartorio (Manuel de), 64.
Bohí, 80, 655; *Santa Maria*, 78, 79, 523, 531, 751, 752, 861;—*Vall de*, 109, 110, 118, 220, 761, 764, 816.
Bois-Sainte-Marie (Borgonya), 363.
Bolví, *Esglesia*, 127.
Bonet (Lluís), 159, 160, 224, 225, 411, 412, 424-427, 857.
Bonifaci IV, papa, 360.
Bonnefoy, 54, 56, 97, 540.
Bonnet (Emile), 443.
Bordelès, 12.
Borgonya, 356, 374, 400, 457, 667, 697.
Borrell, 883.
Boscherville, *Esglesia de Sant Jordi*, 206.
Bossost, 81, 84-86, 673, 761, 795, 799, 800.
Botet y Sisó (Joaquim), 14, 17, 28, 30, 31, 89, 94, 153, 154.
Boule-d'Amont, 444.
Boumont, 457.
Bourbonnais, 374.
Bourg-Dieu, *Esglesia*, 868.
Bourges, 667, 668; — *Sant Ursi*, 833.
Bové (Salvador), 58.
Boví, *Esglesia*, 32.
Breda, *Monastir de Sant Salvador*, 94: *claustre*, 464, 469, 470 680.
Bréhier, 705, 727, 738, 871, 873.
Bresse, 586.
Bretanya, 13.
Brive, 890.
Brocà (Guillem M.ª de), 623, 765.
Brocà (Vall de), *Valle bucaranense, brucanense*, 161, 162.
Brollà, *Esglesia*, 109, 652, 654, 753, 758.
Bruniquer (Esteve Gelabert), 58.
Brutails (Jéan Auguste), 54, 55, 57, 60, 65, 93, 98, 100, 102, 109, 123, 214, 215, 223, 224, 276-279, 281, 283-286, 333, 334, 336, 381-384, 431 432, 434,

435, 444, 445, 458, 511, 512, 514, 540, 560, 562, 580, 581, 584, 605, 608, 648, 662, 674, 748-750, 752, 753, 755-757, 763, 766, 767, 769, 801, 811, 812, 851, 859, 860, 861
Burdeus, 667.
Burgos, *Las Huelgas*, 420.
Burriana, 28, 65, 870.

Cabanelles, *Esglesia*, 750, 756.
Cabestany, *Absis*, 859.
CABRERA (Vescomtes de), 265, 267.
CABROL, 601.
Cadaqués, 649.
Càdiç, 12.
Caen, 802; — *La Trinitat*, 202; — *Sant Nicolau*, 206.
Cahors, 508, 668, 885; — *Catedral*, 180.
CAIN, 238, 483, 486, 487, 739, 804, 814, 819, 826.
Calaf, 415.
Calasanz, *Castell, esglesia de Sant Bartomeu*, 176.
Caldes de Malavella, *Sant Esteve*, 88, 94, 138, 656.
Caldes de Montbuy, *Santa Maria*, 39.
CALIXTE II, papa, 26, 152.
Calmeilles, 755.
CAM, 239, 814.
Camarasa, *Esglesia*, 419, 426, 427, 431, 663, 673.
Camargues, *Camarges*, 45.
Camelàs, 757, 770.
Camprodon, 128; — *Sant Pere*, 398-403, 503, 523, 532, 650, 663, 664, 667.
CAMPS Y CAVA, 795.
Canaà (Bodes de), 293, 488, 492.
Canapost, *Esglesia*, 117, 127.
Canigó, abat, 17; *Sant Martí*, 24, 41, 132, 223: *claustre*, 321, 332-334, 682, 686; *Sant Pere*, 680.
Canovelles, *Finestra*, 853, 858.
Cantorbery, *Cantauria, Sant Tomàs*, 14.
Cap d'Aràn. (V. Tredós.)
Capadocia, 652.
Capdella, *Esglesia*, 122, 123.
CARBONELL, 40.
Carcassona, 24, 151, 154, 372.
CARDONA (Armes de la casa de), 298.
Cardona, 642; — *Sant Vicens*, 36, 51, 64, 178, 350, 355, 439.
Carennac, 890.
CARESMAR (Jaume), 208, 554.
CARFILI, *Carfilius*, canonge de Santa Agna de Barcelona, 414.
CARLEMANY, 360, 555, 557.
CARLES, *el Calvo*, 175, 367, 457.
CARLES, *el Gros*, 371.
CARLES I D'ANJOU, rey de Nàpols, 34.
CARLES II D'ANJOU, *el Coix*, rey de Nàpols, comte de Provença, 34.
CARLES MARTEL, rey d'Hongría, 34.
Carmelites, 511.
Caròs, 86.
CARRERAS CANDI (Francesch), 66, 160, 563, 608, 629, 630, 636, 884.
Cartago, 705.
CASADEMUNT (Adrià), 509.
CASADEMUNT (Josep), 509.
CASADES Y GRAMATXES (Pelegrí), 113, 124, 125, 132, 332.
CASAS (Ramon), 440.
Casp, 10, 27, 394.
Casserres, *Sant Pere*, 24.
Casserres, *Sant Pons*, 861.
Casserres (Cerdanya), *Sant Roch*, 123.
Castel Olger, 563.
Castell, 335.
Castella, 12, 26, 29, 30, 59, 524, 593, 788, 897.
CASTELLÀ, 602.
Castelldasens, *Castellum de Asinis*, 630.
Castellet, 684.
Castellfullit de Riubregós, *Priorat*, 401, 411, 412, 415, 663.
Castellnou, 757, 770.
Castelló d'Ampuries, 533-535, 852, 856.
Castell Rosselló, 648.
Castelltersol, 287.
CATERINA (Santa), 569.
CAUMONT (A. de), 898.
Cavaillon, *Claustre*, 472.
Cazorla, 28.
CAZURRO (Manuel), 230, 231.
CELESTÍ II, papa, 92.
CELESTÍ III, papa, 190.

Cellers, *Esglesia*, 109, 115, 116, 528.
Cercada, *Esglesia de Sant Pere*, 103, 106, 107, 536, 662, 754, 760.
Cercedol, *Esglesia de Sant Esteve*, 35.
Cerdanya, 223, 527, 543, 758, 762, 769, 793, 797; — *Comtat*, 10, 43, 161, 435.
Cerisy-la-Forêt, 206.
Cervera, 18, 42, 510, 518.
Cervià, *Monestir de Santa María*, 22, 95-97, 536, 656, 662, 666: *claustre*, 131, 133: *sepulcre*, 555, 557.
Cette, 180.
Chabàs (Roch), 31, 601, 604, 813.
Chabret (Antoni), 613.
Chalandon (Ferdinand), 15.
Champagne (Ardèche), 367, 492.
Chartres, *Catedral*, 665, 738, 796, 880, 889: *portal reyal*, 890.
Château-Roux, 868.
Chesal-Benoît, 206.
Chipiez, 621.
Chisdai, 16.
Cid (El), (V. Roderic Diaz.)
Ció, 793.
Cistella, *Santa María*, 145, 682, 685, 692, 698, 764.
Císter, *Cistell* (Orde del), 18, 19, 25, 28, 36, 69, 70, 212, 314, 388, 395, 397, 398, 400, 401, 404, 409, 410, 419, 420, 433, 447, 448, 463, 471, 473, 474, 481, 504, 506, 527, 528, 530, 567, 570, 573, 577, 578, 606, 677, 712, 713, 719, 784, 785, 858, 865, 866, 892, 894, 896.
Citeaux, 19, 205, 400, 447, 448.
Ciurana, 10, 34, 45, 183; — *Esglesia*, 122, 176, 803, 804, 807.
Clairvaux, 19, 205, 374, 400, 447-449, 452.
Clermont, *Notre-Dame du Port*, 356.
Cluny, 18, 24, 398, 401, 403, 460, 652, 892.
Codony, 45, 480.
Coguet, *Torre*, 629.
Colebres, *Monestir*, 21, 409.
Coll, 309, 565.
Coll, 220; — *Esglesia*, 761, 764, 765.
Colliure, 580.
Coloma (Santa), 42.
Coma, 41.
Comenge (L.), 22.
Cominges, 23, 224; — *Sant Bertran*, 317, 713, 888.
Comnènes (Dinastía dels), 13.
Como, 819; — *Sant Abondi y Sant Jaume*, 354, 356.
Compostela. (V. Sant Jaume de Galicia.)
Conflent, 10, 88, 92, 98, 139, 503, 893.
Conques, *Abadía de Santa Fe*, 180, 356, 366, 796, 839, 890.
Constantí, emperador, 509.
Constantinopla, 13, 860, 873; — *Kahrié-Djami*, 738.
Corbeil, 11.
Corbins, 423, 424.
Còrcega, 383.
Còrdova, 12, 603, 622, 624, 869; — *Meçquida*, 386, 512.
Corneli (Sant), 76.
Cornellà de Conflent, 445; — *Santa María*, 41, 433-436, 648, 672, 762, 763, 770, 860 861: *altar*, 541: *finestra*, 852, 853: *portal*, 804, 808: *timpans*, 887.
Corrency, *Esglesia*, 156, 758.
Corsavi, *Esglesia*, 851.
Coustouges, 684, 747; — *Esglesia*, 420, 421, 422, 531, 532, 649, 660, 663, 672, 763, 770, 851.
Covet, *Esglesia de Santa María*, 208-210, 522, 538, 791, 796, 798, 799, 811, 854.
Coy (A.), 161.
Cremona, *Catedral*, 235, 819, 820.
Cresques Abraham, 604.
Creta, 383.
Creus (Teodor), 409.
Cruilles, *Monestir*, 22.
Cubells, *Esglesia*, 224, 225, 421, 423, 426, 772, 773, 780, 783, 790, 866, 876, 884.
Cuenca, 26, 27.
Cuixà, *Monestir de Sant Miquel*, 14, 41, 127, 128, 159, 348, 366, 511, 652, 751, 752, 800, 803, 805, 887: *abat*, 17: *casa abacial*, 861: *cibori*, 880: *claùstre*, 321, 332-334, 677, 679, 682, 703.
Culera, *Santa María*, 118, 120, 138; — *Sant Quirse, ecclesia Sancti Cirici*, 36, 120, 731, 735, 856.

Cullera, *Cuylera*, 588.
Çanou, 601.
Ça Sala, 806.

Dalmacia, 357.
Dalmau, arquebisbe de Narbona, 24, 151, 153.
Dalmau, senyor de Riner, 641.
Damasch, 831.
Damià, 800.
Danés, 659.
Daniel, profeta, 792, 826, 828, 829.
Dant Alighieri, 34.
Daremberg, 610.
Daroca, 552.
David, 822, 826, 827, 834, 839.
Degoci (Marcial), 279.
Dehio (Georg), 354, 398, 401, 433.
Delatre (A. L.), 705.
Demay (G.), 196, 246, 267, 271, 298-300, 314, 804.
Deméter, 897.
Denia, 28.
Denifle (Heinrich), 507.
Deols, 868.
Desbach, abat d'Arles del Tech, 517.
Desclot (Bernat), 278, 870.
Desideri, abat de Monte Cassino, (V. Víctor III.)
Despuig (Cristòfol), 190.
Deusdedit, abat de Sant Pere de Roda, 31.
Diago (F.), 509.
Diehl (Charles), 13, 512, 652, 813, 872.
Dieulafoy (Marcel), 385, 386, 803, 873, 897.
Diomedes, 610.
Doda, viuda de Wifred de la Portella, 125.
Dolça, muller d'Ermengol VII d'Urgell, 178, 579.
Dolça, muller de Ramon Berenguer III, 10, 15, 22, 23, 31, 394.
Doménech Mansana (J.), 90, 91, 98, 120, 121, 125, 130, 149, 152, 370, 407.
Domenia, muller de Ramon Daux, 590.
Domingo (Sant), 510, 886.
Dommartín, *Esglesia*, 369.
Domnulo, abat de Sant Pere de Besalú, 367.
Doteleva, 163.
Douais (C.), 508.
Durand, 530.
Durant *tissidor*, 590.
Durham, *Catedral*, 506.
Durro, *Esglesia*, 118, 122-124, 764, 765.

Ebn Sad, 27.
Ebri Arnall, 35.
Ebri Ricart, 111.
Ecart, familia, 642.
Egipte, 13, 16, 261, 291, 293, 370, 652, 739, 805, 813.
Eldiars, muller de Bernat, 42.
Elías de Molins (A.), 510.
Elíes, profeta, 828.
Elíes, abat de Santa María de Jau, 22.
Elisabet (Santa), 241, 248.
Elisara, muller de Dalmau, senyor de Riner, 641.
Elisenda de Copons, abadessa de Vallbona, 412.
Elna, 17, 37, 278, 687, 744, 889; — *Catedral*, 244, 517: *claustre*, 54, 55, 69, 231, 275-281, 331, 343, 344, 445, 634, 676, 678, 680-682, 684, 699, 700, 704, 710, 714, 718, 719, 724, 730, 733, 770, 853, 857, 860, 861, 875, 881, 887: *sepulcres*, 560-562; — *Diòcessi*, 46, 92; — *Santa Eulalia*, 41.
Emaus, 263.
Emmon, filla de Wifred, comte de Barcelona, 371.
Empordà, 752, 759, 763, 765, 793.
Empuries, *Comtat*, 9, 10, 697.
Enlart (Camille), 65, 369, 381, 383, 457, 472, 506, 560, 577, 586, 636, 745, 819, 838, 839, 855.
Enrich II d'Anglaterra, 13.
Enrich Dandolo, duch de Venecia, 13.
Eribalt, bisbe de la Sèu d'Urgell, 351.
Erill la Vall, *Esglesia*, 109-111, 531.
Ermengarda, muller d'Oliva *Cabreta*, 161.

Ermengol, 176.
Ermengol, abat de Sant Cugat, 631.
Armengol, ardiaca de Barcelona, 42.
Ermengol, bisbe d'Urgell (Sant), 125, 350, 351.
Ermengol I, comte d'Urgell, 146, 161.
Ermengol V, comte d'Urgell, 44.
Ermengol VII, comte d'Urgell, 21, 178, 467, 579, 652.
Ermengol VIII, comte d'Urgell, 46, 48, 49, 61, 178, 191, 475, 571, 605.
Ermengol X, comte d'Urgell, 510, 516.
Ermeniardis, muller de R. G. d'Odena, 17.
Ermesendis, 176.
Ermesendis, muller de Pere de Castellfullit, 45, 452.
Ermesendis, muller de Pons d'Erill, 466.
Ermessen, mare de Tedioball, 43.
Ermessindis, comtessa de Barcelona, 94, 361.
Ermessindis, *Ermesinda*, muller d'Udalard, vescomte de Bas, 24, 154.
Ermessindis, muller de P. G. d'Odena, 17.
Ermetruit, muller de Wifred de la Portella, 125.
Escandinavia, 19.
Escarp, *Monestir*, 20.
Escornalbou, *Monestir* (*Cornubovensis*), 41, 67, 199, 413-415, 565, 578, 663, 850.
Escunyau, 80, 84, 540, 761, 803, 806.
Espanya, 12, 14-16, 19-21, 25-27, 30, 60, 61, 206, 813, 819, 868, 870, 873, 878, 890, 892, 899.
Esparraguera, 112, 113; — *Santa Maria de Puig*, 111, 112.
Espinelvas, 757.
Espirà d'Agly, 333, 381, 383, 384, 445, 762, 763.
Espluga d'Ancosa, 406.
Espluga de Francolí, *Spulga*, 45, 452.
Essaú, 233, 240.
Estamariu, *Cibori*, 547.
Estany, *Santa Maria*, 44, 103-105, 138, 332, 598, 744, 745: *claustre*, 287-300, 304, 305, 307, 313, 314, 343, 344, 517, 676, 680, 682-686, 688, 696, 700-704, 708, 715, 725, 728, 729, 735, 873, 875-877, 895.
Estavar, *Esglesia*, 127.
Estefanía, viuda de Ramon de Baus, 45.
Esterri de Cardós, *Frontal*, 542.
Esteve (Sant), 574.
Esteve, bisbe d'Agde, 361.
Esteve, bisbe d'Apt, 361.
Eudoxia, muller de Guillem VIII de Montpeller, 15.
Eula, *Monestir*, 55, 560.
Eulalia (Santa), 63.
Eures, V. Saladeures.
Europa, 9, 13, 14, 16, 19, 738, 739, 813, 859, 860, 863, 866, 867, 880, 883, 886, 892, 893, 895-898.
Eus, *Esglesia*, 96, 98, 656.
Eva, 227, 235, 237, 238, 260, 280, 281, 483, 486, 739, 797, 804, 814.
Evos, 40.
Exemen d'Urrea, *Dorrea*, 633.
Exibir, 163.
Ezequiel, profeta, 795.

Falaise, *Nostra Dona de Guibray*, 206.
Farfa, *Biblia*, 233, 234, 237-239, 241, 821, 838, 839, 863.
Feç, rei de, 28.
Felip I, de França, 501, 502.
Felip II, *August*, de França, 13, 502.
Felip III, *l'Atrevit*, de França, 278.
Fernández Casanova (Adolfo), 200.
Ferrà (Bartomeu), 604.
Ferran I, *d'Antequera*, 10, 257.
Ferran II, *el Catòlich*, 12.
Ferran I de Castella, 874.
Ferran III, *el Sant*, de Castella,, 12.
Ferrer (Ramón), 128.
Figueres, 589.
Fillols, *Esglesia*, 70, 128.
Finestres (Jaume), 451, 573.
Fita (Fidel), 26, 548.
Fitero (Navarra), *Monestir*, 451.
Flamisell, 761.
Florejachs, 553, 555.

Florencia, 711, 867.
Flórez (Enrique), 21, 24, 104, 125, 150, 152, 153, 176, 296, 360.
Fluvià, *Esglesia de Sant Miquel*, 157-159, 531, 533.
Foix, 11, 224, 678, 774;—*Comtat*, 23.
Folch, *Fulcho*, canonge de Lleida, 38.
Folgaroles, 760.
Folguera, 854, 856.
Fonollet, 92.
Font, 127.
Font Carreras (August), 201, 657, 786.
Font i Sagué (Norbert), 783, 854.
Fontcuberta, *Esglesia*, 130, 370.
Fontenay, 205, 457, 458.
Fontfreda, *Monestir*, 20, 25, 39, 67, 223, 451, 472-474, 517.
Forestier, 525.
Fornells, *Castell*, 630.
Forteza, 604.
Fossanova, *Monestir*, 577.
Foulché-Delbosc (R.), 16.
Fountains, 457.
Fraga, 15, 25.
Francesch (Sant), 596, 886;— *Orde de*, 510, 677.
Francesch d'Archs, 599.
Francesch del Soler, 55, 560, 561, 887.
Francesch Eximenis (Fra), 628.
Francesch Josep II, emperador d'Alemanya, 610.
França, 11-14, 22, 23, 25, 74, 80, 145, 180, 187, 206, 275, 393, 394, 492, 493, 499, 501, 505-508, 527, 529, 586, 627, 659, 665-667, 674, 753, 806, 809, 819, 832, 833, 877, 878, 892, 894, 895, 898, 899.
Frederich Barbarroja, 15, 21.
Frontanyà (V. Portella.)
Furques, 581.

Gabaó, 839.
Gabriel, arcàngel (Sant), 797.
Gailhabaud, 244.
Galceran de Pinós, 22.
Galia, 11.
Gallart, 225.
Ganagôbie, *Claustre*, 472.
Gandesa, 714, 773, 781, 783, 788, 790.
García, monjo, 511, 652, 880.
García Romeu, 30.
Gard, *Sant Gil*, 148.
Garona, 81.
Garsias, *prior claustrensis* de Roda, 136.
Garver (M. S.), 743.
Gasconya, 10, 23, 892.
Gaufred, bisbe de Tortosa, 25.
Gaufred III, comte de Rosselló, 214.
Gay (A.), 128, 130.
Gaza, 748.
Gelasi II, 15.
Génova, 16, 21, 22;—*Burg de Sant Dalmau, esglesia de Sant Llorens*, 21.
Georgia, 652.
Gerard I, comte de Rosselló, 17.
Gerard II, comte del Rosselló, 39, 45.
Gerb, 44.
Gerberga, de Provença, filla de Jofre I, 22.
Gerri, 24, 118, 144;— *Esglesia*, 168-170, 342, 343, 655, 657, 671, 696, 702.
Gers, 40.
Ghilgamech, 740.
Giménez Soler (Andreu), 580.
Giral Ferrer, 554.
Giralt Almandi, 42.
Giralt de Jorba, 42.
Girbal (Enrich Claudi), 609, 617, 618.
Girgenti, 457.
Girona, 16, 503, 508, 510, 511, 649, 688, 855; — *Banys*, 607-609, 611-623, 695, 702, 718, 719, 721, 731, 735, 860, 862; — *Cases*, 586-591;— *Catedral*, 35, 37, 227, 609, 681, 683, 685, 687, 698, 836, 877: *cibori*, 547, 548: *claustre*, 9, 33, 59, 99, 137, 228-246, 248, 252, 259, 260, 264, 267, 273, 274, 304, 305, 314, 331, 343, 344, 464, 488, 661, 665, 677, 680, 704, 710, 714, 723, 724, 726, 728, 735, 740, 741, 744, 770, 875, 876, 878, 880-882, 895; — *Cementiri jueu*, 562; — *Comtat*, 121; — *Diòcesi*, 57, 122; — *Museu*, 552, 559, 562, 735, 743; *Sant*

Daniel, 116, 120; *claustre* 458-462, 464, 680, 862; — *Sant Domingo*, 517; — *Sant Fèlix*, 147; *sarcòfachs*, 553, 557, 558; — *Sant Nicolau*, 110, 111, 113, 114, 138, 139, 536, 662, 672; — *Sant Pere de Galligans*, *Cenobium Sancti Petri Gallicantus*, 24, 144-148, 244-253, 259, 260, 264, 273, 274, 289, 304, 342, 343, 464, 525, 527, 536, 537, 657, 660, 661, 664, 666, 678, 680, 681, 684, 686, 692, 694, 698, 702, 705, 708,-710 725, 726, 728, 732, 735, 741, 744, 745, 754, 759, 850, 859, 863, 865, 875, 877, 878, 895.

GISLABERT, comte del Rosselló, 214.

GOLIAT, 392.

GOMBAU DE CAMPORRELLS, bisbe de Lleyda, 48, 49, 191.

GOMEZ MORENO (Manuel), 454, 604, 717, 869.

GOMIS (Cels), 832.

GONTIOGUS, 161.

GOTHOFREDUS, bisbe de Magalona, 24.

GOTMAR, bisbe de Girona, 402.

Granada, 12, 622, 624.

Granadell, *Granadela*, 41.

Granollers de la Plana, *Esglesia*, 139.

Granollers del Vallès, 758.

Granyena, *Castell*, 18, 762.

Graulière, 890.

Grecia, 11, 16, 871, 892.

GREGORI (Sant), 871.

Gualter, *Santa María*, 40, 652; *claustre*, 464, 466, 467; *porta*, 758; *sepulcre*, 556, 557.

GUALTERIUS, Walterius, bisbe d'Albi, 24.

Guardia Grossa, 43.

Guardia roia, 40, 61.

GUASCH, 223.

GUDIOL Y CUNILL (Josep), 56, 62-64, 135, 257, 264, 267, 435, 548-550, 631, 632, 637, 639, 820, 821, 826, 827, 832-834, 836, 861, 870.

GUERAU, paborde de Santa María de Solsona, 591.

GUERAU D'ALEMANY, 406.

GUERAU DE CABRERA, vescomte de Girona y d'Urgell, 121, 208.

GUERAU DE CASCLARI, *Casclarino*, abat d l mones ir de Sant Cugat del Vallès, 183.

GUIBERT GUITARD, 391, 392.

GUIGNARD, 19.

GUILABERT, bisbe de Barcelona, 119, 126.

GUILABERT, comte del Rosselló, 46.

GUILLA FEMBRE, 40, 61.

GUILLEM, bisbe de Barcelona, 42.

GUILLEM, bisbe de Girona, 120.

GUILLEM I, *el Gras*, comte de Besalú, 172, 361, 383, 636.

GUILLEM II, comte de Besalú, 172.

GUILLEM, comte de Ribagorça, 129, 130.

GUILLEM IV, comte de Tolos , 17.

GUILLEM X, duch d'Aquitania, 12.

GUILLEM, mestre, 234.

GUILLEM, pintor, 55, 56.

GUILLEM, prebere, 630.

GUILLEM, prior de la Sèu d'Urgell, 51.

GUILLEM, prior de Santa María de la Gran Selva (Borgonya), 405.

GUILLEM AMILL, preceptor de Gardeny, 424.

GUILLEM ARNAU, *Arnaldi*, 558.

GUILLEM BARTOMEU, *Bartumeu*, 128.

GUILLEM BERMON, canonge de Barcelona, 550.

GUILLEM BERNAT, 40, 121, 208.

GUILLEM BOTET, 606.

GUILLEM BOY, 590.

GUILLEM CABANILLES, bisbe de Girona, 106.

GUILLEM CERRA, clergue, 278.

GUILLEM D'ANGLESOLA, 424.

GUILLEM DE BANYERES, paborde de Tarragona, 417, 599.

GUILLEM DE BELL-LLOCH, *de Pulcro loco*, 390-392.

GUILLEM DE CASTELLNOU, 92.

GUILLEM DE CERVERA, 29.

GUILLEM DE CLARAMUNT, 44, 552.

Guillem de Culeis, 15.
Guillem d'Eures, 637.
Guillem de Garrigans, 55.
Guillem de Guimerà, 568.
Guillem de Jorba, 560, 562.
Guillem de Montagut, 42.
Guillem de Montcada, bisbe de Lleida, 191.
Guillem de Plà, 600.
Guillem de Ponts, 424, 605.
Guillem de Rocas, 779, 780.
Guillem de Santa Coloma, 110.
Guillem de Tavertet, bisbe de Vich, 62, 63.
Guillem Dufort, 608.
Guillem Gancelm, 55, 560.
Guillem Gaufret, tresorer del capítol de Girona, 547.
Guillem Guitart de Caboet, 40.
Guillem Jordà, bisbe d'Elna, 284, 887.
Guillem Jordà, comte de Cerdanya, 17.
Guillem *manian*, 55.
Guillem March, *Magister Guillelmus Marchi de Volono*, 55.
Guillem Obilot, 605.
Guillem Ramon, 17, 42.
Guillem Ramon, abat de Sant Pere d'Ager, 437.
Guillem Ramon de Moncada, 21, 405.
Guillem Rotllan, 45.
Guillem Udalguer, vescomte de Castellnou, 46.
Guillem Wifred, bisbe d'Urgell, 223.
Guillema, muller de P. de Vilafranca, 25.
Guils (Cerdanya), 219, 221, 223; *Esglesia*, 756, 761, 762, 850.
Guinard, comte del Rosselló. (V. Gerart II.)
Guisla, comtesa de Cerdanya, 162.
Guisla, muller de Ramon Berenguer I, 547.
Guitart, 596.
Gurb, *Esglesia*, 118, 120.
Gurguga, 41.
Gustà, 680.
Halberstadt, 206.
Hamersleben, 206.
Hamilton Jackson, 719.
Hauterive, 457.
Hèrcul, 740, 897.
Hernández Sanahuja (B.), 409.
Herodes, 261, 270, 281, 283, 370, 805, 813.
Heron de Villefosse (A.), 705.
Herrera (M.), 410, 775, 778, 779.
Hirson, 206.
Holtmeyer (A.), 398.
Honori II, papa, 15, 18.
Honori III, papa, 212.
Honori d'Autun, 821.
Horaci, 814.
Horeb (roca de), 826.
Hospital (Orde del), 17, 18, 25, 28, 39, 44, 580.
Hostalrich, 121.
Huch, abat de Poblet, 45, 452.
Huch I, comte d'Empuries, 361.
Huch II, comte d'Empuries, 17.
Huch IV, comte d'Empuries, 17.
Huch de Cervelló, arquebisbe de Tarragona, 44, 197, 202, 416, 480, 599.
Huch de Sant Víctor, 834.
Huch de Tarroja, 642.
Huch Galin, 42.
Huelva, 12.
Humann (Georg), 707, 863.

Ignocents (Sants), 260, 261, 263, 270, 281, 293, 369.
Igualada, 415, 787.
Inocenci II, papa, 197.
Inocenci III, papa, 22, 48, 49.
Inocenci IV, papa, 38, 199.
Iranzo (Ubalt), 322, 323, 676, 680.
Iranzu, 401.
Isaach, 233, 240, 486, 814.
Isabarre, *Esglesia*, 127, 128, 160, 764, 766
Isaíes, 801.
Isarn Galin, 42.
Isidor (Sant), 491.
Isil, *Esil*, 159; — *Esglesia de Sant Joan*, 158-163, 657, 764, 765.

Ismael, 486.
Isogel, 39.
Isop, 483, 490, 743.
Israel, 814, 826, 827, 838.
Italia, 11, 13-15, 19, 21, 22, 27, 34, 61, 62, 64, 65, 69, 74, 155, 206, 234, 393, 492, 506, 705, 819, 860, 871, 878, 892, 898, 900.
Ix, *Esglesia*, 129.
Izquierdo (Lluis), 426.

Jaca, 80; — *Catedral*, 795.
Jacob, 234, 235, 240, 241, 486, 489.
Jafet, 814.
Janus, 491.
Jaume (Sant, 26).
Jaume I, *el Conquistador*, 11, 12, 17, 21, 23, 26, 28, 29, 31, 33, 34, 55, 65, 475, 508, 512, 550-552, 581, 582, 588-590, 593, 594, 596, 627-629, 633, 643, 866, 870, 892.
Jaume II, 200, 576, 609.
Jaume Roig, 601.
Jerichon, 206.
Jerusalem, 14, 17, 43, 263, 290, 293, 488, 492, 827, 830; — *Sant Sepulcre*, 14, 16, 38, 39, 41, 42;—*Martiri*, 366. — V. *Terra Santa*.
Jesucrist, 235, 241, 248, 265, 282, 286, 290, 293, 306, 314, 488, 491-493, 542, 739, 754, 770, 778, 793, 795, 796, 802-805, 807, 808, 811-813, 824, 834, 874, 887, 895.
Joan (Sant), apòstol, 803, 830.
Joan (Sant), evangelista, 799.
Joan I, 428.
Joan XV, papa, 128.
Joan Barraler, 554.
Joan d'Aragó, arquebisbe de Tarragona, 200.
Joan de Grili, 26.
Joan de Loara, 27.
Joan de Lorella, 444.
Joan de Palau, 554.
Joan Lleó, *l'Africà*, 611, 622.
Joana, muller de Guillem de Ponts, 424.
Joana de Panaders, abadessa de Vallbona, 478.
Jocou, *Monestir de Sant Jaume*, 22.
Jonàs, profeta, 821, 825, 826, 828, 829.
Jonàs, rabí, 16.
Joppe, 830.
Jordi (Sant), 569, 832.
Josep (Sant), 314, 805, 811.
Josep, 486, 489.
Jouarre, *Cripta*, 182.
Jourdain de Saxe, 507.
Jozbert Davalrin, 27.
Julià, bisbe de Saragoça, 176.
Justinià, emperador, 13.
Jusuf, califa, 30.

Kairouan, 705.
Kars-Touba, 386.
Kenzie (K. Mc.), 743.
Kirkstall, 457.

Labaells, *Esglesia*, 130, 522.
Labaix, *Monestir de Santa Maria*, 20, 129, 211-214; *claustre*, 464-466.
Laban, 234, 240.
Labande, (L-H.), 210.
Laborde (Alexandre de), 601-603, 605-607, 612, 613, 615, 619, 621, 721.
Labouche, 768.
Lacvivier (R. de), 276.
La Ferté, 19.
La Garriga, *Esglesia de la Mare de Déu del Camí*, 758.
La Geltrú, *Casal*, 582, 583, 586, 589.
La Grassa, *Monastir de Santa Maria*, 23, 24, 88, 90, 144, 146, 457.
Lahondes (J. de), 189, 473.
Lambardus. V. *Lombard*.
Lamférez (Vicens), 20, 21, 114, 151, 193, 202, 203, 205, 372, 401, 409, 420, 449, 451, 453, 454, 524, 564, 664, 819, 897.
Landes (Les), 803.
Langoiran, *Absis*, 431.
La Oliva, *Monestir*, 420.
Laon, *Catedral*, 665.
La Selva, 599.
Lasteyrie (Robert de), 135, 136, 174,

186, 244, 245, 247, 271, 299, 356, 363, 366, 367, 373, 374, 434, 457, 501, 502, 564, 667, 668, 697, 698, 713, 793, 795, 797, 800, 811, 820, 867, 880, 886, 889, 890, 899.
LAURENT, 810.
LEFÈVRE PONTALIS (Eugène), 205, 206, 511-513.
LÉGRAND, 244.
LENORMAN, 873.
León, *Sant Isidor, abans Sant Joan Bablista,* 874: *creu* 873, 874, 879.
LEONART DE ZAFAREGIO, 30.
Lescar, *Esglesia,* 455.
Lessay, 206.
Leyre, *Monestir, caixeta moresca,* 875.
Licaonia, 652.
Liguria, 65, 860.
Limoges, 508, 543, 547, 549, 668; *Sant Marcial,* 356.
Limousin, 356, 374.
Lió, *Concili* (1246), 38.
Livia, *Esglesia de la Sanch,* 512.
LLADÓ, 879.
Lladó, *Santa María,* 24, 145, 148, 149, 151, 152, 341, 342, 522, 656, 657, 662, 692, 698: *claustre,* 338, 339: *pica d'aygua beneita,* 699: *portal,* 761, 763, 764.
LLAGUNO Y AMIROLA, 596.
Llanàs, *Sant Andreu,* 128, 129, 523, 756, 761, 762, 768.
Llansà, 680, 684.
LLATAS (Emili), 62, 67, 188, 191, 193.
LLÀTZER, 235, 241, 263, 272.
Llenguadoch, 11-13, 24, 403, 502, 511, 668, 878, 883, 894.
LLEÓ IV, 564.
LLEÓ MARSICA, 64.
Llerona, 758.
Lleyda, 10, 27, 28-31, 61, 66, 69, 224, 429, 451, 503, 510, 511, 536, 553, 578, 579, 581, 593, 606, 630, 776, 814, 882, 892, 894, 897; — *Banys,* 605, 606, 608; — *Casa de la Paheria,* 579, 586, 589; — *Castell de Gardeny,* 422, 425, 576-579, 663; — *Catedral,* 33, 36, 37, 44, 46, 48, 54, 60, 62, 67, 187-200, 205, 206, 341, 342-344, 393, 504, 506, 513, 514, 525, 658, 665, 702, 703, 709, 711-714, 719, 722, 724, 734, 735, 771-775, 778, 783, 836, 875, 884, 886: *claustre,* 472, 475, 494-498, 709, 711, 712: *frontal,* 543: *ninxos moreschs,* 884: *porta lateral,* 884: *sarcòfachs,* 551, 557; — *Cementiri serrahí,* 562; — *Centre Excursionista de Lleyda,* 778, 779; — *Çuda,* 54, 190, 593, 625, 639-641, 643, 866; — *Hospital Petri Molendinarii,* 45 598; — *Meçquides,* 30, 31, 44, 190; — *Muralla y porta de Corbins,* 605; — *Museu,* 48, 193; — *Obradors,* 590, 591; — *Sant Joan,* 225, 226, 606; — *Sant Llorens,* 29, 225; — *Sant Ruf,* 24, 207, 216-218, 342; — *Santa María Madalena,* 579.
Lligorda, *Esglesia de Sant Pere,* 119, 120, 122, 749, 755, 756.
Llo, 755, 762.
Llobregat, *Lupricatus,* 45.
Llofriu, 18
Llordà, *Castell,* 159
LLORENS (Sant), 277.
LLORENS, arquebisbe de Pisa, 10, 27.
LLORENTE (Teodor), 613.
LLUCH (Sant), 795, 799.
LLUIS, bisbe de Tolosa (Sant), 510.
LLUIS I de França, *el Benigne,* 457.
LLUIS IV de França, *l'Ultramarí,* 129, 361, 367, 402.
LLUIS VI de França, 12.
LLUIS VII de França, *el Jove,* 12, 13, 271, 373, 502, 637.
LLUIS IX de França, *el Sant,* 11, 23.
LLUIS XIV de França, 302.
Llussà, *Claustre,* 321, 329, 330-333, 676, 682, 687, 706, 710, 715, 719, 727, 728, 732, 734-736, 781, 862.
Loc-Dieu (Aveyron), *Esglesia,* 420.
Lombard, Lombardus, Lambardus, cognom y nom d'ofici, 22, 36, 50, 51, 62-65, 352, 354, 355, 393, 533, 662,
Lombardía, 512, 819.
Londres, *Museu South-Kensigton,* 876, 889.
Longpont (Aisne), *Monestir,* 449, 453.
LÓPEZ DE ARENAS (Diego), 788.

Lorca, 28.
Lot, 487.
Lotari, rey de França, 101, 124, 161.
Lozars, 590.
Lugo, 420.
Luna (Pere de), Benet XIII, 257.

Mabillon, 176.
Macià Martí, 601.
Madrid, 874, 876;— *Museu Arqueològich*, 874, 879.
Madrona, *Esglesia*, 52, 53, 126, 528.
Magalona, 180; — *Bisbe*, V. Gothofredus; — *Sant Pere*, 442, 880.
Mâle (Emile), 26, 294, 491, 795, 798, 804, 805, 807-809, 813, 824-826, 832, 834.
Malenyanes, *Santa Agnès*, 508, 515, 516.
Mallorca, 28, 31, 65, 66, 596, 628.
Malo, 81.
Malpas (Castell de), 39.
Mambré (Vall de), 233, 239, 258, 483, 486, 488, 814.
Manlleu, *Santa María*, 549.
Manresa, 292; *SantFrancesch*, 511, 516; — *Sèu*, 343, 747, 804, 809.
Manrique, 21.
Mans, 873.
Manuel I Comnen, emperador de Constantinoble, 15.
Mar Roig, 626.
Marca (Pere de), 24, 31, 37, 39, 42, 44-46, 48, 56, 61, 92, 101, 124, 128, 133, 146, 147, 153, 162, 178, 212, 218, 351, 361, 362, 368, 402, 403, 406, 421, 458, 563, 598, 600, 632.
Marcèvol, *Marceval*, *Santa María de les Grades*, 88, 92, 93, 138, 139, 522, 656, 672, 756, 769.
March (Sant), 556, 795, 799.
Marcús (Bernat), 128.
Marçais (William et Georges), 608, 609.
Maria (Verge), 241, 248, 253, 263, 264, 314, 559, 763, 772, 783, 804-807, 809, 811, 812, 878, 897.
María Madalena (Santa), 283, 488.
María, filla de Guillem Botet, 606.
María, muller de Ramon Berenguer III, 10, 26, 60, 61.
María de Montpeller, muller de Pere I, 11, 23.
Mariezcurrena (Eribert), 617, 625.
Marignan, 895, 896.
Marina, 466
Marquardt (Joaquim), 35.
Marroch, 12, 28, 526, 610.
Marsella, *Sant Víctor*, 24, 36, 67, 144, 154, 169, 170, 210, 372.
Martène, 530.
Martí I l'Humà, 10, 428, 568.
Martí Bartomeu, 592.
Martí Petit, 554.
Martí Ramon, 225, 590.
Martillac, *Absis*, 431.
Martín (Arthur), 746.
Martín (Camille), 820, 833.
Martinell, 265-267, 273, 274.
Martorell, 757, 856;— *Museu Santacana*, 324.
Martorell (Francesch), 52, 179, 617, 826.
Martorell (Jeroni), 91, 223.
Mas (Josep), 17, 56, 111, 112, 182, 186, 556, 598.
Masdeu (Josep), 321, 376, 377, 380, 547, 548, 673, 870.
Masó (Rafel), 617.
Massanet de Cabrenys, 767, 769.
Massó (Antoni), 451.
Massó y Torrents (Jaume), 334, 335, 686, 752, 801.
Mataró, *Alarona*, 629, 816.
Mateu (Sant), ev ngelista, 799.
Mauriac, 890.
Mayeux (Albert), 213-216, 802, 803, 806.
Meces, *Mèze* (M. de), 180.
Medinet er-Zahra, 869.
Menéndez Pidal (Ramon), 34.
Menorca, 28.
Mercader, (Joaquim de), comte de Bel'-lloch, 391.
Mercè (Orde de la), 596.
Merimée, 280.
Merino, 562.
Mesopotamia, 14, 240.
Mestre (Bernat), 267.

Meyà, *Santa Maria*, 40.
Meces, 180.
Michel (André), 317, 457, 795, 819.
Mig Aran, 82, 83, 761.
Migeon, 868, 869, 872.
Migne, 10, 26, 27, 800.
Milà, *Santa Babila*, 357; — *Sant Cels*, 512.
Milà y Fontanals (Manuel), 427.
Milavel, *Miravels* (R. de), 180.
Mimizan, 888.
Miquel arcàngel, (Sant), 797.
Miquel *Lombardus*, 22.
Miquel y Planas (Ramon), 742.
Mirapeix, 834.
Mirarnal (Torre de), 563.
Miravels, *Milavel*, 180.
Miret y Sans (Joaquim), 14, 17, 18, 22-25, 29, 30, 44, 56, 58, 61, 154, 160, 161, 217, 225, 354, 403, 423, 424, 438, 517, 562, 578-581, 590, 596, 598, 599, 605, 607, 629, 630.
Miró, *Mirus*, autor d'uns capitells de la cripta de Madrona, 53.
Miró, germà de Ramon Bernat, 41.
Miró, comte de Besalú y bisbe de Girona, 88, 124, 171, 368.
Miró Geribert, *princeps Olerdulae*, 427.
Miro Tornani, 630.
Moarves, 824.
Modena, *Catedral*, 234, 356, 819, 820.
Mohammad abi Amer, 869.
Moisés, 814, 826, 827, 830.
Moissac, *Abadía*, 180, 401, 403, 672: *capitell*, 882: *esculptures*, 880, 889; — *Escola de*, 878.
Molinier, 874.
Molló, *Esglesia de Santa Cecilia*, 129, 750, 756, 757, 770.
Moncada (Joan Lluís de), 121.
Monfar (Diego), 46, 61, 475, 573.
Monneret de Villard (Ugo), 356.
Monrodon, *Castell*, 589.
Monsalvatge (Francesch), 22-25, 35, 54, 55, 57, 60, 67, 88-91, 94, 106, 111, 120-122, 127, 129, 146, 150, 152, 155, 172, 209, 223, 237, 360, 362, 372, 381, 383, 402-404, 457, 458, 465, 524, 553, 557, 563, 581, 582, 751, 754, 757.
Montauban, 180.
Montblanch, 451.
Montboló, *Esglesia, Sancti Andree de Montis Baudoni*, 382, 383.
Montcada (Casa de), 405, 551, 558.
Montcada (Torre de), 870.
Monte Casino, *Abadía*, 64.
Monte Gargano, *Monestir de Sant Angel*, 14.
Montela, 41.
Montferrer, 755.
Montivilliers, 206.
Montmajor, *Monestir*, 214, 216, 442, 472.
Montor, 360.
Montpeller, 15, 22, 23, 508, 580, 584, 588, 884, 892.
Mont-Saint-Michel, 206.
Montserrat; *Monestir de Santa Maria, Sancta Maria Montis Serrati*, 25, 39, 324, 401, 563, 761.
Montsó, 607.
Mora, *Castell*, 427, 428.
Morcesival, 206.
Morella, 28.
Morera (Emili), 15, 16, 38, 45, 46, 50, 53, 200, 406, 412, 416, 425, 475, 480, 568, 575, 576, 583, 596, 599.
Moreruela, 20, 449, 454.
Morgades y Gili (Josep), bisbe de Vich y Barcelona, 323.
Morimond, 19.
Morlaas, 889.
Mortet (Víctor), 31.
Mortremer (Seine inférieure), *Monestir*, 449, 453.
Moxó, 181-183.
Mur, *Monestir de Santa Maria, ecclesia beatae Mariae Muri*, 133, 525.
Mura, *Esglesia*, 221, 222, 673, 805: *portal*, 810, 811.
Murano, *Santa Maria e Donato*, 356.
Murcia, 10, 12, 28, 604, 624; *Meçquida*, 31.
Muret, 13, 23.
Murvedre, *Banys*, 604.

Mussol, *Frontal*, 543, 546.
Myra, 189.

NABUCODONOSOR, 829.
Nantes, 668.
Nàpols, 366, 649; — *Calendari*, 871.
Narbona, 24, 278, 173, 508;— *Esglesia de Lamourguier*, 511.
NASSARI (Sant), 37.
Navarra, 16, 25, 26, 420, 564, 824, 862, 890.
Navas de Tolosa, 11, 12, 28.
Navata, 759, 763, 793.
NERÓ, 830.
NEUSS (Wilhelm), 232.
NICHOLOSO, maestre Dalbenguena (Albenga), 65, 66.
NICOLAU (Sant), 488, 489, 494, 495, 498, 510.
NICOLAU II, 437.
NICOLO, autor de la porta de Sant Zenon de Verona, 235.
Niça, 10, 21, 22, 394.
Nimes, 180.
Nínive, 828.
NOAILLES (Mariscal de), 232, 863.
NOÉ, 235, 238, 239, 259, 260, 483, 486, 814.
NOELL, 420, 650, 660.
Nola, *Sant Pauli*, 366.
Normandía, 13, 15, 206.
Noyon, *Catedral*, 665.

Obasine (Corrère), *Esglesia*, 420.
OBTARED, abat de Sant Policarp, 361.
O'CALLAGHAN (Ramon), 190.
Odelló, *Porta*, 752, 758, 770.
OLAGUER (Sant), 15, 25, 197, 392.
Olèrdola, 18, 427.
Olesa de Bonesvalls, *Hospital*, 597-600.
Olette, 333.
Olius, *Castell*, 591; — *Esglesia de Sant Esteve*, 439, 591, 770; — *Molí*, 591.
OLIVA, bisbe de Vich, abat de Santa María de Ripoll, 125, 361, 836.
OLIVA, comte de Besalú, 421.
OLIVA *Cabreta*, comte de Cerdanya, 161.
OLIVER, *Olivarius pictor*, 55.
Oloró, *Nostra Senyora*, 888; — *Santa Creu*, 719.
Olot, 54;— *Esglesia de Sant Esteve*, 37.
Oms, *Portes*, 755.
Orense, 20.
Organyà, *Organna*, *Esglesia*, 41, 138, 139, 650.
ORIA DE RAMIRO, abadessa de Vallbona, 409.
Ortoneda, *Esglesia*, 148.
Osca, 61, 634, 773, 774.
Osea, 20.
Osseiro, *Urceira*, *Meçquida*, 31.
Ossor, *Santa María del Coll*, 118, 119, 121.
OT (Sant), bisbe de la Seu, 35, 38, 41, 42, 350, 351.
Ourscamp (Oise), *Monestir*, 449.

PAGÈS RUEDA (Pere), 122.
PAHONER, 203.
Palafrugell, 18.
Palalda, 768, 769.
PALAZUELOS (Vizconde de), 221.
Palencia, 420.
Palera, *Priorat del Sant Sepulcre*, 23, 24, 87, 88, 90-92, 118, 138, 139, 174, 503, 524, 656.
Palerm, 15, 34.
Palestrina, 16.
PALLARÉS (Matíes), 555.
Pallars, 128, 342; — *Comtat*, 9, 10, 212.
Palma, *Alfondech*, 596;—*Banys*, 603-605, 607, 613, 622-624; — *Palau del rey de Mallorca*, 513, 516.
Pamiers, *Notre-Dame du Champ*, 773, 774.
Pamplona, *Arqueta*, 885, 887;—*Catedral*, 875.
PANO (Marian), 68.
PARASSOLS Y PI (Pau), 114, 115.
PARCERISSA, 501, 615, 821.
PAREJA, 379.
Parenzo, *Catedral*, 354.
PARERA, 809.
París, 16, 65, 232, 392, 507, 665, 746, 753, 874, 898; — *Biblioteca nacional*, 863, 867, 872; — *Museu del Trocadero*,

819; — *Museu del Louvre*, 868; — *Saint Martin des Champs*, 867.
PASQUAL (Jaume), 37, 38, 409, 467.
PASQUAL I, papa, 24.
PASCUAL II, papa, 356, 372.
PAU (Sant), *Saule*, 283, 637, 799, 800, 802, 803, 805, 826, 830-832, 837, 838.
Pau, 899.
Pavía, *Sant Miquel*, 352, 354, 356-358, 819, 820; — *Sant Pietro in Ciel d'Oro*, 358.
Pedret, 758.
Pelagalls, 793, 795.
Peleas, 20.
PELLA Y FORGAS (Josep), 304, 360, 361, 382.
PELLICER Y PAGÈS (J. M.), 52, 559, 567, 816, 821, 828, 832, 833, 836.
Penadés, 27, 761, 793.
Penna, Castell, 626, 636.
Pentapolis, 814.
Peralta d'Alcolea, 773, 774.
Peratallada, *Castell*, 635, 640, 644.
PERAY (Josep de), 172, 257, 264.
PERE (Sant), 282, 283, 286, 799, 800, 802, 803, 826, 830, 831, 833, 835, 837.
PERE, abat de Poblet, 45, 406.
PERE, bisbe de Carcassona, 24, 151, 154.
PERE, bisbe de Saragoça, 31, 44.
PERE, comte de Pallars, 133.
PERE, fill de Tedball, 40.
PERE, infant d'Aragó, fill de Pere II, 630.
PERE, primicer de la Sèu de Barcelona, 630.
PERE I *el Catòlich*, 11, 21-23, 27, 28, 46, 58, 176, 595, 607, 608, 883.
PERE II *el Gran*, 46, 48, 49, 66, 191, 631.
PERE III *el Cerimoniós*, 46, 428, 568, 575, 576.
PERE ANDREU, 63.
PERE ARLOVÍ, 43.
PERE ARNALL, 43.
PERE BERNAT, 36, 42.
PERE BERNAT, prevere, 352.
PERE BERTRAN, bisbe d'Elna, 35, 56, 92, 458.
PERE *Carpentarius*, 56, 57.
PERE ÇA COMA, *Dercumba, de Cumba, de Coma*, mestre de l'obra de la Seu de Lleyda, 48, 49, 54, 191.
PERE D'ALBALAT, arquebisbe de Tarragona, 38, 199, 203, 416, 573, 599.
PERE DE CASTELLÀ, comanador de Gardeny, 423.
PERE DE CASTELLFULLIT, 45, 452.
PERE D'ERILL, 466.
PERE D'EURES, 637.
PERE DE FERSES, 554.
PERE DE GELIDA, almoyner de Sant Cugat, 598.
PERE DE GUERRA, 573.
PERE DE LOBERA, 579.
PERE DE MORA, *lambardus, magister de petra*, 63 (pare y fill amb el mateix nom y cognom).
PERE DE PENNAFREITA, mestre de la obra de la Sèu de Lleyda, 54, 191.
PERE DE PUIGVERT, 573.
PERE DE REDORTA, bisbe de Vich, 637.
PERE DE RINER, 641.
PERE DE RIPOLL, 600.
PERE DE SANTA CREU, 29
PERE DE SENTMENAT, 588.
PERE DE SERÒ, 44.
PERE DE VILAFRANCA, 25.
PERE FABRE *sarraler*, 55.
PERE *Ferrarii*, 55.
PERE GONBALL, 40.
PERE GUILLEM, abat (?) de Lozars, 590.
PERE GUILLEM D'ÓDENA, 17.
PERE HUCH, prior de Santa María del Coll y abat de Santa María d'Amer, 121.
PERE JOHAN, 542.
PERE *Lambardus*, 36.
PERE MOLINER, *Molendinarius*, 45, 598.
PERE PONS, 46.
PERE RAMON, vescomte de Castellbó, 17.
PERE RIGUALT, 153,
PERE SALA, 606.
PERE SANÇ DE MARTEL, 590.
Perelada, 511, 687, 702;— *Castell*, 322;— *Comtat*, 360;— *Esglesia*, 322, 381, 504: *claustre*, 301-308, 660, 720, 733, 734.
PÉRIGUEUX, 508.

PERO AONÉS, 552.
PERO FERNÀNDEZ D'AÇAGRA, 633.
Perpinyà, 39, 46, 333, 511, 598, 859; *Banys*, 605, 608; — *Barri de Sant Martí*, 584;— *Castell*, 512, 516, 860;— *Esglesia del Carme*, 505; — *Hospital de Sant Joan*, 45, 598;— *Mare de Deu del Correch*, 214; — *Monestir de Montmajor*, 214, 216;—*Palau del Comte de Rosselló*, 522; — *Sant Isele*, 648; — *Sant Joan el Vell*, 55, 213-216, 342, 518, 592, 648, 673, 674, 764, 766.
PERROT (Georges), 621.
Persia, 455.
PETRONILA, muller de Ramon Berenguer IV, 10, 23, 26, 27, 892.
PI Y ARIMON (Andreu A.), 128, 509, 517.
PI Y MARGALL (Francisco), 409, 410, 615, 617, 821.
Picamoixons, 648.
Picardía, 492, 506.
Piera, 39.
PIFERRER (Pau), 409, 410, 596, 615, 617, 821.
PIJOAN (Josep), 232, 237, 820, 821, 828, 836, 839, 863.
Pinós (Baronía de), 161.
Pisa, 16, 21, 27.
Pistoia, 27.
PITOU (Camille), 300, 807.
Pla de Cabre, *Esglesia*, 424-426, 663, 773, 783, 790, 796, 811, 854.
Pla de Corts, *Esglesia de Sant Joan*, 96, 97.
Planés, *Frontal*, 542.
PLEYAN DE PORTA (J.), 48, 218, 225, 226, 410.
Pobla de Lillet, *Esglesia*, 101, 102, 660: *claustre*, 131, 132: *finestra*, 858.
Poblet, *Monestir*, *Monasterium Populeti*, 20, 33, 36, 41, 45, 46, 61, 63, 67, 68, 447, 448, 450-453, 461, 504, 506, 513, 528, 565-571, 575, 578, 583, 596, 598, 599, 606, 894: *claustre*, 471-477, 481, 663, 710, 716, 785: *porta*, 784: *sepulcres*, 553, 555.
POCH VISTUER (Pere), 134.
Poitou, 12, 13, 374, 668, 797, 798, 899.
Polestres, 39.
Pompeya, *Banys*, 610.
PONCIA, PONCETA, muller de Ramon de Cervera, 45, 452.
PONÇ DE ROCA, 27.
PONS, abat de Sant Andreu de Sureda, 458.
PONS, comte de Cabrera, 178, 573.
PONS, comte d'Empuries, 153.
PONS, fill de Pons Huch de Cervera, 641.
PONS (Joan), 572.
PONS ADALBERT, 552.
PONS DE BARBERÀ, 198.
PONS DE COPONS, abat de Poblet, 454.
PONS D'ERILL, *Deril*, 466.
PONS D'ICART (Lluís), 197.
PONS DE MULNELLS, abat de Sant Joan de les Abadesses, 372, 376.
PONS DE RIBELLES, vicari de Lleyda, 495.
PONS DE VERNET, 384.
PONS HUCH DE CERVERA, 641.
PONS TRABAL (Joan B.), 20, 401, 409.
Pont de Suert, 212, 466.
Pont de Vegle, 586.
Pontigny, 19, 400, 447, 449, 452.
Pontillà, *Sant Esteve*, 46.
Ponts, 415; — *Sant Pere*, 557.
Porqueres, *Esglesia de Santa María*, 220, 221, 342, 429, 648, 650, 654, 674, 719, 740, 759, 868.
Port de la Selva, 736.
Portella, *Esglesia de Sant Pere*, *Sanctus Petrus Frontanianensis*, *de Fronteniano*, 124-126, 132: *claustre*, 131, 132.
Prades, 10, 183, 333, 533, 534, 664, 852.
Prats de Molló, *Esglesia de Santa Rufina*, 35, 767.
Prats de Rey, *Santa María*, 18.
PRIETO Y VIVES (A.), 790.
Provença, 12, 25, 27, 32, 34, 67, 69, 177, 178, 180, 186, 210, 216, 231, 472, 502, 656, 668, 851, 882, 890, 892, 894; —*Comtat*, 10, 22, 23;— *Escola de*, 878, 880, 890, 899.
Prunet, 780.

Puiggarí (Josep), 335, 444.
Pujades (Jeroni), 125, 360-362, 379, 380, 382.
Pulia, 34.
Puy d'Auvernia, *Monestir de Santa María, Sancta Maria de Podio, de ipso Puio, de Pug, del Puig*, 25, 38-40, 508.

Queralps, *Esglesia*, 521-523, 682: *claustre*, 680: *porxo*, 703.
Queralt (Familia de), 416, 806.
Quercy, 890.
Quicherat (J.), 196, 246, 300-303, 665, 802, 807, 811, 838, 839, 860, 898.

Racca, *Palau*, 386.
Radulf, mestre de Lleyda, 41, 45.
Rafidim, 826, 827.
Rahola (Frederich), 34.
Ramir *el Monjo*, rey d'Aragó, 10, 25, 892.
Ramon (Sant), bisbe de Barbastre y Roda, 76, 134, 176, 559, 560.
Ramon de Penyafort (Sant), 507.
Ramon I, abat de Coustouges, 421.
Ramon, bisbe d'Elna, 560, 561.
Ramon IV, comte de Pallars, 133, 160.
Ramon V, comte de Tolosa, 23, 883.
Ramon Arnall, 14.
Ramon Berenguer, *el Vell*, comte de Barcelona, 427, 547, 596.
Ramon Berenguer III, comte de Barcelona, 10, 15, 17, 18, 21-24, 26, 27, 31, 35, 39, 60, 61, 146, 147, 150, 394, 552, 553, 558, 559, 563, 605.
Ramon Berenguer IV, 10, 15, 20, 21, 23, 26, 27, 31, 39, 44-46, 110, 218, 394, 451, 583, 596, 608, 892.
Ramon Berenguer, bisbe de Girona, 243.
Ramon Berenguer, comte de Provença, 23.
Ramon Berenguer de Cors, 549.
Ramon Bernat, 41.
Ramon Borrell, comte de Barcelona, 146.
Ramon Daux, 590.
Ramon d'Adautes, ardiaca de la Sèu d'Urgell, 51.
Ramon d'Alòs, batlle, 66.
Ramon d'Anglesola, 409.
Ramon d'Anglesola, bisbe de Vich, 63.
Ramon de Baus, *de Baucio*, 45.
Ramon de Berga, abat de Santa María de Ripoll, 52.
Ramon de Bianya, *Biaia*, 54, 55.
Ramon de Cabanes, 600.
Ramon de Castelltersol, arquebisbe de Tarragona, 480.
Ramon de Cervera, 45, 452, 629.
Ramon de Fontanes, 579.
Ramon de Millà, *de Miliano*, 47, 49, 50, 203, 418.
Ramon *den Jacme*, 580.
Ramon d'Olost, 44.
Ramon de Paolac, 590.
Ramon de Prat, 609.
Ramon de Rocaberti, arquebisbe de Tarragona, 41, 43, 44, 46, 199, 202, 472, 480.
Ramon de Sant Llorens, paborde de Tarragona, 44, 472, 480.
Ramon de Talamanca, 440.
Ramon de Tarroja, 642.
Ramon de Torres, 31.
Ramon de Toylà, *de Toylano*, 609.
Ramon de Vilallonga, bisbe d'Elna, 54.
Ramon Ermengau, 598.
Ramon *Ferrarii*, 55.
Ramon Folch, vescomte de Cardona, 642.
Ramon Gaufred, bisbe de Vich, 598.
Ramon *gran de mil*, 579.
Ramon Guillem, cambrer de Tarragona, 44, 480.
Ramon Guillem d'Ódena, 17.
Ramon Lambardus, obrer y arquitecte a la Sèu d'Urgell, 50, 51, 62, 65, 352, 354, 355, 393, 533, 662.
Ramon Pons, 39.
Ramon Roger, comte de Foix, 354.
Ramon Sallam, 40.
Ramon Simó de Toylà, 609.
Ramon Vescomte, 43.

Raquell, 240.
Ratisbona, *Sant Jaume*, 819, 820.
Raul Glaber, 501.
Ravena, 705; — *Basílica*, 702; — *Museu Nacional*, 738; — *Santa Agata*, 738.
Rebeca, 240.
Remici, 742.
Revoil, 210, 218, 433, 442.
Reys, 241, 248-250, 252, 253, 260, 261, 263, 283, 290, 293, 294, 306, 369, 370, 488, 491, 559.
Rià, 333.
Ribagorça, 503, 784; — *Comtat*, 9, 342.
Ribera (Julià), 601, 613.
Ribes, *Castell*, 626, 636.
Ribesaltes, *Sant Andreu*, 23; — *Santa Maria*, 23.
Ricard, abat de Sant Víctor de Marsella, 154.
Ricard, arquebisbe de Narbona, 24.
Ricart, sacristà de Vich, 548.
Ricart Guillem, 17.
Ridaura, *Santa Maria*, 23.
Riell, 161.
Riells, *Esglesia de Sant Vicens*, 119.
Riner, *Castell, Riuner, Rinero, Kastrum rivi nigri*, 633, 634, 640, 641.
Ripoll, *Monestir de Santa Maria*, 22, 36, 39, 41, 42, 129, 233, 567, 684, 686, 703, 704, 708, 832, 875: *antipendi*, 539: *biblies*, 820: *claustre*, 51, 52, 231, 319, 321, 324-330, 332, 343, 517, 675, 680, 682, 687, 688, 699, 700, 705, 706, 709, 710, 724, 728, 732-735, 741, 836, 868: *escriptori*, 818: *llibreria*, 865, 871, 877: *portal*, 634, 815-817, 820-823, 833, 835, 837, 838, 840, 863, 877, 880, 881, 889, 890, 895: *sepulcre de R. Berenguer III*, 552, 553, 658, 559.
Ripoll, 781.
Riudeperes, *Esglesia de Sant Tomàs*, 139.
Riuferrer, *Esglesia de Sant Pere*, 37, 55.
Rivoira (G, T.), 350, 352, 356-358.
Rivolta d'Adda, *Esglesia*, 357.
Robert II *el Piadós*, rey de França, 164.
Robert, rey de Nàpols, 34.
Robert (Ulysse), 404.
Robert de Culeis, *Culei, Coulei, Aguiló, Bordel, Burdel*, 15.
Roca (Antoni), 615, 619.
Roca y Florejachs (Lluís), 190.
Rocaberti (Vescomte de), 154, 265, 266, 322; — *Escut*, 314.
Rocabruna, *Esglesia*, 127.
Rocafort (Ceferí), 123, 128, 156, 161, 212, 410, 423, 426, 444.
Rocamadur, *Rochamador, Santa Maria*, 14, 25.
Roca Rosa, *Esglesia*, 119, 121.
Roda, *Rhoda*, 10, 25, 360; *Monestir de Sant Pere*, 31, 36, 44, 145, 359-364, 366, 525, 527, 528, 531, 533, 552, 565, 648, 652, 656, 657, 664, 684, 697, 698, 736, 851, 865, 875, 882: *biblia*, 232-240, 820, 838, 839, 863, 867: *claustre*, 133-136, 320, 321, 680, 689-691, 707-709, 726, 729, 734, 735.
Roda, del Ribagorça, *Sèu*, 56, 57, 739, 774, 784, 785, 790, 812, 813; — *Sepulcre de Sant Ramon*, 559, 560.
Roderic Díaz, *el Cid*, 10, 26.
Roderic Tello, arquebisbe de Tarragona, 200.
Rodes, 855.
Rodrigo Liçana, 582.
Rodulf, bisbe de la Sèu d'Urgell, 162.
Rogent (Elíes), 115, 127, 165, 182-185, 201, 254, 255, 259, 307, 324, 332-334, 348, 349, 398, 403, 435, 565, 566, 649, 676, 677, 680, 852, 853, 862, 864.
Rogent (F.), 785, 805.
Roger de Lluria, 34.
Roger II, de Sicilia, 15, 21.
Roger II, comte de Foix, 652.
Roland, abat de Sant Cugat del Vallés, 183, 254, 392.
Roland, *Rodlandus*, abat de Sant Pere de Galligans, 146, 150, 246, 274.
Rollanda, *Rollendis, Rollendi*, muller de Gisbert Guitard, 391, 392.
Roma, 15, 22, 35, 770, 830; — *Biblioteca Vaticana*, 233, 863; — *Sants Joan y Pau*, 356; — *Sant Pau*, 14, 361; —

Sant Pere, 14, 38-40, 354, 361, 437; — *Santa Pràxedes*, 512.
Roncesvalles, *Creu de terme*, 564.
Roses, 649, 697.
Rosselló, 22, 23, 27, 57, 95, 109, 342, 344, 511, 540, 554, 586, 598, 600, 656, 659, 660, 662, 672, 749, 751, 755, 761, 767-769, 792, 812, 851, 859-861, 887; — *Comtat*, 9, 10, 56.
Rotron, senyor de Montagne, comte del Perche, 15.
Rouer, *Sant Pau*, 206.
Rouergue, 890.
Royaumont (Seine-et-Oise), *Monestir*, 449, 453.
Rubí, 630.
Rubió, 787, 788.
Rubió y Tuduri, 94, 103, 106, 107, 117, 302.
Rubió y Bellver, 470.
Rubió y Lluch (Antoni), 604.
Ruda, vall de, 81.
Rueda, 401.
Rupin (Ernest), 880, 882.
Ruth, 839.

Sacra di San Michele. (V. Susa.)
Sagà, 793, 797.
Sagaró, *Esglesia de Santa Maria*, 121, 123, 755, 756.
Sagarra (Ferràn de), 18.
Saglio, 610.
Sagorra, *Esglesia*, 123.
Sagrera, 757.
Sagunt, *Banys*, 613.
Sahuc (J.), 443.
Saint-André de Roquepertruiz, 210.
Saint-Chamant, 890.
Saint-Denis-de-Piles, *Absis*, 431: *fatxada*, 890.
Saint-Descerie, 206.
Saint-Paul (Anthyme), 18.
Saint-Paul du Mausolée, *Claustre*, 472.
Saint-Paul-Trois-Châteaux, *Catedral*. 186.
Saint-Savin (Vienne), 373.
Saladeures, *Castell*, *Castrum de Ederis*, 627-632, 637-639.
Saladí, 14.
Salamanca, 20; — *Catedral*, 206.
Salardú, *Esglesia*, 95-98, 139, 536, 773, 783.
Salarich (J.), 598, 600.
Salars, *Esglesia*, 442, 443, 663.
Salarsà, *Sant Martí*, 56.
Salas, 773, 774.
Salas (Ramon), 451.
Salla, bisbe d'Urgell, 161.
Salomó, 823, 827, 828, 839.
Salomon, rabí, 16.
Salses, 215, 553; — *Sant Esteve*, 56.
Salses (Albert), 127, 223.
Salvador, 590.
Samarra, *Meçquida*, 386.
Sampedor, *Casa*, 581, 585, 739, 795, 796, 799.
Samsó, 234, 235, 241, 261, 488, 490, 739, 740, 876.
San Andrés de Arroyo, *Monestir*, 420.
Sanchis Sivera (Josep), 203, 814.
Sanpere y Miquel (Salvador), 169, 170, 517.
Sans y Barrera (Pasqual), 658, 660, 664, 665.
Sant Adrià del Besós, *Sanctus Adrianus juxta flumen Bisaucium*, 24, 60, 61.
Sant Andreu *de Laorto*, 40.
Sant Andreu de la Manresana, 18.
Sant Andreu de Sureda, *Esglesia*, 752, 887.
Sant Andreu *inter Pontons*, 40.
Sant Aventí, 888.
Sant Benet de Bages, *Mones ir*, 653, 882: *campanar*, 663: *claustre*, 52, 195, 309-314, 343, 344, 392, 413, 440-443, 524, 525, 527-529, 532, 565, 567, 648, 665, 678-680, 696, 698, 699, 702-706, 708, 709, 714, 718, 721, 722, 733-736, 758, 858, 861, 862: *portal*, 704, 761, 763.
Sant Cristòfol de Freixinet, 641.
Sant Cugat del Vallès, *Monestir*, 181-186, 342, 536, 598, 631, 632, 656, 688, 738, 745, 877, 894: *absis*, 673: *claustre*, 44, 52, 232, 248, 250, 253-274, 290, 304, 314, 331, 343, 344, 552, 567, 634, 649, 661, 679-681;

694, 698, 706, 710-714, 732, 735, 741, 742, 744, 787, 788, 836, 861, 863, 875, 876, 878, 881, 882, 895: *retaule*, 186.
Sant Cugat de Salou, *Esglesia*, 420.
Sant Denís, *Biblioteca del monestir*, 114.
Sant Esteve *de Sarga*, 41.
Sant Feliu d'Amunt, 755, 756, 769, 793, 887.
Sant Feliu de Guíxols, *Arcosoli*, 554, 557.
Sant Gall, *Monestir*, 566, 567, 570, 575.
Sant Genís les Fonts, *Monestir*, 100, 101, 138, 139, 221, 341, 503, 662: *claustre*, 321, 332, 335, 336, 517: *pila baptismal*, 540: *porta*, 752, 836, 880, 887: *sepulcres*, 554, 561, 563.
Sant Gil, de Provença, 804, 811, 878, 880, 890.
Sant Jaume de Galicia, *Sanctum Jacobum Galissie*, 14, 17, 26, 27, 38-40, 356, 890.
Sant Joan de les Abadesses, 24, 36, 114, 881; — *Monestir*, 366, 371-380, 393, 527, 528, 538, 547, 648, 650, 670, 673, 674, 729, 730, 741, 758, 761, 800, 802, 858, 870: *absis*, 743: *claustre*, 320-322, 516, 517, 677, 680, 873: *pali de les bruixes*, 729;—*Sant Agustí*, 745; — *Santa María*, 110, 166;— *Sant Pol*, 110, 113, 115, 116, 761, 799.
Sant Joan les Fonts, *Esglesia*, 24, 144, 152-155, 210, 341, 342, 522, 647, 653, 655, 657, 659, 662, 673, 674, 684, 758, 763: *pila baptismal*, 540.
Sant Julià (Vilanova de la Rahó), *Esglesia*, 221, 223.
Sant Julià *d'Amendula*, 41.
Sant Julià de Ramis, *Sepulcre*, 555, 557.
Sant Julià ça Sorba, *Esglesia*, 139.
Sant Llorenç del Munt, 36, 39, 222.
Sant Martí de Riner, 641.
Sant Martí Sarroca, 413, 426-432, 442, 653, 664, 669, 673, 714, 735;—*Castell*, 427, 428, 853, 857; *Esglesia, absis*, 853: *portal*, 761, 763;— *Vescomtes*, 427.
Sant Miquel de Fluvià, 39, 657, 658, 662, 666, 722, 852, 858.
Sant Miquel del Fay, *Esglesia troglodita*, 118, 119;—*Esglesies de Sant Genís, Sant Martí y Sant Feliu*, 119.
Sant Miquel de *Momagastre*, 40.
Santonge, 12.
Sant Pere del Burgal, *Monestir*, 23, 160.
Sant Pere de les Sitges, *Sepultures*, 553, 555.
Sant Pere *Gaucilate*, 40.
Sant Quirse de Culera. (V. Culera.)
Sant Ramon, *Castell*, 60.
Sant Sadurní, *Monestir*, 40.
Sant Sadurní (Puy-de-Dome), 363.
Sant Sebastià dels Gorchs, *Penitesii*, 39, 320, 323, 324, 793, 797.
Sant Sepulcre (Orde de), 17, 18, 25, 414.
Santa Eugenia de Berga, *Esglesia*, 103, 105, 106, 138, 139, 522, 530, 532, 732, 758, 761, 763, 850.
Santa Cecilia, *Monestir*, 40.
Santa Coloma de Queralt, 417, 653, 684, 850, 891; — *Banys*, 608.
Santa Cruz de la Serós (Aragó), *Esglesies*, 453.
Santa Eulalia de Provençana, 53, 54, 509, 515, 516.
Santa María *de Canino*, 41.
Santa María *de Covezed*, 40.
Santa María de *Gissona*, 40.
Santa María de Huerta, *Monestir*, 420.
Santa María de Meira, 420.
Santa María de Su, 641.
Santa Perpetua de la Moguda, *Esglesia*, 110-112, 138, 139, 662.
Santa Susagna, 641.
SANTACANA (Francesch), 324.
SANTACILIA, *Sancta Cilia*, 631.
Santes Creus, *Vallis laureae, monastir*, 20, 33, 36, 37, 42, 46, 67, 397, 401, 407, 463, 499, 503, 506, 528, 567, 572, 573, 575, 577-599: *altar*, 541: *sepulcres*, 554, 557-559, 561.
Santiago de Compostela. (V. Sant Jaume de Galicia.)
Santiago de Carrión, 824.
Santonge, 797, 798.
SANXA, muller d'Alfons I, *el Cast*, 15, 26.
SANXA, muller de Ferràn I de Castella, 874.

SANXO, fill de Jaume I, arquebisbe de Toledo, 26.
SANXO VI, de Navarra, 26.
SANXO VII, *el Fort*, de Navarra, 34.
SANZ BARRERA, 348, 349.
Saragoça, 16, 21, 25, 590;—*Aljafaría*, 868, 869;— *Çuda*, 589;— *Porta de Toledo*, 589.
Sardenya, 855.
SARRÈTE (J.), 92.
Sarroca, 129.
SARTRE (A.), 180.
Sas, 563.
SAURA, muller de Ramón de Talamanca, 440.
Sauveterre de Bearn, 803, 889.
Scala Dei, *Monestir*, 21.
Scala Dei (Gasconya), *Monestir*, 449, 450.
SCHULCZ FERENCZ, 244.
Scripiu, 871.
Secanet, 218.
Segovia, *Esglesia del Corpus Christi*, 716.
SÉJALON (H.), 19, 463, 530.
SELGAS (Fortunat de), 86, 512.
SEM, 814.
Senanque (Vaucluse), *Monestir*, 433.
SENEN, Sant, 560.
SENIOFRED, abat de Sant Llorens, prop Bagà, 162.
SENIOFRED, comte de Cerdanya, 162.
Senlis, *Portal*, 890.
SENTER, muller de Bernat Bonfill, 40.
Septimania, 27.
Serdanyola, *Cerdaniola*, 42, 405, 629.
Serinyà, *Siriniano vel Tasiniano, Esgiesia*, 118, 124, 125, 672, 673, 756.
Seros, 30.
SERRA (Manuel), 426.
SERRA Y CAMPDELACREU, 599.
SERRA Y VILARÓ (Joan), 53, 109, 115, 126, 159, 591, 640, 642, 861.
Serrabona, *Santa María*, 14, 167, 443-446, 524-526, 654, 663, 753, 758, 861.
SERRALLACH (Leandre), 398, 404, 650.
Serrallonga (Vallespir), 56, 750, 755, 756, 769.
SERRANO FATIGATI (Enrich), 824.
SERRANO Y SANZ (M.), 16.
Serrateix, *Santa María*, 41.
Seu d'Urgell, 36, 50, 51, 64, 159, 161, 176, 508, 547;—*Santa María*, 14, 17, 35, 36, 38, 40-44, 50, 51, 62, 65, 67, 68, 347-358, 393, 394, 435, 532-534, 536-538, 605, 648, 650, 653, 658, 660, 662-665, 670, 773, 792, 793, 819, 852: *claustre*, 467;—*Sant Pere de ipsa Sede*, 40, 41: *claustre*, 321, 332, 336-339.
Sevic, 40.
Sevilla, 12, 788.
SHEALKIEL, rabí, 16.
SHESHETH, rabí, 16.
SIBILA DE FORCIÀ, muller de Pere III, 428.
SIBILIA DE BLEDA, 44.
SIBILIA ESTRUSA, 464.
Sicilia, 14-16, 34, 457, 855, 860.
SIMÓ, màgic, 830, 831.
SIMÓ DE MONTFORT, 883.
Siria, 14, 652, 892.
SISARAN, 839.
SISCAR (Ramón de), 178.
SISEBUT, bisbe d'Urgell, 102.
Sitges, *Cau ferrat*, 769.
Sobrarb, 25.
SOLER (F. del), (V. FRANCESCH DEL SOLER.)
SOLER (G.), 785, 806.
SOLER (Juli), 82, 84, 96, 749, 765.
SOLER Y PALET (J.), 110.
SOLER Y ROVIROSA, 322.
Solsona, *Celsona*, 109, 115, 503, 640;—*Castell Vell*, 110, 111, 636-638, 642;—*Monestir*, 31;—*Museu Episcopal*, 316, 318; — *Sant Pere*, 163, 164; — *Santa María*, 40, 43, 44, 61, 144, 163-168, 342, 343, 531, 538, 563, 591, 641, 657, 669: *campanar*, 672, 673: *claustre*, 315-318: *imatge de la Mare de Déu*, 889.
Son, 160.
Sorde, 803.
Soria, 420, 797.
Souillac, 890.

Sous, *Esglesia*, 524.
Sovig, 40.
Spira, *Catedral*, 357.
Spuniola, *Esglesia de Sant Nicolau*, 35.
Street (George Edmund), 243.
Suau, 601.
Suecia, 457.
Suiça, 457.
Sunyer, comte d'Urgell y de Barcelona, 164, 165, 367.
Sureda, *Sant Andreu*, 23, 221, 342, 455-457, 509, 513, 663: *pila baptismal*, 540.
Susa, *Sant Miquel de la Clusa*, 22, 666.

Tabèrnoles, *Sant Sadurní*, 348, 366: *claustre*, 332, 336, 337; *frontal*, 543, 546.
Tabita, 830.
Tag-è-Kesra, 385.
Tahull, 80, 503, 523, 893;—*Sant Climent*, 73-77, 96, 137-139, 527, 531, 655, 861: *altar*, 541, 542: *frontal*, 556; — *Santa Maria*, 77, 78, 137-139, 527, 531, 655, 861.
Talamanca, 753, 758.
Tallada, 18.
Taltavull, *Taltevul, Castell*, 626, 636.
Tamarit, 774.
Tamnata, 261.
Tànger, *Banys*, 610, 611.
Tantavel, *Castell*, 57.
Taradell, 637.
Tarascó, 880.
Tarento, 705.
Tarragona, 10, 15, 16, 25, 27, 28, 41, 66, 69, 224, 596, 892, 894; — *Alfondech*, 596; — *Biblioteca provincial*, 576; — *Catedral*, 24, 33, 36-39, 44, 53, 60, 61, 67, 68, 189, 197-206, 342, 425, 503, 504, 506, 513, 514, 525, 536, 575, 578, 644, 648, 654, 657, 658, 665, 674, 695, 702, 742, 784: *capitol*, 416: *claustre*, 41, 44, 472, 473, 475, 479-495, 498, 555, 557, 712, 721, 724, 730, 738, 739, 741, 744, 786, 810, 811, 832, 855, 866, 877; — *Hospital*, 595, 596, 599;— *Museu diocesà*, 479; — *Muralles*, 68;—*Sant Pau*, 401, 416-418; — *Santa Maria del Miracle*, 41, 401, 407-409, 412, 413; — *Santa Tecla*, 47, 49, 50, 67, 401, 417, 461, 754;— *Seminari*, 417; — *Temple d'August*, 202; — *Temple de Júpiter*, 202; — *Templers*, 412; — *Torre del Palau de l'arquebisbe*, 642, 644.
Tàrrega, *Casal*, 586, 587, 589.
Tassi, monjo de Sant Pere de Roda, 361, 362.
Tau (Estany de), 180.
Taxó d'Avall, *Esglesia*, 381, 382.
Taylor, 333.
Tebdall, 35.
Tedball, 40.
Tedioball, 43.
Temple (Orde del), 17, 18, 25, 28, 30, 39, 58, 61, 69, 401, 412, 423-425, 578-580, 598, 605, 607, 894.
Ter (Vall del), 527.
Terol, 11, 27, 394, 633;— *Hospital*, 598.
Térouane, *Catedral*, 369.
Terrades, 767, 769.
Terra Santa, 12, 14, 16, 17, 28, 41, 43, 652.
Terrassa, *Terracia*, 39; — *Casa Alegre*, 323, 324; — *Sant Miquel, baptisteri*, 621; — *Sant Pere*, 674, 749, 754, 755; — *Santa Maria*, 24, 664, 861.
Thomas, 788.
Thoronet (Var), *Monestir*, 433, 473, 474.
Tlemcen, *Banys*, 608-610, 618, 619, 622, 623.
Toda (Eduard), 414, 415, 451.
Toesca (Pietro), 334.
Toledo, 788; — *Santa Maria la Blanca*, 716, 717, 720, 868, 869.
Toló, 161.
Tologes, 792, 794.
Toloriz, 43.
Tolosa, 13, 510, 667, 668, 883, 886, 888, 892; — *Convent de Dominichs*, 508; — *Escola Tolosana*, 180, 667, 783, 878, 882, 890, 897;— *Jacobins*, 514, 517;— *La Daurada*, 678, 874, 882;— *Museu*, 264, 678, 727, 880;—*Sant Esteve*, 874,

880; — *Sant Jeroni*, 874; — *Sant Sadurní*, 356, 366, 367, 793, 880.
Tolva, *Esglesia*, 37, 38, 792.
Tomàs (Sant), 488, 494, 797.
Tomeres, *Monestir de Sant Pons*, 186, 443.
Tordaries, *Esglesia de Sant Nassari*, 37.
Torralba, *Castell*, 160.
Torras (Cèsar August), 162.
Torrelles, *Esglesia*, 96, 97: *pila baptismal*, 540.
Tortosa, 10, 16, 21, 22, 25, 27, 28, 31, 69, 892, 894;—*Alfondech*, 596;— *Arxiu capitular*, 859;—*Caixeta moresca*, 873, 876, 883;—*Cementiri de serrahins*, 31; — *Meçquides*, 31;— *Sèu*, 31, 129, 189, 190.
Toscana, 860.
Tours, 668; — *Sant Martí*, 366, 373.
Tourtirac, *Cúpula*, 432.
Tramulleres (Lluís), 787.
Transgoncia, mare d'Arnau *Isarnis*, 42.
Tredós, Cap d'Aràn, 80, 81, 83.
Tremp, *Claustre*, 337, 338, 340;—*Conca de*, 158, 159, 443.
Trípoli, 17.
Tristany, 360.
Tudela, 15, 16.
Tuniç, 705.
Turín, 21.
Turris (Castre de), 40.

Udalard, vescomte de Bas, 24, 154.
Udalgar, bisbe d'Elna, 421.
Ullà, 600.
Unach (Ariège), 652.
Unyà, 81, 83.
Ur, 827.
Ur, *Esglesia*, 109, 110.
Urbà II, papa, 361.
Urceira, 44.
Urgell, 366, 503, 598; — *Comtat*, 9, 11, 23, 40, 354.
Utrillo (Miquel), 440, 709, 734.

Vaison, *Catedral*, 186: *claustre*, 472.
Valartíes, 81.
Valcabrera, 888, 889.
Valencia, 10-12, 21, 27, 28, 31, 55, 65, 182, 511, 512, 628, 629, 870, 882, 892; — *Banys*, 601-604, 613, 622, 721;— *Comissió de monuments*, 787, 790;—*Meçquides*, 31; — *Museu*, 787; — *Puig de Santa Maria*, 633;— *Sant Tomàs*, 516, 787, 790;—*Sèu*, 33, 189, 203, 429, 739, 772, 773, 776, 778, 782, 783, 813, 814, 836, 866.
Valencia d'Aneu, *Esglesia*, 123.
Valencia de Tost, muller de Ramon, comte de Pallars, 133, 160.
Valer (Sant), 813.
Vallbona de les Monges, *Monestir*, 21, 401, 405, 406, 409-411, 463, 504, 538, 567, 574, 577, 663, 804: *claustre*, 339, 471-475, 477, 478, 481, 719, 720, 854, 866: *portal*, 809: *sala capitular*, 873: *sepulcres*, 554, 557, 558.
Valldaura, *Vallis Laureae, Santa Maria*, 405, 406.
Valldoreix, *Capitell*, 732, 735.
Vallès, 17, 391.
Vallespir, 757.
Vallespir, 602.
Valls (Jaume), 425.
Valls y Taberner (Ferran), 606.
Valter, bisbe d'Albí, 151.
Vassal (J.), 600.
Vaux de Cernay, 354.
Venecia, 356, 705; — *Sant March*, 363, 727.
Venturi (Adolfo), 234, 334, 811, 820.
Verdaguer (Jascinte), 816, 821.
Verdú, 773, 782, 783, 850.
Vernet, 70, 127, 335.
Verona, 705;—*Sant Zenon*, 234, 819, 820.
Veruela, *Monestir*, 449.
Vezelay, 698, 820.
Vezolano, 811.
Vicens d'Ascasia, 31.
Vicens de Beauvais, 830.
Vich, *Vicus, Vig*, 44, 63, 105, 637, 709, 757, 761, 865; — *Banys*, 608; — *Biblioteca episcopal*, 869; — *Bisbe*, 114; — *Hospitals*, 598, 599;— *Llebroseria*, 600; — *Museu*, 539, 544, 545, 729, 740,

745, 746, 873, 881, 900; — *Pont*, 45; *Sèu*, 39, 554.
VÍCTOR III, papa, 64.
VIDAL Y ROSICH (Cosme), 224.
VIDAL (Pere), 92, 127, 276, 333, 435, 592, 803.
VIGIÉ (Albert), 35.
Vigo, *Catedral*, 803.
Vilabertran, 382; — *Creus termenals*, 562; *Monestir de Santa Maria*, 24, 36; 143, 144, 150-153, 341, 442, 531, 532, 655, 657, 661, 662, 664-666, 703: *capitells*, 854: *claustre*, 463-465, 653, 676, 680, 682: *palau abacial*, 592, 594.
Vilac, 795, 796, 801.
Vilafranca de Conflent, *Casa*, 580, 585, 762, 770;—*Esglesia*, 756;— *Llebroseria*, 600.
Vilafranca del Penadés, 591;—*Esglesia de Sant Joan de Jerusalem*, 506, 511.
Vilagrassa, 584, 704, 714, 717, 773, 782, 783.
Vilajuiga, 748, 752.
Vilalch, 81, 84.
Vilallonga de la Salanque, 858.
Vilamajor del Vallès, 22, 27, 60.
Vilamòs, 81, 84.
Vilanova de la Rahó, 221, 223, 226.
Vilar, *Esglesia de la Mare de Deu*, 102, 662.
Vilar-de-Regnes, 770.
VILALBA, abat de Sant Joan de les Abadesses, 322.
Villalonga de Monts, 770.
VILLANUEVA (Jaume), 15, 17, 24, 25, 38, 41, 44, 45, 49, 50, 54, 57, 104, 106, 119, 120, 125, 130, 134, 136, 150, 161, 163, 169, 176, 190, 198-200, 210-212, 223, 225, 243, 297, 298, 312, 336, 351, 354, 360-362, 367, 368, 372, 382, 392, 402, 406, 407, 414, 416, 436-439, 464, 466, 469, 495, 523, 548, 576, 608.
VILLAR (Francisco del), 403.
VILLARD DE HONNECOURT, 400.
Villa Viride, 563.
Vinaixa, 774, 785.
VINTRÓ, 77, 90, 362, 363, 400, 420, 507, 522, 532, 753, 787, 797, 800.
VIOLANT, muller d'Alfons X de Castella, 26.
VIOLLET-LE-DUC, 18, 271, 280, 284, 333, 356, 392, 420, 457, 627, 636, 746, 766, 855, 862, 866, 868, 898.
VIRGILI, 815.
VITRUBI, 706.
Viu de Llevata, *Esglesia de Sant Joan*, 129, 761.
VIVES ESCUDERO (Antoni), 30.
Voló (Vallespir), 654, 757, 811-813.
Voltregà, *Esglesia de Sant Martí xic*, 120, 122.
VORAGINE (Jaume de), 488, 830.

WIFRED, arquebisbe de Narbona, 125, 361.
WIFRED, bisbe de Carcassona, 126.
WIFRED I, comte de Barcelona y de Besalú, 367, 368, 371.
WIFRED II, comte de Besalú, 402.
WIFRED II, comte del Rosselló, 361.
WIFRED DE LA PORTELLA, 125.

Xàtiva, 28, 582; — *Sant Fèlix, Sant Pere* y *Santa Tecla*, 512.
XENOFON, 526.
Xipre, 383, 855.
Xixena, 68; — *Monestir*, 784, 772, 786.

Ydes, 890.

Zamora, 20; — *Santa Clara*, 803.
Zara, *Sant Crisógono*, 357.
Zudanell, *Zudanellum*, 41, 45.
ZURITA (Jeroni), 28, 354.

TAULA DE MATERIES

Llibre I

EL MEDI Y ELS HOMES

Pàgs.

I. — Les influencies 9

La terra catalana: Unió dels comtats catalans al de Barcelona. — Complement de la reconquesta. — Expansió exterior.

Els grans imperis coetanis: Aragó y Castella. — Les terres musulmanes hispàniques. — La França. — L'imperi germànic. — L'imperi cristià d'Orient. — L'Orient musulmà. — Els normands.

Extensió de les relacions de Catalunya: La devoció als grans santuaris. — Donacions al Hospital de Jerusalem. — Les monedes de tot Europa corrent a Catalunya.— Relacions amb l'imperi germànic y el d'Orient. — Invasions dels normands.

El comerç: Ressenya de Benjamí de Tudela.

Les creuades. Les peregrinacions a Terra Santa: Comprovació pels testaments. — Els cavallers Hospitalers, Templers y del Sant Sepulcre.

Els cistercenchs: Origen de l'ordre. — Llurs prescripcions sobre les arts. — Fundacions a Espanya. — Cases establertes a Catalunya.

Relacions ab Italia: Els fets dels monarques. — El comerç. — L'agregació dels Monestirs a Sant Miquel de la *Chiusa*, a la Vall de Susa. — El cognom *Lombard*.

Relacions amb França: La Provença regida per la casa de Barcelona. — El Bearn, la Gascunya y el comtat de Bigorra.— L'agregació de Monastirs a la Grassa, Sant Víctor de Marsella, Sant Ruf d'Avinyó y Sant Pere de Cluny. — Els bisbes del Migdía de França intervenen a la fundació de temples. — La devoció a Santa María de Rocamadour y del Puig. — La ordre militar catalana del Sant Sepulcre depenent de Sant

Pàgs.

Gil de Provença. — Els cistercenchs vinguts de la casa de Fontfroide.— Els monjos de San Ruf en les nostres Sèus episcopals. — El comerç.

Els Estats cristians d'Espanya: L'unió ab Aragó. — El nom d'Espanya en els documents. — Relacions ab les families reyals d'Espanya. — Les peregrinacions a Santiago de Galicia.

Els musulmans d'Espanya: Les invasions. — Les conquestes. — Els esclaus moros. — L'ús de la llengua aràbiga. — Els barris musulmans en les ciutats novament conquistades. — Els objectes d'art y les monedes. — L'ús de les mesquides per temples cristians.

Conseqüencies artístiques.

II. — Medis econòmichs de les obres 33

Pobresa del país: Textes de la Crònica del Rey Jaume I el «Conqueridor», del *Cantar del mio Cid* y de *La divina Comedia* del Dante.

La tradició del règim econòmich: El temple considerat com a propietat. — Substitució lenta de l'acció particular per la pública en el règim econòmich dels temples. — Adjudicació d'impostos.

Importancia econòmica de les obres executades: Comparació de les mides de les esglesies dels segles XII y XIII ab les del segle anterior. — Complicació de les obres.

Durada de les obres.

Consagració y dotació de temples: Donacions de finques, censos, censals. — Donacions de bestiar, robes y menjar.

Oblacions y almoynes: Establiment de l'equivalencia de l'almoyna als temples en obra, ab les peregrinacions als grans santuaris. — Impostos establerts pels bisbes. — Indulgencies dels Concilis y del Sants Pares.

Deixes testamentaries: Testaments comtals. — Deixes de finques, diner, aliments, mobles. — Deixes pera una obra determinada. — Testaments ab ocasió del viatge a Terra Santa.

Donacions: Donacions de finques y béns mobles. — Donacions en sufragi de la propia ànima y en perdó dels pecats. — Donacions ab motiu de la peregrinació a Terra Santa.

Donacions a cambi de la sepultura.

Donacions de meçquides.

Donacions de materials y manteniment dels treballadors.

Donacions per Hospitals y obres públiques.

Donacions de rendes y impostos.

Pàgs.

III. — L'*operarius*, l'arquitecte y els treballadors del país 47

L'operarius: Definició del càrrech. — L'operarius en la firma dels documents y en les làpides.

Raimundus Lambardus «operarius» y arquitecte: La contracta per acabar la Seu d'Urgell.

Noticies sobre arquitectes, esculptors y propulsors de les obres.

Els treballadors.

Les obres fetes pels pagesos.

Els gremis.

Obradors.

IV. — Les colles immigrants y trashumants de moros y lombards.. 59

Els artífexs moros.

Els esclaus serrahins.

Els lombards: El mot *lambardus* en la contracta de la Sèu d'Urgell. — Sa significació.

Mestres d'aixa lombards a Catalunya.

Marques de picapedrers: Epoca de sa aparició a Catalunya y sa coincidencia ab l'influencia provençal. — Examen de la forma de les marques.

Marques colectives.

Conclusió.

Llibre II

ESTUDI MONOGRÀFICH DOCUMENTAL DELS EDIFICIS. SUPERVIVENCIES

I. — Basíliques cobertes de fustería 73

Sant Climent de Tahull: In cripció commemorativa de sa consagració. — Acta trobada en l'ara de l'altar. — Descripció. — Pintures murals. — Analogía de ses columnes ab les de Sant Abondio de Como.

Santa María de Tahull: Acta de consagració. — Descripció. — Pintures murals.

Esglesia de Bohí: Descripció. — Policromía de la porta d'entrada.

Págs.

Transformacions araneses: Caràcters que les diferencien de les de la Vall de Bohí. — Situació topogràfica.

Tredós: Descripció.

Arties.

Unyà.

Mig Aràn.

Vilalch.

Vilamós.

Bossost.

Escunyau y Carós.

II. — Basíliques cobertes ab voltes sense archs torals 87

Sant Vicens de Besalú.

Beuda.

Sant Sepulcre de Palera: Consagració.

Marcèvol: Donació al Sant Sepulcre de Jerusalem. — Documents que la citen. — Descripció. — Pintures murals.

Caldes de Malavella: Documents que la citen.

III. — Esglesies ab plan de basílica cobertes ab voltes y archs torals. 95

Santa María de Cervià.

Salardú.

Sant Joan de Pladecors, Torrelles y Eus.

Bellpuig.

IV. — Esglesies de plan en forma de creu llatina, sense cimbori 99

Sant Genís les Fonts: Consagració. — Descripció.

Pobla de Lillet.

Mare de Deu del Vilar.

V. — Esglesies ab plan de creu llatina y ab cimbori 103

Santa María del Estany: Consagració. — Descripció.

Santa Eugenia de Berga.

Pàgs.

Sant Pere de Cercada: Noticies sobre sa construcció.

Sant Pau del Camp: Consagració de l'esglesia reformada en el segle XII.

VI. — Esglesies ab santuari format de tres absis en creu 109

Brollà, Ur y Erill la Vall.

Castell vell de Solsona.

Esglesia de Santa Perpètua: Sa consagració en 1178.

Sant Nicolau junt a Sant Pere de Galligans: Esglesia antiga unida posteriorment a la basílica de Sant Pere.

Santa María del Puig (Esparraguera).

Sant Pol de les Abadesses.

Esglesia de Cellers: Caràcters especials de son plan.

VII. — Esglesies d'una nau 117

Esglesia troglodita: Descripció de la de Sant Miquel del Fay.

Esglesies sense ornament en son exterior: Santa María de Culera, Gurb, Roca Rosa, Santa María de Coll d'Ossor, Sant Pere de Lligorda, Sant Martí xich de Voltregà, Ciurana.

Esglesies ab l'absis terminat ab cornisa decorada ab arcuacions lombardes: Segaró, Capdella, Durro, Valencia d'Aneu, Arbolo, Sant Roch de Caserras, Angustrina, Sagorra, Sant Cristòfol de Baget, Sant Llàtzer de Barcelona, Serinyà. — Esglesia del Monestir de Sant Pere de la Portella. — Esglesies de Madrona y de Canapost.

Esglesies ab absis ab cornisa de mènsules: Estavar, esglesia dels Fillols, prop del Vernet, Bolví, Rocabruna, Isabarre.

Esglesies decorades en llurs fatxades: Capella de Marcús a Barcelona. Data de sa construcció. — Llanàs. Sa consagració. — Sant Salvador de Bianya. Sa consagració. — Ix. — Santa Cecilia de Molló. — Viu de Llevata. — Labaells. — Fontcuberta.

VIII. — Els claustres 131

Claustres ab arcades sobre pilans: Claustre de la Pobla de Lillet y del Monestir de La Portella.

Claustres ab arcades sobre columnes ab capitell trapecial: Claustre del Monestir de Cervià. — Claustre de la Colegiata de Mur. — Claustre del Monestir de Roda. Inscripcions del mateix.

Págs.

IX. — Conclusions cronològiques 137

Dates tipus fixades per inscripcions. — Dates determinades per actes de consagració. — Serie cronològica. — Conseqüencies.

Llibre III

ELS TIPUS NACIONALS EN ELS SEGLES XII Y XIII

I. — Basíliques sostingudes per pilans ab columnes adossades y ab archs torals sols en la nau major 143

Primer subgrupu: Esglesies ab archs torals en la nau central sostinguts per columnes.

Sant Pere de Galligans: Cronologia. — Especialitats del plan. — Cimbori lateral d'una probable esglesia anterior. — L'obra del claustre y la seva data com a elements de la cronologia del temple.

Santa María de Lladó: Documents. — Descripció.

Cistella.

Segon subgrupu: Ab columnes en la nau central y en els formers.

Santa María de Vilabertran: Sa consagració. — Descripció.

Sant Joan les Fonts: Documents. — Descripció.

II. — Basíliques ab archs torals en totes les naus, sostinguts per pilans ab columnes adossades 157

Primer subgrupu: Esglesies que tenen sobre columnes els archs torals, ja de la nau central, ja de totes les naus.

Sant Miquel de Fluvià.

Abella de la Conca.

Sant Joan d'Isil.

Sant Llorens prop Bagà: Descripció de la cripta.

Segon subgrupu: Ab columnes en la nau central y en els formers.

Solsona: Documents i actes de consagració que fixen la seva data. — Reconstrucció de son plan. — Disposició de les voltes. — Campanars.

Pàgs.

Tercer subgrupu: Ab columnes en tots els archs torals y formers.

Gerri: Acta de consagració. — Porxo de la fatxada de ponent.

Santa María de Besalú: Documents. — Descripció.

Esglesia del Monestir d'Alaó (Sopeira): Documents. — Acta de consagració. — Descripció. — Voltes per aresta de ses naus laterals

III. — Basíliques d'influencia provençal 177

Esglesia d'Agramunt: Documents y inscripcions que determinen la data y'l país d'origen dels esculptors. — Descripció. — Marques de picapedrer.

Esglesia de Sant Cugat del Vallès: Documents. — Inscripcions. — La descripció d'En Rogent y sa cronología. — Estudi del plan. — Caràcters d'influencia provençal. — Les marques de picapedrer. —Relacions del Monestir ab Sant Pons de Tomeres.

IV. — Les grans catedrals romàniques 187

Caràcters de les nostres catedrals del començament del segle XIII. — Elements del nou istil que s'hi introdueixen: les voltes ogivals y l'iconografía gòtica. — Obres que es conserven.

Catedral de Tortosa: Làpida commemorativa del començament de la obra. — Data de sa consagració.

Catedral de Lleyda: Establiment del culte en la meçquida de la Zuda.— Primera pedra de la nova sèu. — Mestres de l'obra. — Làpida commemorativa de la consagració. — Descripció. — Les portes y el claustre. — Els capitells de l'interior y llurs temes iconogràfics.

La catedral de Tarragona: Començament y curs de la obra fins a sa consagració. — El plan disposat per a ésser cobert de voltes gòtiques. — Descripció de l'obra y data de ses diverses parts.

La catedral de Valencia: Làpida commemorativa de la primera pedra.— Son plan. — Restes del primer período de l'obra.

Origen del plan de les nostres catedrals romàniques: El *plan benedictí* de M. Lefèvre Pontalis: sos caràcters y varietats. — Tipus a que pertanyen els de les catedrals de Tarragona y Lleyda. — Sa difusió a Normandía y a Anglaterra. — Els suposats orígens normands del plan de la catedral de Tarragona.

V. — Esglesies en plan de creu 207

Covet: Documents. — Plan. — Galeria en el mur del frontispici.

Pàgs.

Sant Esteve de Bas: Documents. — Son absis major poligonal. — Analogíes provençals. — Explicació de l'influencia.

Labaix: Documents. — Descripció. — Restes del claustre.

Sant Joan el Vell, de Perpinyà: Documents.—Excavacions y reconstrucció de la primitiva obra per M. Albert Mayeux.

Sant Ruf, de Lleyda: Documents. — Descripció. — Analogíes ab Sant Ruf d'Avinyó.

VI. — Esglesies d'una nau 219

Caràcter d'aqueixos temples. — Sa clasificació en tres grupus.

Primer grupu: Esglesies ornades ab columnes en llur interior.

Coll.

Porqueres: Acta de consagració. — Descripció. — Els capitells de son arch triomfal.

Segon grupu: Esglesies ornades en l'exterior de llur absis ab arcades sostingudes per columnes.

Mura: Restauració de son plan primitiu. — Descripció de son portal.

Guils.

Sant Julià, prop de Vilanova de la Rahó.

Tercer grupu: Esglesies ab caràcter de les del segle XIII.

Sant Pere de Cubells.

Alcover.

Sant Llorens de Lleyda: Noticies documentals.

Sant Joan de Lleyda: Descripció d'En Pleyan.

VII. — Claustres ab representacions iconogràfiques. Els claustres de la Sèu de Girona, Galligans y Sant Cugat del Vallès 227

El claustre de la Sèu de Girona: Noticies cronològiques.

Descripció arquitectònica: La forma de son plan determinada per sa situació. — El conjunt de sa composició arquitectònica.

Iconografía: Son origen en les miniatures de les Biblies catalanes. — Llibres de que procedeix. — Comparació ab les representacions iconogràfiques del Nord d'Itàlia. — Manca d'ordenació. — Descripció dels temes del Antich Testament representats. comparats ab les miniatures de les nostres Biblies. — La creació dels primers pares, llur pecat y

Pàgs.

càstich. — El treball fòra del Paradís. - Els sacrificis de Cain y Abel.— El primer homicidi. — La construcció de l'Arca i el Diluvi. — La historia d'Abraham. — L'historia de Jacob. — L'historia de Samsó. — Les representacions tretes del Evangeli. — Les escenes tretes de la vida contemporania y dels objectes orientals. — Els temes decoratius. — Capitells substituits en èpoques posteriors.

Cronología del claustre: Opinions de Villanueva, Street, Schulcz Ferencz, Gailhabaud. — La cronología per l'indumentaria. — Opinió d'En Bertaux. — Aclaracions y rectificació de la mateixa. — Anacronismes de l'indumentaria provinents de les miniatures. — Descripció de la indumentaria y sa conseqüencia cronològica.

Claustre de Sant Pere de Galligans: Fixació de sa data pels documents literaris.

Descripció arquitectònica: Situació, plan y composició del conjunt anàloga al de Sant Cugat del Vallès. — Comparació de sa escultura.

Iconografía: Manca dels temes del Antic Testament. — Temes del Evangeli: la escena de l'Adoració dels Reys. — Capitells representant els costums de l'època: les dònes dançant cap per avall. — Temes trets dels bestiaris y dels objectes orientals.

Cronología: Dades tretes de l'iconografía. — Observació equivocada d'En Bertaux sobre'l capitell de l'Adoració dels Reys. — Conclusió final.

Claustre de Sant Cugat del Vallès: Noticies cronològiques documentals. — Opinió d'En Rogent.

Descripció arquitectònica: Plan. — Idea general de la composició.

Iconografía: Els temes del Antic Testament anàlegs als del claustre de Girona. — El Nou Testament y sa importancia. — Forma del tema de la Epifanía característich de la fi del segle XII. — Temes civils anàlegs als dels claustres de Girona. — Temes civils copiats de la vida de la època propis d'aquest claustre. — Personatges ab escuts ab representacions heràldiques.

L'indumentaria: Els homes d'armes. — El pentinat dels patriarques. — Els trajos reyals. dels pagesos y femenins. — Conclusió cronològica.

Resum cronològich: Comparació de la data dels tres claustres. — Aparició gradual dels temes. — Progrés en l'execució.

VIII. — Claustre d'Elna 275

Elements que hi recorden els clau tres italians y provençals.

Descripció: Plan. — Dependencies que'l voltaven. — Reconstrucció. — Elogis.

Pags.

Iconografía: Descripció de la dels capitells de les galeríes Sud y part del Oest, les úniques romàniques. — Capitell de la creació d'Adam y Eva. — Temes del Nou Testament.

Cronología: Data de les diferentes ales segons Brutails. — Dates de les reconstruccions y tipus diversos dels capitells que hi corresponen. — Reproducció de temes romànichs en els capitells gòtics.

IX. Claustres del Estany y Perelada 287

Claustre del Estany. — Descripció: Composició arquitectònica. — Grupus distints de capitells.

Iconografía: Temes de la vida de Jesús colocats entre les representacions de la creació y del judici final. — Les quinze grans festes de l'Esglesia. — La representació del Pantocrator. — Representació dels àngels y del diable. — Representacions civils: escenes amoroses, de caça y de la vida pagesa, tretes de l'iconografía dels mesos en els calendaris.

Cronología: La data límit de la consagració de l'Esglesia y la de la mort del abat Riudeperes. — Les armes del comte de Cardona. — Estudi de l'indumentaria. — Els trajos en les escenes amoroses y en les camperoles.

Claustre de Perelada: Descripció. — Iconografía. — Temes decoratius.— Les obres rurals.

X. — Claustre de Sant Benet de Bages 309

Noticies documentals: El claustre del segle x y els dos períodes de construcció anteriors a la del claustre actual. — Inscripció en un capitell referent al constructor de l'actual obra.

Descripció arquitectònica: Situació, plan, composició general. — Proporcions de les columnes fixades pel claustre antich.

Iconografía: Representació de la Verge. — Escenes eclesiàstiques; escenes de caça y guerra. — Estudi dels trajos. — Capitell ab temes heràldichs.

XI. — El claustre de Solsona 315

Situació del claustre destruit. — Capitells existents. — Columnes. — Canya de columna ab figures adossades. — Analogíes y diferencies ab la de Sant Bertran de Comenges.

XII. — Claustres sense representacions historiades 319

Causes possibles de l'omissió de les representacions historiades en els claustres.

Pàgs.

Claustres coberts ab volta de canó, dividits en trams per espatllers.

Claustre de Sant Pere de Roda: Descripció de son plan. — Descripció d'alguns capitells conservats a Perelada.

Sant Joan de les Abadesses: Existencia de dos claustres avuy destruits.— Restes d'un dells descoberts pel bisbe Morgades.

Sant Pere de les Puelles: Plan. — Restes conservats al Museu de Santa Agueda de Barcelona, al Museu Santacana de Martorell y a casa de D. Francisco Alegre de Tarrassa.

Sant Sebastià dels Gorchs: Son plan.

Claustres sense espatllers, coberts ab fustería y ab les columnes colocades a parells.

Claustre de Ripoll: Inscripció que permet datarlo. — Epoques diferentes de ses galeríes. — Descripció.

Claustres sense espatllers, coberts ab fusteria, ab les columnes d'una a una.

Claustre de Llussà: Plan. — Descripció.

Claustre de Cuixà: Noticies sobre son plan. — Dades sobre sos capitells dispersats. — Restes muntats a Prades.

Claustre de Sant Martí de Canigó: Pis superior y inferior. — Restes de aquell a Castell y al Vernet.

Claustre de Sant Genís les Fonts.

Claustres de la Seu d'Urgell y de Tabèrnoles: Son plan y descripció. — Ala desapareguda. — Capitells de Sant Sadurní de Tabèrnoles al Museu de Barcelona.

Restes dels claustres de Lladó, Tremp y Vallbona (Rosselló).

XIII. — Conclusions cronològiques 341

Llibre IV

ELS CASSOS ESPORÀDICHS

I. — Santa María d'Urgell 347

Definició dels cassos esporàdichs. — Influencia que'ls origina.

Santa Maria d'Urgell. — Documents: Consagració en l'any 839.—La reconstrucció de Sant Ermengol y d'Eribald. — Nova construcció en temps

Págs.

del Bisbe Sant Ot (1095 a 1122). — La contracta ab Raimundus Lambardus. — Suspensió de les obres a causa de l'invasió del comte de Foix, Ramon Roger.

Descripció: Son plan. — La disposició dels absis y els cassos anàlegs italians y provençals. — Forma especial de les voltes y dels pilans que les sostenen. — Doble solució de la seva estructura. — Tipus anàlegs de cada una d'elles a Italia y a França. — Galeríes superiors del transcepte y del absis y son origen italià. — Caràcter italià dels pilans. — Comparació entre la fatxada de Santa María d'Urgell y les de Sant Nicolau de Bari, Sant Miquel y Sant Pere de Pavía. — Les torres ab escales de la fatxada. — Campanars.

II. — Esglesies ab girola sense capelles radials. Sant Pere de Roda. 359

L'influencia de França.

Esglesia de Sant Pere de Roda: Situació. — Orígens llegendaris. — Documents històrichs dels segles IX y X. — Inscripció lapidaria. — Acta de consagració del segle XI. — Data probable del actual temple.

Descripció: Plan. Girola; voltes y pilans. — Convergencia de les linies de la planta. — Arcs ultrasemicirculars. — Cripta. — Galilea.

III. — Esglesies ab girola y capelles radials, construïdes en el gruix del mur 365

Origen francès d'aqueixa disposició de santuari. — Precedents orientals y africans. — Orígens del de Sant Martí de Tours. — Tipus hispànichs. — Precedents catalans en el segle XI.

Sant Pere de Besalú: Comparació ab ses anàlegues de França.

Documents: Fundació y consagració segons En Villanueva. — Data probable del temple actual.

Descripció: Plan. — Vóltes. — Disposició de la girola. — Tipus francesos. — Descripció dels capitells.

IV. — Esglesies ab capelles radials visibles del exterior. Sant Joan de les Abadesses 371

Orígens. — Establiment d'una seu episcopal. — Anexió a Sant Víctor de Marsella. — Consagració del actual temple.

Descripció: Examen y restauració del plan. — Orígens francesos de son santuari. — Explicació del estat actual. — Absidiol dedicat a Santa María. — Exterior.

Pàgs.

V. — Esglesies de dues naus y d'una nau ab dos absis 381

Esglesies de dues naus.

Taxó d'Avall: Documents. — Descripció.

Esglesia de Perelada: Documents. — Descripció segons En Pujades.

Esglesies d'una nau ab dos absis.

Area geogràfica del tipus. — Son origen.

Montboló: Documents y descripció.

Esglesia d'Espirà d'Agly: Consagració. — Descripció.

VI. — El claustre de Sant Pau del Camp 385

Orígens perses y musulmans de la forma de sos arcns lobulats.

Descripció: Plan. — Falses arcades lobulades. — Abachs. — Capitells derivats del corinti, zoomòrfichs, ab representacions humanes. — Representacions del pecat d'Adam y Eva y del infern.

Cronologia: Inscripció sepulcral. — Indumentaria.

VII. — Conclusions cronològiques..... 393

Llibre V

L'ARQUITECTURA DEL CISTER Y SES DERIVADES EN ELS SEGLES XII Y XIII

I. — Esglesies de plan de creu ab capelles rectangulars 397

Influencia de l'Ordre del Cister en l'arquitectura romànica. — Generalitat de la mateixa. — Classificació dels temples influits de les formes cistercenques. — Temples rectangulars d'una sola nau, en els primers temps de l'Ordre. — El plan basilical cistercench en el que les formes cilíndriques dels absis són substituides per formes rectangulars. — Primer exemple català de la basílica ab capelles rectangulars en un monestir cluniacench depenent de Moissac. — Primer exemple català en un monestir del Cister. — Sa adopció per les Ordres del Temple y del Sant Sepulcre. — Generalisació de la mateixa. — Caràcters sincrònichs: la cornisa ab mènsules; les primeres voltes ogivals; les marques de picapedrer.

Sant Pere de Camprodon: Fundació del monestir. — Sa unió a Moissac en 1078. — Construcció d'una esglesia a la fi del segle XI. — Con-

Pàgs.

sagraciò de l'actual en 1169. — Plan y estructura. — Opinions sobre els períodes de sa construcció. — El claustre destruit.

Monastir de Santes Creus: Fundació.—Traslació al lloc actual.—Començament de les obres del 1160 a 1166.—Començament del temple en 1174. — Plan y estructura. — Voltes de creuería. — Finestres.— Cimbori.

Vallbona de les Monges: Fundació. — Plan y estructura. — Construcció de voltes de creuería. — Exterior. — Santuari. — Torra d'escala.

Esglesia del Miracle a Tarragona: El plan ab capelles rectangulars adoptat per l'Ordre del Temple. — Fundació. — Descripció.

Esglesia de Santa Agna (*Barcelona* 1141 1144): Plan primitiu d'aqueix temple que fou de l'Ordre del Sant Sepulcre. — Les voltes y cimbori construits posteriorment.

Castellfullit de Riubregós: Son plan y estructura.

Esglesies d'una sola nau ab santuari rectangular: Esglesia del monastir d'Escornalbou. — Data de sa construcció. — Son plan primitiu. — L'esglesia de la Mare de Deu de Bell-lloch prop de Santa Coloma de Queralt. — Les capelles del voltant de la catedral de Tarragona. — Sant Pau. — Santa Tecla.

II. — Esglesies ab plan de creu, ab un sol absis 419

Influencia de la tradició sobre el plan del Cister produïnt sa modificació. — Les basíliques cistercenques ab la capella major cilíndrica o prismàtica de base poligonal. — Exemples a França y Espanya. — Falta de monestirs cistercenchs d'aquest tipus a Catalunya. — Seriació de les obres que tenen aquesta disposició.

Esglesia de Coustouges: Iniciació del creuer. — Consagració del temple actual. — Plan y estructura.

Esglesia del castell de Cubells: Descripció. — El creuer perfectament senyalat en el gruix del mur.

Gardeny: Dades cronològiques sobre l'esglesia d'aquest castell de Templers. — Descripció. — Son creuer senyalat al exterior.

Pla de Cabra: Sa relativa sumptuositat explicada per sa pertenencia a la Sèu de Tarragona. — Descripció.

Camarasa: Esglesia pertanyent al domini reyal. — Analogía ab la de Sant Martí Sarroca.

Esglesia de Sant Martí Sarroca: Dues èpoques en sa construcció. — Sa pertenencia al domini reyal com a explicació de sa sumptuositat. — Descripció del absis. — El cimbori. — Analogía ab algunes esglesies de la Gironde.

Pàgs.

III. — Esglesies ab absis oberts en el massiç del mur 433

Exemples en les esglesies del Cister provençals. — Son antiquíssim origen a Occident y Orient. — Exemple visigot a Catalunya. — Manca de continuació de la forma en els segles XI y XII. — Sa propagació pels monjos del Císter.

Cornellà de Conflent: Descripció de sos plans.

Ager: Noticies documentals. — Descripció de la cripta pel P. Villanueva. — Ruines existents de l'esglesia superior. — Campanars a la testera de les naus laterals. — Voltes. — Absis principal.

Sant Benet de Bages: Acta de consagració d'un dels altars, de data concordant ab l'obra actual. — Descripció. — Analogíes de son plan ab els de Sant Pere de Magalona y Montmajor. — Pertenencia de Sant Benet de Bages a Sant Ponç de Tomeres.

Salars: Noticies històriques.

Esglesia de Serrabona: Noticies històriques. — Consagració. — Descripció d'En Brutails. — Plan del temple. — Porxada lateral en la fatxada Sur. — Porxo que precedeix a la nau. — Les voltes de creucría.

IV. — Esglesies cistercenques ab girola y capelles radials 447

Les giroles en les esglesies del Cister: Tipus rectangular de Citeaux. — Transformacions del santuari de Clairvaux substituint son plan rectangular per una girola al voltant del absis major, ab capelles radials terminades exteriorment per un mur cilíndric. — Darrera evolució de la forma cap al tipus benedictí ab capelles cilíndriques individualment senyalades al exterior y al interior. — Tipus francesos que l'adopten. — Tipus hispànics.

Esglesia del monestir de Poblet: Fundació del monestir. — Començament de les obres. — Data del santuari per analogía ab els de Montremer, Longpont y Royaumont, de la primera meytat del segle XIII.

Descripció: Plan y sistema de voltes. — Estructura primitiva revelada per la forma dels pilans. — Introducció de les voltes de creuería en les naus laterals. — Modificació de la nau lateral esquerra en el segle XIV.

V. — Esglesies ab les naus laterals cobertes ab voltes de canó transversal 455

Origen oriental d'aqueixa estructura. — Exemples francesos. — Tipus cistercenchs en diversos países d'Europa. — Exemple català.

Sant Andreu de Sureda: Noticies cronològiques. — Consagració. — Des-

Págs.

criptoi — Es el tipus predecessor de les esglesies gòtiques del Migdía de França.

VI. — L'austeritat cistercenca en els claustres 459

Carta de Sant Bernat contra'l luxe de les esglesies. — Sos efectes en les esglesies cistercenques. — Regles de l'Ordre contra l'esculptura y la pintura. — Claustres catalans sense esculptura zoomòrfica.

Claustre de Sant Daniel de Girona: Data del claustre per ses analogíes ab els de Sant Pere de Galligans y de la Sèu de Girona. — Data dels enterraments. — Plan. — Forma de les voltes. — Capitells.

Vilabertràn: Documents. — Plan. — Galeríes, voltes y capitells.

Claustre de Labaix: Situació. — Descripció dels restes avuy dispersos. — Inscripció sepulcral llegida per Villanueva.

Claustre de Gualter: Descripció.

Claustre de Bellpuig de les Avellanes: Sos capitells sense esculptura. — Fundació d'aquest monastir premostratench. — Descripció.

Claustre de Breda: Descripció. — Els claustres gòtichs.

VII. — Els claustres cistercenchs del tipus del de Fontfreda. Poblet y Vallbona de les Monges 471

La composició arquitectònica dels claustres renovada per l'Ordre del Cister. — Aparició de la forma a Catalunya. — Dates dels diversos claustres. — Origen provençal de la composició. — Claustres romànichs de Provença en que la forma s'inicià. — Sa transformació al aparèixer la volta gòtica. — El claustre del monastir de Fontfreda, casa matriu de Poblet y Vallbona de les Monges, com a prototipus dels claustres cistercenchs catalans. — Dos grupus en els claustres catalans: el dels monastirs del Cister y el de les catedrals romàniques. — Estudi del primer grupu:

Claustre de Poblet: Noticies cronològiques. — Descripció del ala romànica immediata a l'esglesia. — Temes dels capitells. — Ales gòtiques.

Claustre de Vallbona: Dates de les diverses galeríes y sa descripció.

VIII. — Els claustres de les grans catedrals 479

Dades cronològiques del claustre de Tarragona.

Descripció: Capitells de les ales Est y Oest en que es segueixen les prescripcions del Cister. — Us dels temes condemnats per Sant Bernat en sa famosa carta. — Capitells corintis. — Formes zoomòrfiques y humanes y sa expressió. — Rares combinacions zoomòrfiques.

Pags.

Iconografía: Les noves formes iconogràfiques. — Opinions d'En Bertaux y sa rectificació. — Falta de mètode en la colocació dels temes bíblichs. — Temes del Evangeli. — Passatges de la vida de Sant Nicolau. — Escenes profanes. — Representacions de faules y altres derivades dels bestiaris en els àbachs. — Representació dels mesos.

El claustre de Lleyda: Situació en el cap de la nau de la catedral y disposició de ses galeríes. — Dades cronològiques. — Composició del conjunt. — Capitells decorats ab la flora romànica. — Capitells gòtichs.

IX. — La Cronología 499

La data inicial: Claretat ab que s'estableix en el romànic català. — Dificultats trobades pels francesos. — Opinió de M. de Lasteyrie. — Data inicial del segon període romànic a Catalunya.

La cronología y la geografía del segon romànic: Armonía entre la situació geogràfica dels edificis y sa cronología. — Situació de les supervivencies del primer período. — Id. dels tipus nacionals. — Id. de les grans catedrals y dels monastirs del Cister.

La data final: Imprecisió y duració secular de la fi del romànich. — Perturbació de l'evolució artística en el segle XIII. — Causes que la ocasionen: l'arribada del gòtich, el desplaçament dels centres d'influencia, la vinguda de noves Ordres monàstiques y la restauració d'antigues idees d'austeritat.

La vinguda de les volles ogivals: Llochs y dates de llur origen. — Aparició de la volta gòtica en els nostres edificis romànichs.

Les primeres esglesies gòtiques: Les Ordres de Frares Menors y Predicadors que les propaguen. — Prescripcions sobre l'arquitectura en les construccions dominicanes. — Fundacions en el Migdía de França y a Catalunya. — Fundació de Santa Caterina de Barcelona y descripció de son temple. — Origen de sa estructura. — Tipus de son campanar y son claustre. — L'esglesia y claustre de Sant Francesch a Barcelona. — Dades cronològiques y descripció.

Les esglesies cobertes ab archs y vigues de fusta: Esglesias carmelitanes y el tipus nou d'esglesia. — Adopció de l'estructura per l'Ordre de Sant Joan de Jerusalem y pels franciscans. — Tipus francesos. — Origens musulmans. — Els tipus valencians.

Les catedrals gòtiques: Les de Barcelona y Girona. — Son plan y sa estructura.

La transició: Lluyta entre el nou art y la tradició romànica. — Els esculptors y els arquitectes. — Perduració de la vella arquitectura en les obres rurals y en les petites capelles.

Les supervivencies: Les portes. — Els claustres. — Influencia en els plans dels temples gòtichs. — La casa.

Pags.

LLIBRE VI

L'ASPECTE UTILITARI EN LA COMPOSICIÓ DELS EDIFICIS

I. — L'exterior y l'interior del temple 521

Caràcter y mètode del estudi.

Les fatxades: Simplicitat de sa composició. — Fatxada de les esglesies de tres naus.

Porxo, galilea o nartex: Tipus simple del qual resten les mènsules sustentants del sostre en les fatxades dels temples. — Coberta sostinguda per arcades sobre columnes. — Porxos de Serrabona. — Porxo de Sant Benet de Bages. — Atri o galilea, prolongació de les naus del temple.

El claustre: Son caràcter d'atri del temple. — Situació. — Disposició moresca de son hort central.

Les naus: La simplicitat. — Cassos de convergencia de sos murs.

Els absis: Son nombre. — Origens litúrgichs del absis triple. — Son simbolisme. — Augment del nombre en els grans monestirs y catedrals.

Criptes: Situació y disposició.

II. — Els campanars y els cimboris 529

Caràcters dels campanars catalans y sa simplicitat en comparació ab els de França. — Disposició de l'Ordre del Cister prohibint els campanars, causa de sa quasi desaparició en el segon romànich.

Campanars en forma de torre: Igualtat ab els del primer període romànich y aplicació de la classificació adoptada en son estudi. — Els campanars inacabats de la Séu d'Urgell. — Situació. — Dificultats de sa construcció anàloga a la del primer període. — Variacions introduides en les columnes dels finestrals.

Cimbori: Sa disposició tradicional de cúpula sobre trompes. — Cas excepcional de Sant Martí Sarroca. — Desaparició del cimbori en el período nacional.

Campanars-cimbori.

Espadanyes.

Les torres d'escala: Exemples en la Sèu d'Urgell, Sant Joan de les Abadesses, Santa María de Solsona, Vallbona de les Monges y Covet.

Pàgs.

III. — Mobiliari del temple 539

Piles baptismals y beneyteres.

L'altar: Altars de pedra: sa disposició. — Els antipendis. — La pradel-la: Les creus de fusta y les esmaltades. — Les caixes de reliquies.

Cibori: Ciboris d'Estamariu y de la Sèu de Girona.

Draps d'altar: Cortines del cibori. — Draps dels murs. — Draps de peus.

Trones y tribunes.

IV. — Arquitectura funeraria. Creus termenals 551

Conducció dels cadavres. — Textos y representacions diverses.

Llochs de sepultura: Sepultures en els claustres. — Idem en la galilea del temple. — Sepultures en sarcòfachs y en els murs del temple. — Enterraments. — Cementiris de la Sèu de Barcelona.

Sarcòfachs: Disposicions diverses. — Sarcòfachs ab dos paraments decorats. — Idem ab representacions heràldiques. — Idem ab representacions historiades. — Idem decorats ab grans estatues. — Làpides funeraries.

Cementiris dels jueus y sarrains.

Les creus termenals.

V. — Monestirs 565

Els monestirs benedictins: Permanencia de l'ordenació indicada en el plan conservat en els arxius de Sant Gall. — Sant Cugat del Vallès. — Santa María de Ripoll. — Sant Benet de Bages.

Els Monestirs del Cister: Uniformitat en son plan.

Monestir de Poblet: Son plan. — Doble recinte. — Dependencies del recinte exterior. — El claustre y dependencies que'l rodegen.

Monestir de Santes Creus: Son plan. — Analogía ab el plan del monestir de Fossanova.

Vallbona de les Monges: Son plan.

Canònica de Tarragona.

Els monestirs dels Templers. Gardeny.

VI. — L'arquitectura civil 579

Les ciutats: Conjunt de les ciutats. — Carrers estrets ab arcades y porxos. — Les fortificacions: la disposició del castell adoptada com a plan de les viles fortificades. — La *vila nova.* — Les cases aillades al voltant de la ciutat.

Pàgs.

La casa de pagès: La cabanya y el mas.

La casa urbana: Llur amplada. — La fatxada. — Perpetuitat de la conservació de son conjunt. — Evolució dels finestrals. — Les golfes. — La teulada y el terrat. — El plan. — La construcció. — Idea d'algunes dependencies mencionades en els documents.

Obradors y molins: Les botigues, les cases dels treballadors y els obradors. — El molí fariner dels Cups, prop d'Olius.

Les sales y els palaus: Documents. — Descripció. — Les dependencies del Palau en la crònica de Don Jaume. — La decoració. — Els restes del Palau episcopal de Barcelona. — El Palau abacial de Vilabertràn. — La permanencia de l'arquitectura civil romana.

VII. — Fondes y hospitals 595

Fondes: Noticies decumentals.

Hospitals: Noticies documentals. — L'Hospital de pobres de la Catedral de Tarragona. — Documents. — Descripció dels restes existents. — Idea de les sales de l'Hospital per la comparació ab les d'edificis posteriors.

Leproseries: Documents.

VIII. — Els banys 601

L'imitació de les termes antigues y admiració que produien. — Els banys antichs aprofitats pel Monestir de Santa María d'Arlés. — Els noms Caldes, Banyeres y Banyoles en la nostra toponomàstica. — Els banys en les ciutats moresques d'Espanya.

Els documents: Noticies sobre banys romànics als paíssos de llengua catalana.

El costum moresch dels banys: Sa conservació en els banys romànichs. — Comparació dels plans de Hammâm-es-Sebbâghin de Tlemcen y'ls banys romànichs de Girona. — El bany moresch actual y el bany romà. — Descripció d'Ali Bey (Domingo Badía) dels banys de Tànger. — Uniformitat de plan en els banys conservats a Catalunya.

Descripció dels banys de Girona: Descripció y plan de Laborde. — Dibuixos publicats per Piferrer y Pi y Margall. — Descripció.

L'art moresch y'ls banys: L'influencia moresca es limita al plan, essent l'estructura y decoració en general romànica.

IX. — L'arquitectura militar 625

Caràcter de l'estudi de l'arquitectura militar. — Els medis d'atach. — Aven-

Págs.

ços en el segle XII. — Influencia de les creuades. — Les formes d'atach en la guerra dels albigesos y en la crònica de Don Jaume. — Conseqüencies en la fortificació.

La torre: Son ús com a lloch de guayta, com a defensa dels poblats y com a refugi en els pobles petits.

La casa fortificada: Documents.

Castells. La torre rodejada de muralles: Forma ab que el castell es basteix al voltant de la torre. — Documents que ho comproven. — Les muralles de tapia. — Plan y disposició exterior de les muralles. — Disposició de la torre. — Reproducció esquemàtica del castell en les miniatures dels llibres y en l'heràldica. — Documents y descripció del Castell de Saladeures.

Castells contenint dintre muralles la torre y la sala: El castell de Peratallada, a l'Empordà. — El castell de Riner.

Castell ab les dependencies al voltant d'un pati: El castell de Solsona.

El palau fortificat: La Zuda de Lleyda.

Darrers avenços de l'arquitectura militar en el segle XIII. — Les *corseres* de pedra. — La torre del Palau Episcopal de Tarragona.

LLIBRE VII

ANALISIS ESTRUCTURAL Y ARTÍSTICH

I. — Els materials y l'aparell de la pedra 647

L'ús de la pedra de la localitat fins quan és de mala qualitat. — Exemples de Porqueres, Sant Joan de les Abadesses, La Sèu d'Urgell, Sant Joan el Vell y Sant Iscle de Perpinyà, Castell Rosselló. — L'ús de pedra bona portada de lluny: la pedra de Montjuich, el marbre de Picamoixons. — Els marbres pirinenchs. — Cornellà de Conflent y Sant Pere de Roda. — El marbre de Girona. — Exemples a Sant Vicens de Besalú y Sant Cugat del Vallès.

Us adequat dels materials segons la seva resistencia y el seu pes: El claustre de Sant Cugat, l'esglesia de Coustouges. — La pedra lleugera en les voltes. — Les dimensions de l'aparell. — Les peces monolítiques excepcionals.

L'evolució del aparell: Canvi de la forma del picat y de la colocació dels carreus. — La pedra picada en les voltes substituint la pedra fullosa. — La tendencia a les formes monolítiques del picapedrer substituint les aparellades dels mestres de cases. — L'estratificació de l'aparell en els edificis. — Origen oriental de l'aparell mitjà.

Pàgs.

Les innovacions de l'aparell en els documents: L'acta de donació a Cluny de l'Iglesia d'Unach a l'Ariège y la de consagració de Gualter.

L'irregularitat del aparell: Exemples diversos. — Les peces a lleva y contra lleva. — L'aparell dels archs. — El cas del claustre de Sant Pau del Camp. — L'aparell del absis de la Catedral de Tarragona.

Els materials ceràmichs y la tapia: Les teulades. — Les tobes y la tapia en les construccions militars y en les cases humils.

El ferro: Les fargues catalanes y llur anomenada.

II — Murs y pilans 655

Murs: Forma tradicional de construcció.

Les supervivencies: Forma dels pilans en les esglesies; supervivencies del período anterior. — Els pilans circulars a les esglesies de les valls d'Aràn y de Bohí. — Sa forma rectangular. — Els pilans en creu. — Els pilans escalonats en les esglesies d'influencia provençal.

Els pilans en la nostra escola nacional: La columna exenta, adossada al pilà. — El pilà ab columnes adossades y sa evolució.

Els pilans en les esglesies cobertes ab voltes gòtiques: Sa evolució. — Els pilans de tipus italià de la Sèu d'Urgell.

III. — Archs, voltes y estructures 659

Formes dels archs.

La construcció de les voltes: Permanencia del sistema primitiu y ses causes. — Les voltes acarreuades.

La forma de les voltes de canó: Voltes semicirculars y de quart de cercle. — Predomini dels archs torals. — Id. de les de quart de cercle en les naus laterals y en general en les cobertes d'una sola pendent. — La bona disposició de les aygües com a criteri dominant sobre l'utilitat mecànica en l'elecció de la forma de la volta. — Casos d'ús de la volta de quart de cercle ab finalitat mecànica. — La volta apuntada.

Les voltes dels cimboris: Tendencia a la desaparició del cimbori. — Formes de les trompes. — Cúpules sobre voltes vaïdes.

Les formes excepcionals.

Les voltes ogivals: Les voltes de creuería són a Catalunya posteriors a les més antigues del Nord de França. — Archs que sostenen l'intersecció de les voltes en els claustres. — Cas del porxo de Serrabona. — Les voltes de les Catedrals de Lleyda y Tarragona.

Pags.

Estructures: L'estructura de volta de canó semicircular en la nau central y de quart de cercle en les laterals com a típica de l'Escola catalana. — Evolució del primer período al segon. — Excepcions. — Les estructures a França. — Les escoles que usen les voltes de canó y les que usen les de quart de cercle. — L'Escola de Provença, de l'Auvernia y la del Poitou. — Diferencia entre les Escoles del Nord y del Migdía y ses causes. — Situació de l'Escola Catalana entre les escoles meridionals.

IV. — Cobertes y cornises 669

La coberta de lloses y sa transformació. — Els rechs pera recollir l'aygua y les canals per a llençarla. — Les cobertes de teula aràbiga. — Els ayguafons de pedra y les motllures trencaygües.

La cornisa: Transformació de les arcuacions lombardes. — Arquets aparellats y arquets monolítichs. — Transformació de les bandes en columnes. — Construccions diverses d'arcuacions y columnes. — Arcuacions que decoren les bases dels campanars de Solsona y Sant Joan de Perpinyà. — Transformació de les arcuacions en *corseres* per a la defensa.

Cornises sobre mènsules: Llur importació francesa y evolució.

V. — La columna 675

La columna torna a conquerir en el segon romànich l'importancia que tingué en l'arquitectura clàssica.

Renaixement de la columna corintia: Cambi en les proporcions y els temes dels capitells. — Llur varietat. — Restabliment de l'euritmia clàssica per l'austeritat del Cister y de les ordres mendicants. — Agrupació de les columnes.

La proporció: Casos de supervivencia en la proporció de la columna en el primer período. — Les proporcions en els claustres del segle XII.

La forma general del capitell.

Les canyes: Llises, octogonals, estriades verticàlment. — Les canyes decorades.

Les bases: Predomini de la forma àtica. — Casos d'hipertrofia d'un element. — Exemplars escupturats.

L'imposta.

VI. — Capitells d'imitació romana 689

Classificació dels capitells per llurs temes.

El capitell corinti y ses variants: Causes de la permanencia del capitell

Pàgs.

corinti. — Tipus d'imitació perfecte recordant els de l'escola provençal. — Tipus que recorden els de la Borgonya. — Predomini del capitell corinti en les obres de disposició excepcional y possibilitat d'atribuirho a una influencia de Provença. — Simplificació y transformació del tipus. — Geometrisació de la forma. — Tipus naturalistes de les darreries del segle XII. — Fulles com riçades pel vent recordant el tipus de Ravena. — Reducció dels verticils a un sol. — Transició a les formes geomètriques del segle XIV.

Imitació de formes clàssiques diferentes del capitell corinti.

Capitells clàssichs ab elements zoomòrfichs. — Prototipus romans. — Son origen oriental. — Tipus romànichs derivats.

VII. — Capitells decorats de llaceries y d'ornaments florals 707

Tipus ab entrellaçats, supervivencia de les miniatures dels manuscrits carolingis.

Capitells ab llaceries y elements vegetals: Transformació en les llaceries dels manuscrits apareixenthi elements vegetals. — Sa reproducció en els capitells. — Els teixits, els brodats, els marfils y l'orfebrería com a prototipus de la llacería dels capitells y variants que ocasionen.

Capitells ab decoració floral derivada del iris. — Tipus que s'originen.

Capitells ab temes de cistellería: Son origen en l'Ordre del Cister. — Imitacions rurals.

Formes de llacería d'influencia moresca. — Descripció. — Tipus de Santa María la Blanca de Toledo y del Corpus Christi de Segovia. — Temes coexistents: la voluta y la pinya penjant al centre d'una fulla, etc. — Sa difusió en els claustres del Cister.

Capitells senzills en l'Ordre del Cister y sos imitadors.

Capitells influits per l'art gòtich.

VIII. — Capitells ab representaciens zoomòrfiques 723

Les formes zoomòrfiques en els capitells de llacería.

Capitells decorats ab temes reproduits dels teixits y evoris orientals: Llur procedencia moresca. Transformació dels temes.

Composicions dels capitells derivats de les descripcions dels bestiaris.

Formes naturalistes característiques del segle XIII.

XI. — Capitells historiats 737

Capitells ab escenes dels llibres sagrats: Orígens bizantins d'aqueixa disposició de capitell. — Forma ab que's presenta a Catalunya.—Lli-

Pags.

bres del Antic Testament que sugereixen els temes.—Els Evangelis. — La llegenda daurada.

Capitells historiats derivats dels teixits y evoris moreschs. — El tema de la lluyta del home y la fera y ses dues variants. — Les escenes de caça: el sagitari y la fera; el peó armat lluytant ab un monstre; la caça ab el falcó.

Temes de la tradició oral y de les faules: La lluyta del cavaller y el dragó. — Temes de les faules de Remici y de les d'Isop.

Capitells ab representacions de la vida real. — Temes de la vida real tramesos per les obres literaries. — Els Vicis.

X. — La forma arquitectònica dels portals en el segle XII 747

Estudi general. La gruixaria del mur: Origen del gruix dels murs dels portals. — Explicació de Brutails. — Individualitat artística del portal romànich y sa composició arquitectònica.

Formes inicials: Reducció dels tipus diversos de la porta a dues formes típiques simples, que són els tipus del segle XI.

Portals precedits de múltiples arcades. Tipus formats d'arcades de secció rectangular precedint als tipus simples.

Formes derivades per la substitució del pilà per la columna, en els portals precedits d'una sola arcada.

Portals ab múltiples arcades: Arcades de secció rectangular sostingudes per columnes. — Motlluració de les arcades. — Transformació de les arcades en un tor com perllongació de la columna. — Darrera evolució en que'l motlluratge pert tota relació amb la columna.

Grupus de portals análechs. Indicis de tallers comarcals.

Les portes ferrades dels portals del segle XII: Estructura de les portes y utilitat de la ferramenta. — Perllongació del ús del sistema fins a l'època moderna. — Us de les diverses peces de ferro. — Variants de la composició. — Representació de les portes ferrades en els capitells.

XI. — Els portals en el segle XIII 771

Grupus de la Catalunya occidental: Sa geografía y cronología. — Nombre considerable de ses arquivoltes. — Motlluratge dels pilans simulant columnes. — Excepcions. — Composició de les arcades. — Exemples anàlechs en les terres fronterices d'Aragó y del Languedoc.

Portal dels Fillols de la catedral de Lleyda: Descripció arquitectònica. — Temes ornamentals. — Portal del costat Nort.

Pàgs.

El portal de la catedral de Valencia: Analogía de composició ab el portal dels Fillols.

Portal major d'Agramunt: Descripció arquitectònica.

Portes laterals d'Agramunt y Lleyda: Porta de l'Anunciata de la catedral de Lleyda. — Descripció arquitectònica. — Ornaments moreschs aprofitats. — Monograma sobre la clau. — Inscripció. — Cornisa. — Portal lateral de Agramunt.

Portes imitació rural de les anteriors: Portals de Cubells, Gandesa, Vilagrassa y Verdú. — Portal de Pla de Cabra. — Id. de Salardú. — Id. de Santa María de Bell-lloch, a Santa Coloma de Queralt. — Portal de la Sèu de Roda.

Els portals influits per l'austeritat del Cister. — Exemples de Poblet y Xixena. — Imitacions rurals d'Alcover y Vinaixa.

Portals de la Catalunya oriental: Sos caràcters. — Exemples de portals bipartits per una columna. — Exemples d'una arcada.

Les portes de llacería: Sa construcció. — Formes de composició.

XII. — La iconografia en els portals 791

Els portals decorats d'animals en lluyta: Exemples de Tolva, Santa María de la Sèu d'Urgell, Sant Pere de Besalú y Tologes.

Les portes ab l'imatge del Crist, sostinguda per àngels y arcàngels: Exemples de Pelagalls y Sant Sebastià dels Gorchs. — La porta de Sant Feliu d'Amunt. — La de Sagà. — La representació del anyell místich.

El Crist y els símbols dels Evangelistes: Exemples de Santa María de Besalú. — La porta de Bosost ab son monograma del Crist. — La de Vilac. — La de Sampedor. — La de Covet. — Descripció de sa iconografía. — Record d'obres estrangeres. — Ordre de colocació dels quatre animals simbòlichs.

El Crist ab els apòstols Sant Pere y Sant Pau: Exemple de Sant Pol, a Sant Joan de les Abadesses y de Sant Pau del Camp a Barcelona. — Ordre de colocació dels apòstols y son significat. — El portal de Cuixà. — El de Sant Joan el Vell de Perpinyà.

La representació de la Crucifixió: Exemples de Ciurana y Escunyau.

Els portals dedicats a la Verge: Els dos tipus iconogràfichs grech y llatí. — Exemples del primer a Cornellà de Conflent y a la Sèu de Manresa. — Exemples del segon a Vallbona de les Monges.

L'Adoració dels Reys y l'Anunciació: L'iconografía en el portal de Santa María de Bell-lloch, representant la vida de Jesús en sa primera infancia. — Senyals d'animació en la esculptura deguts a l'influencia de

Pags.

l'escola francesa del segle XIII. — Senyals heràldiques que ornen el portal. — El portal d'Agramunt. Inscripció que el data. — El tipus iconogràfich y l'indumentaria en la representació de l'Adoració dels Reys. — Influencia de l'esculptura del Nord de França. — L'Anunciació y son tipus iconogràfich. — La iconografía de les arcades. — Portal de Mura. — Id. del Pla de Cabra. — Id. del claustre de la catedral de Tarragona. — L'infancia de Jesús representada al portal del Voló. — El portal de la Seu de Roda ab sos temes de la vida de Jesús y de la de Sant Valer.

El portal de la Sèu de Valencia y la representació de la Creació: Propagació del tema en el Nordest d'Espanya.

XIII. — Portal de Santa María de Ripoll 814

Conjunt de sa composició comparada ab un arch de triomf. romà. — Id. ab les formes de composició de les pintures murals. — Finalitat d'ensenyament en la composició dels portals.

Descripció arquitectònica de la Portada.

Filiació de l'obra: Opinions d'André Michel, Enlart, Bertaux y Lampérez. — Anàlisi de les mateixes.

Pla general de l'iconografía: Unitat de pensament, semblant al d'una homilía coetania. — Divisió en tres parts, com en els sermons de l'època: present, passat y pervenir del món.

La representació del Cel: El Creador, els símbols dels Evangelistes, els Vells del Apocalipsi y l'Anyell místich. — Els sants.

L'historia representada per l'Antich Testament: Representació abreviada del Gènesi. — L'Exode. — El Llibre dels Reys. — El rapte d'Elíes. — Comparació ab les miniatures de les Biblies coetanies. — La vida de Jonàs y Daniel. — Inscripcions.

Les vides de Sant Pere y Sant Pau: Escenes tretes dels Evangelis apòcrifs. — Inscripcions.

La representació del temps present: els mesos: Interpretació de sa iconografía y comparacions.

La representació dels pobles lloant a Déu.

Les passions y la paràbola del mal rich.

Representacions tretes dels bestiaris.

La cronología: Opinions diverses.

Fonts literaries de la porta de Ripoll: L'antiguitat d'aqueixes fonts pera fixar la cronología del portal.

Pàgs.

L'indumentaria en els manuscrits comparada ab la de la portada ripollenca: Les biblies de Farfa y de Roda y l'indumentaria. — Els trajos populars, reyals, militars y episcopals en la portada. — Els pentinats. — El calçat dels apòstols. — Comparació ab el sarcòfach de Berenguer III.

La cronología pels caràcters epigràfichs.

La cronologia y la composició arquitectònica de la porta de Ripoll.

XIV. Les finestres 849

Relació ab les portalades. — Composició de les finestres.

L'òculus: Esglesies en que's troba.—Parts del temple on la finestra adopta la forma d'òculus. — Divisió per columnes radials. —Gelosíes petries.

Finestres geminades: Sa evolució. — Transició als finestrals gòtichs.

Tancal de les finestres.

XV. — Policromía y esculptura 859

Policromía natural: Barreges de pedres de diferents colors en l'exterior del temple. — Opinions de Quicherat y Brutails sobre les construccions ab filades de diferents colors del Rosselló. — Inserció de materials de diferent color en l'esculptura.

La pintura: Disminució del ús de la pintura. — Composició en els exemples coneguts. — L'esculptura policroma.

L'esculptura y sa execució: Preparació dels carreus esculpturats abans de posar-los en obra. — Representació dels esculptors treballant els capitells. — Capitells inacabats. — Eynes.

Els temes esculptòrichs y son origen en els manuscrits, en els evoris y teixits: Els temes derivats de les miniatures dels manuscrits: Proves: el capitell de Girona ab dos temes sobreposats; el portal de Ripoll. — La copia dels evoris y els teixits musulmans. — Vehícols de llur influencia. — Classificació dels temes.

Temes geomètrichs: Temes d'imitació romana. — Temes romànichs. — Llaceríes moresques.

Els temes d'origen vegetal: L'acantus y les palmetes d'origen clàssich. — Les cintes d'origen cèltich ornades de fulles y sa evolució. — Mena de planta que hi predomina derivada del iris. — Fullatge d'imitació moresca. — Les pinyes penjants del centre de les fulles y son origen moresch.

Temes zoomòrfichs: La copia dels evoris y dels teixits moreschs. — Son origen oriental. — Transmissió per medi dels tallers musulmans.— El tema dels animals afrontats en els teixits, en els evoris y en

Pàgs.

l'esculptura romànica. — Els lleons al costat del altar del foch del teixit de Mans, en el capitell de Sant Joan de les Abadesses. — La lluyta del lleó y el cervo, del llop y l'ovella y de l'àguila y l'anyell. — La fauna en les tiges ondulants; sos precedents en els manuscrits. — La creu de Sant Isidor de Leon. — Les reproduccions de temes dels bestiaris. — Enumeració de les menes d'animals usades en la decoració romànica.

Els temes historiats: Temes procedents dels evoris moreschs: escenes de cacera; lluyta del home a peu y la fera; lluyta del cavaller y el lleó; el sagitari; la caça del falcó. — El tema del Samsó y ses dues variants inspirades en els teixits moreschs y bisantins. — L'Antich Testament. — L'Evangeli. — L'Apocalipsi y la Vida dels Sants. — Els temes inspirats en les miniatures dels manuscrits. — Els temes d'origen literari: les faules. — Els temes inspirats en la vida de l'època.

Filiació de l'esculptura catalana en el sector de l'escola de Tolosa: Personalitat de l'esculptura catalana. — Determinació del poble creador de l'esculptura romànica. — Antiguitat de l'escola de Tolosa sobre l'esculptura provençal. — Dates de les obres d'esculptura catalana. — El portal de Ripoll; els claustres de Girona, Sant Cugat y Elna.

Els esculptors tolosans en la Catalunya occidental, en el segle XIII*:* Analogíes entre l'esculptura tolosana y la de la Catalunya occidental del segle XIII. — Els temes moreschs en l'esculptura tolosana.

Causa històrica de la relació entre les dues escoles: La creuada de Simó Montfort y l'invasió del art gòtich. — Capitells d'Agramunt signats per artistes del Languedoch. — Obres en que'ls artistes emigrants treballen.

L'esculptura decorativa al segle XIII *al orient de Catalunya:* Complicació de l'esculptura en el segle XIII y influencies distintes que hi convergeixen. — Pobresa de les primeres manifestacions de l'esculptura gòtica del orient català, en contrast ab la riquesa de la romànica del occident. — Explicació del fenòmen.

L'estatuaria y sa filiació artística: Desaparició de l'estatuaria fins al segle XI. — L'obra d'esculptura romànica datada més antiga, coneguda a Europa, es troba a Catalunya. — Opinió sobre la matèria de M. de Lasteyrie. — Producció de l'estatuaria en el Pirineu català. — Extensió cap al occident. — Tolosa centre de l'escola. — Difusió cap a Navarra, Aragó y fins a Santiago de Galicia. — Difusió a Provença. — Les obres a la vessant meridional del Pirineu català. — Ripoll.

XVI. — Conclusió 891

Index bibliogràfich 903

Index analítich 915

ERRADES Y CORRECCIONS

Plana	Ratlla	Diu	Ha de dir
13	32	mellats	niellats
16	15	Alexandria, d'Egipte	Alexandría d'Egipte
16	15	Palestrina	Palestina
17	24	*Noticies*	*Notices*
17	25	1110	1100
17	33	Fraxinet. mort	Fraxinet, mort
18	34	Lletre	Lletres
18	35	Sepuler	Sepulcre
36	15	els monastirs	dels monastirs
97	fig. 69	Marí	María
110	8	Castell vell de Solsona	Esglesia del Castell vell de Solsona
110	24	y Sant Pere de Galligans	prop de Sant Pere de Galligans
117	fig. 101	Canaport	Canapost
127	10 y 11	Canaport	Canapost
136	fig. 139	Referencia	Missió
148	fig. 148	1 : 200	1 : 400
150	fig. 152	El portal sortint, senyalat en el plan, és restauració projectada.	
156	figura	Corrency	Corroncuy
179	penúltima	datats	signats
181	1	apuntades en l'arc	apuntades en la nau
183	15	1013	1190
203	4	construit	construida
203	4	pilans	arcs
204	fig. 227	exomètrica	axonomètrica
214	fig. 242	Nort y lateral	lateral
216	19	asperons	espatllers
258	15	apovar	apoyar
308	3	geometrisables	geometrisantles
308	4	finses extrangeres	fins extranyeses
332	fig. 467	Llussà	Cuixà
337	fig. 476	(Avuy al «Mar y Cel» de Sitjes)	Deu suprimirse
337	2	XVIII	XVII
339	fig. 479	Sèu d'Urgell	Sant Sadurní de Tabèrnoles
356	1	borgonyona lombarda	borgonyona y lombarda

Plana	Ratlla	Diu	Ha de dir
363	fig. 199	Claustre	Interior
380	Llegenda fig.	Monastir de Sant Joan de les Abadeses abans de sa reconstrucció.	Monastir de Sant Joan de les Abadeses, Altar de Sant Agustí abans de sa reconstrucció.
381	fig. 520	Fatxada	Secció transversal
421	(nota)	CCCCI.	CCCCI.
444	1	Artal Mir de	Artal de
452	10	al	ab
530	(nota)	MATÈNE... *Thesauris*	MARTÈNE... *Thesaurus*
541	fig.751	Santes Creus	Poblet
541	7	Santes Creus	Poblet
541	fig. 752	Pila	Altar
553	8	(fig. 770)	deu suprimirse
559	21	aquest	anàlechs als del sepulcre de Berenguer IV
560	7	Enlart	Alart
563	31	*Barinonensis*	*Barchinonensis*
583	16	*faciebabus*	*faciebamus*
653	20	(fig. 54)	(Vol. II, fig. 54)
680	11	Pere	Martí
831	8	sol de	tol de
849	2	son abaixat és obtingut	llur composició és obtinguda

PUBLICACIONS DE L'«INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS»

Representants: a FRANÇA: Champion, 5, Quai Malaquais, Paris; a ALEMANYA: Otto Harrassowitz, Leipzig; a ANGLATERRA: Dulau & Co. 37, Soho Square, Londres.

SECCIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA

Anuaris de l'Institut d'Estudis Catalans.

Anuari MCMVII,	de	540	pàgines,	molts gravets y una tricromia			30 ptes.
» MCMVIII,	»	650	»	270	»	» 7 làmines apart.	30 »
» MCMIX-X,	»	792	»	300	»	» 6 »	30 »
» MCMXI-XII,	»	794	»	472	»	» 13 »	30 »
» MCMXIII-XIV,	»	1,048	»	409	»	» 12 »	30 »

Les Pintures Murals Catalanes. Se publica en fascicles monogràfichs, gran foli, ab il·lustracions y làmines soltes en tricromia.

Fascicle	I.	Pedret	10 ptes.
»	II.	Sant Martí de Fenollar, Sant Miquel de la Sèu	10 »
»	III.	Tahull y Bohí, Santa María d'Aneu, Sant Pere del Burgal	10 »
»	IV.	Ginestarre, Estahon, Esterri de Cardós, Mur y Ager	*En preparació.*

Les Monedes Catalanes. Estudi y descripció de les monedes carolingies, comtals, senyorials, reials y locals pròpies de Catalunya, per JOAQUÍM BOTET Y SISÓ.

Volum	I	10 ptes.
»	II	12 »
»	III y darrer	20 »

Documents per l'Historia de la Cultura Catalana Mig-eval, publicats per A. RUBIÓ I LLUCH. Obra completa en 2 volums.

Volum	I, contenint més de 500 documents	16 ptes.
»	II y darrer	*En premsa.*

L'Arquitectura Romànica a Catalunya, per J. PUIG Y CADAFALCH, A. DE FALGUERA y J. GODAY.

Volum	I.	Precedents: l'Arquitectura romana, l'Arquitectura cristiana preromànica	20 ptes.
»	II.	Desde'l segle IX a les darreries del segle XI	25 »
»	III y darrer.	Els segles XII y XIII	35 »

Les Obres d'Auzias March. Edició crítica, per AMADEU PAGÉS.

Volum	I.	Introducció. Text de les poesies I-LXXIV	12 ptes.
»	II y darrer.	Poesies LXXV-C	12 »

Estudis de Bibliografía Lul·liana.

I. — L'edició maguntina de Ramon Lull, pel doctor A. GOTTRON	5 ptes.
II. — Bibliografía de les impressions lul·lianes, per E. ROGENT y E. DURAN.	*En premsa.*

Catàleg de la Biblioteca musical de la Diputació de Barcelona, per FELIP PEDRELL. — (*En dipòsit.*) Dos volums ..... 65 ptes.

ALTRES OBRES EN PREMSA Y EN PREPARACIÓ

LA BIBLIA CATALANA, trets de les antigues versions dels segles XIVè y XVè, per *R. d'Alós.*
ITINERARI DE JAUME EL CONQUERIDOR, per *J. Miret y Sans.*
CRÒNICA DELS COMTES DE BARCELONA Y DELS REYS D'ARAGÓ, per *L. Barrau-Dihigo* y *J. Massó y Torrents.*
DIETARI D'UN CAPELLÀ D'ALFONS IV, EL MAGNÀNIM, per *J. Sanchis Sivera.*
ARQUEOLOGÍA LITURGICA DE LA PROVINCIA DE TARRAGONINA, per *J. Gudiol y Cunill.*

INSTITUT
D'ESTUDIS
CATALANS

L'Arquitectura Romànica à Catalunya

VOL. III
(CONTINUACIÓ)

NA 1309.
.C2
P8
v.4

Puig y Cadafalch, José

L'Arquitectura romanica a Cataluyna.

WHITE HILL
COLL.

The Institute of Mediaeval Studies
LIBRARY
Toronto, Ontario